Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

2020

ISSN 1694-7452

4. Серия: педагогика, психология и филологические науки

(Часть 1)

Главный редактор:
К.ф.-м.н., доцент Кожобеков К.Г.

Заместитель главного редактора:
Д.м.н., профессор Осумбеков Б.З.

Редакционная коллегия

1. **Алимбеков Акматали** – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики Кыргызско-Турецкого университета “Манас”;
2. **Момуналиев Саткынбай Момуналиевич** – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой технологии филологического образования ОшГУ; E-mail: Smomunaliev@oshsu.kg
3. **Үкүева Бүшарипа Үкүевна** – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и психологии дошкольного, начального образования ОшГУ; E-mail: Ukueva@oshsu.kg
4. **Зулпукаров Капар Зулпукарович** – доктор филологических наук, профессор, директор Центра лингвистических исследований; E-mail: zulpukarov48@mail.ru
5. **Мадмарова Гулипа Араповна** – доктор филологических наук, и.о. профессора, декан факультета русской филологии ОшГУ; E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
6. **Сабирова Венера Кубатовна** – доктор филологических наук, профессор заведущая кафедрой иностранных языков и межкультурной коммуникации ОшГУ;
7. **Калыгулова С.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, декан факультета мировых языков и культур ОшГУ;
8. **Караева З.К**. – доктор филологических наук, профессор, декан факультета лингивистики МУК;
9. **Бекбалаев А.А.** – доктор филологических наук, профессор, декан гуманитарного факультета КРСУ;
10. **Жамгырчиева Гулина Толонбайевна** – доктор филологических наук, и.о. профессора кафедры кыргызской литературы ОшГУ;
11. **Элчиев Жаанбай Элчиевич** – доктор филологических наук, профессор заведующий кафедрой кыргызского языка ОшГУ.

Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан
2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.
Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча ***Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)***
Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт.
Редакциянын пикири макалалардын авторунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.
Жыйнактын электрондук версиясын www.oshsu.kg, vestnik.oshsu.kg, elibrary.ru сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

МАЗМУНУ

	ФИЛОЛОГИЯ	
1.	***Egamberdieva N. Kh.*** *National specificity of metaphor in the English and Uzbek languages.*	6
2.	***Kairzhanova D.K*** *The adventure of English to become a world de facto lingua franca.*	9
3.	***Kushakova B.Y.*** *Hypothetical bases and prospects of research, language development*	15
4.	***Norbaeva Sh.H.*** *Borrowed words in the professional lexis of Khorezmian dialects.*	19
5.	***Surkeeva D.B.*** *Emotional concept "fear" and its objectivation in the text*	22
6.	***Turakhonova B.O.*** *A cognitive pragmatic study of rhetorical questions*	25
7.	***Usmanova A., Tupchiboeva M.*** *To the phraseology translation in the french and kyrgyz languages*	30
8.	***Абдыманап у.Ж.*** *Токтогулдун ырларынын тарбиялык мааниси*	34
9.	***Акылбек кызы А., Сабирова В.К. Сулайманов О.М.*** *Факторы языка и самосознания людей в мифологическом характере этноидентичности.*	41
10.	***Алиева Ф.Э.*** *Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каратма сөздүү сүйлөмдөрдүн поэтикалык синтаксистик фигура катары колдонулушу*	44
11.	***Алиева Ф.Э.*** *Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы эс-тутум феномени*	49
12.	***Амиралиев С.М.*** *О характере перестановки звуков в этимологически идентичных словах китайского и киргизского языко*	52
13.	***Ашырбек к.А., Муратова Н.*** *Отражение жизни мигрантов в кыргызской литературе.*	61
14.	***Ашырбек к.А., Муратова Н.*** *Проблема защиты детей в Кыргызской литературе и печати.*	65
15.	***Баймырзаева Б. М., Токтогулова Г. Т.*** *Жумамудун Шералиевдин чыгармаларындагы этикалык жана эстетикалык идеялар.*	67
16.	***Бурканова Ж.М.*** *Котормонун негизги трансформациялары*	72
17.	***Буряченко Т. И***. *Информационные технологии обучения на занятиях по русскому языку.*	77
18.	***Давлатова Р.Х.*** *Дейксис социального статуса в узбекском языке и его выражение местоимениями.*	82
19.	***Джамбаева Ж. А.*** *К методике описания концепта «Страх» в художественном тексте.*	87
20.	***Дүйшөнкул к. А., Замирбек к. М***. *Лирика и эпос в русской периодике (на материале военных очерков И. Эренбурга о киргизах)*	92
21.	***Дүйшөнкул к. А., Замирбек к. М***. *Фольклорные мотивы творчества киргизских акынов- импровизаторов.*	95
22.	***Жалилова Н. К***. *Кыргыз тилинин дыйканчылык лексикасынын лексика-семантикалык топтору*	98
23.	***Жумабаева Д.С.*** *Колледждерде Тоголок Молдонун « Куштардын ангемеси» поэмасын этнопедагогикалык негизде окутуунун жолдору.*	102
24.	***Жээнбекова Г.Т*** *Лексико-семантическая репрезентация концепта «Земля» в кыргызской лингвокультуре.*	108
25.	***Ибраимов Т., Имарова Н.*** *Идентичность как важнейший аспект писательского творчества.*	113

26.	***Кадырова А***. *У. Абдукаимовдун котормочулук чеберчилиги.*	116
27.	***Койчуманова Г. К., Айтибаева Ж. К.*** *Философиялык гносеология жана акындар чыгармачылыгынын табияты*	123
28.	***Койчуманова Г.К***. ***Эралиева Т.Т***. *Элдик оозеки чыгармачылык философиялык поэзиянын башаты катарында*	127
29.	***Мадмарова Г.А., Фэн Ц.*** *О терминах родства и свойства в русском, кыргызском и китайском языках.*	132
30.	***Мадмарова Г.А., Цинь Яо*** *Эпос "Манас" Как свидетельство древнейших связей кыргызского и китайского народов.*	136
31.	***Мадмарова Г.А. Абдыкадырова С.Р.*** *Художественный текст как результат продуцирующей языковой деятельности писателя.*	139
32.	***Максутова Ж.Ж., Джеенбаева К.А.*** *Үй-Бүлө семантикалык алкагындагы концепттердин макал- лакаптарда берилиши.*	143
33.	***Максутова Ж.Ж., Джеенбаева К.А.*** *Обондуу ырларда " Ата-Эне" концептинин берилиши.*	147
34.	***Мамадыева Г. Б***. *Макал-лакаптарда “Көк” концептин түзгөн когнитемалар.*	154
35.	***Мергенбаева Г.Н., Нарбаева А.К.*** *Ч. Айтматовдун чыгырмычылык портрети сүрөтчүнүн көз карашы менен.*	158
36.	***Муратова Н., Толекова М.*** *Социально -культурные процессы в языковой сфере этнических общностей.*	162
37.	***Нармырзаева К.Ж.*** *Морфологиялык варианттуулук Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында*	165
38.	***Нармырзаева К.Ж.*** *Морфологиялык каражаттардын синонимиясынын изилдениши.*	170
39.	***Нишанова Г.А***. *Концепт «Вежливость» в разных культурах и их особенности перевода.*	176
40.	***Нурмаматова М.Т.*** *Т. Сыдыкбековдун эне тилди өнүктүрүүдөгү ролу.*	181
41.	***Раманкулов Ш.М., Шерматова М.Ж.*** *Художественное время пространство в лирике Сергея Есенина.*	187
42.	***Раманкулов Ш.М., Шерматова М.Ж.*** *Изучение рассказа И.А.Бунина «Чистый понедельник» в контексте задач поликультурного образования.*	195
43.	***Рудакова Е. В.*** *Менталитет современного студенчества как система ценностных установок.*	199
44.	***Рудакова Е. В., Быканова Н. А.*** *Проблемы мотивации студентов к научно-исследовательской деятельности.*	205
45.	***Сайидрахимов К.*** *Кыргыз жана озбек тилдериндеги ынгай (майл) категориясы.*	212
46.	***Салиева А., Сагындыкова Р.Ж.*** *Чет тилин (англис тилин) окутууда маданият менен тилди биргеликте үйрөтүү*	218
47.	***Сыдыков А. Н.*** *Пути развития этнолингвистической науки Кыргызской Республике.*	223
48.	***Темирова Б.Т.*** *Ч.Айтматовдун "Кайрылып куштар келгенче" аңгемесинде манасчынын образынын интерпретацияланышына.*	229
49.	***Токтогулова Г. Т.*** *Кыргыз коомундагы руханий кризис же руханий коопсуздук.*	233
50.	***Толекова М., Шамшибекова Н.*** *Тема семейной жизни в творчестве*	240

	А.С.Пушкина.	
51.	***Усенова Н.Т.****Формула обращений в прозаических произведениях А.П.Чехова.*	242
52.	***Фен Кай.*** *Общность проблематики творчества А.П.Чехова и Лу Синя.*	250
53.	***Фэн Кай.*** *Художественные параллели в творчестве А.П.Чехова и Лу Синя.*	253
54.	***Фэн Цзин.*** *Свадебная обрядность китайцев: от древности до наших дней.*	257
55.	***Халикова Х.*** *Виды концептов и их роль в межкультурной коммуникации.*	261
56.	***Халикова Х.*** *О роли соматических концептов в лингвокультуре тюркских и славянских народов.*	264
57.	***Цинь Яо.*** *Об исследовании титулатуры эпоса «Манас».*	267
58.	***Чон Яо Хуа****. Личность сказителя Жусупа Мамая в контексте кыргызско-китайских культурных связей.*	271
59.	***Чон Яо Хуа****. Своеобразие архаических мотивов эпоса «Семетей» манасчи Жусупа Мамая.*	274
60.	***Шамбеталиева Х.М.*** *Об устной публицистике Кыргызстана*	278
61.	***Ысак у. С.*** *Жамандык белгилердин "Манас" эпосундагы алдын ала берилиши (Жсуп Мамайдын варианты боюнча).*	284

УДК 8.80

NATIONAL SPECIFICITY OF METAPHOR IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Egamberdieva Nodria Khamidovna, senior teacher,
Uzbekistan State World Languages University,
Tashkent, Uzbekistan

Abstract: *This article regards some stylistic issues, particularly, the national specificity of metaphor in the English and Uzbek languages.*

Key words: *metaphor, stylistic turnover, national specificity.*

МЕТАФОРДУН АНГЛИС ЖАНА УЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Эгамбердиева Нодира Хамидовна, улук оутуучу
Озбек мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университети
Ташкент, Узбекистан

Аннотация: *Бул макалада айрым стилистикалык өзгөчөлүктөр, тагыраагы, англис жана өзбек тилдериндеги "метафора" стилистикалык жүгүртүүсүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү каралат.*

Ачкыч сөздөр*: метафора, стилистикалык жүгүртүү, улуттук өзгөчөлүк.*

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИЧНОСТЬ МЕТАФОРЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Эгамбердиева Нодира Хамидовна, ст. преподаватель,
Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент, Узбекистан

Аннотация: *В данной статье рассматриваются некоторые стилистические особенности, а в частности, национальная специфика стилистического оборота «метафора» в Английском и Узбекских языках*

Ключевые слова: *метафора, стилистический оборот, национальная специфика.*

1. Introduction

National focus on metaphor in Uzbek and English languages presupposes the existence of universal, nation- specific and individual metaphorical concepts in national concept sphere. The national worldviews of different ethnic groups may contain the same objects which display different evaluative characteristics since their representatives distinguish different aspects of the same phenomenon.

2. Research methods

In the process of objectification of metaphorical concept in the languages of different ethnic groups, the national specifics are possible to manifest in the following ways:

1) one lexeme instead of two lexemes of different languages will have metaphorical meaning, while in the other language, the lexeme does not undergo the process of metaphorization, i.e. national specifics manifests at the level of lexemes;

2) two lexemes of different languages having the same basic meaning acquire metaphorical meaning but they, however, differ in the number of these meanings and/or in the direction of

metaphorization, i.e. national specifics manifests at the level of semantemes (the aggregate of all semes of one lexeme);

3) metaphorical meanings of lexemes in different languages tend to be similar, but have some differences resulting in the structure of semes, i.e. national specifics manifests at the level of semes (separate meanings of the words–semantemes).

3. Results and discussions

As the definition of metaphor was defined exactly, we'll move to the analysis of metaphor in the light of lingo-cultural specificity of language which means as one of the most actual branches in modern linguistics .

_ English and Uzbek languages express their own culture, style and national approach, let us see an example:

E.g. His home is a prison.

In this sentence, we understand immediately that one's home has some characteristics of a prison. Mainly we imagine that a woman couldn't leave that home. She was trapped inside. Why it was a prison we don't know, but it would be clarified from the context-perhaps her husband forced her to stay at home, perhaps she was afraid of the outside. What's important here is that in five words we understand a lot about her environment and how she felt herself there. In this sentence "prison" is a metaphor. The same metaphor exists in Uzbek language:

E.g. Унинг уйи зиндон.

Here we can observe national cultural identity because "prison" and "зиндон" are coinciding and have the same meanings. Next example is:

E.g. - Look, what John has done. It's stupidest. He is a sheep, I hate him.

What is the characteristic of sheep? Here, we imagine that John is a follower, not a leader. In this sentence metaphor "sheep" is associated with stupidest. From the context we can realize that author wants to show this example that John is not clever. AS we see "sheep" in English culture is associated with stupidity, if we analyze one example in Uzbek:

- Мўмин жуда ювош ва меҳрибон бола, биласанку
- Мўмин қўй дегин.

In Uzbek language "sheep" is also understood as "looser", but at the same time it can be considered as a "kind animal", that's why metaphor "sheep" in Uzbek means "kind" animal in Uzbek language. After analyzing both examples we see partial correspondence occur. Let's see another example:

E.g. I can't understand why you are so dirty, my baby. You are rug rat as my mother said.

As we know rat is an unpleasant animal and nibbles everything on its way. In English culture "rug rat" is used instead of "puppy". Puppy nibbles and makes mess. In some cases people say it about toddlers who are on a clean place do the same for their constant drooling and uncleanliness.

In Uzbek example:

Кимни айтяпсан, Севараними? У каламуш-ку?! Ана, ўзи келяпти. Хозир яна ўтган ишларни қузғийди, одамни жиғига тегиб.

In Uzbek culture "rat" is associated with "something dirty" by appearance, character or behavior and it is unpleasant.

Another example:

E.g." It was deep winter night. It was cold; there was nobody outside except those two lovebirds who were sitting on the bench over there".

In this sentence, metaphor "lovebirds" is used describe "lovers". In English culture bird is associated with love and there is given another example to prove it:

"Sam and Frieda stat their billing and cooling till after midnight, love nest has been discovered".

In Uzbek language, the dove-is associated with “love”, because dove is white, kind and pleasant bird. If we cite these illustrations in Uzbek we see the following picture:

Қоронғи қиш кечаси эди. Жуда совуқ эди, ташқарида скамейкада ўтирган икки кабутардан бошқа хеч ким йўқ эди.

Here two lovers described as doves. Another example:

E.g. My friend, swift mule and panther of wildness, fed wild ass of the mountain, fought the bull and killed it.

Metaphor “mule” is usually used for describing obstinate person, but sometimes Englishmen use it for quick person, I. e. his friend who made everything quickly in short period of time.

In Uzbek culture “mule” is associated only for stubborn person, as in the following example:

Шухрат деганидан қолмайди, айтганини албатта қилади. У ғирт эшакнинг ўзи-ку.

Examples which have been analyzed above show that different nations use the same notion in their own specific way. Now, we will pay an attention to the religious metaphors which are also considered as a culturally marked SD, as religion is a component of culture. We will illustrate it from sources which are taken from Christian and Islamic religion. For this purpose let us use one brief example from the Old Testament:

E.g. Sing to Rider of the Clouds, sing praises to his name, and lift up a song to him who rides upon the cloudless.

Here, God is called “Rider of the Clouds”, as in mythology they consider that God rides upon the clouds.

In Ancient times, the primary metaphor for power was that of a monarch or king, since in the ancient world monarchs held absolute power over their kingdoms. This symbol was so strong that most Englishmen used the metaphor of king to talk about their God.

E.g. “Therefore hear the word of the high King.”

So, with some careful attention to cultural and historical context of this metaphorical disruption of God become more obvious. The same can be observed in Uzbek culture:

Хайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,

Барчаси эзид таоло сунъи нақкошиндадур.

Metaphor “Таоло сунъи” is used instead of “Худо”-“God” A. Navoiy thinks that the creator of beasts is the God; every creature is made by God, so in every beauty exist God beauty. In Uzbek it means:

- Ҳар бир чиройда Тангри таоло жамоли жилваланиб туради.

In Islamic religion God is called as Тангри таоло , Таоло сунъи and etc.

So, examples prove that religions are different, and of course the usage of religious metaphors is different.

Now, we’ll analyze metaphors which are used to describe love of a person. This purpose will illustrate some lines from Shakespeare sonnet:

E.g.Even so my sun one early morn did shine with all triumphant splendors on my brow.

Here author calls his bellowed person as “sun”, sun bright the earth .When sun rises, day becomes light and joyful. In west, light colors are specific; because European people are white and the sunny days are very precious.

Shakespeare uses metaphor “sun” for description which becomes tradition for him. E.g.: “my mistress eyes are nothing like the sun”, deep sunken eyes”, “sun’s eye” and so on. This we can understand that the usage of “sun” is specific for English language while the word “moon” is specific for Uzbek language.

Or another example:

Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини

Субҳнинг бот – бот дами, андоқки, айлар мехр фош.

Author describes his lover with metaphor “moon” - “ой”, as moon is very bright at night, it brightens in the dark and world becomes lighter.

Besides, moon is round and Eastern men like round based women, i.e. a little but woman. So, “moon” in describing woman is specific for Eastern people, especially for Uzbek nation. Phrases “ой юзли, ойдек чиройли қиз” prove our statements.

Uzbek writers used specific archaic words for their language.

E. g: Устоз, узрим қабул этинг, чунки фанда хам, бизлар сизни олимларга султон деб биламиз.

Here archaic word “султон” is revealed as metaphor which was specific for Uzbek language at that time. Мақсуд Шайхзода –the Uzbek poet used it to characterize it as Mirzo Ulugbek was not only the king, but as “king of science” who had good scientific knowledge in astronomy.

Another example: Алишер Навои – ғазал мулкининг султони.

Here writer defines Alisher Navoyi as a “king of poems” – “султон”.

Besides we can say that every language has specific usage of metaphors which exist only in one language and doesn’t translate into another.

E.g: Shall I compare thee to a summer’s day? Her long loose yellow locks are golden wire, or as those gold candles fixed in heaven’s air. Sometime too hot the eye of heaven shines and many others.

The same we can say about Uzbek language and prove our statement with example:

Шамол кучайиб оловнинг тили яна хам узунлашди.

Хадемай уларнинг сафари кариди.

Гуллар гуё этишар таъзим.

Conclusions

All these examples in compared languages prove that every language has specific use of metaphors which is explained with the reflection of culture in language. They can’t be understood as they are specific only for every national language. One may understand it only with knowing, science, literature, history, policy, i.e. component of culture. However, all the examples show that language and culture are closely interconnected.

References:

1. Амосова Н.Н. “English contextology” -Leningrad. 1968.
2. Бобохонова Л.Т. «Инглиз тили стилистикаси» -Т.1995.
3. Турабаева Р.А. «Опыт анализа семантических соответствий при переводе простой речевой метафоры с английского языка на узбекский язык» Сб.-Иностранные языки в вузах.
4. William Shakespeare “Sonnets” ” –London, Oxford University. 1961.
5. Алишер Навойи – «Газели» -Ташкент- 1958.
6. Adxam Damin “Begunoh Sevgi” -Toshkent. 1992.

УДК 372.881.111.1

THE ADVENTURE OF ENGLISH TO BECOME A WORLD DE FACTO LINGUA FRANCA

Kairzhanova Diana Kanatovna
Student of the department of theory and practice of foreign languages
L.N.Gumilev Eurasian national university, Kazakhstan, Nur-Sultan
E-mail: kairzhanova_diana@mail.ru

Abstract: *English as a lingua Franca - the use of English «as a common means of communication for speakers of the various first languages». The way to use English as a language of international communication largely depends on the specific situation of use. In General, ELF (English as a lingua Franca) interaction focuses on function rather than form. In other words, communicative efficiency is*

more important than the correct structure of the language. Among foreign languages, English stands out for its prevalence, versatility, which, in fact, is very profitable, since it can allow you to consume content produced by English-speaking foreigners, to open new horizons in the field of employment, to expand the circle of communication, and then get additional useful information. The relevance of the topic selection is due to the fact that English is popular all over the world as a global language of the world community. Even today, the English language occupies a very special position and becomes the language of international communication of all mankind. But half a century ago, English was only one of the international languages, along with other accepted among the languages of communication in the United Nations.

Key words: *English, lingua Franca, history, language.*

АНГЛИС ТИЛИНИН ДУЙНӨЛҮК ЛИНГВО ДЕ ФАКТО БОЛУУ САЯКАТЫ

Кайржанова Диана Канатовна
Евразиялык улуттук Л.Н. Гумилев универстетинин чет тилдеринин теориясы жана практикасы кафедрасынын студенти, Нур-Султан E-mail: kairzhanova_diana@mail.ru

Аннотация: *Англис тилин lingua franca катары колдонуу - англис тилин "ар кандай биринчи тилдерде сүйлөгөндөр үчүн жалпы тил табышуу каражаты" катары колдонуу. Англис тилин эл аралык байланыштын тили катары колдонуу ыкмасы көбүнчө аны колдонуунун конкреттүү жагдайына жараша болот. Өз ара аракеттенүү формага эмес, функцияга багытталат, башкача айтканда, тилдин туура түзүлүшүнө караганда, коммуникативдик натыйжалуулук маанилүү. Чет тилдердин арасында англис тили өзүнүн кеңири таралгандыгы, ар түрдүүлүгү менен айырмаланат, ал чындыгында абдан пайдалуу, анткени ал англис тилдүү чет өлкөлүктөр чыгарган контентти керектөөгө, жумуш чөйрөсүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууга, байланыш чөйрөсүн кеңейтүүгө жана андан кийин кошумча пайдалуу маалымат алууга мүмкүнчүлүк берет. Темаларды тандоонун актуалдуулугу, англис тили дүйнөлүк коомчулуктун глобалдык тили катары дүйнө жүзүндө кеңири таралгандыгына байланыштуу. Бүгүнкү күндө да англис тили өзгөчө мааниге ээ жана бүткүл адамзат үчүн эл аралык байланыштын тили болуп калды. Бирок жарым кылым мурун, англис тили эл аралык тилдердин бири болгон, башка тилдер сыяктуу эле, Бириккен Улуттар Уюмунун байланыш тилдери катарында кабыл алынган.*

Ачкыч сөздөр*: англис тили, лингва-франка, тарых, тил.*

ПРИКЛЮЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, ЧТОБЫ СТАТЬ МИРОВОЙ ДЕ-ФАКТО ЛИНГВА ФРАНКА

Кайржанова Диана Канатовна
Студентка кафедры теории и практики иностранных языков
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан
E-mail: kairzhanova_diana@mail.ru

Аннотация: *Английский язык как лингва франка-использование английского языка «как общего средства общения для носителей различных первых языков". Способ использования английского языка как языка международного общения во многом зависит от конкретной ситуации его использования. В общем, ELF (английский язык как лингва-франка) взаимодействие фокусируется на функции, а не на форме. Иными словами, коммуникативная эффективность важнее правильной структуры языка. Среди иностранных языков английский выделяется своей распространенностью, универсальностью, что, по сути, очень выгодно, так как позволяет потреблять контент, производимый англоязычными иностранцами, открывать новые горизонты в сфере трудоустройства, расширять круг общения, а затем получать*

дополнительную полезную информацию. Актуальность выбора темы обусловлена тем, что английский язык популярен во всем мире как глобальный язык мирового сообщества. Даже сегодня английский язык занимает совершенно особое положение и становится языком международного общения всего человечества. Но полвека назад английский язык был лишь одним из международных языков, наряду с другими принятыми среди языков общения в Организации Объединенных Наций.

Ключевые слова: *английский язык, лингва-франка, история, язык.*

1. Introduction

English has become an international language not as fast as it seems. It all started back in the XVII century, when England ceased to be a country that is being conquered, and became a conquering country, having succeeded quite a lot in this business. The English fleet was one of the most powerful in the world. All the sea routes were subservient to the English. Most of the land - half of the territory of North America, many countries in Africa and Asia, Australia, India - was ruled by the British crown.English has penetrated all corners of the globe. At that time, the most important task for England was to establish trade relations. Naturally, the language of the dominant and more developed country overshadowed the local languages. Here the golden rule worked - whoever has the gold, rules the one, he chooses which language to speak. England gave impetus to the emergence of the world economy and the development of international relations in the XVIII century, it was English that was used for trade. Even when the colonized countries gained independence, trade relations with Great Britain continued to develop, and English remained. First, because the languages of the conquered countries lacked the right words: there were no terms for trading. Secondly, because English is already rooted in this area and the locals knew him well. Anyone who wanted to earn his bread, had to communicate in English. But why then in the countries of Asia and Africa, English did not become the native language? Because the British did not move to these countries as massively as, for example, in America, and did not spread their language, their culture and their way of life. Great Britain introduced the system of government and education in the conquered countries. English was used in certain areas, but it was not the language of communication, the language of the people. In India, English has become much more entrenched than in many other countries. For 30% of Indians, English is their native language. Although in addition to Hindi in India, more than 400 languages are used, only English is the second state language. Another good reason, which predetermined the use of English as an international language, is the conquest of the New World, America [1]. The British were not the only settlers. In addition to English, in America they spoke French, Spanish, German, Dutch. At the beginning of the 20th century, the question of national unity was acute: something had to unite the country and the people who live in it. And English in this case acted as a link. In the US, there was a tough policy of crowding out languages, despite the fact that there is no single official language in America. Official documents were drawn up only in English. In many states, teaching was prohibited in all languages except English. This policy has borne fruit. If the government of America did not force out other languages, then Dutch, Spanish, or any other language could become national. Then and now we would not talk about English as an international language. In the second half of the XX century, England faded into the background, the era of America began. After World War II, most powers were concerned about the restoration of their countries. In turn, the United States suffered less than the rest and continued to develop in all directions: economic, diplomatic, political and military. The country was especially active in developing economic relations. America made the right choice, continuing the English tradition. American goods flooded all countries. Naturally, for the implementation of the economic transaction you need a common language, and again this

language was English. Why? Probably for the same reason as in the 17th century, who is stronger is right.

2. Research methods

The influence of the United States increased over time. But it is not enough to win the championship, it is important to preserve it. If in the 18th century trade played a key role for England, then America occupied its niche in history for other reasons. It is beneficial for any country to have its language international. Being one of the most powerful countries in the world, America led a language policy in the direction of the globalization of its language. And the key role was played by the fact that two inventions appeared in the USA, without which our life is inconceivable - a computer and the Internet. These means of instant information dissemination have greatly contributed to the globalization of the English language. In the second half of the 20th century, against the background of post-war and half-ruined countries, the USA looked very attractive. The «American dream» seemed ideal, and people from different countries were striving to at least get closer to this ideal, and language was one of the ways to get closer. Films, music, youth movements came to us from overseas and brought with them an English-speaking culture [2].

3. Results and discussions

Today, English has become the international language, it is the most common in the world. For more than 400 million people, he is a mother tongue, for 300 million people, he remains a second language, and another 500 million speak English to some extent.

English is the language of commerce and business. In many countries, English occupies a very important place as the language of diplomacy, trade and business. 90% of global transactions are in English. World financial funds and stock exchanges operate in English. Financial giants and large corporations use English regardless of the country in which they are located. English - language of education. English is the most popular foreign language in schools. The most prestigious universities in the world are English-speaking. In countries where English is the second state language, students prefer to study in English. Knowledge of English provides an opportunity to get a good education and build a successful career[3].

English - travel language. Large-scale travel of the British for two centuries bore fruit. In the 21st century, English is the language of travel. Whatever country you are in; you will be understood in English everywhere. In the hotel, in the restaurant, at the bus stop you can communicate with the locals.

English - the language of science and technology. English has become the language of the XXI century - the century of technical progress and information technology. Today, all instructions and programs for new gadgets are written in English. Scientific reports, articles, reports are published in English. 90% of Internet resources are English-speaking. The overwhelming majority of information in all spheres - science, sport, news, entertainment - is published in English[4].

English has become the language of youth culture. American actors, actresses, musicians were and remain the idols of more than one generation of people. Hollywood and today - the undisputed leader of the film industry. Cult American action movies and blockbusters look in English all over the world. From America came jazz, blues, rock and roll and many more styles of music that are still popular.

English is a universal language. In addition to the above, English is beautiful, melodic and easy to learn. English has one of the richest vocabulary in the world, but at the same time it has an easy grammar. Words themselves are attracted to each other, forming concise and understandable sentences. International language should be simple and understandable to everyone. Perhaps we are very lucky that it was just such a simple language that united the world.

Understanding English as lingua franca suggests describing it from two points of view: it can be seen as a function, and as a form. In the first case, the question is raised about who in modern conditions can be considered a native speaker of the language (who owns the language), and who - only its user. In the second case, it is very important to describe a genuine speech product, which is not always built according to the rules and norms of the standard version of the English language. As you know, the English language has evolved, and such a process as globalization could not affect it. First, it involves the expansion of Anglo-American culture, and secondly the impact on the English language as a language of international communication, host languages and cultures. It should be noted that since ELF is used by native speakers of different languages, it is inevitably influenced by the native language and culture of the speaker both at the phonetic and lexico-grammatical level, each using ELF as a means of communication adapts it to their own needs, taking into account the structure of the native language and their culture. There is no particular need for speakers to adhere to the linguistic and cultural norms of native English speakers, as communication often takes place without their participation. The researchers identify the following features of ELF.

Lexico-grammatical: John. Jenkins identifies the lexico-grammatical characteristics of English as lingua franca in a separate group, and they are as follows:

- tendency to omit ending -s in verbs in 3rd l. u. h. in present tense - he thinks; she wants to see you;
- interchangeability of the relative pronouns which and who is who things, people which;
- use of nouns that do not have plural forms in standard English, plural - knowledges, advices;
- confusion in the use of definite and indefinite articles and omission of article;
- incorrect use of «tag questions» (e.g., isn't it? or no? instead of shouldn’t they? You're very busy today, isn't it?) [4]

R. Smith in his work is based on the opinion of B. Seidelhofer, who added the following characteristics to this group:

- use only the basics of the verb without adding the ending - ing in the following constructions: I look forward to see you tomorrow;
- the use of the subordinate clause with that instead of infinitive constructions (infinitive constructions): «I want that we go»;
- excessive clarity (redundant explicitness): «black colour» is «black»[5].

Lexical: One of the main characteristics of the English language is its ability to borrow lexical units from a huge number of languages. B. Seidlhofer presented a list of commonly used verbs in the European version of ELF that are used as a complete dictionary (full verbs): have, do, make, take, and put. In many cases, the use of the verb has in the European ELF is classically correct, but there are many examples of not quite appropriate use of this verb from the point of view of native speakers:

- I tried to have a dialogue on fair play with all of you with all of you, who follow this matter...
- I think it is in all fairness probably best not to have a definitive judgment at this point....

According to S. Mollin, the verb make is universal in European alpha. Despite the fact that this verb is used by native speakers, mainly in the constructions of «verb + addition» (to make a decision, to make progress, to make a proposal), there are cases of its not quite appropriate use in the European ELF: My first son is an economist, the second makes research in biology. But it was secret turkey that made the genocide of Armenians and Kurds.... Thus, it becomes clear that speakers of the European ELF prefer certain universal verbs, avoid complex structures and uncommon words.

Phonetic: Phonetic features of the English language as lingua franca should be taken into account in such a way as to ensure clarity of speech. John. Jenkins [6] in his book «A resource book for students» argues that some substitutions of sounds [θ], [ð], solid, as well as pronouncing sound [r] regardless of its position in the word («r») in English as lingua franca are quite acceptable, since they do not change the meaning of the word (do not interfere on intelligence). From these examples it is seen that regardless of whether you pronounce the sound [r] or not, the meaning of the word remains unchanged: the department, party, pooper. The adequacy of speech perception is not affected and, therefore, the following phonetic features of English in lingua franca function may be acceptable:

- the division in the word consonants standing together, with the help of vowels (the «product» as «peroducuto» in Japanese English), the addition of vowels to the consonants at the end of words («luggage» as «luggagi» in Korean);
- features of connected speech such as assimilation - assimilation (his daughter [hɪ z], don't be silly [dom bə sillə]), weak forms weak forms (but [bət], tell him to go [tel əm tə gəʊ], I would like some fish and chips [a wəd laɪ k səm fɪ ʃ ən tʃ ɪ ps]).

However, in order to ensure effective and understandable communication, the following rules must be followed:

- take into account the difference between short and long vowels in words such as «live» and «leave»; «bit» and «beat»; - «The dog bit the man».
- use aspiration in sounds [p], [t] and [k] to distinguish these sounds from sounds [b], [d] and [g].
- pronounce sounds at the beginning and middle of the word: promise, string[7].

On the basis of the given research it is possible to draw the following conclusion that these features, not being obligatory, are considered acceptable, but not errors, if they do not interfere with the perception of speech. Speakers of the European ELF prefer certain universal verbs, adapt English phonetics to the phonetics of their native language, avoid complex grammatical structures and uncommon words. The way to use English as a language of international communication largely depends on the specific situation of use. In modern interpretation, the term «lingua franca» is most often used to denote a special sociolinguistic category, a functional type of language, which is used as a means of communication between speakers of different languages in certain areas of interaction. The leading position among modern languages that perform this function today, of course, is English. The most common controversial ideas about the ELF are that it is an imperfect or simplified language that generates errors. In reality, it only has a form different from EMT (English as a mother tongue) and serves other functions[8]. The studies of the ELF, the contact language of international communication, are based on the fact that English is not owned by native speakers who constitute a minority among all its users. ELF is a more universal and democratic form of interethnic use. An intelligent person can decide for himself when to use his native language correctly, and when it is better and more convenient to speak English.

Conclusions

As for the movements of «protecting the language», they probably make sense only if linguists are engaged in this, and the goals of the movement do not serve extremist, political designs.When using ELF in communication, including intercultural and inter-ethnic, the main goal is the effectiveness of communication, and not following the correct grammatical forms. Consequently, the ELF is not an established model of communication, but a dynamic means of communication, experiencing constant changes that can be the subject of various linguistic studies.

References:

1. O. Mzhelskaya. English as a lingua franca and the specifics of its study. Human Science: Humanitarian Studies, 2017, p 58.
2. Kamshilova O. English as the ling of the franc: a form of the language or a function of the language? News of the Russian State Pedagogical University. A.I. Herzen 2006. p 6.
3. English as a Lingua Franca // JACET 47th Annual Convention. Waseda University, 11–13 September 2008. p 112.
   http://www.jacet.org/2008convention/JACET2008_keynote_jenkins.pdf
4. Jenkins J. ELF at the gate: the position of English as a Lingua Franca, 2015 http://www.hltmag.co.uk/mar05/idea.htm
5. Smith R. Characteristics of 'English as a Lingua Franca' ('ELF'). Critical Issues for 21st Century ELT: What English? Whose methods? Which culture? 2016. University of Warwick: official website. http://www2.warwick.ac.uk
6. Jenkins J. English as a lingua franca: Attitude and Identity/ Jennifer Jenkins.− Oxford: Oxford University Press, 2017. p 47.
7. Jenkins J. World Englishes: A resource book for students. - London: Routledge, 2013. Assimilation: translationdirectory.com/articles/article1891.php
8. Strevens P. English as an International Language: Directions in the 1990s // The Other Tongue: English across Cultures. B. B. Kashru (Ed.), Urbana: University of Illinois Press, 1993. p. 27-48.

УДК 8.80

HYPOTHETICAL BASES AND PROSPECTS OF RESEARCH, LANGUAGE DEVELOPMENT

Kushakova Barnokhon Yuldashevna, PhD E-mail: bkushacova@bk.ru
Uzbek State University of World Languages,
100138, Uzbekistan, Tashkent, st. Malaya Koltsevaya, 21

Abstract: *The article discusses the conformity of the language evolution to the laws and the development of different processes in it in time sequence are discovered in correlation with the principle of language economy as the reaction to the redundancy; the possibilities in the solution of the contradictions of theoretical assumptions about development of language are given.*

Key words: *evolution of language, syntax, ellipsis, sentence, elliptical sentence, one-member sentence, text, substitution, language levels, derivation.*

ИЗИЛДӨӨНҮН ГИПОТЕТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ, ТИЛДИН ӨНҮГҮШҮ

Кушакова Барнокхон Юлдашевна, ф.и.д. E-mail: bkushacova@bk.ru
Өзбек Мамлекеттик Дүйнөлүк Тилдер Университети
100138, Узбекистан, Ташкент, Малая Кольцевая көч, 21;

Аннотация: *Макалада тилдин эволюциясынын мыйзамдарга дал келиши жана андагы ар кандай процесстердин өнүгүшү, тил байлыгы принциби менен өз ара байланышта болгон убакыттын ырааттуулугу талкууланат; тилдин өнүгүшү боюнча теориялык божомолдордун карама-каршылыктарын чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөр берилет.*

Ачкыч сөздөр: *тил эволюциясы, синтаксис, эллипсис, сүйлөм, эллиптикалык сүйлөм, бир сүйлөм, текст, алмаштыруу, тилдин деңгээли, туунду.*

ГИПОТЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ, РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА

Кушакова Барнохон Юлдашевна, д.ф.н. E-mail: bkushacova@bk.ru
Узбекский государственный университет мировых языков
100138, Узбекистан, Ташкент, ул. Малая Кольцевая, 21;

***Аннотация**: В статье обсуждается соответствие эволюции языка законам и развитие в ней различных процессов во временной последовательности, обнаруженных в корреляции с принципом языковой экономики как реакцией на избыточность; предоставлены возможности для разрешения противоречий теоретических предположений о развитии языка.*

***Ключевые слова:** эволюция языка, синтаксис, многоточие, предложение, эллиптическое предложение, предложение, состоящее из одного члена, текст, подстановка, языковые уровни, деривация.*

1. Introduction

Language is a complex dynamic system. Variability is inherent in it. The adaptive nature of the language system determines its constant adaptive changes in the structural organization and mode of functioning.

The adaptive nature of the language system is associated with its openness (openness), which is a prerequisite for the processes of formation of new language entities - units, relationships and subsystems.

This tendency to adaptation and certain counteractions to the processes of complicating the language system are causing it. Thus, tendencies arise in the language that hold back changes within certain boundaries (regulated by the psychophysiological capabilities of pronouncing and hearing sounding speech, human memory capabilities, etc.). Thus, the self-regulation of the language system occurs.

Understanding the language as a complex dynamic system allows you to see the prerequisites of language changes, rooted in the nature of the systemic organization of the language. This approach also makes it possible to identify the most general trends in linguistic evolution, which include 1) adaptation of the linguistic system to changing conditions of a person's communicative and cognitive activity, and 2) self-regulation of the linguistic system through correlative changes in individual subsystems and levels of the language.

Language, [4, p.17], is "a system of means of expression that serves some specific purpose". As it is considered primarily the achievement of communication. Hence the functional understanding of the language system follows from its recognition as a means of transmitting information, from looking at the language as an instrument of communication. "It is communication, i.e. mutual understanding is the main function of that tool, which is called a language," A. Martine emphasizes [4, p. 371].

2. Research methods

A.I.Smirnitsky analyzing the relationship between language and speech, puts a broad content in the general concept of human speech. So, according to A.I.Smirnitsky [6, pp. 11-12], "human speech as a whole is the result of innumerable and unlimitedly diverse acts of speech" in various manifestations of which "the same components and the same patterns are distinguished use of these components in coherent speech. "This system of units is the language."

In general, language communication is characterized by an exceptional variety of content without any semantic restrictions in the messages. As A. Martine wrote [4, p. 452] "language is the ability to say everything", i.e. general and individual, abstract and concrete, rational and emotional, purely informative and prompting the addressee to action, timeless and momentary, and other types of semantic content.

In the history of any language, any changes constantly occur: something in it is born, and something disappears. I.A. Baudouin de Courtenay [2, vol. 1, p. 349] writes: "There is no stillness in the language ... In the language, as in nature in general, everything lives, everything changes. Calmness, stopping, stagnation are apparent phenomena, this is a special case of movement subject to minimal changes".

All this indicates that the dialectic unity of stability and movement is evident in the language. On the one hand, each language is, in a sense, complete: it is with this that its stability and individual identity are associated. However, in the process of speech activity, language is not only reproduced, changing. A prerequisite for the variability of the language is the free nature of the speech activity of the individual.

3. Results and discussions

Speaking about the evolution of language, I.A.Baudouin de Courtenay [26, vol. 1, p. 351] draws attention to the principle of "gradual" development, to the temporal sequence in language processes. It is important to note that I.A.Baudouin de Courtenay [2, vol. 1, p. 352] associates language changes both with the use and distribution of psychological and physiological energy, i.e. with the principle of economy in language. And this is not accidental, because the problem of the evolution of language and the principle of evolution associated with it in language occupies a rather large place in the writings of I.A. Baudouin de Courtenay. Scientists comprehensively consider issues of language development and saving mental and physical energy.

Changes in the language do not occur systematically, not as a result of the desire for a predetermined goal, but as a necessary consequence of the desire for relief. So, I.A. Baudouin de Courtenay writes: “The simplification of linguistic forms, the presence of homogeneous types in a language, a greater correspondence of form and content, words and thoughts is carried out not as a result of striving for a predetermined goal, but only to facilitate the speech process, as a simple subconscious mnemotechnical tool, as a means to eliminate unnecessary work”
[2, t.1, p.196]. Here the main theoretical creed of is clearly shown I.A. Baudouin de Courtenay on the issue of the principle of economy, which he connects with the speaker’s desire to eliminate the excessive work of the speech apparatus and facilitate the communication process.

In the work “General Causes of Language Changes” I.A. Baudouin de Courtenay [2, vol.1, p.128] names three areas of language work: 1) from the center to the outside, 2) from the external to the center, and 3) language thinking. At the same time, the conclusion is made: since any changes in the language are caused by the desire to save forces, the desire for expediency of efforts and movements, the above three directions in which the work of the human mind takes place are the results of the desire to save work 1) or pronunciation, 2) or listening, 3) or the functioning of the central brain. All these three areas of language work and language changes, which were identified by I.A. Baudouin de Courtenay often intersect, striving for the same result. Therefore, in any act of speech, all three types of language work occur.

These ideas about the significant role of internal factors in the development of the language were subsequently developed by B.A. Serebrennikov [2, p. 49], who wrote: “Changing sounds and forms is not always straightforward. In the process of changing the language, a significant role is played by various internal factors operating within the given language system. The action of analogy, the re-decomposition of the foundations, the mutual influence of individual foundations and their forms, etc. “All these factors must be taken into account.”

On the linguistic views of I.A. Baudouin de Courtenay was greatly influenced by the psychological direction, although he [2, vol. 1, p. 348] explains the existence and development of the language not only as a purely psychological phenomenon, but also as a social phenomenon: “Since language is possible only in human society, then in addition to the mental side, we must always note the social side in it. The basis of linguistics should be not only individual psychology, but also sociology. ” In another place, the scientist [2, v. 2, p. 98] wrote: “In essence, linguistics is a psychological and sociological science.”

Like previous scholars, A. Martine says that language is in continuous development, during which changes in the lexical, phonetic and grammatical order occur. Moreover, the language tends to minimize not only physical, but also mental efforts in the process of speech.

However, unlike his predecessors, A. Martine draws attention to the fact that the driving force of language changes is the constant contradiction between the needs of a person's communication and his desire to minimize his mental and physical efforts.

At the origins of the theory of the evolution of language and the role of economy in it was A.A. Potebnya, who created his harmonious concept:

1. Language is constantly in the process of development, and, as A.A. Potebnya claims the destruction, the destruction of the old is at the same time the creation of the new. In addition, language changes, he believes, "continue to our time, without foreshadowing the impoverishment of creativity" [5, p. 66].

2. Speaking, like O. Jespersen [3, p. 119], that in the evolution of language one can notice a desire to strengthen abstractness, celebration at the same time indicates the development of his ability to portray specific phenomena.

3. In the concept of A.A. Potebnya the celebrations [5, p. 65-66] occupy a rather large place in the questions of grammatical (and phonetic) changes.

4. A.A. Potebnya [5, 67] the gradual loss by languages of certain sounds or forms, calls them "twisting."

5. A.A. Potebnya celebration, despite the fact that the principle of economy is not terminologically designated by him, resolves issues directly related to the principle of economy at several language levels (phonetic, grammatical and graphic).

Development through the aforementioned problems made by A.A.Potebnya definitely contributed to the fact that later (in the writings of I.A.Baudouin de Courtenay and E.D.Polivanov).

Summing up the views on the evolution of language, we turn again to I.A.Baudouin de Courtenay, who especially emphasized that changes in language occur due to the desire to save the work of muscles, the central brain. At the same time, he summarizes: "To this too superficially drawn picture of linguistic changes, I must add one more remark: that these changes are constant and infinite; that they are repeated equally at different times and in different places completely independently of each other, depending only on the constant identicalness of the mental and physical state of all people, as well as on the random similarity of conditions affecting the development of the language; what they call not only continuous transformations in the historical continuity of a given language, but also the disintegration of one almost monolithic language into several related ones, as well as the degeneration of the whole system, i.e. language structure. These changes are permanent and eternal, because the causes that cause them are permanent and eternal" [2, v.2, p.248].

So, I.A. Baudouin de Courtenay in his works [along with other major scientists] noted that in the process of evolution of the language there is a gradual and temporal sequence. In this case, changes in the language of I.A. Baudouin de Courtenay associates with the principle of economy of speech. It is important to note that for the first time in the history of linguistics, I.A. Baudouin approached the development of this problem not one-sidedly: he not only notes the principle of economy in the language, but specifically points to the existence of phonational, auditory, and mental economy and their close interweaving.

Conclusions

Thus, in order to understand the conditions in which changes in the language occur, the following psycholinguistic patterns of speech activity are essential: 1) the individual psychological variability of the semantics of linguistic units; 2) the inclusion of the utterance in the communication situation, which determines the situational transformation of the semantics of the utterance and its components; 3) the semantic discreteness of the components of the utterance, their interaction and mutual semantic transformation. As a result, speech activity is characterized by an extremely diverse variation of the content plan, which creates a permanent

basis for shifts in the language, to the transition from one-time fluctuations in individual speech to changes in the language.

References:

1. Bally Sh. Obshaya lingvistika i voprosy fratnsuzskogo yazyka. –M.: Izdatelstvo inostrannoy literaturi, 1955. – 416 c.
2. Boduen de Kurtene. Izbrannye trudi po obshemu yazykoznaniyu. – M.: Izdatelstvo AN, 1963, t. 1. – 384 s.; т. 2. – 391 s.
3. Esperson O. Filosofiya grammatiki. – M.: Izdatelstvo inostrannoy literaturi, 1958.–404 c.
4. Martine A. Prinsip ekonomii v foneticheskix izmeneniyax. –M.: IIL, 1960. -261s.
5. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike. – t. III. –M.: Prosvesheniya, 1968.– 551 s.
6. Smirnitskiy A.I. Morfologiya angliyskogo yazyka. – M.: Izdatelstvo inostrannoy literaturi, 1959. – 404 s.

УДК 162.6(575.171)

BORROWED WORDS IN THE PROFESSIONAL LEXIS OF KHOREZMIAN DIALECTS

Norbaeva Sh.H. PhD, docent
of Urgench State University, Uzbekistan

Abstract: *The professional lexis in Khorezmian dialects is discussed and some hypotheses on the principles of naming them have been suggested in by this article.*

Key words: *professional lexis, Persian-Tajik words, Khorezmian language, a dialect, borrowing, factors of borrowing, principles of naming.*

КЕСИПТИК ЛЕКСИКАДА КОЛДОНУЛГАН ХОРЕЗМДИК ДИАЛЕКТ

Норбаева Ш.Х., к.м.н., доцент
Ургенч мамлекеттик универстети, Узбекистан

Аннотация: *Бул макалада Хорезм диалекттериндеги кесиптик лексика сөзү талкууланат жана ушул сөздөрдүн аталышынын принциптери жөнүндө бир катар гипотезалар сунушталат.*

Ачкыч сөздөр: *кесиптик лексика, перс-тажик сөздөрү, Хорезм тили, диалект, кабыл алуу факторлору, номинация принциптери.*

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ЛЕКСИСЕ ХОРЕЗМСКИЕ ДИАЛЕКТЫ

Норбаева Ш.Х., к.м.н., доцент
Ургенчский Государственный Университет, Узбекистан

Аннотация: *В этой статье обсуждено слово профессиональной лексики в Хорезмийских диалектах, и предложено некоторые гипотезы о принципах названии этих слов.*

Ключевые слова: *профессиональная лексика, Персидско-таджикские слова, Хорезмийский язык, диалект, заимствование, факторы заимствования, принципы номинавании*

1. Introduction

A number of research investigations have been done at Persian borrowings in Uzbek vocabulary stock (3:103-115, 11), they were explained by the terms of ‘Persian borrowings’, ‘Persian-Tajik words’ and ‘Tajik –Persian words’. Special attention has been paid to the phenomenon in investigations at the lexis layer of Khorezmian dialects. (1:140; 7:46; 5:111-117) While studying professional lexis layer of Khorezmian dialects taking into consideration the lexical level of the language, we found out that the explanation of these words as from Persian

origin or those might be called as ‘Persian borrowings’, ‘Persian-Tajik words’ and ‘Tajik – Persian words’ couldn’t justify fully itself. Khorezm being the region of crossroads of different ethnic groups, even there are several some professional terms of Iranian origin, they couldn’t be found in Persian and Tajik languages, besides, once Khorezmian language belonged to the western branch of Iranian languages, we prefer that such dictionary unitsshould be called as ‘the names belonging to Iranian languages’. We can classify professional lexical units in Khorezmian dialects initially into the following groups:

1. Names belonging to general lexis of the Iranian languages.
2. Words common for all Iranian languages but differentiating in meaning.
3. Names explained as the matter of Khorezmian languages.
4. In this article we discuss some words belong these groups in Khorezmian dialects.

1. Names belonging to general lexis of the Iranian languages.

Peshkir//peshgil//peshgyr. These words are also considered as the words etymologically related to Iranian languages. Even F.Abdullayev explaisned that the word *‘peshkir’*means the capenter’s apron and the word *‘peshgil’* means ‘apron’. These two words are the phonetic variants of the same word. A. Ishaev explained the word *‘peshkir’* as apron or lower part of the dress. (6:146) As a separate word ‘pesh’ it can be used as apron part of the dress and barrier. As in the sentence “Хәмзә шинелдинг пеши минен тутты.” (6:146)

F. Abdullayev explains the word ‘pesh’- as the robe, apron of winter coat, apron. (1:126)

The word ‘pesh’ exists in modern Persian with the meaning of ‘front, foreground, previous ’ (8) the word exited in Khorezmian languages also. That was explained by Z. Dusimov in the studies of units of toponomy such as ‘pishkanak’ and he perceived that the formant of ‘pesh’ has special role in the study of geographical names in Khorezm. (4:50) The second component of the word is ‘gir’ the stem of the verb ‘гирифтан’ means ‘to take, to handle, to hold (8)

It means that the word ‘peshkir’, or ‘peshgil’ means ‘holding in front’, ‘taking in front’. In Khorezmian dialects we can come across with the word ‘atashgir// atashkir’-‘аташкыр-аташгир’ which means ‘the steak used to move or dig thefire’. F. Abdullayev pointed out the ‘chuqmor, so’yil’ meaning of the word ‘peshgir’ which shows that the meaning is saved as ‘‘holding in front’, ‘taking in front’’ because in dangerous roads the crook or walking (“chuqmor or so’yil”) (1) people walked taking the crook in front . In Khorezmeven in recent ages, there were jungles, reed-beds(with morass), or in general if we remember that the fauna was quite different from now, there was a need to take the crook or walking steak in front.

Rənt. F. Abdullayev explained this word as in followings**.** 1. The part of the leather fastened to the ‘padash’(bottom leather). 2. Border or margin for the footwear (1)**.**

At first the word meant andwas used as the word denoting the tool or planer of the carpenter. But in originally, the uzbek word ‘randa’originated from the word.

‘*Rənt*’ by adding the substantive forming suffix ‘a’, as in Uzbek words ‘dast-dasta’(4). It means that the meaning of ‘’planer’ of the word and its meaning in Khorezmian dialect has logical generality. On basis of the word ***Rənt*** the collocations developed, such as ‘’ Rənt pichoq’(the knife used to cut the edge of the leather), ‘a:q Rənt biyiz’ (a kind of awl). (1)

The analysis of words belonging to Iranian layer in Khorezmian dialects shows that considering these words as borrowing from Iranian languages is suspicious. For example, in Persian the word ‘cho’p’(in modern Persian ‘chub’) which meant ‘a wood, a tree’, in Uzbek dialects means ‘a small withered sprout of bush or branch of a tree’. In Khorezmian dialects the word is used with this meaning also. But the term word ‘чоптәраш’ in Khorezmian dialects with the meaning of large thick knife (5) with wooden handle shows that the word had the meaning of wood as in Persian. The dialect word combination ‘chop mixi’ which means ‘wooden nail’ can be an example to the point.

Reshpəl- a dialect word means a file with large teeth. (1) Historically this word has two constituent parts. The first element is, ***'rish'*** which is connected with the modern persian word denoting 'stem, tributary, root and beard '(8), the investigators correctly explained the relativity of the regional dialect word 'rash 'which means the same as in Persian tributary of the canal or river. (10) The second component is verb ***'bur'*** or the present stem of the verb ***'buridan'*** (10) which meant to tear, to pull out, to take, to cut.The word' ***bur'*** exists in the word ***'kisavur' (***pickpocket). From dictionary point of view the word ***'reshpəl'*** denotes 'the cutter of the odds higher than the flat level of the thing', 'the cutter of the rough parts' and the name of the tool originated to denote the function of it.

Pota. At present the word is used to denote a large shawl for women, usually made of fur or wool and also it has the collocations to denote the kinds of shawl, such as 'pukh pota', 'sheris pota'. According to F. Abdullayev, before 1950-60th it was used with the meanings of 'belbog', qiyiq'(waistband, small triangle kerchief) (5). It has the same meaning as the main word 'fota' which A. Navai used in his literary works. Alisher Navai used the word 'fota' with following meanings: 1.a silk spire sash (sometimes it can be used to make turban as a headwear) 2. A towel wound-round to lower part of the waist at bath-house. (11)

In Persian futa (fute) meant turban, shawl, a large towel at bath-house, and the word 'muarrab' is its Arabic version. (12)

In our opinion, the etymology of the word goes back to the Persian word 'pud'(pod). As a textile term word 'pud' denotes weft, woof, woof rope. (7)

In order to express possessiveness to it, the suffix'a' was added and as result the word 'pota', 'poda'. In historical dictionaries of the Persian language the word was explained as the thread sewn on the dress across its width length.(4) At present the word 'fota(fute)'is used to denote the towel wound-round to lower part of the waist at bath- house in Persian. (7)

Padash. There are several words which can be called Iranian origin, but couldn't be found in Persian dictionary, and this is the important fact that the word is the element of Khorezmian language. The word 'padash' is one of them. This word means the bottom leather has the collocation of 'qayish padash' which means bottom leather of thong (1:126).

At first one might say that the word is the wrong pronunciation of the Russian word 'подошва' which also means bottom leather (9:97) in regional dialect. But in Khorezmian dialects the word is used in form of 'padosh' and it has been mainly used in recent years. We can see that it is not a Russian word, as, while explaining the meaning of the word "рынт" F. Abdullayev gave the following definition to it 'the edge part of the leather sewn to the 'padash' (bottom leather) leather '. In Persian there is a word 'padash'(podosh) but it means 'prize', 'punishment'. Even the form and pronunciation of words padosh in Khorezmian dialect and 'padash' in Persian similar they denote different notions. Persian 'podosh' originated from pakhlavian 'pat dashin'(therefore it has the version of 'podashan').Its first element 'pati' is a prefix, second element 'dash(i)n' means 'prize', 'gift'. Therefore in modern Persian it saved the meaning of 'prize' and 'punishment'. In Zoroastrian religion, the charities, serves, and gifts served on holidays were also called 'dash(i)n' (12:347). In our opinion this word has the same root with 'deh' present form of the verb 'dodan' which means 'to give'.

We can say that the Khorezmian word padosh has two constituent parts. The first element is 'pa'(po) which means 'foot', the second element is 'dash' which means 'dish', 'jar','vase', 'mug'. The meaning of the word 'dash' here is the place of settling, the place. According to it the denotative meaning of the word 'padosh' is 'the seat for the foot'. We can come across with the existence of the word 'pa' with the meaning of foot in Khorezmian language in the names of places such as 'Voyxon' In Khorezmian topology, the word 'payapil'(small bridge) also. Besides in Khorezmian dialects there is another collocation of the word padosh "palasmas padash" 'bottom part of the footwear made of rubber'. (1)

References:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.– Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати.– Тошкент: Фан, 1983.
3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Тошкент, 1985.
4. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985.
5. Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Фан, 1965.
6. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.
7. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси . -Тошкент: Фан, 1973.
8. Персидско-русский словарь. Том I, II. – Москва: Русский язык, 1983.
9. Русско-узбекский словарь. Том 2. – Ташкент: 1983.
10. Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2006.
11. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча–форсча ва арабча сўзлар// Навоийга армуғон. – Тошкент: Фан, 1968.
12.

УДК: 81.(001.53)

EMOTIONAL CONCEPT “FEAR” AND ITS OBJECTIVATION IN THE TEXT

Surkeeva D.B. Osh State University

***Abstract**: In the article the problem of studying the emotional field with linguistic means in a literary text is described. The emotional concept of “**fear**” and its actualization in the English language is increasingly attracting the attention of both linguists and psychologists. The author describes the emotion of “*fear*” which is experienced by a person in a variety of situations and in various degrees, with the help of appropriate words.*

***Key words:** mechanism of emotionalization, cognitive, expressiveness, objectification, conceptology, behavioral acts, stereotypical behavior.*

"КОРКУУ" ЭМОЦИОНАЛДЫК КОНЦЕПТИНИН ТЕКСТТЕГИ ОБЬЕКТИВАЦИЯСЫ

Суркеева Д.Б. Ош мамлекеттик университети

***Аннотация:** Макалада адабий текстте лингвистикалык каражаттардын жардамы менен эмоционалдык талааны изилдөө маселеси берилген. Англис тилиндеги "Коркуу" эмоционалдык концепциясынын актуализациясы тилчилердин жана психологдордун көңүлүн буруп жатат. Бул макаланын автору ар кандай жагдайларга тиешелүү сөздөр менен ар бир адамдын башынан өткөрүп жаткан "коркуу" сезимин сүрөттөйт.*

***Ачкыч сөздөр:** эмоционалдык механизими, когнитивдүү, даана, объективация, концептология жүрүм-турум актылар, стереотиптик жүрүм-туруму.*

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КОНЦЕПТ “СТРАХ” И ЕГО ОБЬЕКТИВАЦИЯ В ТЕКСТЕ

Суркеева Д.Б. Ошский государственный университет

***Аннотация:** В статье описана проблема изучения эмоционального поля лингвистическими средствами в художественном тексте. Эмоциональная концепция «страха» и ее актуализация в английском языке все больше привлекают внимание как лингвистов, так и психологов. Автор описывает эмоцию «страха», которую человек испытывает в различных ситуациях и в различной степени с помощью соответствующих слов.*

Ключевые слова: *механизм эмоциональности, когнитивный, выразительность, объективация, концептология, поведенческие акты, стереотипное поведение.*

The problem of studying the emotional field with linguistic means in a literary text is increasingly attracts the attention of both linguists and psychologists. The mental mechanism of emotionalization works at both levels - linguistic and verbal, therefore emotive units are both means of the language system and means of utterance/text. At the same time, they are at the constant disposal of human thinking, and the thought of a linguistic personality turns to them at the moment of their expression in the language and exploits them ready-made. Such a permanent order, namely this is the main function of any language, frees the language from the constant need to come up with means of expression and expressiveness at the moment when it is required.

Our study examines the field of emotions and its actualization in the English language: the emotion of "**fear**", described by the linguistic means of the above mentioned languages and functioning in a literary text. Since emotional information forms a certain part of the cognitive content of the text, the cognitive approach to the study of emotional space allows you to determine the role and describe the forms of objectification of the emotional concepts in the structure of the text.

The important aspect in the analysis of the concept is the fact that it stands out both in the collective and in individual consciousness. Therefore, exploring the ways of representing the concept in artistic discourse, we proceed from the fact that "the organizing center of the work of fiction remains the creative personality of the writer" [2, p. 36].

In a number of studies on the problems of emotiveness and conceptology (Yu.D. Apresyan, S.V. Ionova, Yu.S. Stepanov V.I. Shakhovsky, J. Eichison, and others), concepts of a special kind are distinguished - emotional concepts, the core of which are basic emotions, forming their own conceptualized subject areas, combining in a general representation words, things, associations, images, rituals, etc. The value and figurative elements of the concept dominate in them. They form the emotional space of the text, which contains certain emotional information organized in a certain model of the emotional situation or, in other terminology, a script of emotions. This includes the names of emotions and all those attributes, images, associations, symbols that are activators of the objectification of this basic emotional concept, in our case, the emotional concept of "**fear**" and the construction of the emotional space in the text. Language is considered as a tool for converting conceptualized meanings into textual semantic structures of linguistic units (generation of text) and the latter into meanings (perception of text).

Before describing the emotional space of an individual author's linguistic picture of the world associated with the emotional concept of "**fear**", we characterize fear as an emotion.

"Fear is a form of self-preservation instinct. Its presence in man is inalienable, since fear is part of its structure. It is the same as other forms of manifestation of the instinct of self-preservation, such as love of leadership, self-defense and others, and even looks like forms of manifestation of other instincts, like religiosity, i.e. worship, procreation. For its manifestation, an external factor is needed - a pathogen that causes fear, and if this factor is absent - fear does not manifest itself at all. This factor is either an object (in material form), sensitive through sensitive organs or thought associated with this object or touching it. Therefore, the presence of an object or thought is necessary through which it is realized that the object is awesome, or through which it is felt that the object is awesome" [1, p. 38].

Fear is one of many problems, which are also dangerous, because of which peoples experience decline, degradation, and the weak of them suffer humiliation, backwardness. And if fear has prevailed over any person, then it deprives him of the most noble qualities and such sweets of life as calm, joy, humility with what is happening not of his will, etc. Fear creates confusion, confusion in the human mind, inability to evaluate reality, fear paralyzes his memory.

“There is another kind of fear that is less dangerous than fear from the imagination. This type of fear arises from the incorrect definition (assessment) of reality and objects. For example, when a person saw an object that could be dangerous (intimidating) or not (a conversation with a senior official, judge or inspector, president, etc., as well as a result of discussions, debates, etc.). It is the lack of a correct definition (evaluation) that is the cause of fear, which misleads a person, creates confusion in his conversation and the explanation strikes the concentration of thoughts. A person suffers from this kind of fear, suffers in his life” [1, p. 34].

Fear is the reality of our being. This is a very definite, specific emotion, deserving, according to psychologists, a special category, since it is formed from specific physiological changes, expressive behavior and specific experiences arising from the expectation of a threat or danger. The linguistic description of a person’s emotional life consists of: a) lexical units that call emotion; b) descriptions of experienced emotions; c) behavioral data; d) physiological data.

Fear is experienced by a person in a variety of situations and in varying degrees. So, a weak fear is experienced as a disturbing presentiment, anxiety and is often expressed with the help of the following lexical units: *worry, apprehension, nightmares, anxiety*:

- *Then began one of the worst **nightmares** of my life* [3, p. 71].
- *Кийин менин турмушумда эң жаман **азаптарынан** бири башталган*.
- *If you kill yourself, you will never sweat again and your **anxiety** will be over for eternity*. [3, p. 102]. *Сен өзүндү өзүң өлтүрсөн, башка мындай керемет болбойт жана сен жөнүндө **коркунуч** өмүр бой токтобойт*.
- *Do not **worry**. He amuses me* [3, p. 38]. ***Кыжалат** болбо. Ал мени кубандырды.*
- *I was summoned to Mr. Omochi's office: I went there without the slightest apprehension, ignoring what he wanted from me*. [3, p. 43].

*Мен мистер Омочинин офисине бир да **басымдуу** сезим байкабай эле барганда, анын калоосун билбедим, билгим да келген жок.*

It is also expressed using adverbs, adjectives: *frightening, prodigious, execrable, terrifying, horrible, unspeakable, excruciating, obnoxious, and shaky*:

- *He then introduced me into the office where his superior, Mr. Omochi, was sitting, which was enormous and **frightening*** [3, с. 9]. Ал мени *мистер Омочи менен офисинде тааныштырды, анын офиси өтө чоң жана **коркунучту** болуп көрүндү*.
- *They were **prodigiously** uninteresting, with the exception of one of them, which listed the members of the Yumimoto company: their names, first names, date and place of birth were written on them* [3, с. 17].
- *You created a **terrible** atmosphere in this morning's meeting* [3, с. 20].
- *His face expressed the most **terrifying** of continuous anger* [3, с. 63].
- *Do you find it **horrible***? [3, с. 97].
- *The window was the border between the **horrible** light and the admirable darkness.* [3, с. 186].

Intense fear is experienced as a feeling of absolute insecurity, insecurity, and often the description is supplemented by stereotypical behavior: numb, fleeing, pretending to be dead, unconscious, etc. As an activator of the degree of intensity of fear, the author of the novel uses affective vocabulary: verbs, adverbs, adjectives. So, the verb “*fear*” brings the emotion “fear” to the highest point of intensity:

-*If you admire your own prettiness in the mirror, be it in **fear** and not in pleasure, because your beauty will bring you nothing but the **terror** of losing it* [3, с. 96].

- *My **fear** reached its peak when I saw that he was taking me to the men's bathroom* [3, с. 151].

Thus, the consideration of fear as a separate emotion allows us to determine the effect of fear on cognitive processes and behavioral acts, as well as to reveal the features of its interaction

with other emotions. In each particular episode of the text, where there is an emotional space of fear, the latter includes one of the possible options for describing a model of an emotional situation. The problem of reflecting the “fear” emotion in a literary text can be limited only to the nomination of this emotion, but may have a more complex description containing other ways of objectifying this emotion.

References :

1. Isard K.E. Psychology of emotions. Per. from English St. Petersburg: Publishing House Peter, 2000 .- 464 p.
2. Ledenova VV Idealstyle (to clarify the concept) // Philological Sciences. - 2001. - No. 5. - S. 36-41.
3. Nothomb, A. Stupeur et tremblement. Paris: Livre de poche, 1999 .- 189 p.

УДК: 81′1:008:2-279

A COGNITIVE PRAGMATIC STUDY OF RHETORICAL QUESTIONS

Turakhonova Badia Omonillayevna, Teacher
Uzbekistan state world languages university Uzbekistan, Tashkent

Abstract: *Though the preceding investigations on rhetorical questions are quite far-reaching, the characteristic mechanism of rhetorical questions is yet to be explored. This study established the scenario of rhetorical questions making statements (called the RQ scenario) which is composed of three components: the BEFORE—the speaker disagrees with the hearer, considering the hearer’s utterance or action as unreasonable, inappropriate and the like and wants the hearer to accept his or her opinion or perform the required action; the CORE—the speaker challenges the hearer to agree with him or her or do the required action and its immediate RESULT—the hearer is challenged to agree with the speaker or do something as is required; and the AFTER—the hearer will agree with the speaker or do the action as required. It is held that in the RQ scenario, each component bears a metonymic relationship to the other components and to the whole. So, by highlighting one of the three components of the scenario, the speaker is making statements when asking rhetorical questions.*

Key words: *rhetorical questions, metonymy, scenario, indirect speech acts, RQ-as-retort.*

РИТОРИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИН КОГНИТИВДИК-ПРАГМАТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

Тураханова Бадиа Омониллаевна,окутуучу
Озбек мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университети
Ташкент, Узбекистан

Аннотация: *Риторикалык маселелерди мурунку изилдөөлөр кеңири болгонуна карабастан, риторикалык суроолордун табигый механизми дагы деле иликтенүүдө. Бул изилдөө риторикалык суроонун сценарийин түздү (RQ жазуусу деп аталат), ал үч компоненттен турат: АЛДЫНДА: баяндамачы угуучунун билдирүүсүн же анын аракетин негизсиз, орунсуз жана ушул сыяктуу нерселерди эске алып, угуучу менен макул эмес жана угуучунун өзүнүн пикирин кабыл алышын каалайт. же керектүү аракеттерди жасоо; НЕГИЗГИ - баяндамачы угуучуну аны менен макул болууга же талап кылынган иш-аракеттерди аткарууга мажбурлайт жана анын ЖЫЙЫНТЫГЫ - угуучу спикер менен макулдашууга же талап кылынган нерсени жасоого чакырылат; жана КИЙИНКИ- угуучу жашыруун сүйлөшүүгө макул болот же аракетин талап кылынгандай аткарат. RQ сценарийинде ар бир компоненттин башка компоненттерге жана бардыгына метонимиялык байланышы бар деп эсептелет. Ошентип, сценарийдин үч*

компонентинин бирин баса белгилеп, баяндамачы риторикалык суроолорду берүү менен билдирүүлөрдү жасайт.

Ачкыч сөздөр: *риторикалык суроолор, метонимия, сценарий, кыйыр сүйлөө актылары, RQ өңдүү-ретор.*

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЯ РИТОРИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ

Тураханова Бадиа Омониллаевна, преподаватель
Узбекский государственный университет мировых языков. Узбекистан, Ташкент

Аннотация*: Хотя предыдущие исследования риторических вопросов довольно обширны, присущий им механизм риторических вопросов еще предстоит изучить. Это исследование установило сценарий высказывания риторических вопросов (называемый сценарием RQ), который состоит из трех компонентов: ДО: докладчик не согласен с слушателем, считая высказывание слушателя или его действие необоснованным, неуместным и тому подобным, и хочет, чтобы слушатель принять его или ее мнение или выполнить необходимые действия; ОСНОВНОЙ - говорящий заставляет слушателя согласиться с ним или с ней или выполнить требуемое действие и его немедленный РЕЗУЛЬТАТ - слушателю предлагается договориться с говорящим или сделать что-то, как требуется; и ПОСЛЕ - слушатель согласится с говорящим или сделает действие, как требуется. Считается, что в сценарии RQ каждый компонент имеет метонимическое отношение к другим компонентам и ко всему. Итак, выделяя один из трех компонентов сценария, оратор делает заявления, задавая риторические вопросы.*

Ключевые слова: *риторические вопросы, метонимия, сценарий, непрямые речевые акты, RQ-как-реторта.*

1. Introduction

It is mostly approved that principally questions have an answer-eliciting function. However, it is not absolute situation that all the questions fulfill this function. Among others, rhetorical questions have this extraordinary feature. Here, instead of asking for information from the hearer or addressee, the speaker makes statements. As a divergent type of questions, rhetorical questions have aroused interest of rhetoricians, grammarians, and pragmatists alike, who have approached their studies from different angles and made fruitful findings. Rhetoricians accentuate on the persuasive effect of rhetorical questions; grammarians focus on their syntactic and semantic features; and pragmatists take interest in their communicative functions in diversified contexts. Carrying out their study from the interaction of syntactics and semantics, Quirk et al. [15:24] hold that a rhetorical question is interrogative in structure but displays a strong assertive force and generally does not expect an answer. They maintain that for rhetorical yes-no questions, a positive question is equivalent to a negative assertion and a negative question is equivalent to a positive assertion. While for rhetorical wh-questions, the positive question equals a statement in which the wh-element is replaced by a negative element and the negative question equals a statement in which the wh-element is replaced by a positive element. Schmidt-Radefeldt [17:375] carried out the study of rhetorical questions on semantic and pragmatic grounds. According to him, rhetorical questions generally include certain formal indicators: intonation pattern, special particles (adverbials), non-deontic modal verbs and mood. Echoing other scholars, he holds that rhetorical questions are “insincere questions”, for the speaker knows the answer. In addition, he classifies rhetorical questions into three types: ARQs, IRQs, and the combination of the former two types. Dissatisfied with the way of analysis in the traditional indirect speech act, Frank in integrating the approaches by Anzilotti and Brown and Levinson argues that rhetorical questions can strengthen assertions as well as soften criticisms. After discussing the difficulties in the identification of rhetorical questions in some of her collected examples, she holds that the hearer’s understanding of the message communicated

counts most in the identification of rhetorical questions. Howard [5:217] conducted four experiments to examine the effects of asking rhetorical questions on message processing and persuasion, finding that the results of the experiments confirmed the view that rhetorical questions elicit judgments on the topic of the request when they are received and that the availability of relevant information when a judgment is first requested is a critical factor determining whether message persuasion takes place or not. On the basis of the materials in talk shows, Ilie [7:975] proposes a pragmatic framework for the interpretation of the discursive and argumentative functions of non-standard questions. Her investigation involves three types of argumentative non-standard questions: expository questions, rhetorical questions and echo questions. She concludes that among the three types, rhetorical questions are more argumentative, because they imply that the speaker is firmly committed to their implied answer. Chung-hye shows that rhetorical questions and ordinary questions do not pattern alike with respect to various well-formedness conditions, such as negative polarity items (NPIs). In the light of her proposed analysis, she argues that NPIs are licensed if rhetorical questions are interpreted as a negative assertion, but not if they are interpreted as a positive assertion. Accordingly, both strong and weak NPIs are licensed in rhetorical positive yes-no questions. Schaffer carried out the study of a special type of the RQ, called the RQ-as-retort which is used in response to a preceding genuine question and whose answer is to be recognized as precisely the same as the first question's. What is peculiar to these RQs-as-retort is that the polarity reversal effect does not hold true in them owing to the fact that the propositional contents of most of them are self-evident truth or falsehood. Hyun-Oak [6:24] analyzed a lexical item *ketun* in modern Korean, showing that rhetorical questions play an intriguing catalyst role in the grammaticalization process. Ortiz and Fulda (2012) demonstrates how the problem of strengthening the antecedent which is both formally valid and yet frequently intuitively invalid, concessive conditionals and conditional rhetorical questions fit into the theory of conditional elements. It goes without saying that these productive studies done so far do benefit our understanding of rhetorical questions in various aspects; however, there still exists some room for further exploration. Though researchers have noticed that rhetorical questions are interrogative in form but have the force of an assertion, there is no further exploration of the mechanism lying behind this special use. Therefore, with the data collected from English classical novels, this paper is devoted to uncovering the mechanism of rhetorical questions by embarking on the present study from a cognitive pragmatic perspective.

2. Results and discussions

Rhetorical Questions Performing Indirect Speech Acts

Speech act theory was first proposed by Austin and was developed and perfected by Searle . On the view of Searle [18:16], "… speech acts are the basic or minimal units of linguistic communication". Therefore, we are performing speech acts: making statements, issuing commands, asking questions, making promises, and so on in speaking a language. There are two kinds of communication. The first kind, also the simplest kind, is related with the direct speech act, "an act which constitutes a matching of structure (e.g., a declarative) and a communicative function (assertion)" and the second with the indirect speech act, in which "structure and speech function are not matched"(ibid). Searle [18:31] offers a more elaborated definition of an indirect speech act as "an act which is performed by way of performing another". For example, in stating "I am thirsty", the speaker can indirectly request of the hearer "Pour me some water". In this case, the speaker performs the act of issuing a request (pour me some water) by way of performing the act of making a statement (I am thirsty). Many indirect speech acts have become so conventionalized that their indirectness is hardly recognizable. As in the often-quoted example "Can you pass me the salt?" which in most contexts is interpreted conventionally as a request rather than a question.

Rhetorical questions can be treated as an indirect use of language. For being interrogative in form, rhetorical questions denote statements which are used to challenge the previous utterance or action of the hearer. To be specific, in rhetorical questions, the performance of the act of making statements is actualized by way of performing the act of asking questions.

Speaking and understanding indirect speech acts involves a kind of metonymic reasoning. The phenomenon of metonymy has been noted by rhetoricians for more than two thousand years. The traditional approach to metonymy is mainly limited to how people refer to things and events in the "real" world. For example, "Dickens" in the sentence "I am reading Dickens these days" is metonymically referring to "novels written by Dickens". By contrast, cognitive linguists assume that metonymy is a much broader cognitive principle. In accordance with cognitive linguistics, metonymy is not merely a referential device, but a way of our thinking, as Lakoff and Johnson[8:36] claimed, "metonymy is neither just a poetic or rhetorical device nor a matter of language but, like metaphor, is a part of the ordinary, everyday way we think and act as well as we talk". Metonymy is "a property of conceptual structure, i.e., it is a relation among concepts and not merely among words". As opposed to metaphor that involves a relation of similarity, metonymy is a cognitive process which involves a relation of contiguity. In a word, metonymy underlies our way of thinking whereby we take one well-understood or easily perceived aspect to represent or stand for the thing as a whole. In particular, metonymy is instrumental in indirectly implementing linguistic actions such as statements, promises, requests, orders, and so on. The concept of metonymy can operate either at the propositional level or beyond the propositional level. When metonymy works beyond the propositional level, this type of metonymy is called speech act (illocutionary) metonymy in which one illocutionary act stands for another illocutionary act. In rhetorical questions, the act of asking questions has the illocutionary force with the act of making statements in a certain context, written as [asking questions is making statements]

A speaker can perform a speech act by mentioning an attribute of that speech act. Speech acts and their felicity conditions are best described as scenarios, to be more specific, as action scenarios[14:346]. Scenarios consist of parts which can bear metonymic relations to each other and to the whole of the scenario. An action scenario encompasses at least the following parts: the BEFORE, the CORE and its RESULT, and the AFTER. Thornburg and Panther proposed the Action Scenario as follows:

(i) The BEFORE: preconditions which *enable* a physical action, *legitimize* a social action or *motivate* an action (including speech acts);

(ii) The CORE and its RESULT: properties which define the action as such and the immediate outcome of a successful performance of the action;

(iii) The AFTER: intended or unintended consequences of the action which are not its immediate result. [14:207]

In view of the Action Scenario, the scenario of making statements by rhetorical questions (called the RQ scenario) was established as follows : (S and H designate the speaker and the hearer respectively.)

(i) The BEFORE: S disagrees with H, regarding H's prior utterance or action as unreasonable, inappropriate, unnecessary, or not right.

S wants H to accept his or her opinion or do the required action.

(ii) The CORE: S challenges H to agree with him or her or do the required action.

The RESULT: H is challenged to agree with S or do something as is required.

(iii) The AFTER: H will agree with S or do the required action, or otherwise.

The previous studies on rhetorical questions were conducted syntactically, semantically, and pragmatically. The syntactic and semantic studies focus on the form and content of rhetorical questions while the pragmatic study puts emphasis on their pragmatic functions. It

goes without saying that these researches are all important for a full understanding of rhetorical questions but they are not so sufficient and adequate due to their failure in unearthing how rhetorical questions denote statements in the form of questions. The current study was approached from a metonymic point of view based on the materials collected from some classical English novels. The major findings of this paper include: First, it is found that rhetorical questions perform indirect speech acts. Rhetorical questions are inherently indirect, because the speaker has no intention of eliciting answer or information from the hearer in posing rhetorical questions. Instead, he or she is making statements by asking rhetorical questions; second, on the basis of the theory of speech act metonymy put forward by Thornburg and Panther [20:205], Panther and Thornburg[14:760] the RQ scenario was established. Speech act and its felicity conditions are best described in a scenario composed of three parts: the BEFORE, the CORE/RESULT and the AFTER, each of which bears a metonymic relation to the whole. By dint of the Action Scenario, this paper established speculatively the RQ scenario which is composed of the following three components: the BEFORE, referring to the component that the speaker disagrees with the hearer, regarding the hearer's prior utterance or action as unreasonable, inappropriate, unnecessary, or not right and wants the hearer to accept his or her opinion or perform the required action; the CORE, designating the part that the speaker challenges the hearer to agree with him or her or do the required action and its immediate RESULT that the hearer is challenged to agree with the speaker or do something as is required; and the AFTER, referring to the part that the hearer will agree with the speaker or do the action as required. In this scenario, each of component bears a metonymic relationship to the whole. By giving prominence to one of the three components of the scenario, the speaker is making statements when asking rhetorical questions.

Conclusions

This study deepened our understanding of the function of rhetorical questions. Rhetorical questions often occur in environments of disagreement. A rhetorical question is employed after the speaker has been attacked, blamed or accused by the hearer. In this environment, a rhetorical question is made use of to counterattack the hearer. Because the speaker considers the answer to be self-evident, he or she will not stop to wait for to answer but goes on with his/her speech. More significantly, this study falicitates our understanding of other indirct speech acts. It reveals that many other indirect speech acts apart from rhetorical questions, for example, ironic utterances can also be studied from the metonymic perspective.

References

1. Austin, J. L. (2002). *How to do things with words.* Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
2. Frank, J. (1990). You call that a rhetorical question? Forms and functions of rhetorical questions in conversation. *Journal of Pragmatics,* 14(5), 723-738. http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(90)90003-V
3. Gibbs, R. (1994). *The poetics of mind. Figurative thought, language, and understanding.* Cambridge: Cambridge University Press.
4. Han, C. (2002). Interpreting interrogatives as rhetorical questions. *Lingua, 112(3),* 201-229. http://dx.doi.org/10.1016/S0024-3841(01)00044-4
5. Howard, J. D. (1990). Rhetorical question effects on message processing and persuasion: The role of information availability and the elicitation of judgment. *Journal of Experimental Social Psychology,* 26(3), 217-239. http://dx.doi.org/10.1016/0022-1031(90)90036-L
6. Hyun-Oak, K. A. (2011). Rhetorical questions as catalyst in grammaticalization: Deriving Korean discourse marker KETUN from conditional connective. *Journal of Pragmatics,* 43(4), 1023-104. http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2010.10.001
7. Ilie, C. (1999). Question-response argumentation in talk shows. *Journal of Pragmatics,* 31(8), 975-999. http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00056-9
8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by.* Chicago: University of Chicago Press.

9. Langacker, R. W. (2008). *Cognitive grammar: A basic introduction.* Oxford University Press. http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001
10. Locastro, V. (2003). *An introduction to pragmatics*. University of Michigan.
11. Ortiz, H. H., & Fulda, J. S. (2012). Strengthening the antecedent, concessive conditionals, conditional rhetorical
12. questions, and the theory of conditional elements. *Journal of Pragmatics*, 44(3), 328-331. http://dx.doi.org/10.1016/j .pragma.2011.11.002
13. Panther, K., & Thornburg, L. (1998). A cognitive approach to inferencing in conversation. *Journal of Pragmatics*, 30(6), 755-769. http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00028-9
14. Panther, K., & Thornburg, L. (1999). The potentiality for actuality metonymy in English and Hungarian. In K. Panther, & G. Radden (Eds.), *Metonymy in Language and Thought* (pp. 333-357). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. http://dx.doi.org/10.1075/hcp.4
15. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive grammar of the English Language.* London: Longman.
16. Schaffer, D. (2005). Can rhetorical questions function as retorts? Is the Pope Catholic? *Journal of Pragmatics*, 37(4), 433-460. http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2003.12.007
17. Schmidt-Radefeldt, J. (1977). On so-called "rhetorical" questions. *Journal of Pragmatics*, 1(4), 375-392. http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(77)90029-7
18. Searle, J. (2001a). *Speech acts: An essay in the philosophy of language.* Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
19. Searle, J. (2001b). *Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts*. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
20. Thornburg, L., & Panther, K. (1997). Speech act metonymies. In W. A. Liebert, G. Redeker, & L. Waugh (Eds.), *Discourse and perspectives in cognitive linguistics* (pp. 205-219). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
21. Yule, G. (2000). *Pragmatics.* Shanghai Foreign Teaching Press.

УДК: 81(001.53) (1512.154) (811.133.1)

TO THE PHRASEOLOGY TRANSLATION IN THE FRENCH AND KYRGYZ LANGUAGES

Usmanova A., teacher E-mail: asel.usmanova.2018@mail.ru
Tupchiboeva M., teacher E-mail: muba8787@mail.com
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstarct: *In the article the translation peculiarities of the French proverbs into the Kyrgyz language are presented. The author emphasized that phraselogical units may be studied from the functional, semantic and structural sides. The article concluded that the difference in the translation of the French and Kyrgyz proverbs lies in the syntactical construction.*

Key words: *peculiarities, divergences, convergences, relations in the society, family, proverbs.*

КЫРГЫЗ ЖАНА ФРАНЦУЗ ТИЛИНДЕГИ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНЫН КОТОРМОСУ ЖӨНҮНДӨ

Усманова А.,окутуучу E-mail: asel.usmanova.2018@mail.ru
Тупчибоева М., окутуучу E-mail: muba8787@mail.com
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада француз тилиндеги макал-лакаптарын кыргыз тилине которууда өзгөчөлүктөрү каралган. Автор эки тилде фразеологиялык бирдиктердин функционалдык, семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн баса белгилейт. Француз тилинин фразеологиялык бирдиктери кыргыз тилине которулганда сүйлөмдүн синтаксикалык структурасы менен айырмаланат.*

***Ачкыч сөздөр**: өзгөчөлүктөр, айырмачылык, окшоштук, үй-бүлөдөгү мамилелер, макал-лакаптар.*

К ПЕРЕВОДУ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В КЫРГЫЗСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Усманова А., преподаватель E-mail: asel.usmanova.2018@mail.ru
Тупчибоева М., преподаватель E-mail: muba8787@mail.com
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

***Аннотация:** В статье приводятся особенности перевода французских пословиц на кыргызский язык. Автор подчеркивает важность изучения пословиц с функциональной, семантической и структурной сторон. В статье подчеркивается различие синтаксической конструкции при переводе французских пословиц на кыргызский язык.*
***Ключевые слова:** особенность, различие, схожесть, отношения в семье, пословицы.*

1. Introduction

In this article French and Kyrgyz proverbs are investigated with the method of comparison. The last time comparison of the language peculiarities attracts the attention of many linguists, because of their strive to reveal the divergences and convergences in the case study. The special interest grows especially in the field of phraseology. [1,1988]

The history of proverbs began in the very earliest stage of the language development. Different research shows that proverbial expressions are born together with the language itself. But during different epochs of parameological development its role is defined differently; the first proverbs in France in the Xth century were the most used antique expressions, especially from Greek literature, Bible, history and mythology. Those expressions were not translated into the old French language; they were primarily used in Latin. Further they started to be translated into French and other languages. For example such Latin proverbs:
Vox populari vox dei (La voix du peuple est la voix deDieu.); *Audaces fortuna juat*
(La fortune sourit à ceux qui osent) – were translated into many world languages.
The big amount of the biblical true sayings began to be used in the Christian world more often and acquire the status of proverbs:
Chacun porte sa croix.
The period of parameology of the French language flourished in the Middle centuries that defined the high weight of the proverbs and sayings in the common phraseological fund of the French language of this epoch. [1, 1963]

So, due to the investigations of F. Godefrua, A. Greis and J. Moravsky it was revealed that the number of proverbial units in the IX-XVI centuries prevail the number of non-proverbial units. It occurs that in the middle Ages in France were created and translated many works of the proverbs and moral statements which lead to the flourishing of paremiology. In the XIII century was compiled the manual of “The sages’ proverbs and sayings”. But the main role in the establishing of the French paremiology played the works of the folk proverbs. People were the main creators of proverbs in all the countries. The most ancient compilation of the folk French proverbs was the «Proverbes au vilain» which was compiled in 1180 by the unknown author. The compilation gives us valuable information about pure French proverbs, which were created in the XIIth century and determined their further historical development. In the IX-XI the old French language was relatively poor in phraseologisms, but from XII the language became abstract and it led to the increasing of the number of proverbs and sayings. [3, 1985] Further we will analyze French proverbs and sayings which reflect the interpersonal relations.

The wish to maintain the good relation is one of the most important strives of a person. As it is known the necessity to establish the relations is conditioned by a mutual participation at

work, in the family and society. What about the sphere of spiritual life, here is the central place given to the necessity of the person to acquire the social experience, to be aware of the cultural values, to learn the principles and norms of behavior in the society and concrete social sphere – all these is impossible without the contact with other people. It's very hard to imagine the development of the person, the existence of the person as an individual without his connection with the society. With the word interaction we imagine the typical realization of the contacts and relations of people with each other, the meetings with friends and non familiar people which appear during work and interests.

When we are in contact with other communicants we admit that the elementary languages like the languages of jesters or relations vary not only from one culture to another, but also within one culture of one professional group to another and even from one family to another. Further we deal with the proverbs and sayings which reflect the spheres of people's communication. The given phrase logical units may be studied from the functional, semantic and structural sides. The proverbs very often are used in the completely concrete situation, but they don't denote its separate elements; they show the situation in the relation with some general or known tendency, which they reflect. Reflecting the people's experience, the proverbs are oriented by their meanings to the person-his traits of character, behavior and the relations in the society and family.

L'union fait la force – Күч бирдикте, Бөлүнгөндү бөрү жейт.

Amour fou – Сүйүүнүн көзү көр, Сүйбөгөнгө сүйкөнбө, Сүйүүсүз аял карыз алган буюмдай, Сүйүү өлүмдөн күчтүү.

Un soldat ne peut tenir lieu d'armée – Жалгыз дарак бакча эмес.

Deux avis valent mieux qu'un – Бир баш жакшы, эки баш андан жакшы.

The person lives in the society, in the family. For him the attention of his surroundings is very dear, and this could be expressed in the proverbs:

L'attention est mieux que l'or – Жакшы сөз жан сергитет.

Tel un berger, tel un troupeau – Бузулган элге бучуктан молдо.

Le fruit ne tombe jamais loin de l'arbre- Энесин көрүп кызын ал. [7]

Family relations:

The relations in the family-is the most interesting topics in French and in Russian phraseology as well. The person as a homo sapience from the early time strives to be close to the people like him. But no other group except the family has the sincere love, attention, warmth and caress. The family as the society is a kind of the socium which is characterized by non-official relations, the intimacy of speaking, relaxed condition among close people and relatives. The relations in the family are the most interesting and universal topic, that is why it will be purposeful to start with the proverbs and sayings which express:

a) The characteristics of the family-relative links of a person:

Tel un berger, tel un troupeau – Эмнени эксен ошону аласын;

La tante a le monde de Bretagne – Жээн эл болбойт.[4]

б) Relations between members of the family:

A père amasseur fils gaspilleur (a père avare fils prodigue)-Атанын ою балада, баланын ою оюнда.

To characterize the family-relative relations there might be used the proverbs and sayings, which show the most close or the weakest relative relations:

Réchauffer un serpent dans son sein – Душманды алыстан издебейт.

Le loup mourra dans sa peau –Бөлтүрүктү ит деп бакпагын, иттей болбойт кыялы, Бөрү баласы ит болбойт.

Celui - la est bien pure qui nourrit – Тууган эне эмес, баккан эне. [4]

There are many proverbs and sayings in French and Russian, which are characterized by the possibility of the multisided characteristic of the relations in the family. Especially in the relations one could find the traits of the people's character. To prove this we may give the following French proverb Penser *a soi - c'est bien, mais ne penser qu'a soi - c'est mal* (Өзүндү ойло, бирок элди унутпа.)
The pure and real love is the relations, which are positively valued by all people.

Vieilles amours et vieux tisons s'allument en toutes saisons - Сүйүү жашты ылгабайт.
La vérité finit toujours par percer au dehors-Сүйүү сулуу издебейт, уйку төшөк издебейт, Сүйгөн кесибин - ырыс-кешигин. [*5, 1957*]
The devotion, readiness to sacrifice-are the characteristics of those who could love and make friends. But the following proverbs have the opposite meaning:
L'amour ne se commande pas – Сүйлөгөн сөздү угууга, укканга да үйрөн.
Amour fou – Сүйүүнүн көзү сокур.

Both French and Kyrgyz proverbs and sayings have no the sense of boasting. In them people try to criticize such negative features like nonconfidence and unwillingness.
Marcher sur les talons de… - Моюн каякка бурулса, баш да ошол жакка бурулат.
Qui ne dit mot consent – Айтылган сөз учкан куштай.
Very often in the family life not all things are well, very often happened problems. In this case there might appear the following proverbs:
A trompeur trompeur et demi – Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт.
L'un tire a hue et l'autre a dia – Мен бээ десем, сен төө дейсин.
Some proverbs reflect the ruined family relations:
Loin des yeux, loin du coeur – Көз көрбөйт, кулак укпайт.
Tout casse, tout passe, tout lasse – Ит үрө берет, кербен жүрө берет. [4]
Sometime there are the situations when partners converse with each other and not notice the information about each other, the habits, interests and matters:
C'est bonnet blanc et blanc bonnet – Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы.
People in surrounding area try to impact on the relations within the family:
Querelle d'amants doux passe-temps - Сүйгөндөр урушат, кайрадан жарашат.
Il n'y a point de fumée sans feu - Кунажын көзүн сүзбөсө, бука жибин үзбөйт.
Beaucoup de bruit pour rien- Жок жерден уруш чыгаруу.

In many fiction works authors while describing the personages describe the situation, atmosphere where the events happen or the appearance of heroes. As in their opinion, the inner world of a person, his character could be opened. The given principle is found in the following proverbs:
Tel ouvrier, tel ouvrage – Бузулган элге бучуктан молдо. Какова пряха, такова и на ней рубаха.
Tel auteur, tel oeuvre – Төшөгүн көрүп төргө өт. Каков строитель, такова и обитель.
C'est la robe qu'on salue – Китепти кабыгынан баалоо кыйын [4].
As a rule every personality has his own grief, and his grief seems very dangerous rather than the grief of a neighbor. All that happened with his family is very touching in comparison of the sad situation happened with the neighbor:
Mal d'autrui n'est que songe – Бирөөнүн эщигине таш атпа.
За чужой щекой зуб не болит.
Dieu vous garde d'un homme qui n'a qu'une affaire – Жолдо баатыр үйдө жок.

So, in our research we have the attempt to analyze several proverbs in two languages: French and Kyrgyz. All the proverbs are the object of parameology. In general the values, views, traditions, moral opinions of human beings are the same in two languages. We come to the

conclusion that the difference lies in the syntactical construction. In both languages proverbs and sayings make the language more beautiful and people wise. French proverbs as well as Kyrgyz take the important place in the lexico-phraseological systems, reflecting different spheres of life: family, friends, and society. To acquire the phraseology of the foreign language is to know the target language in the perfect way, because phraseology is one of the complicated aspects of language learning.

References:

1. Аникин В.П. К мудрости ступенька: О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке. Очерки.- М, 1988.
2. Гак В.Г., Рецкер Я.И., Кунина И.А. и др. Французско-русский фразеологический словарь. - М,1963.
3. Гак В.Г., Рецкер Я.И. О французской фразеологии и французско-русском фразеологическом словаре.-М, 1963.
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - М, 1985.
5. Гепнер Ю.Р. Фразеология в системе русского литературного языка.-М, 1957.
6. http: //www.proverbes.fr/
7. http://www.etudes-litteraires.com/signets/
8. http://www.languefrancaise.net/

УДК 82-193.7

ТОКТОГУЛДУН ЫРЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

Абдыманап уулу Жанбала
Ош мамлекеттик университети Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада Т.Сатылгановдун ар бир ырларындагы тарбиялык мааниси жазылып айтылат. Кыргыз элинин алп таланты болгон Т.Сатылганов көптөгөн тарбиялык ырларды жазган, чыгармаларынын ичинен жаштарга үлгү насат багытындагы ырларынын мани маңызы туралуу көрсөтүлөт.*

Ачкыч сөздөр: *аң-сезимдүү, ошолордун бири - кыргыз эли экен, бул же тигил, жаман-жакшы сапаттар, хронологиялык тартиби, ЮНЕСКО, профессионал акындар, санат-насыят.*

ВОСПИТАТЕЛЬНЬЕ ЗНАЧЕНИЯ ПЕСЕН ТОКТОГУЛА

Абдыманап уулу Жанбала
Ошский государственый университет Ош, Кыргыская Республика

Аннотация: *Каждая статья Сатылганова гимнов написана образовательные цели. отображаются кыргызы, гигантские таланты многих из образовательного опыта в обучении, например, произведение молодежных ориентированные песен, написанных песни о сущности семени.*

Ключевые слова: *умные люди - один из них, в той или иной форме, хороших или плохих качеств, в хронологическом порядке, ЮНЕСКО и профессиональные поэты и инструкции искусства.*

EDUCATIONAL VALEUES OF SONGS TOKTOGUL

Abdymanap uulu Janbala
Osh State University Osh Kyrgyz Republic

Abstract: *Each article Satylganov hymns written educational purpose. Kyrgyz people, the giant talents of many of the educational experience in teaching example, works of youth oriented songs written songs about the essence of the semen is displayed.*

Key words: *intelligent people - one of them, in one form or another, good or bad qualities, in chronological order, UNESCO and professional poets, and art instruction.*

1. Киришүү

Токтогул Сатылганов он үч жашынан эле айыл арасында ырдай баштаган. Өз заманынын аң-сезимдүү, кыраакы, терең ой жүгүртө билген инсаны катары Токтогул элдин кайгы-муң, ой-санаасына себепкер социалдык калыссыздыкты, курч маселелерди көз жаздымында калтыра алган эмес. Мисалы, атактуу "Беш каман" аттуу ыры менен элди эзип, күн көр сөтпөгөн беш бир туугандарды сынга алган. Токтогул өз чыгармаларында жашоо-турмуш жөнүндө философиялык көз караштарын да чагылдырган.

Адам баласына жаралгандан эчен түрлүү кесип, эчен түрлүү шык ыроологону, жамгырдай жаадырган айтуучулукту, кызыл тилди бүлөгөн төкмөлүктү өнөрдүн туу чокусуна чеберлик менен жеткире алган бир ууч эле калк бар экен жер бетинде, ошолордун бири - кыргыз эли экен, ошол себептен ЮНЕСКО уюму 2008-жылында элибиздин так ушул өнөрүн материалдык эмес байлык-мурастардын жалпы адамзаттык асыл тизмесине камтып, каттатып отурат да. Не бир жез таңдай ырчы-акындардын, дастанчылардын ондогон кылымдык коллективдүү күч-аракети ушундайча баса белгиленгенин бир эсе канааттануу, бир эсе сыймыктануу менен эстегенде, ири алды

Токтогул Сатылгановдун ысымы эске келет дароо эле. Бирок Токтогул Сатылганов жарыкчылыкка өзгөчө бир миссияны өтөмөккө жаралган инсан окшобойбу, өзүнөн мурдагы муундардын учурунан уланып келаткан озуйпаны муюбай чымыркына көтөрүп, көшөрө багып, өлдүм-талдым дээринде кылымдын ирегесинен аман-эсен аттатып, жаңы заманга жеткирип берди.

2. Изилдөө ыкмалары

Т.Сатылгановдун акыл насаат ырларынан келтирилип,анын эмгеке болгон жана ыймандуулука, сезим талдуулука, акылдылуука, ата-энеге болгон сый урмамат да болууга, досторго ж.б адамдарда бар тарбиялык ырлары арбын.

“Карылык”.Бул ыр Калыктын тапшырган материалы боюнча “Токтогулдун карылыка айткан арман ыры” деген атменен 1938-жылы чыккан жыйнакта биринчи жолу басылган. Кийинки жыйнактарда бул ырга бир топ толуктоолор киргизилди.

“Токтогулдун өлүм алдында ырдаганы”.Фондудагы материалдын негизинде киргизилгени маалым болду. “Кедейкан”. Калык ырчы жазып берген вариант боюнча 1940-жылы өзүнчө китеп болуп жарыкка чыккан. Бул теманын кыскартылган варианты акындын 1950-жылы чыккан китебине киргизилген болчу. Ошол күндөн бери ушул варианты басылып келе жатат. Азыркы жыйнакка да ошол кийинки кыскартылган варианты жиберилди.

“Карылык”

Көмүрчүнүн атындай
Кыйшаң болгон кезегим.
Көп өмүрүм өткөрүп
Шыйпаң болгон кезегим.

Араба тарткан тор аттай
Оор болгон кезегим.
Омурткамдан жыртылып,
Жоор болгон кезегим.

Арканы жок, жиби жок
Тушайт экен карылык.

Колду, бутту кан кылбай
Бычат экен карылык. (8.173)

Бул ырында аты аталгандай эле карылыкта кыйналып,кыйынчылыкты башынан өткөргөндүгү жазылат. Жада калса карылыкты мойнунан түшбөгөн гөмөлдүрүктүү аттын кыйналып араба тартканы жана жоорболгону айтылып, карыганда колуңдан эчнерсе келбей калгандыгы чагылдырылат.

“Өмүр” Бул ыр Калык тапшырган маалымат боюнча “Токтогулдун карылыкка айткан арман ыры” деген ат менен биринчи жолу 1938-жылы чыккан ырлар жыйнагында жарык көргөн . 1940-жылы чыккан жыйнакта ырды экиге бөлүп, бирөөнө “Карылык”, экинчисине “Өмүр” деген ат берилип, эки башка ыр катары жарыяланган. Бул экөө тең эле белгилүү болуп кеткендиктен,ошол эки атты сактоо ылайык табылды. Ошондой эле хронологиялык тартиби боюнча эң кийинки ырлардын катарына кошулду. (11,”ленинчил жаш” газ)

“Өмүр”

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу,
Жаратканы чын болсо
Жай-жайына койсочу.

Кызыл оңбос болсочу,
Кыз буралбас болсочу.
Көгөргөнү чын болсо
Гүлдөр соолос болсочу.

Жибек оңбос болсочу,
Жигит өлбөс болсочу.
Жигит менен кыз өлсө,
Жерге көмбөс болсочу.

Чөп куурабас болсочу,
Көз тунарбас болсочу.
Кызыл жүзү бозоруп,
Кыз кубарбас болсочу.

Картаң өмүр жыйырма беш
Жашка барар болсочу.
Кайран жанды кол менен
Жасап алар болсочу.(8.172)

Бул ырында Токтогул өмүр өтбөсө карыбасак деген ойду чагылдырат. Жаштарды турабагыт жүрүүгө жол көргөзөт жана жогорудагы ыр саптарындай эле жигиттер өлбөс кыздарыбыз кубарбасын, гүл дөр соолубасын , бул өмүрдө эчким өлбөсө, карыбасын деп жазган.

“Азаттык күндүн жогунан”. Бул ыр Үч-Терек кой совхозунун жумушчусу Кулуев Жанаалыдан райондук газетанын кызматкери Ошбаев тарабынан жазып алынып, Токтогул райондук “Ленин осуяты” газетасына 1957-жылы 8-сентябрда жарыяланган. Экинчи жолу 1957-жылы 6-ноябрда “Ленинчил жаш” газетасына басылган. Жогорку материалдардын негизинде жыйнакка киргизилген диги белгилүү.

“Азаттык күндүн жогунан”

Улуу-Кен, Кара-Сакалда,

Уктасаң кирбей капарга.
Улпактай семиз жер жатат
Улук жок сырын ачарга.

Узун-Акмат, Чычканда,
Удургуп мөңгү кыш-жайда,
Уңшуган улуу сел жатат
Пайдасы тийбей эч жанга.

Ак мөңгүлүү тоолордун,
Аркайган аска зоолордун
Арасы сайын кен жатат,
Ал кендерди ким казат?

Башаттай тунук оргуган,
Бакытты жердин койнунан,
Алалбай алсыз эл жүрөт
Азаттык күндүн жогунан.

"Азаттык күндүн жогунан" деген аталыштагы ырынан акын жошоодогу кыйынчылыктан арулуу максатта жазса керек деп да ойлонуп кеттим эмнеге? Дегенде бул ырда биздин кен байлыктарыбыз аябай көп болгондуктан ошол кендерди ким казат! Ким иштетип биз ушул кыйынчылык жашоодон арылабыз деген ой менен ошол замандын жашоочуларына жана ошол замандын урпактарына калтырып кетти десек болот. (8.74)

"Үлгүү ырлар"

Дайранын көркү кемеде,
Баланын көркү энеде,
Акыл айтсаң тыңшабай,
Акмактын көркү жемеде.
Бычактын көркү кынында,
Жылкынын сыны кулунда,
Азамат болсоң, эр жигит,
Ардактуу иштен корунба.
Шибердин көркү — мал менен,
Жылкынын көркү — жал менен.
Жылдыздай жанган кара көз,
Жигиттин көркү — жар менен.
Сакалдын көркү чалда бар,
Сулуунун көркү калда бар.
Суктанып жүрбөй ар кимге,
Сүйгөнүңдү тандап ал.
Жаман Адам белгиси —
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси —
Эл камы үчүн күйүнөт.
Эчкинин көркү — төл менен,
Эгиндин көркү жер менен,
Эликтин көркү — төр менен,
Эр жигит көркү — элменен.

Булбулдун көркү гүлдө бар,
Ырчынын көркү үндө бар,
Ак шумкар учса асманга,
Амалың болсо үндөп ал!
Жайлоонун көркү кымызда,
Кишинин көркү ырыста.
Намысы үчүн жоо сайган
Баатырдын көркү урушта.
Аргымак көркү жалында,
Алманын көркү шагында,
Ак жолборс келсе, тартынба,
Алтын башың барында.

Токтогулдун «Үлгү» ырларынан айта турган болсок. Бул — акыл-насаат айтуу, тарбиялуу болууга чакыруу маанисиндеги айтылган ырлар. Үлгүнүн кеңири таралышы адамдын жеке жүрүш-турушу, ички рухий байлыгынын санаты, бирөөгө жасаган мамилеси, кыял-жоругу. Кыргыздарда бул терминин санат-насыят, термелер менен аралаш колдонулуп, кыргыз адабиятынын тарыхында акындар тарабынан өнүктүрүлгөн дидактикалык поэзиянын дагы бир түрүнө жатат.

Жайлоонун көркү кымызда,
Кишинин көркү ырыста.
Намыс үчүн жоо сайган,
Баатырдын көркү урушта.

Токтогулдун үлгүү ырларын да бул жашоодо кандайгана кооз жерлерибиз , көкмөк болгон асманды, толкуп турган деңизди жана башка бардык жаратылышты көрккө бөлөп жаткандыгын ушул ырларын да жазган. Эненин ойу балада деп энелерибиздин балдарга болгон меримдерин чагылдырып, балдардын энеге болгон сезимдерин байкоо менен бирге тарбиялык маанисин билүүгө болот.(8.93)

“ Санат “

Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды жаман деп,
Тууганды кайдан табасың?
Тууганына батпаган,
Душманына жалынат.
Болбос жаман арамза
Болумсуз ишке малынат.
Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган,
Жат кишини жамынат
Канды кудай ураарда.
Калкына жаман кас болот.
Байды кудай ураарда,
Дөөлөтүнө мас болот,
Кышты кудай ураарда,
Күн жылымдап, жаз болот.
Эрди кудай ураарда —
Элүүндө жаш болот.
Берекесиз байлардан

Бейил менен кун кетээр.
Жумуш кылсаң, мудаа кыл,
Иштей көрбө илдекер.
Кара санап бирди алсаң,
Колуңуздан миң кетер.
Чечилишип сырдашсаң,
Көкүрөктөн муң кетээр.
Баарың болсоң бир ооздуу,
Душман кантип былк этээр.
Ак бараңдын кундагын
Аталбасаң, сунбагын,
Эрмин десең, душмандан
Эки көзүң жумбагын.
Өтүп кеткен иш үчүн
Өкүнүп балаң урбагын.

Бул ыр кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган ырлардын бири санат-насыят ырлары болуп саналат. Мындай ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуш тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт. Мындай ырлар элдик акындар Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижоктордун чыгармачылыгында кеңири учурайт. Анчалык өнүкпөгөн болсо да жазма пайда болгондон кийин профессионал акындар да санат-насыят формасындагы ырларды жазып жүрүшөт.(8.39)

“Насыят”

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл
«Эринчээк, жалкоо» дедирбей. Эрдин күчү — сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси —
Эпчил болот термелеп,
Өз колуңда болбосо,
«Өлдүм» десең, ким берет?
Күчүң барда иштеп көн,
Күлүп жайнап, эр жигит,
Күнүмдүктү ойлобой,
Кулак байлап жер жибит. Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Ирээтиңди түзөтүп,
Иштебесең аш кайда?
Эгин айдап, чөбүң чап,
Эмгегиңден пайда тап.
Азамат болсоң, ак иштеп,
Аздыр-көптүр малың бак! Алып калгын Токоңдун

Үлгүлүү сөзүн укканда.
Карыздар болбо эр жигит,
Көтөрмөгө бурулуп.
Эсиң кетсе, эчки бак,
Эчки тууйт үч улак.
Айраныңды мол кылып,
Саан берет үч убак.
Эч болбосо экиден
Эгиз тууйт улагың,
Эшигиңден эрмен жейт,
Эстебей тоонун тулаңын.
Аз өмүрдүн ичинде
Амандашкын күнүгө.
Өлбөгөнгө табылат
Аздыр-көптүр дүнүйө. Ырыс алды ынтымак,
Өлмөйүнчө кол кармаш.
Билими бар азамат,
Бир-бириңе жардамдаш.
Билинбей жүрүп бир күнү
Мүдүрүлөт алтын баш… Өнөрүң болсо, өргө чап,
Кор кылбай, асыл жанды бак.
Эрдин көркү — эл менен,
Эмгегиң менен элге жак! (8.98)

Токтогулдун «Насыят» ырын да жаштарды ден соолугун жакшы учурунда жалкоо болбостон эринбей иштеп, өзүндүн эркиң менен максатыңа жетүү үчүн иште деп айтылат. Канчалаган кыйынчылыктар болсо да эртүү болуп, ишмердүү болуга үндөө максатында жазылат. Токтогулдун акыл насаат ырларын угуп, өзүндү оңдоп түзөөгө жана умтулууга жол көрсөтүү максата жазылганы анык болууда.

Улуу инсан кайталангыс талант анын талантынын көп кырдуулугу жана жанрлары менен стилинин көп кырдуу болгондугунда. Көптөгөн ырлары инсанды жакшы жолго үндөө максатда жазылып алынган.

Адабияттар:

1.”Тоо булбулу Токтогул” (Токтогул Сатылгановго арналган атайын бет). “Ленинчил жаш”, №119. 1989. 3-октябрь, 6-апрель.
2.Алимбеков Акматали Кыргыз этнопедагогикасы: I бөлүк: Респ. Мугалим, адистик берүүчү жогоруку, орто окуу жайларынын студ, үчүн окуу куралы. – Б.: 1996, 69 Б.
3.Дүйшөналиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы Окуу китеби. –Б:”Шам”,2007,400 б.
4.Алагушев.Б ж.б. Кыргыз музыкасынын тарыхынан: Педагогика институтунун музыка факультетинин студенттери үчүн окуу китеби.- Ф, “Мектеп”, 1989 208-б.
5.Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки.-1988.
6.Жоошбаев Макей.“Тогуз кайрык”. “Кыргызстан маданияты”, №14.
7.Виноградов ВС, “Токтогул жана кыргыз акындары”, -М,1952.
8.Токтогулдун чыгармаларынын II томдук жыйнагы:“Фрунзе” Адабият 1989.
9. Кыргыз музыкасы:Энциклопедиялык окуу куралы “Бишкек” –2004
10. Абдылда Капаров Токтогул: Ырлардагы сырлар.—Б ,;”Кут-Бер”, 2014. – 240 б.
11.Экинчи жолу 1957-жылы 6-ноябрда “Ленинчил жаш” газетасына басылган.

УДК: 720; 811.133.1

ФАКТОРЫ ЯЗЫКА И САМОСОЗНАНИЯ ЛЮДЕЙ В МИФОЛОГИЧЕСКОМ ХАРАКТЕРЕ ЭТНОИДЕНТИЧНОСТИ

Акылбек к. Айгерим, магистрант,
Сабирова Венера Кубатовна, д.филол.н., профессор,
E-mail:sabirova_venera@mail.ru
Сулайманов Орунбай Мамасалиевич, магистр,
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

***Аннотация**: Любые ценности представляют собой обобщенные представления людей о нормах поведения. Они играют роль базовых жизненных основ. Существующие в сознании человека ориентиры, с которыми индивиды и социальные группы соотносят свои действия, выявлены в данной статье.*

***Ключевые слова**: национальный миф, дух, идентичность, этнос.*

АДАМДАРДЫН ТИЛДИК ЖАНА АҢ-СЕЗИМ ФАКТОРЛОРУНУН ЭТНИКАЛЫК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН МИФОЛОГИЯЛЫК МҮНӨЗҮ

Акылбек к. Айгерим, магистрант,
Сабирова Венера Кубатовна, ф.и.д., профессор E-mail: sabirova_venera@mail.ru
Сулайманов Орунбай Мамасалиевич, магистр
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

***Аннотация:** Ар кандай баалуулуктар - бул адамдардын жүрүм-турум ченемдери жөнүндө жалпыланган чагылдырылышы. Алар жашоонун негизги пайдубалдарынын ролун ойношот. Адамдардын жана социалдык топтордун иш-аракеттери менен байланышкан адамдын акылында орун алган белгилер ушул макалада аныкталган.*

***Ачкыч сөздөр**: улуттук миф, рух, идентттүүлүк, этнос.*

LANGUAGE FACTORS AND SELF-CONSCIOUSNESS OF PEOPLE IN MYTHOLOGICAL CHARACTER OF ETHNIC IDENTITY

Akylbek k. Aygerim, master's student
Sabirova Venera Kubatovna, Doctor of Philology, Professor,
E-mail: sabirova_venera@mail.ru
Sulaimanov Orunbay Mamasalievich, Master,
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

***Abstract**: Any values are generalized ideas of people about norms of behavior. They play the role of basic life foundations. The landmarks existing in the human mind with which individuals and social groups relate their actions are identified in this article.*

***Key words**: national myth, spirit, identity, ethnos.*

1. Введение

По предметному содержанию различают ценности: социальные и культурные, экономические и политические и т. д. Исследователи насчитывают сотни таких ценностей, однако базовых ценностей немного: свобода, нравственность, семья, личное счастье, дети, материальный достаток, здоровье, образование, профессиональный рост, независимость, авторитетность и др. Развал Советского Союза вызвал неоднозначную реакцию у разных социальных и этнических групп.

2. Материалы и методы исследования

Важное место в развитии национального самосознания занимает историческая память, восстановление правдивой истории народа. Поэтому и предпринимаются попытки ученых и дилетантов по-новому взглянуть на недавнее прошлое. В этом смысле показательны исследования филологов с использованием ассоциативных «прямых» и «обратных» словарей. Ассоциативные тезаурусы являются результатами статистической обработки массовых исследований, когда носители языка фиксируют свободные ассоциации, что возникают у них в сознании по поводу слова-стимула. Интересны иллюстрации исследования анализа современного английского языка, проделанного А. А. Залевской [3].

Ученый объясняет понятие дискурс и его структуру в рамках классических и современных представлений, классифицируя подходы к его изучению, выделяет способы видения языка как многомерного явления, выходящего за рамки текста и речи, связывая с контекстом, сознанием людей.

Поэтому язык не только является средством этнодифференциации и коммуникации этнической общности, он является контекстом психики и вместилищем неких архетипов восприятия мира членами данной общности.

Автостереотипы практически всегда позитивно окрашены в случае нормальной этнической идентичности и могут служить характерной иллюстрацией «внутриэтнической комплиментарностью» (Л. Гумилев), т.е. симпатией к членам своей этнической общности. Динамика изменений автостереотипов может дать достаточный материал для размышлений о процессах в этносе.

3. Результаты и обсуждения

При анкетировании студентов МГУ [1], была замечена тенденция: если стереотип «советского человека» включал в себя такие качества, как трудолюбие, добросовестность, стремление к успеху, честность и др., то образ современного человека видится несколько другим: доброжелательность, дружелюбие, доброта, отзывчивость и т.п. Все эти качества традиционны в иерархии ценностей отечественной культуры.

В социально напреженной ситуации чрезвычайно опасным является отсутствие продуманной концепции национальной политики. Эскалация межэтнических и межрелигиозных конфликтов, экономические трудности и периодическое ухудшение отношений с Западом резко повышают влияние этнических факторов на массовое и индивидуальное сознание.

Идеал - модель будущего, призывающая к частичному или полному изменению существующего порядка вещей, «взрывая» (K. Mannheim) его изнутри. Характерным примером национального идеала может служить эволюция «русской идеи», или такого же плана попытки построить в Кыргызстане национальную идеологию вокруг фигуры легендарного Манаса или вызывающих сегодня усмешку лозунгов типа «Кыргызстан - наш общий дом». Если исходить из того, что каждый исторический период характеризуется определенным психологическим и духовным состоянием этнических общностей, которые проявляются в различных поведенческих доминантах [1], то очевиден динамический характер национального и этнического идеала.

Г. Гачев называет национальный миф «энтилехией нации» [2] из-за интегрирующего воздействия мифологического по своей природе этнического идеала. Современное отношение к мифам далеко от рассмотрения их как неких иллюзий или заблуждений. Пока существует на свете человек, миф - вечный способ упорядочивания реальности, его сравнивают с интегрирующими опыт априорными формами (Кант). И неважно, насколько стереотипы восприятия отражают реальные особенности этносов: действительно ли итальянцы «коварны», русские «ленивы», а кыргызы «простодушны». Гораздо важнее, что, приняв форму мифологем, стереотипы определяют поступки людей.

В. Полосин утверждает, что «основным методом национальной идентификации является обращение общественного сознания на национальный миф» [4]. Публицистика Кыргызстана на протяжении всего времени ее формирования неразрывно связана с историей других стран. Наше литературное искусство складывалось в процессе развития национального самосознания, обогащалось собственным и мировым литературным опытом. Оно дало миру вершины художественных достижений - эпос «Манас» и Чингиз Айтматов, ставших неотъемлемой частью всей мировой литературы и культуры.

Пора раздвинуть границы «Железного занавеса», которого уже нет в течение двух десятков лет, а тень его все еще мешает заглянуть за ойкумену стран СНГ. Пора осознать, что мир намного шире, но у наших культурных констант концы с концами не сходятся, не налажены связи, «взаимодействие и взаимообогащение» - пока не главные магистрали развития общества. Надо принять в свое лоно, изучить и оценить литературу диаспоры, которая пока еще не в общем контексте.

Исследование по оценке эволюции ценностей кыргызстанцев в новой социокультурной ситуации 1997 года [5] показало, что отход от коммунистической идеологии, формирование новой системы экономических отношений оказали воздействие на формирование приоритетов населения. В апреле 1993 года [6] люди ставили в центр своих интересов - семью (81,2%) и место жительства (36,1%), а значимость национальных интересов (16,8%) далеко отставала от семейных. Сходная картина сохраняется и в июле 1997г. они выдвигали на первый план ценности семьи (81,3%) и здоровья (78,9%). Причем эти ценности были значимы для всех респондентов независимо от уровня доходов, образования и возраста. Таким образом, главные интересы людей сосредоточены в семье – малой социальной группе.

В таком контексте представляется вполне оправданным призыв ряда этнологов, социологов, философов (В. Тишкова, Г. Гусейнова, Э. Паина и других) о сознательном переходе к новой доктрине национальной солидарности, связанной с созданием нации на основе двойной - традиционно-культурной и гражданской - идентичности. Общегосударственная идентичность - не только проект, но отчасти и реальность: по данным исследования 1993 года 47,9% респондентов идентифицировали себя как «гражданина России» и лишь 14,2% - как «представителя своей национальности» [7].

Попытка создания национальной идеологии в России тоже основана на этническом принципе. Идеолог радикальной «Лиги защиты национального достояния» А. Севостьянов предлагал понимание русской нации, основанное чуть ли на анализе крови, включить в свой вариант законопроекта для Госдумы [8]. В. Соловьев еще в 19 веке дал подобным взглядам определение: «зоологический патриотизм».

Выводы

Итак, в Кыргызстане и России мы имеем дело с явным этническим вызовом, задачей трезвомыслящих политиков и идеологов должно стать предотвращение националистического ответа на этот вызов. Мы живем в эпоху «планируемой истории» (А. Зиновьев), означает многократно возросшую ответственность политиков, идеологов - людей, имеющих дело с «социальной инженерией» [9]. Риторика национального возрождения во время коренной ломки привычных ниш бытия и затяжного кризиса может иметь следствием политику изоляционизма и агрессивного национализма. Это говорит о политике «деэтнизации», которую не подтверждают реальные социальные процессы.

Литература:

1. Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура. – М., 1996, с.3.
2. Гачев Г. Д. Миф. Национальный. Индивидуальный. // Сб. Миф в культуре. - М., 2000. С. 129.
3. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование. – Воронеж, 1990.
4. Полосин В. С. Миф. Религия. Государство. - М.: Ладомир, 1999. С.83.

5. Молдобаев К. Эволюция ценностей кыргызстанцев в новой социокультурной ситуации. Соцопрос-1997. Центральная Азия и Кавказ-www.freenet. kg/jornal/n5/JRNAL509.htm#fn15# fn15
6. Опрос Центра изучения общественного мнения в КР. – Бишкек, 1993.
7. Вестник содружеств социологических ассоциаций. - М., 1993, №2. С. 10.
8. Севостьянов А. О разделенной русской нации и ее праве на воссоединение. – М., 2001.
9. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. - СПб, 2000. С.90-92.

УДК: 894. 341. (0433)

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КАРАТМА СӨЗДҮҮ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ПОЭТИКАЛЫК СИНТАКСИСТИК ФИГУРА КАТАРЫ КОЛДОНУЛУШУ

(“Жамийла” повестинин мисалында)

Алиева Фарида Эсеновна, ф.и.к., доцент, E-mail: falieva62@mail.ru
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада “Жамийла” повестиндеги каратма сөздөрдүн стилистикалык кызматы изилденди.*

Ачкыч сөздөр*: лингвопоэтика, поэтикалык тил, каратма сөз, эстетика, синтаксистик фигура.*

СЛОВА-ОБРАЩЕНИЯ КАК СИНТАКСИЧЕСКАЯ ФИГУРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА

Алиева Фарида Эсеновна, к.ф.н., доцент
E-mail: falieva62@mail.ru
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *В статье рассматрено стилистические функции слов- обращений в повести “Джамийла”.*

Ключевые слова: *лингвопоэтика, поэтический язык, эстетика, синтаксическая фигура*

THE USE OF THE WORD APPEAL AS A SYNTATIC FIGURE IN THE WORKS OF CHIN

Alieva F. E., Candidate of philology, associate professor E-mail: falieva62@mail.ru
Osh State University, 723500, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *In this article researched stylistic sight of words in a story of “Jamiyla”.*

Key words: *linguopoetics, poetic language, direct speech, esthetic, syntax figure.*

1. Киришүү

Көркөм адабият эстетикалык таасири менен адамдын аң-сезимине, ой жүгүртүүсүнө, жүрүм-турумуна таасир тийгизет. Сөз өнөрүнүн материалдык табияты тил менен байланыштуу. Адабият лингвистиканын обьектиси эмес, бирок тилдин чындыкты образдуу чагылдыруунун каражаты катары кызмат аткарышы өз алдынча дисциплинанын жаралышына жана калыптанып өнүгүшүнө негиз болгон. Көркөм адабиятты лингвистикалык изилдөө, адабий чыгарманын өзүн эмес, тилин изилдеп-үйрөнүү – лингвопоэтиканын обьектиси. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулган тилдик фактылардын классификациясы түзөт да, поэтикалык фонетика (эвфония), поэтикалык морфология, поэтикалык синтаксис, поэтикалык семантика, поэтикалык лексикологияга ажырайт [4:250]. Поэтикалык тил деген улуттук тилдин татаалданган түрү. Поэтикалык тилде

улуттук тилдеги потенциалдык маани көркөм маниге айланат. Мына ушул көрүнүш – поэтикалык тилдин негизин, маңызын түзгөн туруктуу өзгөчөлүгү. Ушул өзгөчөлүк аркылуу тилдик системанын бардык элементтери поэтикалык тилде кескин өзгөрүп, жаңы маани-мазмунга, көркөм-эстетикалык күчкө ээ болот. Көркөм адабияттагы ар бир сөз эстетикалык функцияга ээ болуу менен адамдар ортосундагы пайдаланылган кадимки практикалык функциясынан олуттуу айырмаланып турат. Сөздүн эстетикалык маанисинде анын интеллектуалдык мазмунуна караганда экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат [5:9].

2. Изилдөө методдору

Лингвопоэтиканын негизги маселелеринин бири – контекст маселеси. Себеби поэтикалык тилдеги көрүнүштөрдүн бардыгы контексттин чегинде аныкталат.

Сөз поэтикалык тилде эстетикалык функцияга ээ болуу менен, көркөм образ жаратуунун негизги каражаты да болуп саналат. Көркөм чыгарманын текстинде сөздүн сырткы формасы менен түз мааниси сакталып кала берет, бирок ар бир контекстте жаңы маани же маанилерге ээ болуп, өзгөрүлүп турат. Ар бир контексттеги жаңы маани жаңы образды, образдык ассоциацияны жаратат; образ, образдык ассоциациялар образдар системасын пайда кылышат; ал эми образдар системасы идеялык системаны жана мазмунду ачып берүүдө чечүүчү роль ойнойт. Ошентип көркөм адабияттын эстетикалуулугу анын тилдик туюндурулушу тыгыз карым-катышта болот.

Синтаксис тилдин сөз айкашын, сүйлөмдөрдүн курулушун, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн жана сөз тизмектеринин сүйлөмдүн жалпы маанисине карата алган модалдык жана кошумча маанилерин изилдейт. Сүйлөм – коммуникативдик бирдик катары пикир алышуудагы негизги каражат. Стилистиканын жыйынтыктоочу изилдөө чеги да синтаксисттик стилистика менен аяктайт. Көркөм тексттин синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн, синтаксистик бирдиктер менен каражаттардын семантикалык жана функционалдык өзгөрүүлөрү менен татаалдануларын салттуу синтаксисте сүйлөмдүн 3-даражадагы мүчөлөрүнө кирген каратма сөз категориясынан да көрүүгө болот. Анткени көркөм текстттеги бардык бирдиктер, каражаттар сыяктуу эле каратма сөздөр да өзүнүн семантикасын жана функционалдык милдетин өзгөртүп, кошумча маанилерге, функцияларга ээ болот [1:47].

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Каратма сөздөр сүйлөмдөгү ойго тиешелүү болуп, жансыз, жандуу заттардын, адамдын аттары же аларды туюнткан жалпы зат атоочтор же заттанган башка сөз түркүмүндөгү сөздөр каратма сөз катары колдонулат. Каратма сөздүн стилистикалык жактан колдонулушу бир кылка эмес: илимий стилде дээрлик пайдаланылбайт, иш кагаздарынын айрым түрлөрүндө колдонулат, публицистикалык стилде каратма сөз орток мааниде, угуучунун көңүлүн буруу максатын көздөйт.

Көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде каратма сөздөр өздөрүнүн бардык стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн ача алышат [3:122]. Көркөм чыгарманын жалпы тулкусуна сиңирилип, диалогдук кептеги маалымат берүү кызматынан сырткары көркөмдүк милдеттерди да аткарат.

Ч.Айтматовдун чыгармаларына лингивистикалык талдоо жүргүзүү айтматов таануу илиминдеги негизги багыттардын бири катары калыптанып келе жатат.

Макалада негизги материал катары алынып жаткан “Жамийла” повести 1958-жылы жарыкка чыгары менен адабий чөйрөдө резонанс жаратып, жазуучунун атагын алыска таанытты. Чыгарма курч драмалуулугу, терең психологиялуулугу, кыскалыгы, романтикалуулугу менен өзгөчөлөндү. Повесттин мындай мыкты сапаттарынын жаралышында каармандардын ортосундагы кыска диалогдордун мааниси чоң.

Диалогдордогу каратма сөздүү сүйлөмдөрдү автор каармандардын улуттук өзгөчөлүгүн, жаш өзгөчөлүгүн, туугандык-жакындык байланыштарын, жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, мүнөз-кыялын, эмоциялык абалын ачуу үчүн натыйжалуу колдонгон. Повестте 60тан ашык каратма сөздүү сүйлөм бар.

Поэтикалык көркөм тексттер өзүнүн уюшулуш формасы жана анын мазмунун шарттаган ой-жүгүртүү формасы боюнча монологдук түргө ээ. Бирок көркөм тексттер адам менен обьективдүү чындыктын, курчап турган дүйнөнүн ортосундагы терең карым-катыштын ар түрдүү жактарын чагылдыргандыктан, анда, сөзсүз, ички диалогдуулук орун алат. Көркөм тексттердеги диалогдуулуктун айкын көрүнүшү болуп каратма сөздөр эсептелет. Каратма сөздөр ички адресатты туюндуруу, аны менен байланышка кирүү үчүн кызмат кылат. Бирок көркөм тексттеги диалогдун, каратма сөздүн өзгөчөлүгү – кеп моментинде аңгемелешүүчүнүн жоктугу, субьект менен адресаттын ортосундагы карым-катыштын татаалдыгы. Диалог таанып-билүүнүн бир ыкмасы болуп саналгандыктан, көркөм текстте чагылдырылып жаткан дүйнөдө орун алгандын бүт бардыгы адресат болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ жана аларга каратма сөздүн жардамы менен кайрылууга жол берилет. Жеке эле адамдар жана адамзаттык түшүнүктөр эмес, адресат катары жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр, жаратылыш көрүнүштөрү, предметтер, кубулуштар, абстракттуу түшүнүктөр ж.б. алынышы мүмкүн. Буга байланыштуу, көркөм тексттеги каратма сөздөр коммуникативдик ньюанстарга жана семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Ал эми алардын жалпы функционалдык жана семантикалык табиятынын өзгөчөлүгүн адресатка кайрылуу менен катар, анын (адресаттын) предметтин айтылып жаткан ойдун маңызына жетүү жана ага карата эмоционалдык мамилени билдирүү түзөт. Демек, каратма сөздөр да тексттин жалпы мазмуну менен шартталып, аны менен шайкеш келет. Повесттеги каратма сөздөр лексика-семантикалык мүнөзүнө жараша бир нече топко ажыратылат. Адамдарга карата кайрылууну көрсөткөн каратма сөздөр катышкан контексттеги диалогдук кырдаал реалдуулукка кыйла жакын. Бул түрдөгү каратма сөздөр адамдын жеке аты-жөнү, жолдоштук, туугандык, жекече жана үй-бүлөлүк мамилелерди билдирүүчү түшүнүктөр түрүндө, адресаттын сапат-белгисин көрсөтүүчү түшүнүктөр түрүндө, социалдык топтун аталышы түрүндө кездешет: Ой кокуй, **жарыктык**, менин төрт мүчөлүм соо болуп, колумдан келсе, өзүм эле баягыдай каптарды арабага ыргытып жиберип, шакылдата айдап кетпейт белем [2:195].

Сейит **иним**, бүгүн үйгө түнөп, аттарыңды тыныктыр. [2:196]

Ишиңер болбосун, жеңе деген жерде жатыптырбы? Жүр кеттик, **кайним**” [2:200].

Ии, **кичине бала**, кызыксын да анан, – деп адатынча мени бооруна кысып, бетимден өбөт. [2:200]

Кабар келгенине сүйүнбөй, кайра шылкыя калат экенсин да, **балам**. [2:204]. Жоош немени ушинте бергениң кандай, **жеңе**? [2:216]

Чыгармадагы конкреттүү, жеке адамга карата айтылган каратма сөздөр конкреттүүлүк, жекелик мүнөзүнөн ажырап, семантикалык кошумча боекчолорго ээ болот. Грамматикалык формасы жагынан энчилүү ат же жеке түшүнүк түрүндө турганы менен, каратма сөз аркылуу туюндурулган адресаттын масштабы кеңейип, адресаттар мүнөзүнө өтөт да, жалпылык түрүнө өтөт: “Ал күнү иштен келе жаткан жоон топ чөпчүлөр кырманга кайрыла калышты эле. Арасындагы аскерден кайтып келген жигиттер:

– Эй, **байлар**, буудай нанды өзүңөр эле жей бересиңерби? Бизге бериңер кайсы, болбосо сууга салабыз! – дешип, айрылары менен тап берип, тамашалап айбат кылышты.

– Ой, кайран **көсөлдөр**, аныңардан коркор кырманчылар бекен! – деп Жамийла жагалдана тура калды”. [2:232]

Текстеги жеке адресат бир тектүү адресаттардын жалпылыгын туюндуруу үчүн кызмат кылып, функционалдык өзгөрүүгө учурады.

Автор эркелетүү маанисиндеги тилдик бирдиктерди каратма сөз катары колдонгон: – **Данике**, сайдагы аттар сеникиби. [2:205]

– И, сага эмне болду, **Жамалтай**, сайгак тийдиби? – деди Орозмат эркелете күлүмсүрөп. [2:242]

– Сен кимдин баласы элен, **иничек**? [2:246]

"Жамийла" повестиндеги каратма сөздөрдүн экинчи бир тобун адамзаттык эмес түшүнүктөр түзөт. Алардын арасында географиялык аталыштар, жаратылыш, аалам көрүнүштөрү жана кубулуштары, мезгил-мейкиндик түшүнүктөрү, адамдын эмоционалдык жана интеллектуалдык дүйнөсүнүн, рухий жана материалдык маданиятынын көрүнүштөрү адресат катары кызмат аткарган.

Ата журт, Мекен, туулган жер жана алардын түрдүү элементтери, атрибуттар чыгармада каратма сөздүк функцияда субьектинин (автордун) Мекен, туулган жер менен байланышынын органикалык, табигый мүнөзүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон:

Ой, **Ала-Тоо, Ала-Тоо,**
Ак булут калкып көчкөн жер!
Ой, **Ала-Тоо, Ала-Тоо,**
Ата-бабам өскөн жер! [2:226]

Ой, **айланайын кең талаам**, казак боордошум жердеген, **кең талаам**! [2:229]
Кең талаа, колдо, Касиеттүү, **тууган жер**, колдо! Манас, колдо! [2:230]

Ал эми аалам, жаратылыш көрүнүштөрүнө, кубулуштарына, диний түшүнүктөргө адрестелген кайрылуулар адамдын антропоморфикалык көз карашынан, дүйнөтаанымынан кабар берет: Ой, **Кудай**, ушул тырмактай немебизге өмүр бере көр. [2:196]

Аттан, **кыргыз**, аттан! [2:220]

О, айланайын **кең талаам, тоолорум,** элиме ушул күч-кайратты берген деминден айланайын! [2:230]

"Жамийладагы" каратма сөздөрдүн дагы бир тобу адамдын ички дүйнөсүнө, сезимдерине, ал-абалына, адамдык нарктуулуктарга адрестелген ойду көрсөтөт. Мындай каратма сөздөр өзүндө жеке жана жалпы маани-маңызды камтуусу мүмкүн: адресат катары милдет аткарган түшүнүк жалпы эле адамдарга тиешелүү абал, сезим, сапат болушу да ыктымал, кайталангыс, индивидуалдуу мүнөзгө да ээ болушу ыктымал. Ошондой эле бул түрдөгү каратма сөздөр автоадрестелген мүнөзгө ээ, каратма сөздүк функцияда турган түшүнүк адресат катары саналганы менен, ой, кеп субьектинин өзүнө, өзүнүн ички дүйнөсүнө багытталат: **Жамийла, менин алтын Жамийлам**, сен кеткенде, башынды бийик көтөрүп, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң... азыр да ошондойсуңбу, азыр да жол баскандан талыбайсыңбы? Же чарчаган күндөрүң болобу, **жаным Жамийла**? Же өз күчүнө ишенбей, күмөн санаган күндөрүн болобу, **гүлүм Жамийла**?.. Коркпо, **Жамийла**, алыс жолдон, сенин жолуң таалай жолу, андан күмөн санаба. ж.б. [2:260]

Көркөм текстерде адресат менен диалогдук байланыш мазмундуу жана жандуу, стандарттуу эмес эмоционалдык мүнөзгө ээ болсо, анда каратма сөздүн апеллятивдик функциясы солгундап же жоголуп кетет да, функционалдык өзгөрүү, кошумча маани пайда болот. Каратма сөздүн таза синтаксистик функциясынын начарлоосу анын семантикалык функциясынын жогорулашына алып келип, синтаксистик позиция менен функциянын ортосунда асимметрия пайда болот. Каратма сөз ой кимге адрестелгенин атап көрсөтүү менен бирге, мүнөздөө, сыпаттоо функциясын да аткарат. Мындай контексттерде каратма сөздүн апеллятивдик функциясы эмоционалдык-баалоо функциясы

менен кошумчаланып, татаалданат же бифункционалдуу мүнөзгө ээ болот: Ой, сустайган неме, ырдап койсоң болбойбу? [2:224] Ой, кайран неме, башта кайда элең? Ырда эми, жөндөп ырда! [2:225] ж.б. Каратма сөздүн монофункционалдуу же бифункционалдуу болушуна жараша, 2 топко бөлүүгө болот: 1-адресация жана номинация мүнөзүндөгү каратма сөздөр, 2-адресация, номинация жана мүнөздөө функциясын аткарган каратма сөздөр. 1-топтогу каратма сөздөрдө апеллятивдик функция үстөмдүк кылат. 2-топтогу каратма сөздөрдө апеллятивдик функция мүнөздөө функциясы менен татаалданып, адресаттын кандайдыр бир сапат-белгисин көрсөткөн мүнөздөмө каратма сөз менен чогуу же анын өзүндө орун алат да, мүнөздөө оң же терс баалоо моментине ээ болот. Каратма сөздөрдүн бул тобу адресаттын ошол контекстте гана ачылган белгилерин, өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Мисалы: Жамийла, менин **алтын Жамийлам**, сен кеткенде, башынды бийик көтөрүп, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң.. азыр да ошондойсуңбу, азыр да жол баскандан талыбайсыңбы? Же чарчаган күндөрүң болобу, **жаным Жамийла**? Же өз күчүнө ишенбей, күмөн санаган күндөрүң болобу, **гүлүм Жамийла**?.

Ии, **тентиген арам**, чачың өсүп жүдөп калыптарсың го, өзүң. Ии, **күрсүлдөгөн урган**, карышкыр дейби, айланайын, сен эмнени билип коюптурсуң? – деди апам ачуулана эреркеп. [2:196] **Сен**, эмне, **бала**. Жиндеп кеттинби, ыя? [2:221]

Повестте Жамийланын кебиндеги каратма сөздөрдү өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Жаш келиндин мүнөзү (ачыктыгы, кара өзгөйлүгү жок тамашакөйлүгү Даниярга карата мамилесинин эволюциясы так ушул каратма сөздүү сүйлөмдөр аркылуу ачылат. Карала кап окуясын баштаган Жамийла Даниярды “жүргөн бир неме да” деп дале теңине албагандыгын автор төмөнкү сүйлөм менен дагы бир ирет баса көрсөтөт: Ай, **неме**, ыштаныңды өйдө тарт, шыпырылып калбасын– деди, кыткылыктап тамашалаган Жамийла. [2:218]

Повесттеги Даниярдын обону алгач жаңырып, Сейит менен Жамийланы таңгалдырган август түнүндө адегенде мындайча кайрылат: “Ой, **сустайган неме**, ырдап койсоң болбойбу? Жигитсиңби сен өзүң же өлүксүңбү?” [2:224]

Керемет обон жаңырганда Жамийла таң калганы менен мурдагысын таштай албай дагы эле үстөмдүк кыла сүйлөйт: “Ой, **кайран неме**, башта кайда элең? Ырда эми, жөндөп ырда!” [2:225]

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, Жамийла Даниярга атынан атап кайрылбайт, мындай айтканда, теңине албайт. Карала капка байланышкан оңтойсуз тамаша аркылуу Даниярдын мүнөзүнүн дагы бир белгисиз жагынын ачылышы Жамийланын ага болгон мамилесин өзгөртөт. Биринчи жолу Даниярдын өз атын атап кайрылат:

Бир убакта Жамийла арабанын жанына барып, Даниярды өзүнө чакырды.

– Бергелчи, **Данияр**, кашка аттын такасы шалкылдап калыптыр, жулуп таштачы, кармап берейин,– деди. [2:245]

Садыктын госпиталдан жазган каты окуянын өнүгүшүн тездетет. Автор кургак баяндоодон, көп сөздүүлүктөн качып, диалог, каармандан кебиндеги каратма сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик маанилерине басым жасап, зергердей чеберлик менен Жамийланын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү динамикалуу түрдө ачып жүрүп отурат. Чыгарманын финалында Жамийла сөздүн өтмө маанисинде да, түз маанисинде да Даниярга “өзү келет: “Жамийла токтой калып эки жагын элеңдей карады да, Даниярдын баш жагына отурду.

– **Данияр**, мына мен өзүм келдим! – деди ал акырын шыбырап. [2:249]

Бул маанилүү момент да Жамийла менен Даниярдын бири-бирине кайрылуулары, эмоционалдык абалы автор тарабынан каратма сөздүү сүйлөмдөрдүн максаттуу колдонулушу менен окурманга жеткирилет:

-Жамийлам, жаным-калкатайым, кызыл гүлүм, Жамалтай, – деп Данияр кыргыз-казакта болгон эң назик аттарды сүйгөнүнө арноодо.

– О, **шаңшыган бүркүтүм**! [2:250]

Тыянак

Ч.Айтматовдун чыгармаларында каратма сөздөрдүн көп учурда метафоралуу мүнөзгө ээ болуусу, апеллятивдик функциясынын татаалдануусу, семантикалык жактан кошумча маанилерге ээ болуусу, подтексттик маалыматты түшүнүүгө өбөлгө түзүүсү өндүү белгилер аталган синтаксистик категориянын поэтикалык тилдеги өзгөчөлүгүн көрсөтүп, поэтикалык синтаксистин фигурасы катары лингвопоэтикалык аспектиде талдоого да алыныш зарылдыгын шарттайт.

Адабияттар:

1.Абдыкеримова А. Көркөм текстердеги каратма сөздөрдүн семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү. // Қазақтану – Казаховедение. 2007.
2.Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 3-тому. – Б., 2008.
3.Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. – Б., 2001.
4. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.- Б., 2015.
5. Мамытов Ж. Көркөм адабияттын тили. –Ф., 1990.

УДК: 894. 341. (0433)

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭС-ТУТУМ ФЕНОМЕНИ

Алиева Фарида Эсеновна, ф.и.к., доцент E-mail: falieva62@mail.ru
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы эс-тутум феномени жөнүндө сөз болду.*

Ачкыч сөздөр: *эс-тутум, феномен, социалдык-тарыхый, мотив, мүнөз.*

ФЕНОМЕН ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Алиева Фарида Эсеновна, к.ф.н., доцент E-mail: falieva62@mail.ru
Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье рассмотрено о феномене памяти в творчестве Ч. Айтматова.*

Ключевые слова: *память, феномен, социально-исторический, мотив, характер.*

THE PHENOMENON OF MEMORY IN THE WORK OF CHINGIZ AITMATOV

Aieva F. E., Candidate of philology, associate profess
E-mail: falieva62@mail.ru Osh State University

Abstract*: The article considers the phenomenon of memory in the work of Ch.Aitmatov*

Key words: *memory, phenomenon, socio-historical, motive, character.*

1. Киришүү

Адамзат артында жылдарды, кылымдарды, миң жылдыктарды калтырып, прогресс жолунда тынымсыз алга умтулууда. Артта калган мезгил адазаттын оң, терс тажрыйбасын камтыган тарых барагында калат. Жашоо агымы ушундай, муундар ортосундагы байланыш дайыма уланып келген. Коомдун мындан аркы өнүгүшү үчүн өткөндүн каталыгын кайталабоо, улам кийинки муундун эсине салып, келечекке жол салуу зарылдыгы туулат. Мындай татаал, жоопкерчиликтүү ишти жазуучулар моюндарына алып, окурмандарына тарыхтын сабактарын жеткирип, өткөндү сактоого чоң салым

кошуп келишкен. Сүрөткердин жашоосунун маани мазмуну муундардын руханий тажрыйбасын менен тыгыз байланыштуу. Инсандын болуп жаткан окуяларга катышын сезүүсү элдин улуттук өзүн-өзү аңдоосунун негизин түзөт. Ар бир адабий чыгарма мезгилдин изин камтыйт. Адам болсо коомдун, тарыхтын бир бөлүгү катары кабылданат.

XX кылымдагы масштабдуу окуялары өткөнгө кайрылууга мажбурлап, азыркынын проблемаларын чечүүнүн ачкычы катары каралууда. Авторлордун да татаал, оңой эмес тагдырлары ушул мезгил менен байланышкан. Ошондуктан Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы эс-тутум темасын изилдөө актуалдуу. Анын ар бир чыгармасы – өткөнгө, турмуштук кыйын сыноолордон адамдыгын сактап өткөн адамдарга, коюлган эстелик. Анын негизги башаты – катаал балалыгы, кыргыз жери, Шекери.

Жазуучунун көзү өтсө да, анын өмүрү доорлор менен муундарды бириктирген чыгармаларында улануда.

Белгилүү орус жазуучусу В. Распутин: “Адамдын эс-тутуму канча болсо, анда ал ошончолук адам. Биздин адабиятыбыз, чынында эле эс-тутум адабияты”,- дейт [5:151]. Эс-тутум дисциплиналар аралык түшүнүк катары каралып келатат. Аны башка илимдин тармактарындагыдай социалдык, тарыхый деп бөлүү адабият таануу илимине туура келбейт. Социалдык-тарыхый эс-тутум катары бирге кароо максатка ылайыктуу болот. Ошондуктан Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы эс-тутум феномени жөнүндө сөз кылганда ушул көз карашка таяндык.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында эс-тутум темасы автордун позициясын жана көркөм дүйнөсүн калыптандыруудагы ролу чоң жана дээрлик бардык чыгармаларында ишке ашырылган концептуалдуу мүнөзгө ээ. Бул концепция өткөнгө, бүгүнкүгө адеп-ахлактык позициядан баа берүүгө, келечек жөнүндө ой жүгүртүүгө чакырат.

2. Изилдөө ыкмалары

Ч. Айтматов чыгармаларында каармандарынын жеке биографиялык тажрыйбасын эле эмес, өз замандашынын жалпыланган образын түзөт. Алардын ар кандай жеке жашоо тарыхы бар, анын бүгүнкү жана келечегине тийгизген таасирлери да ар башка. Ушуга байланыштуу айтматовдук каармандарды эки типке бөлсө болот: туугандык-уруулук байланыштар менен жашап, эс-тутумду үзгүлтүксүз алып жүрүүчүлөр жана мындай байланыштардан кол жууп, эс-тутум чынжырын үзгөндөр.

Ч.Айтматовдун автобиографиялык-эскерүү чыгармалары менен аңгеме, повесть, романдарынын ортосундагы чыгармаларындагы генетикалык байланыш жөнүндө сөз болгондо өткөндү жана учурду бириктирген өз алдынча адабий ыкма катары фрагмент-эстөөлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот. Фрагмент-эстөөлөр каарман үчүн маанилүү болгон тигил же бул окуяга жана таасирге кайрылууга мажбурлайт, эске салат. Фрагмент-эстөөлөр предметтик дүйнөнү деталдарда, добуш, жыт, ассоцияланган таасирлер аркылуу кабылдоого негизделет. Ч. Айтматовдун чыгармаларында фрагмент-эстөөлөр сюжет жаратуучу функцияга ээ, ошондой эле мүнөз түзүүчү каражат катары же автордук позицияны билдирүү кызматын да аткарат.

Социалдык-тарыхый эс-тутум Ч. Айтматовдун чыгармаларында биринчи кезекте каармандын биографиясындагы кульминациялык мезгилдер: жарандык согуш жана кулакка тартуу, согуш мезгилине туура келген балалык жана өспүрүм курак, согуштан кийинки калыбына келтирүү, сталинизм.

Ч.Айтматовдун согуш мезгилиндеги окуяларды камтыган чыгармаларында эс-тутум темасы анын проблематикасын, конфликттердин рамкасын, мотивдерин, көркөм образдардын системасын кеңейтет. Бул чыгармаларда жетимдиктин азабы, сүйүү, адамгерчилик сыяктуу түшүнүктөр чечмеленген.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Бардык изилдөөчүлөр социалдык-тарыхый эсти, маданий мурастарды сактоо зарылдыгын белгилешет. Эс – адеп-ахлактык сапаттардын көрсөткүчү. Массалык аң-сезимдин өз башаттарына кайтуу зарылдыгынан улам бул теманы нравалык аспектиде кароо өтө актуалдуу болууда.

Ч. Айтматов чыгармаларында өзүнүн турмуштук тажрыйбасын, башынан өткөргөн, күбө болгон, билген окуяларын камтыгандыктан, каармандарынын автобиографиялык мүнөзү бар. Бирок муну бир жактуу кароого болбойт. Анткени, айтматовдук каармандар – бир муундун, доордун адамдары. Башкача айтканда, аларды белгилүү бир тарыхый мезгил бириктирип турат. Ошондуктан тагдыры, мүнөзү менен бири-бирин толуктап, улантып турган адабий каармандардын өзүнчө бир галереясы түзүлгөн: Дүйшөн – Танабай – Эдигей – Арсен; Кемел – Нурбек – Илияс; Жамийла – Сейде – Толгонай ж.б.

Ч.Айтматов айыл турмушун, анын өзгөчөлүгүн эсинде бекем сактагандыгы менен айырмаланат. Сүрөткер айыл турмушун, айыл адамдарын салт-санаасы, ырым-жырымдары, ишенимдери, майрамдары, чыгармачылыгы, өнөрү, сүйлөө манераларынан өйдө кылдаттык менен сүрөттөп берет. Анткени элдик салттар менен каадаларды билүү каармандын калыптануусунда чоң маанаге ээ. Жазуучунун пикиринде: “Айыл деген бөлүнүп-жарылбаган, өзгөчө бүткөн түгөнгүс бир кенч го. Ал өзүнүн бары- жокко дайын, бирок жазылбаган мыйзамдары менен өкүм сүрүп келет. Улууну урматтоодон башталган бул мыйзамдын бир тармагы – жети атаңды билүү” [1:156]. Элдик чөйрө адептик башталыштарды калыптандырап, кийинки жүрүм-турумунун кандай болушун аныктайт. “Азыркы адам салттуу маданиятка болгон муктаждыгынын жоктугунан улам жашоосунда эмпирикалык, прагматикалык мотивдин жетегинде калууда” [2:3].

Мезгил байланышынын үзүлүшүнөн улам көп адамдар өткөндүн тажрыйбаларынан кур калган, эмнени үлгү кылышты, келечекке кантип багыт алышты билбейт. Ч. Айтматовдун чыгармалары бүгүнкү заманда элдик турмушту, улуттук күчтүү мүнөздөрдү алып чыккандыгы менен баалуу. “...Азыркы муун Советтер Союзу кандай коом болгондугу, анан жарандары кандай ой-сезимдер менен жашагандыгы жөнүндө толук билбейт. Ошондуктан ким коммунисттик империя, анын адамдык тарыхын, ички драмасын, жалпы эле 20-кылым жөнүндө билгиси келсе, ага так ушул Айтматовду окууну жана кайталап окууну сунуштоо керек” [4:4].

Фрагмент-эстөөлөр жазуучунун чыгармаларында каармандардын мүнөзүн түзүүчү каражат катары да колдонулат. Ч. Айтматов каармандын өткөн турмушундагы окуяларды анын бактылуу кездерине, жан дүйнө абалына кайра кайтууга, баа берүүгө шарт түзөт. Пейзаж, жыт, добуш эс-тутумдун эң зарыл атрибуттары. Алар каарманды ошол учурдагы оор психотравмалуу кырдаалдан чыгууга жардам берет. Буюмдар болсо каармандын аң-сезиминде өткөн жашоосундагы кубанычтуу же кайгылуу окуяларды эске салат. Мисалы, Танабай Гүлсарыга салынган кишенди кармалап отуруп, ата-бабалардан калган өнөрдү эскерет, бүгүнкүгө салыштырат. Эски деп чанган буюмдарда эл ичинен чыккан чебер зергерлердин кайталангыс эмгеги жаткандыгын өкүнүү менен эскерет. Ал эми подтекст аркылуу Танабай өзү кошо курган замандын тепсендисинде калган элдик маданияттын абалы жөнүндө билсе болот. Боз үй жөнүндө да ушундай эле ойлор айтылат.

Сүрөткердин чыгармаларындагы дагы бир салттуу көрүнүш – учурдагы жана өткөн мезгилдик пласттардын өз ара байланышы. Автордун эс-тутумун атадан эрте калган балалык, асылдык жана адеп-ыймандык жоготуулар, келечек муундардын тагдыры жөнүндөгү ой толгоолор түзөт. Ата-эне, өскөн жер, үй, улуулардын кичүүлөргө болгон камкордугу, ата менен баланын, эне менен баланын ортосундагы сүйүү муундар ортосундагы байланыштын эң күчтүү “элементтери” жазуучунун кароолунда, такай чыгармачылык көзөмөлүндө болот.

Жазуучунун социалдык-тарыхый тажрыйбасы анын чыгармачылыгынын негизин түзөт. Каармандын калыптануусунда эки негизги мезгилдик аралык бар. Биринчиси – балалык, өспүрүм кез. Бул учурда каарманга табият, элдик салттар, элдик мүнөздү алып жүргөн адамдардын таасири чоң. Сейиттин (“Жамийла”) табиятын кооздугу менен адамдардын таза мамилелеринен улам сүрөтчүлүк ышкысынын ойгонушу, Баланын (“Ак кеме”) таятасынын үлгүсү, жомогу менен тарбияланып, натыйжада адилетсиздикке жалгыз каршылык көрсөтүүсү, Казангаптын (“Кылымга тете күн”) бала кезинде идеологиялык курал болуудан качып, адамдыкты тандашы буга мисал боло алат. Экинчиси – согуш, андан кийинки мезгилдеги тарыхтын катаал, өзгөрмөлүү учурларындагы сыноолордон өткөн каармандар. Алардын ички сезимдери, майтарылбаган күчтүү эрки, бийик адамгерчилиги, трагедиялуу тагдырлары ачылат. Толгонай (“Саманчынын жолу”), Эдигей, Абуталип (“Кылымга тете күн”) бүтүндөй тарыхты, өткөндү эскерүүнүн фонунда мезгилдин катаалдыгына туруштук берген айжаркын адамдар катары окурмандын эсинде калат жана келечек жөнүндө ойлонууга мажбурлайт. “Толгонай менен Жер эненин диалогу жөнөкөй эле ретро- спекция эмес. Мында тирүүлүктүн жышааны, адам эсинин өткөн менен бүгүнкүнүн ортосундагы байланышынын үзүлбөшү үчүн көргөн камкордугу” [3:66].

Тыянак

Ал эми өткөндөгүсүн унуткан, алдында өзүнүн дүйнөдөгү ордун кайрадан карап чыгуу зарылдыгы турган, өз элинин жана башка элдердин тарыхый тажрыйбасынан ажыраган адам тарыхый өнүгүүдөн сыртта калып, бүгүнкү күн менен гана жашоо жөндөмүнө ээ болот. Мындай адамдын жан дүйнөсүн, иш-аракетин, келечек жөнүндө кыялын Сабитжандын образы жана эзелки эпостук каарман маңкурт (“Кылымга тете күн”) аркылуу окурманга тартуулады.

Жазуучу өткөнгө кайрылуу менен өзүн жана каармандарын, окурмандарын издентип, ойго салган суроолорго жооп табат. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында эс-тутум феномени концептуалдуу мүнөзгө ээ болуп, бүтүндөй бир доордун тарыхы менен байланыштуу окуяларды камтыйт.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8-томдук жыйнагы. 7-т. –Б., 2008.
2. Давлетшина З. Социальная память как основа нравственноси человека. Автореф канд.филос.наук. –Уфа. 2006.
3. Жумаева Г. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тарыхый эс проблемасынын көркөм чечилиши. –Б., 2004.66-б
4. Ибраимов О. Последний писатель империи. – Астана, 2018.
5. Распутин В. Что в слове, что за словом. – Иркутск, 1987.

УДК 811.512

О ХАРАКТЕРЕ ПЕРЕСТАНОВКИ ЗВУКОВ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКИ ИДЕНТИЧНЫХ СЛОВАХ КИТАЙСКОГО И КИРГИЗСКОГО ЯЗЫКОВ

Амиралиев С.М. Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье сравниваются факты китайского и киргизского языков в рамках ностратики. В ней метатеза определяется как один из продуктивных способов звукового видоизменения слов в родственных языках. Показано, что взаимодействие метатезы с другими фонетическими процессами и закономерностями, такими, как компрессия, стремление к открытому слогу, сингармонизм, протеза, диереза, эпентеза, чередование и т.д., приводит*

родственные языки к дивергенции, к отдалению друг от друга и возникновению различных расхождений в их фонетическом строе.

Ключевые слова: *метатеза, пермутация, перестановка звуков и слогов, ностратика, китайский язык (ханью), киргизский язык.*

КЫТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН ЭТИМОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН БИРДЕЙ СӨЗДӨРҮНӨ ҮНДӨРДҮ КОЮУНУН МҮНӨЗҮ ЖӨНҮНДӨ

Амиралиев С.М. Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада кытай жана кыргыз тилдеринин фактылары ностратиканын алкагында салыштырылат. Мында метатеза тектеш тилдердеги сөздөрдүн тыбыштык-турпаттык өзгөрүүлөрүнүн жемиштүү ыкмаларынын бири катары аныкталат. Метатезанын компрессия, ачык муунга умтулуу, сингармонизм, протеза, диереза, эпентеза, тыбыштардын алмашуусу ж.б. ушул сыяктуу фонетикалык процесстер жана мыйзам ченемдүүлүктөр менен өз ара аракеттенишүүсү тектеш тилдерди дивергенцияга, бири-биринен алыстоого жана алардын фонетикалык түзүмүндө ажырымдардын пайда болушуна алып келүүсү көрсөтүлөт.*

Ачкыч сөздөр: *метатеза, пермутация, тыбыштардын жана муундардын орун алмашуусу, ностратика, кытай тили (ханью), кыргыз тили.*

ABOUT THE NATURE OF SOUND PERMUTATION IN ETYMOLOGICALLY IDENTICAL WORDS OF CHINESE AND KYRGYZ LANGUAGES

Amiraliev S.M. Osh state university

Abstract: *The article compares the facts of Chinese and Kyrgyz languages in the framework of nostratics. In it metathesis is defined as one of the productive ways of sound modification of words in related languages. It is shown that the interaction of metathesis with other phonetic processes and regularities, such as compression, the desire for open syllables, synharmonism, prosthesis, dereza, epenthesis, alternation, etc., leads the related languages to divergence, to distance from each other and the emergence different discrepancies in their phonetic structure.*

Key words: *metathesis, permutation, rearrangement of sounds and syllables, nostratic, Chinese (hanju), Kyrgyz language.*

Статья ставит своей целью рассмотреть факты китайского и киргизского языков под углом зрения ностратики. Как известно, ностратикой называют направление в сравнительно-историческом языкознании, которое признает и доказывает отдаленное генетическое родство ряда языковых семей Евразии и Северной Африки – алтайской, дравидской, индоевропейской, картвельской, уральской и семито-хамитской (Х. Педерсен, В.М. Иллич-Свитыч, А.Б. Долгопольский, А.В. Дыбо и др.). Мы представляем состав ностратических языков значительно шире и включаем в него дагестанские, сино-тибетские, чукотско-камчатские и эскимосо-алеутские языки [1. С. 120-123; 2. С. 14-546; 3. С. 307-312; 4. С. 284-293; 7. С. 178-176]. В дивергенции праязыка и увеличении расхождений между его ветвями определяющую роль играли различные закономерности и фонетические процессы. Среди них особое место занимает метатеза.

Метатезой называют перестановку звуков и слогов в слове в процессе развития и функционирования языка. Транспозиция звуков и слогов в составе слова проявляется по-разному. Она может быть монолингвальной и билингвальной, ассимилятивной и диссимилятивной, непосредственной (контактной) и опосредованной (дистанктной), простой и смежной (смешанной), качественной и количественной. В киргизком *сык* → *кыс* «сжимай» мы имеем дело с монолингвальной, дистанктной, простой метатезой, в греческом *tēos* → *teōs* «бог» проявляется метатеза звуков по признаку краткости-долготы, контактности и монолингвальности. Перестановка звуков в общеславянском *tort* и польском *trot,* в древнетюркском *йик* и современном киргизском *ийги* «достойный, хороший, правильный, культурный, благородный, гибкий» характеризуется признаками диахроничности, непосредственности, простоты и качественности. Соотношение немецкого *futteral* и русского *футляр* свидетельствует о наличии смешанной, межъязыковой, дистанктной метатезы в языке [8. С. 82; 5. С. 7-9, 12-18]. Сравнение древнеяпонского *pori* «канава», древнетюркского *opri/oru* (с утратой начального *р*-) «яма, впадина» и индонезийского *parit* «канава» подтверждает существование метатезы в ностратических языках. В данном случае мы обнаруживаем ее в примерах из древнеяпонского и древнетюркского языков [7. С. 178-176]. Аналогичные процессы не чужды и китайско-киргизским соответствиям. Мы часто обнаруживаем взаимное перемещение звуков в составе слогов-слов в сравниваемых языках, что является одним из способов возникновения фонетических расхождений в родственных языках.

В китайском языке имеется целый ряд слогов с идентичным фонологическим обликом в виде [йи], но произносимых с дифференцируемыми ударениями. Им соответствуют киргизские корневые морфемы, которые звучат в виде [ий] и служат началом агглютинативных морфокомплексов. Например, китайское *yī* «приветствовать (сложением рук), кланяться, раскланиваться, держаться вежливо, из скромности уступать, быть уступчивым (вежливым), поклон (сложением рук)» допускает сравнение с киргизским корнем *ий* «согни, сгибай», употребленным в производных словах: *ий-/ийүү/ийиш* «сгибать, загибать, сгибание, загибание, сгиб, загиб» *ийил-/ийилүү* «гнуться, сгибаться, склоняться; вежливо приветствовать, раскланиваясь; приветствовать с поклоном», *ийгиз-/ийдир-//ийгизүү/ийдирүү* «заставить склонить голову», *ийилип саламдашуу* «приветствовать, раскланиваясь; приветствовать с поклоном» и т.д. Точно так же китайское *yǐ* «петлять, идти зигзагами, извиваться, наклоняться, уклоняться» обнаруживает формально-семантическое сходство с киргизским *ий* в словах: *ийри* «кривой, извилистый», *ийрек* «зигзаг, извилина, ломаная линия, зигзагообразный, извилистый»; *ийик* «веретено», *ийик ийирүү* «прясть пряжу», *ийир-/ийирүү* «прясть, вить, сучить», *жүн ийирүү* «прясть шерсть»; *ийме-чийме жол* «извилистый путь, извилистая дорога»; *ийренде-/ийреңдөө* «извиваться (о тропинке, дороге, змее), ковылять (о кривобоком или пьяном человеке)», *ийрий-/ийрийүү* «покривиться, скривиться», *ий-/ийүү* «сгибать, загибать, сгибание, загибание, сгиб, загиб». К данной группе соответствий примыкают и следующие примеры: 1) киргизские слова, являющиеся эквивалентами китайских вариантных слогов *yǐ/yì* «клониться к, наклоняться, склоняться к, отклоняться, иметь склонность к, питать пристрастие к, опираться на, прислониться к, примкнуть к, зависеть от, в зависимости от»: *баш ийет* «склоняет голову, подчиняется, зависит от, находится в зависимости от», *ичкиликке баш ийип* «имея пристрастие к алкоголю, к

спиртному», *законго баш ийип* «подчиняясь закону, соблюдая закон, опираясь на закон»; 2) китайское *yì* «давить на, нажимать на, прижиматься, подавлять, обуздывать, принуждать к, притеснять, в принудительном порядке, нагибать, склонять» соответствует киргизскому *ий* «выделка, дубление (кожи)», *ийле-/ийлөө* «выделывать кожу, дубить, мять кожу, месить (тесто, глину), тереть, растирать (табак, изготовляя насвай)»; 3) китайское *yī* «одежда, платье, костюм, кофта, куртка, внешний покров, кожица; одевать, одеваться» - киргизское *ий-* в слове *ийин* (устаревшее) «одежда», *ийини бүтүн* «одежда нормальная (нерванная)»; 4) китайское *yй* «крыша, дом, здание, жилище, пристанище, кров; границы, рамки, пределы, рубежи, территория; просторы, ширь, пространство (вообще), окружение, окрестности, около» - киргизское *үй* «юрта, дом, жилище, кров, пристанище, здание, богатая роскошная юрта», *үй-жай* «жилище, жилье (со всеми условиями, пристройками)», *үй-бүлө* «семья», *үйүр* «косяк (несколько кобылиц и жеребец), стадо (коров и важенок с одним быком), стая (собак, волков), круг близких»; 5) китайское *yи́* «лодка-долбленка, долбленый челнок» - киргизское *ой-/оюу* «долбить, выдалбливать», *оюк* «выдолбленный, долбленый; отверстие, выемка, впадина, дыра».

Перестановка звуков в начале китайских и киргизских слов привела к тому, что рефлексы одного и того же слова стали звучать в двух языках по-разному.

В контексте приведенных выше китайско-киргизских аналогов определенного внимания заслуживают двуязычные номинанты морально-этических норм поведения. Китайский слог *yí* обладает плотным семантическим содержанием, выражая значения «достойные манеры, благоприличное поведение, достоинство (человека), культурный обиход; правила поведения, этикет, ритуал; закон, норма, эталон, образец; подарок, подношение; пара, ровня, достойный партнер; хороший, правильный, соответствующий, культурный, достойный, благородный; правильно, верно, точно; давать в качестве эталона (образца, руководства), наставлять; ставить себя за образец, стремиться как идеалу; верно оценивать, правильно соотносить, располагать в порядке». Ему соответствует киргизский корень, употребляемый в вариантах *ий-, ый-* в словах: *ыйман/ийман/ыман/иман* (в последних двух трансформах допущена диереза) «совесть, честность, вера», *ыйманду́у* «совестливый, честный, верный, праведный»; *ийбарат* «пример, образец, эталон», *ийбарат ал* «бери пример, веди себя достойно, соблюдай этикет», *ийбарат калсын артыңда* «пусть останется после тебя пример для подражания»; *ийги* «достойный, хороший, правильный, культурный, благородный, гибкий», *ийги сөз* «соответствующее слово, уместное слово, подходящее слово, достойная реплика»; *ийбаа/ыйбаа* «стыд, стыдливость, скромность, соблюдение этикета, придерживание приличия, культурное поведение». Вторая часть последнего слова (*-баа*) допускает сравнение с китайским слогом *bǎo* «драгоценность, ценный, высоко ценить». Эти примеры позволяют нам возразить против идеи об арабском происхождении слова *ийбаа/ыйбаа* в киргизском языке [9. С. 252, 296].

Факты древнетюркского языка свидетельствуют о том, что в XI веке корень *йи-* употреблялся, не подвергаясь метатезе. М. Кашгари приводит пословицу *Көл үргүнчө, көз үрсе йиг* «Не трати времени на непосильное дело» (букв. «Чем дуть на озеро, полезнее дуть на глаз»), которую переводят на современный киргизский язык так: *Көлдү үйлөгүчө, көздү үйлөгөн ийги* [6. С. 226]. Наличие двух диахронических вариантов одного слова в

виде *йиг/ийги* служит основанием для предположения о том, что в киргизском языке корень *ий-* получил свой фонетический облик позднее под влиянием правил пермутации.

К приведенным выше примерам примыкают и другие китайско-киргизские слоги, представляющие собой взаимную перестановку звуков и фонетически отдаляющие друг от друга рефлексы древнего общего слова: 1) китайское *yí* «выращивать, вскармливать, подкармливать, растить, воспитывать» очень напоминает киргизский корень *ий-* в словах: *ийүү* «размякнуть (о вымени), спустить (молоко)», *жер ийиди* «земля расщедрилась», *бээ ийиди* «кабыла спустила (молоко)»; 2) киргизское *ую-/уюу* «свернуться (о крови, молоке), скопиться, собраться; успокаиваться, доверяться», *сүт уюду* «молоко свернулось», *түтүккө кум уюптур* «труба забита/засорена песком», *уюк* «рой, скопище, гнездо (пчел, ос)», *уя* «птичье гнездо», *уюм* «организация, предприятие, кружок», *уюкта-/уюктоо* «скапливаться во множестве, собираться в кучу (о насекомых)», *уюш-/уюшуу* «собраться, организоваться» легко допускает сравнение с китайскими слогами: *yū/yù* «застой крови, кровоподтек, длительная болезнь» и *yū* «отложение, ил, грязь, тина; наносная отмель; быть нагроможденным, забитым, заваленным; засоряться, затягиваться; заваливать, засыпать; щедро, до отвала, вволю; разжижать, сделать слишком жидким», а также со словом *yūní* «ил, грязь, тина, илистый, отложения».

Метатеза *ши/иш* встречается в целом ряде в китайско-киргизских соответствиях. Приведем отдельные примеры. Китайское *shì* «дело, деяние, предприятие, занятие; дело, событие, случай, обстоятельство; происшествие, инцидент, неприятный случай, конфликт; работа, занятие, промысел, служба; делать, заниматься, управлять, ведать, служить, прислуживать, ухаживать за; осуществлять, постоянно практиковать; заставлять, понуждать; втыкать» (ср. *shìshì* «каждое дело, все дела, все; вести дело, заниматься делом») имеет прямой эквивалент в киргизском языке, где *иш* «дело, работа, деяние, предприятие, место работы, происшествие, беда, случай, инцидент»; ср. также *иште-/иштөө* «работать, работа; служить, служба, заниматься, занятие», *башына иш түштү* «с ним стряслась беда, с ним произошел неприятный инцидент/случай, он попал в затруднительное положение», *мүшкүл иш* «неприятный случай, беда, несчастье» и т.д. Такую же перестановку звуков мы обнаруживаем и в следующих примерах: семантика китайского слога *shì* «доверяться, полагаться, опираться на, зависеть от; опора, поддержка (нередко о родителях)» имеет аналог в употреблении киргизского корня *иш-* в словах: *ишен-/ишенүү* «верить, доверять, доверяться, полагаться на, опираться на, вера, доверие»; *ишендир-/ишендирүү* «заставить поверить, уверить, внушить доверие, обнадежить; внушение доверия, обнадеживание, уверение, заверение»; *ишеним* «доверие»; *ишенимдүү* «уверенный, надежный»; *ишенчээк* «доверчивый», *ишенчээктик* «доверчивость».

В данных примерах метатеза звуков выступает как отличительный признак современных корней сравниваемых языков, восходящих к одному пракорню.

Несколько иную картину мы имеем в названиях приема пищи в китайском и киргизском языках. В первом языке слоги *chī* «есть, кушать, вкушать; пить, глотать, кормиться, питаться» и *shī* «есть, кушать, принимать пищу, питаться, поедать, пожирать, поглощать, проедать, пища, еда, питание, корм, кормление грудью» открытые, построены по формуле С+Г. Их эквиваленты в тюркских языках имеют иное строение и могут быть подведены к формуле Г+С: 1) кирг. *ич* «пей, ешь, кушай», *ичүү/ичиш* «пить, есть, принимать пищу», *ичирүү* «заставлять пить, поить; заставлять есть, кушать», 2) казах.,

кара-калп. *иш* «пей, ешь». В тюркских языках корень *ич/иш* используется при приеме жидкой пищи или напитка, имея более узкое значение, чем его китайский эквивалент. А общетюркское название в виде *же-/йе-* и по составу значения («есть, кушать, вкушать, принимать пищу»), и по формуле обозначения (С+Г) сходно с китайскими номинантами. Необходимо отметить наличие внутриязыковой метатезы в киргизском языке. Соотношение корней *же-* «есть (густое)» и *ич-* «пить, есть (жидкое)» подчиняется формуле С+Г/Г+С, а их употребление в составе сложных слов – требованиям варьируемой перестановки корневых морфем (ср. сложные слова: *жеп-ич/жеп-ичиш/ичип-жеп/ичип-жеш* «взятка, подношение»).

В некоторых метатетических соответствиях гласный компонент слога меняет свои звуковые качества. Китайские слоги *lí* «черный человек, черноволосый, народ, масса» и *lǐ* «1) деревенский, сельский, провинциальный, простой, народный, вульгарный, низкий, подлый, грубый, неотесанный; 2) он, она (вост. диал.)», имея разные тоновые ударения, соотносятся с киргизскими *эл* «народ, масса, простой народ» и *ал* «он, она, оно». Как видим, киргизские звуки э- и *а-* являются эквивалентами китайского звука *-и*.

Сравнивая китайское сочетание слогов *fēilǐ* «неприличный, неприличие, непозволительный», состоящее из отрицания *fēi* «не» и *lǐ* «простой, деревенский, вульгарный», с киргизским словом *пейил/бейил/бейл* «нрав, характер», мы обнаруживаем метатезу во втором слоге – *lǐ* в китайском и *ил* в киргизском языке. На этом основании мы считаем киргизское слово *пейил* китайским, а не иранским по происхождению [9. С. 123-124, 608].

Киргизский корень *өл-/өлүү* «умереть, скончаться; смерть, кончина; погибнуть, гибель», (*өлтүр-/өлтүрүү* «убивать, умертвлять», *өлүк* «покойник, усопший, мертвец») допускает сравнение с китайскими слогами: 1) «убивать, истреблять, побеждать, одолевать, брать верх над; оголяться, не давать тени (о дереве); секира, алебарда»; 2) *lu* «убить, умертвить, казнить, обезглавить, отрубить голову, смертная казнь», где тоже имеет место метатеза.

Взаимная перестановка звуков встречается в общих по происхождению словах трех родственных языков. Киргизское *айлан-/айлануу* «кружиться, вертеться; выражать горячую любовь, жалость» соответствует казахскому *айнал-/айналу* с теми же значениями на метатетических условиях. Данная киргизско-казахская метатеза допускает сравнение с китайскими слогами 1) *liánài* «любовь, влюбленность; горячо любить»; 2) *liánài* «любить, жалеть; заботливо относиться», которые обозначаются разными иероглифами, соотносятся с киргизским *айлан-* по правилам метатезы и имеют, вероятно, этимологическую связь со слогами *ài* «любить, быть влюбленным, быть привязанным, расположенным; пристраститься к, иметь пристрастие, дорожить; нравиться; любовь, страсть, привязанность; любимый, дорогой, милый; доброта, милость, благодеяние, великодушие, милосердие, сострадание, гуманность» + *liáo* «кружить, кружиться, вертеться, извиваться, опутывать, обвязывать, окружать, опоясывать, обносить; приметывать». Между киргизским, казахским и китайскими номинантами значения «кружить/кружиться; любить, жалеть» отношение метатетическое: в них произошло взаимное перемещение звуков.

Звуковое сходство киргизского *үлүл* «улитка» и китайского *luó* «улитка» позволяет предположить об идентичности их происхождения. В киргизском эквиваленте отмечаются повтор корня и перестановка звуков.

Киргизское существительное *санак* «счет, учет, подсчет, статистика, квантитативный прием (метод)» обнаруживает этимологическую связь с китайским словом *cānkǎo* «наводить справки, справляться (по документам), сверять, удостоверяться; материал, справочные данные, справка; справочный, вспомогательный». Отметим, что их конечные части *(-ак = kǎo*) могут быть отождествлены в рамках правил пермутации.

В результате метатезы появилось соответствие: китайское *zì* «сам, лично, самолично, по собственному желанию, сознательно; сам из себя, самостоятельно, своими силами; сами себя, себя; само собою, сам по себе, особо, отдельно» и киргизское *өз-* «сам, лично, сам себя», *өзүнчө* «по-своему, самолично, самостоятельно», *өзүм* «я сам», *өзүң* «ты сам», *өзү* «он/она сам/сама», *өзүлөрү* «они сами» и т.д. Перестановка звуков привела к тому, что открытому слогу ханью в киргизском соответствует закрытый слог.

Теперь переходим к сравнению метатетических отношений между гласными звуками в двух языках. Китайские слоги *miǎn* «мягкий, слабый» и *mián* «хлопчатник, хлопок, вата, хлопковый, ватный, на вате» имеют близкий фонетический облик. В киргизском слове *майин/маин* (южн.) «мягкий, нежный» (*маин жүн* «мягкая шерсть») звукосочетания *айи* и *аи* соответствуют китайскому дифтонгу *ia*. В этих примерах, обрамленных идентичными согласными звуками, происходит перестановка переднеязычных и неперднеязычных компонентов межконсонантных сочетаний гласных.

В словах *жай* «лето, летний» и *jiǎ* «лето, летний» дифференцирующую функцию выполняют начальные согласные и звукосочетания *ай* и *iǎ*, находящиеся между собою в отношении пермутации.

В примерах *huái* «пазуха, грудь, лоно, объятия; грудь, сердце, душа; живот, чрево, утроба; держать за пазухой, класть в пазуху (в рукав), заключать в объятия, обнимать» и *коюн* «пазуха, место между грудью и сложенными на груди руками, объятия» дело обстоит сложнее, потому что китайский трифтонг *uái* соответствует киргизскому звукосочетанию *ойу*. В киргизском слове имеет место эпитетическое *-н*, звукосочетание *йу* вступает в отношение пермутации с китайским *ui* с компонентами, обрамляющими ударный звук *á*.

Сравнивая киргизский послелог *сайын* «по мере, во время, с интервалом, в промежутке, еже-, по прошествии» (*ай сайын* «ежемесячно, по прошествии каждого месяца, в течение каждого месяца, с интервалом в месяц», *уткан сайын* «по мере выигрывания, после каждого выигрыша», *күлүк чапкан сайын арбытат* «скакун чем больше скачет, тем больше усиливает ход») и китайские слоги *jiàn* [дзиань] «последовательно, один за другим, подряд, раз за разом, снова и снова, то и дело, еще и еще, следовать подряд, наступать чередой, непрерывно, повторяться» и *jiān/jiàn* «в промежутке, между, внутрь, в середину, посреди, на, в; на протяжении, в течение, во время, в момент, через, по прошествии, с интервалом в; промежуток (отрезок) времени, время, в удобное время, удобный случай, интервал, промежуток», можем отметить общность обрамляющих их согласных звуков и наличие пермутации в межконсонантных гласных: *айы = iā/ià*.

Киргизское *чуба-/чубоо* «вытягивать, извлекать, волочить (что-либо длинное и тонкое); идти один за другим, двигаться гуськом, распускать (косу, гриву, хвост и т.д.)» по звучанию и семантике сходно с китайским *chōu* «тянуть на себя; к себе, на себя; вытаскивать, выдергивать, вытягивать, извлекать, изымать; вбирать в себя, всасывать; выделять, отбирать, взымать (процент); выборочно, на выбор; выпускать наружу, проращивать, давать побеги». Наличие в киргизском глаголе эпентетического звука *б* не мешает идентифицировать сравниваемые лексемы и говорить о перемещении компонентов китайского дифтонга в его киргизских эквивалентах (*уба-/убоо = ōu*).

В китайско-киргизских лексических соответствиях нередко встречаются случаи перестановки слогов и слов. Например, слоги в китайском *hámа* «лягушка, жаба» и киргизском *бака* «лягушка, жаба» находятся в отношениях пермутации. Мы думаем, что слово *бака* состоит из сочетания двух наименований, которые восходят к китайским слогам *wā* «лягушка, лягушачий; непристойный, вульгарный (о музыке)» и *há* «лягушка». Киргизский пример как бы связывает последние два слога: *бака* из *wā* +*há*. Иначе говоря, мы склоняемся к выводу о том, что киргизское слово *бака* и его эквивалент в ханью представляют собою плеоназм, т.е. семантическое удвоение, и возникло в результате сочетания двух синонимичных слогов.

В тюркологии существуют другие мнения по данному вопросу. Лингвисты сравнивают факты: *бака* в туркм., крымско-тат., караим, кумык., каз., ног., кара-калп., тат., узб., уйг., алт. языках, *пага* в диал. уйг., тат. диал., сарыг-югур., *бага* в тур. диал., аз., койб., карагас., якут., тофалар., хакас., алт. диал., *мака* в балк., тат. диал., *мага* в тат. диал. и т.д.; последние два примера сближает слово *бака* с китайским *hama* (из **maha*) в звуковом отношении и подтверждает дополнительно наше сближение.

Во всех тюркских языках эта лексема выступает как общее наименование земноводных из породы лягушек и черепах (в тур., аз.), общее название земноводных из породы лягушек (во всех прочих языках). Происхождение слова объясняется в русле звукоподражательной теории (А.М. Щербак, Э.В. Севортян и др.). Ср. киргизское *бак-бак этүү, бакылдоо* «горланить», *бакыруу* «орать, реветь, громко кричать, горланить».

Исследователи сравнивают общетюркское *бака* с монг. *бака*, бурят. *баха*, эвенк. *бага*, венг. *beka*, румын. *baga*, греч. *mpagas*, серб. *baga*, персид. *bak* «лягушка», *bāxa* «черепаха» и др. (М. Рясенен). Наименование лягушки (и жабы) в разных языковых семьях имеет звуковую и семантическую общность, поэтому можно отнести его к общеностратическим словам [2. С. 38-39].

Пермутация слогов встречается также в составе служебных морфем. Сравнивая китайские союзы *ér* «(в веньяне) если, если бы; в (том) случае, если», *rú/ruò* «(в разговорной речи) если, если бы; в случае, если бы» в древнем произношении, мы признаем их звуковую близость, усматривая в них проявление метатезы, заключающейся в перестановке гласной и согласной частей слогов. А сочетание союза *rú* «(в разговорной речи) если, если бы; в случае, если бы» с синонимичным союзом *guǒ* «если, если в самом деле, если бы действительно» образовало в китайском языке производный союз *rúguǒ* «если (бы), если в самом деле, если бы действительно» плеонастического характера, который может быть идентифицирован с киргизским условным союзом *эгер* «если (бы), если в самом деле, если бы действительно» при условии признания в отождествляемых союзах двух языков проявления метатезы. Конечно, сравниваемые союзы произносятся

по-разному, поскольку китайское инициальное *r*- в современном общенародном языке звучит в виде *ж*-.

Как хорошо известно, в китайском языке отрицание занимает препозицию относительно отрицаемого наименования, а в киргизском языке оно всегда постпозитивно. Например, китайское *bù* имеет значение «не, не-, без, без-/бес-, а-, нет». Ему соответствуют в киргизском языке отрицания 1) *-ба, -бе, -бо, -бо; -па, -пе, -по, -пө*; 2) *эмес* с теми же значениями. Например, китайское *bùděng* «неодинаковые, разные, разнородные» этимологически сходно с киргизскими сочетаниями *теңэмес* «неравные, неодинаковые, разные, не равесники», *теңдебе* «не уравнивай, не отождествляй, не считай одинаковыми», *теңелбе* «не равняйся, не следуй за, не считай себя за равного». Как видим, русский и китайский языки в отрицательных образованиях обнаруживают типологическое сходство: в них формы отрицания употребляются перед названиями отрицаемых качеств и предметов. В киргизских примерах частица *эмес,* суффикс *-бе* (в двух глаголах – переходном и страдательном) стоят после корня *теңэмес* непосредственно (в первом случае) и через посредство суффиксов *-де* и *-ел*. Из этих суффиксов первый является признаком переходности и объектности, а второй – страдательности и субъектности. Приведем еще несколько примеров:

1. Китайское *bùpèi* «несоразмерный, неподходящий по величине, не подходить по размеру, негармоничный» – киргизское *пай эмес* «неподходящий по размеру, не подходит по величине, не подходит по происхождению, воспитанию и характеру».

2. Китайское *bùduàn* «непрерывно, беспрерывно, непрестанно, беспрестанно» – киргизское *тынбай* (*-й* деепричастный суффикс) «непрерывно, беспрерывно, непрестанно, беспрестанно, не останавливаясь», *тынба* «не останавливайся, не отдыхай, не прерывай (действие)»; здесь китайские *bù* и *duàn,* киргизские *тын* и *-ба* обнаруживают материальное и смысловое сходство, однако номинанты отрицания и отрицаемого качества занимают противоположные позиции.

3. Китайское *feixiaó* «насмехаться над, насмешка» – киргизское *сүйбөйт* «не любит» (*сүй-бө-й-т*, где *сүй* «люби», *-бө* «не», *-й* признак процессуальности, т.е. *сүйбөй* «не любя», *-т* «он, она»), *сыйлабайт* «не уважает, не почитает, пренебрегает» (где отрицание передается интерфиксом *-ба*).

Как видим, явление метатезы позволяет объединить целую группу фонетико-номинативных единиц двух языков на основе их семантической общности и звуковой близости.

Перестановка звуков и слогов в рамках лексической единицы языка существенно меняет фонетический облик слова, увеличивая расхождения между его рефлексиями в двух современных языках.

К явлению перестановки звуков в слоге и морфеме примыкает случай перестановки слогов в составе лексической единицы языка, что тоже усиливает различия в фонетическом облике лексем родственных языков. Место слога-морфемы в структуре слогосочетания может быть значимым для сравнения внешних различий фактов генетически связанных языков. Это явление играет важную роль в установлении тождества морфем ханью и киргизского языка. Сравнение частей сложных слов в китайском и киргизском языках: 1) / *nxi «*радость, радоваться, любить», *n* «радоваться, веселиться, восторгаться; радость, восторг, радостно, с

восторгом» и *n/ huan* «радоваться, любить, нравиться», где имеет место метатеза; 2) *кубанып-сүйүнүп* «радуясь, испытывая радость» и *n* «радоваться, восторгаться; радость, восторг, радостно» позволяет говорить об идентичности составляющих их корневых морфем и наличии в них явления метатезы.

Таким образом, метатеза является своеобразным способом фонетического видоизменения слова в языке. Она служит для дивергенции праязыка и появления значительного числа звуковых расхождений в тех языках, которые считаются отдаленно родственными и возводятся к общему прототипу.

Литература:

1. Зулпукаров К.З. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Северной Евразии и некоторые проблемы ностратических этимологий // Внедрение новых технологий в учебный процесс как средство повышения качества обучения. Сборник научных трудов. Выпуск 5. Ош, 1994. – 120-123 с.
2. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. - Бишкек, 2016. – 768 с.
3. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. Протеза в киргизско-китайских лексических соответствиях // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура», 17-18 ноября 2016 года, г. Москва. - М.: Издательство РУДН, 2016. – С. 307-312.
4. Зулпукаров К.З., Зулпукарова А.К. О генезисе и развитии личных местоимений в ностратических языках // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура», 17-18 ноября 2016 года, г. Москва. - М.: Издательство РУДН, 2016. – С. 284-293.
5. Побидько З.В. Явление метатезы в системе лексико-фонетической вариантности слова: Автореф. дис…. канд. филол. наук. - Псков, 2005. – 22 с.
6. Султаналиев И.Ш. Язык «Дивану лугат-ит тюрки» М. Кашгари. – Бишкек, 2015.-232 с.
7. Сыромятников Н.А. О метатезе в ностратических языках // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. – М.: Наука, 1977. – С. 178-176.
8. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. – М., 1975. – 575 с.
9. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Фрунзе, 1965.

УДК: 720;811.133.1

ОТРАЖЕНИЕ ЖИЗНИ МИГРАНТОВ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ашырбек к.Арууке, Муратова Нуриза
Ошский государственный университет 723500, Киргизия, Ош

Аннотация: *Авторы статьи обращают внимание на значимость этнической принадлежности, которая влияют не только объективная социальная реальность («переходность» общества, этнические конфликты, миграции и т.п.), но и ряд субъективных факторов: уровень образования индивида, пример членов микрогруппы, психологическая характеристика.*

Ключевые слова*: идентичность, литература, мигранты, социум.*

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА МИГРАНТТАРДЫН ТУРМУШУНУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Ашырбек к. Арууке, Муратова Нуриза
Ош мамлекеттик университети 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макаланын авторлору объективдүү социалдык реалдуулукка (коомдун "өткөөл мезгилине", этникалык конфликттерге, миграцияга ж.б.) гана эмес, бир катар субъективдүү факторлорго: инсандын билим деңгээлине, майда топтордун мүчөлөрүнүн мисалына жана психологиялык мүнөздөмөлөрүнө таасир берген этностун өзүнчөлүгүнө көңүл бурушат.*

Ачкыч сөздөр: *идентүүлүк, адабият, мигранттар, коом.*

REFLECTION OF THE LIFE OF MIGRANTS IN KYRGYZ LITERATURE

Ashyrbek к.Aruuke, Muratova Nuriza
Osh State University 723500, Kyrgyzstan, Osh

Abstract: *The authors of the article draw attention to the importance of ethnicity, which affects not only objective social reality ("transitional" society, ethnic conflicts, migrations, etc.), but also a number of subjective factors: the level of education of an individual, an example of microgroup members, and psychological characteristics.*

Key words*: identity, literature, migrants, society.*

1. Введение

В практической ситуации значение этнической идентификации ситуативно, при стабильных этнических отношениях или в моноэтнической среде этническое сознание групп и индивида не актуализировано. Миграция - главный фактор роста этнических конфликтов и повышения роли этнической идентификации. Обычно миграции подвергаются недоминирующие этнические общности (меньшинства), которые на континиуме между доминирующим этносом и социальной группой как полюсов занимают положение диаспоры.

2. Материалы и методы исследования

Закономерно, что чувство этничности обычно выше у недоминирующих общностей. В СССР на «тест Куна» (респонденты несколько раз отвечают на вопрос: «Кто я?») упоминание о «русскости» в местах их доминирования встречалось нечасто [1], но ситуация уже менялась в иноэтническом окружении. Можно назвать четыре причины повышения роли этничности: во-1ых, затянувшийся переход к другому типу социальной организации и обращение к традициям, устойчивости; во-2х, сепаратистские процессы в Кыргызстане, когда агрессивные движения националистов возлагают на узбеков как претендентов на южный регион КР, а казахов - на север; в-3х, направленная властями идеология; в-4х, трайбализм и регионализм в госаппарате, тем более этнос целиком «конструируется» элитой [2].

Национальная идентичность используется как инструмент для политической «мобилизации» различными силами, в итоге нормальная идентичность обязательно замещается гиперпозитивной (этноцентричной, фанатичной, этнодоминирующей) [3], этнос консолидируется лишь через самоутверждение. Идеологи находят ритуал, позволяющий выражать солидарность больших анонимных общностей, являясь катализатором активности социума. А. Брудный считает, у идеологии две стороны: одна касается идеалов, духовности, целей, а другая обращена на конкретное поведение людей и должна иметь категории обязательные и запрещающие [4]. Академик Т. Койчуев предлагает 3 принципа: социальная защита граждан, национальная политика и правовые установки [5].

Все творения кыргызов вне метрополии познавательны. Понимание общности в фольклоре, сказительстве - этноидентификация, т.е. «принятие определенных групповых представлений, готовность к сходному образу мыслей, разделяемых этнических чувств», построение системы отношений, действий в межэтнических контактах, осознание человеком членства в ней» [6].

3. Результаты и обсуждения

Интерес к проблемам этнических кыргызов, истории и культуре растет. Наблюдается пристальное внимание к жизни и деятельности кыргызской диаспоры в печатных СМИ: журналы «Замандаш» и «Аалам кыргыздары» (Бишкек), «ДА-платформа» (Бишкек-Анкара), «Семетей» (Санкт-Петербург), газеты «Эне тили» (Самара), «Трудовой мигрант в Татарстане» (Казань), «Тил жана котормо» (Артуш), «Шинжан кыргыз адабияты» (Урумчи) и т.д.

Главным требованием национально-культурных центров стало налаживание тесных связей с метрополией. Люди стремятся объединиться с теми, с кем схожи в общем, «будь то расовая принадлежность, религия, традиции, мифы, этническое происхождение или история» [7].

В кыргызской литературе наблюдаются тенденции пробуждения читательского интереса к покинутой родине в литературе диаспоры различных стран мира, их появление на страницах СМИ, выпускаются книги писателей. Коснемся вопроса об их эстетических принципах на примере двух романов - Илимкан Лайлиевой «Мигранты» и Данияра Деркембаева «Нелегал».

В аннотации к книге И.Лайлиевой [8] заявлено о наступлении времени великой миграции, когда масса разных людей с насиженных мест ринулись в неведомые ранее земли с целью заработать на жизнь, поскольку государство пока не в силах решить эту задачу. Через описание ряда нескольких судеб своих современников автор говорит об актуальных и насущных проблемах, среди которых - вечные чувства и страсти, движущие людьми независимо от внешних обстоятельств их жизни.

Одна из сюжетных линий связана с судьбой кыргызстанской журналистки Ирины, русской по этнической принадлежности, нашедшей любовь при переезде в город Пензу к одинокому дяде. Она встречает свою судьбу в скромном кыргызском гастарбайтере Сармате, в прошлом бывшем вроде бы перспективным врачом. Он бежал из родины в целях ложной идеи - сохранить силу роскошной драгоценности в виде «Габсбургской лилии», порученной им пожилым австрийским эмигрантом Юргеном Хайдигером, переехавшим на постоянное жительство в Кыргызстан. Австриец пал жертвой нечистой на руку его последней любви - кыргызской переводчицы Жылдыз, погубившей его из-за пресловутого богатства. А Ирина и Сармат собираются поселиться в Новой Зеландии, где им был куплен дом на берегу океана за возврат камня хозяевам.

Другая линия сюжета тесно связана с судьбой кыргызской девушки Назгуль, связавшей свою судьбу с лейтенантом американской авиабазы «Ганси» Томасом Маннингом. Ее мать Нурджамал ради дочери попадает в автокатастрофу, делая виновником американца, который в принципе добровольно попадает в ловко расставленные для него брачные сети. Здесь автор романа проявляет свою лояльность к простым американским ковбоям, способным осчастливить своим вниманием любую девушку из любой точки мира. Именно ему принадлежит фраза, сказанная безвестному юноше, расстрелянному 7 апреля 2010 года на главной площади Бишкека, мечтавшего стать известным кинорежиссером: «Все возможно» (Everything is possible), для которого жизненным кредо стали слова - «Живи свободным или умри».

Еще одная сюжетная линия связана с легко узнаваемым образом молодого кыргызского политика Э. Байсалова, оскандалившегося при фотографировании

избирательного бюллетеня. В романе он назван Эркинбеком, а его жена Асель сподвигла его на возвращение из европейской страны обратно на родину, поскольку она безумно тосковала по родным яблоням и ей до смерти надоело хмурое дождливое небо чужбины. Через образы своих героев, таких простых и сложных, ярких и обыденных, понятных и близких, И. Лайлиева рисует нам архетип родины, ставшей частью «кочующего человечества». Роман намеренно документирован, оправдано использование множества материалов СМИ.

Роман кыргызского эмигранта Данияра Деркембаева, принявшего с 1996 года германское гражданство в силу семейных и прочих обстоятельств, назван простым и емким словом «Нелегал». Русскоязычный поэт и автор ряда рассказов и повестей Д. Деркембаев на себе испытал нелегкую участь мигранта. Образ главного героя, бывшего участкового милиционера, Вилория Доронова знаменует собой нелегкий жизненный путь человека, также безжалостно брошенного государственной машиной на выживание.

Пытавшийся найти место под солнцем, любящий отец и муж, Вилорик пытается встроиться в нелегкое бремя 1990-х годов. Волею судьбы у него оказывается кейс с секретными документами на известных политиков первых десятилетий обретения независимости Кыргызстана. Легко узнаваемы образы Президента Акаева, Байрам-эже, генерала Кудулова, Бориса Соловьева, Петера Швецера, Рыси Артамбаева, Омурбека, Кельдыбека и прочих современников. Авантюрный сюжет увлекает читателя: Дороновы продают свое имущество и выезжают через Россию из Кыргызстана, и пока жена Аня с сыном прячется в Москве, Вилорик всеми правдами-неправдами попадает в Европу.

Движущийся герой помогает автору нарисать обстановку в странах разных мира с мигрантами. Нелегалу без соответствующих документов уготована доля беглого преступника. В дело вмешивается контрразведка и злополучный кейс с уличающими многих политиков досье возвращается к Председателю Омурбеку. Именно он явился антиподом Доронова, ибо он остался в стране и, хотя скоро обстановка в стране должна измениться, «омурбеки» всегда будут на плаву, даже имя его означает «долгожитель». Вечно живы чиновники, готовые услужить и обгадить любую власть и время!

Может быть, поэтому роман Деркембаева так насыщен по-гоголевски болезненными лирическими отступлениями автора, где он буквально причитает над поруганной страной, «потерянным поколением» советского народа, которому было суждено стать «похоронным бюро» великой державы - СССР. На многих страницах автор пишет о великих событиях в жизни кыргызского этноса, и в этих строках видна мечта писателя увидеть ее лучшие времена.

Выводы

Итак, оба романа явились знаковыми символами судьбы народа Кыргызстана, переживающего бурные времена демократических перемен.

Литература:

1. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. - М., 1999. - С. 165.
2, См., напр., Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. - London: Verso, 1983.
3. В литературе по этнологии принято выделять несколько типов этнической идентичности: нормальную, этноцентристскую, этнодоминирующую, этнофанатичную, индифферентную (этнонегативизм), нигилистическую, амбивалентную («сдвоенную»). (См.: Солдатова Г.У. Психологическое исследование этнической идентичности. - М., 1994. - С. 70-71).
4. Брудный А.А. Понимание и общение. - М., 1989. - 64 с.
5. Саматова Ж., Брудный А.А. Идеология и современность. - Б., 2002. - С. 200-206.
6. Программа курса «Основы этножурналистики»:... - Б., 2006. - С. 14.
7. Цит. по ст.: Сааданбеков Ж. Уникальные обстоятельства // АиФ-Кыргызстан. № 14, 2010г. 8. Лайлиева И.Дж. Мигранты, или Everything is possible. – Б.: Бийиктик, 2010. - 144с.

9. Деркембаев. Нелегал. http://derkembaev.narod.ru; http://derkembaev. livejournal.com.

УДК: 720;811.133.1

ПРОБЛЕМАЗАЩИТА ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ПЕЧАТИ

Ашырбек к. Арууке, Муратова Нуриза
Ошский государственный университет 723500, Киргизия, Ош

Аннотация: *В статье сделана попытка проанализировать общие пути развития и направления творческих поисков кыргызских писателей и журналистов, пишущих на тему детей и детства в младописьменной кыргызской профессиональной литературе. Особый акцент сделан на то, что литература в XX веке создавалась на кыргызском языке, который вначале излагался посредством арабской графики, затем – на латиннице, а с 1942 года – на кириллице.*

Ключевые слова: *дети, детство, журналистика, профессиональная литература, литературный процесс.*

БАЛДАРДЫ КОРГОО МАСЕЛЕСИ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ ЖАНА БАСМА СӨЗДӨ

Ашырбек к. Арууке, Муратова Нуриза
Ош мамлекеттик университети 723500, Кыргызстан, Ош

Аннотация: *Макалада жаш кыргыз профессионал адабиятында балдарга арнаган жана балалык темасында жазган кыргыз жазуучуларынын жана журналисттеринин чыгармачыл изденүүлөрүнүн жалпы өнүгүү жолдорун жана багыттарын талдоого аракет болду. XX кылымда кыргыз адабияты алгач араб жазуусунда, андан кийин латын, 1942-жылдан тартып кирилл тамгалары менен жаралгандыгына өзгөчө басым жасалды.*

Ачкыч сөздөр: *балдар, балалык, журналистика, профессионалдык адабият, адабий жараян.*

CHILDREN'S ISSUES IN KYRGYZ LITERATURE AND THE PRESS

Ashyrbek к.Aruuke, Muratova Nuriza
Osh State University 723500, Kyrgyzstan, Osh

Abstract: *The article makes an attempt to analyze the general development paths and directions of creative searches of Kyrgyz writers and journalists writing on the topic of children and childhood in young written Kyrgyz professional literature. Particular emphasis is placed on the fact that literature in the twentieth century was created in the Kyrgyz language, which was first expressed through Arabic scripts, then in Latin, and since 1942 in Cyrillic.*

Key words*: children, childhood, journalism, professional literature, literary process.*

1. Введение

Экскурс в почти 100-летнюю историю кыргызской детской литературы позволяет определить основные векторы ее развития. Она прошла сложный путь развития, чего стоили ее метания в сфере графисческого изложения, до 1926 года – на арабской вязи, и первые произведения, включая “Зилзала” Моллдо Кылыча, кыргызские газеты, издававшиеся в Казани и Ташкенте, считающуюся первой печатной повестью Касыма Баялинова “Ажар”, изданная в 1924 году, были напечатаны именно этим способом изложения. Затем был провозглашен переход на латинскую графику, который сопровождал бурное развитие кыргызской профессиональной литературы и журналистики до 1942 года, когда печатались стихотворения Аалы Токомбаева, Алыкула Осмонова,

романы Тугельбая Сыдыкбекова и других именитых авторов, который потом сменила кириллица, тем самым обозначая сближение с русским языком, провозглашенным государственным языком в СССР.

2. Материалы и методы исследования

В 1920-е годы со страниц периодики песня Мукая Элебаева «Томлюсь» стала гимном для кыргызских детей. Тема сирот отражена в книгах «Смерть сироты» Касыма Баялинова, «Сирота Эшим» Аалы Токомбаева, «Жаркынай» Райкана Шукурбекова.

Позже в 30-е годы ширится тематика детской литературы: учеба («Зарлык», «Трудные годы» Мукая Элебаева), труд («Маленький труженик» Саткына Сасыкбаева, «Желтенький ягненок» Кубанычбека Маликова, «Наша книга» Аалы Токомбаева), счастье («Счастливое детство» Мидина Алыбаева, «Стихи для детей» Жоомарта Боконбаева, «Сила в единстве» Темиркула Уметалиева, «Тайна пернатых» Кусеина Эсенкожоева, «Сказки», «Земля и её дети» Тоголока Молдо, «Письмо из Какшаала», «Детская мечта» Амана Токтомушева, «Мальчик-путешественник», «Третий шар», «Сын Родины» Кусеина Эсенкожоева).

В годы ВОв вышли: «Я ведь скучаю», «Патриоты» Тугельбая Сыдыкбекова, «Сила героя крепче крепости» Жоомарта Боконбаева, очерки Саткына Сасыкбаева, затем - «Стихи для детей» «Лиса и гуси», «Дети и журавли» Алыкула Осмонова, «Детские мечты» Амана Токтомушева, «Наша земля» Темиркула Уметалиева, «Пойте, друзья» Толона Шамшиева.

3. Результаты и обсуждения

В 50-е годы развили юмор Алыкул Осмонов «Двухметровый Эсенгул», Райкан Шукурбеков «Два зайчонка», Токтоболот Абдумомунов «Детство», «Цветы счастья», «Звёзды». В 1952 стал выходить детский журнал «Жаш ленинчи», Союз писателей объявлял конкурс на лучшее произведение о детях.

Появились «Дети гор» Тугельбая Сыдыкбекова, «Молодое поколение», «Крепкая дружба» Насирдина Байтемирова, «Белый верблюжонок», «Кычан» Шукурбека Бейшеналиева, «Сын табунщика», «Родной край», «Хочу быть человеком» Тологона Касымбекова, «Подарок» Ахмата Кыдырова, «Стихи малышам» Темиркула Уметалиева, «Ороз и петух» Ильяза Исакова, «Стихи о школе» Барпы Алыкулова, проза Мусы Жангазиева, Женишбека Таштемирова, Зияша Бектенова, Дайырбека Сулайманкулова.

В 60-е годы вышли «Первый учитель», «Последыш», «Мать-Олениха», «Легенда о птице Доненбай», «Ранние журавли» и «Пегий пес, бегущий краем моря» Чингиза Айтматова, «Голубой Иссык-Куль» Мусы Жангазиева, «Акбаш» Насирдина Байтемирова, «Гость» Мурзы Гапарова, стихи «Мальчик-герой Карабай», «Кадыбай и Адабай», «Шапка героя» Ахмата Кыдырова, «Месяц в лужице», «Наш край - высокие горы» Турара Кожомбердиева. «Я выходец из Ала-Тоо», «Сказки Арстанбапа» Турсунбая Адашбаева, «Маляр», «Свеклёнок», «Как замерз огурец» Каныбека Жунушева, «Дружба» Ильяза Исакова, «Мальчик и мячик» Якуба Земляка.

В 70-е годы стали известны «Послание отца» Айым Айтбаевой, «Моя пятерка красная», «Дети - моя жизнь» Мусы Жангазиева, «Девочка на гриве коня», «Послание» Шукурбека Бейшеналиева, «Верблюд и муравей», «Беке и Меке» Турара Кожомбердиева, «Вера» Ахмата Кыдырова, «Любознательный мальчик», «Молодые судьбы» Ильза Исакова, «Повесть беркута» Кубанычбека Маликова.

В 80-е хорошие отзывы получили «Ранние журавли» Чингиза Айтматова, «Зеленый мир» Шабданбая Адраманова, «Мажилис» Эсена Ибраева, «День рождения» Ахмата Кыдырова, «Пёстрый мячик», «Тёплый камень» Жениша Бекназарова, «Сказки седого рассвета», «Оседлайте коня» Жолона Мамытова, «Прятки», «Пусть слова не покроются пылью» Токтосуна Самудинова. Выходит детский журнал «Байчечекей».

Критики сетуют, что нет ярких имен среди детских писателей. Хотя появляются книги Бек Жылдыз, Ильяса Шаршеева, Асель Аяповой, Адмира и др. Проводятся разные конкурсы «Золотая табуретка», «Мое понимание открытого общества», фестивали «Open book» (Открытая книга). В Бишкеке в 2012 г. участвовало 150 человек из 14 стран мира, в 2013 г. он прошел в Грузии.

Выходят детские газеты и журналы «Айданек», «Бучур», «Нур» и др., при поддержке доноров [4, 5]. Но их устойчивость мала, после 1-2 лет они закрываются. В 2014 г. журналисты юга Кыргызстана провели школу для юных журналистов.

Выводы

Итак, освоение области детского художественного и публицистического слова в Кыргызстане идет. Каким оно будет на самом деле и как развиваться в будущем – проблема будущих исследований.

Литература:

1. Тулегабылов М. Кыргызская детская литература. – Фрунзе, 1963.
2. Вакуленко В. Детская литература Киргизии. – Фрунзе, 1976.
3. Мотяшов И. Мир, увиденный с гор. – Фрунзе, 1978.
4. http://ucom.ru/doc/conf.2014.01.04.pdf
5. https://infourok.ru/prezentaciya-detskaya-literatura-kirgizii-2712229.html

УДК 17. 130.

ЖУМАМҮДҮН ШЕРАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭТИКАЛЫК ЖАНА ЭСТЕТИКАЛЫК ИДЕЯЛАР

Баймырзаева Батма Масалбековна, окутуучу E-mail: baimyrzaeva_batma@mail.ru
Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна, ф.и.к., доцент
Жалал-Абад мамлекеттик университети E-mail: toktogulova.72@mail.ru

Аннотация: *Бул илимий макалада Жумамүдүн Шералиевдин чыгармаларындагы этикалык жана эстетикалык идеялар илимий өңүттө анализденди. Көз карандысыздыкка жеткен мамлекеттердин катарын толуктаган кыргыз эли, өз тарыхын кайрадан карап чыгуу, инсан таануу маселелеине өзгөчө көңүл буруп, жаңыча көз карашта изилдөө иштерин жүргүзүүдө. Ошого байланыштуу коомчулукка сунушталып жаткан илимий макаладагы биз сөз кыла турган инсан кыргыз музыкалык маданиятын өнүктүрүп, өстүрүүгө салым кошкон белгилүү композитор Жумамүдүн Шералиев. Анын этикалык көз карашындагы баалуулуктардын бири болуп, келечек муундарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоо проблемасына байланышкан ырлары эсептелет. Анын чыгармаларынан жаштарды тарбиялоого, адеп-ахлактык жактан калыптандырууга өзгөчө көңүл бурууларды кездештирүүгө болот. Жумамүдүн Шералиевдин ой-пикирине ылайык, адеп-ахлактык жактан жетилүү -адамдын ички жан дүйнөсү менен сырткы жетилүүсүнүн биримдиги, анын дене түзүлүшүнүн сулуулугу менен рухий дүйнөсүнүн сулуулугунун дал келиши ыр жана музыка ыргактарында чагылдырылат.Демек, мындай өзгөчөлүктү илимий анализге алуу мезгил талабы деп ойлойбуз.*

Ачкыч сөздөр*: инсан, композитор, ойчул, адам проблемасы, идея, табият, сулуулук, сүйүү, этика, эстетика, маданият, руханий маданият.*

ЭТИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖУМАМУДУНА ШЕРАЛИЕВА

Баймырзаева Батма Масалбековна преподаватель E-mail: baimyrzaeva_batma@mail.ru
Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна к.ф.н., доцент
Жалал-Абадский государственный университет
E-mail: toktogulova.72@mail.ru

Аннотация: *В этой научной статье проанализировны, как научная перспектива, этические и эстетические идеи в трудах Жумамудуна Шералиева. Пополнивший ряды независимых государств кыргызский народ, пересмотрев свою историю, уделяя особое внимание на проблему признания личности проводит исследовательские работы с со свежим взглядом. В связи с этим, в представленной общественности научной статье мы упоминаем о личности, который способствовал и внес большой вклад развитию кыргызской музыкальной культуры – известный композитор Жумамудун Шералиев. Одним из условий его этических ценностей являются его песни связанные с проблемами нравственного воспитания будущего поколения. В его произведениях уделено внимание на формирование нравственного воспитания молодежи. Согласно взгляду Жумамудуна Шералиева нравственная зрелость – это единство внутреннего мира и внешнего развития, соответствие физической и духовной красоты все это отражается в его песнях и мелодиях. Соответственно, научный анализ таких особенностей- это потребности времени.*

Ключевые слова*: личность, композитор, мыслитель, проблема человека, идея, красота,любовь, этика, эстетика, культура, духовная культура.*

ETHICAL AND AESTHETIC IDEAS IN THE WORKS OF ZHUMAMUDUN SHERALIEV

Baimyrzaeva Batma Masalbekovna, Teacher e-mail: baimyrzaeva_batma@mail.ru
Toktogulova Guljamal Tynybekovna PhD in Philosophy.,associate professor
Jalal-Abad State university E-mail: toktogulova.72@mail.ru

Abstract: *This scientific article analyzes, as a scientific perspective, ethical and aesthetic ideas in the works of Zhumamudun Sheraliev. Having replenished the ranks of independent states, the Kyrgyz people, revising their history, paying special attention to the problem of recognition of personality, conducts research work with a fresh look. In this regard, in a scientific article presented to the public, we mention a person who contributed and made a great contribution to the development of Kyrgyz musical culture - the famous composer Zhumamudun Sheraliev One of the conditions of his ethical values is his songs related to the problems of moral education of the future generation. His works pay attention to the formation of moral education of youth. According to the Zhumamudun Sheraliev's view, the moral maturity is the unity of the inner world and external development, the correspondence of physical and spiritual beauty which is all reflected in his songs and melodies. Accordingly, a scientific analysis of such features is the need of the*

Key words: *personality, composer, thinker, human problem, idea, beauty, love, ethic, aesthetics, culture, spiritual culture.*

Азыркы мезгилде инсан таануу проблемаларына көп көңүл бурулууда. Айрыкча тарыхый инсандарды таануда жана таанытууда. Ал эми биз сөз кыла турган инсан кыргыз музыкалык маданиятын өнүктүрүп, өстүрүүгө салым кошкон белгилүү композитор Жумамүдүн Шералиев. Анын этикалык көз карашындагы баалуулуктардын бири болуп, келечек муундарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоо проблемасына байланышкан ырлары эсептелет. Анын чыгармаларынан жаштарды тарбиялоого, адеп-ахлактык жактан калыптандырууга өзгөчө көңүл бурууларды кездештирүүгө болот. Жумамүдүн Шералиевдин ой-пикирине ылайык, адеп-ахлактык жактан жетилүү -адамдын ички жан дүйнөсү менен сырткы жетилүүсүнүн биримдиги, анын дене түзүлүшүнүн сулуулугу менен рухий дүйнөсүнүн сулуулугунун дал келиши ыр жана музыка ыргактарында чагылдырылат. Жумамүдүн Шералиевдин замандын агымына жараша текстин тандап алып жараткан обондуу ырларынан мисал келтирсек "Компартия", "Ала-Тоо", "Комсомол", "Комсомолдор" ж.б.

Ошентип анын адеп-ахлактык этикалык көз караштарындагы негизги жоболорго талдоо жүргүзүү менен анын чыгармаларында этика маселелери негизги орунду ээлегендигин байкоого болот.

Анын этикалык көз карашынын борборунда адам проблемасы турат. Ал адамдын ким экендигин жана алардын моралдык сапаттарын аныктай турган материалдык шарттарды ыр жана музыка сабында ачып берген.

Жумамүдүн Шералиевдин чыгармачылыгына мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүк - анын эстетиканын маселелерине өзгөчө көңүл бөлгөнү саналат. Ойчулдун чыгармаларынан белгилүү бир эстетикалык идея камтылбагандарын табуу кыйын.

Жумамүдүн Шералиев үчүн сулуулук жана көркөмдүк – бул кандайдыр бир табияттан жана адамдан сырткары турган идея эмес, ал табиятка, адамга, адамдар ортосундагы мамилелерге мүнөздүү сапат. Мына ушунун негизинде ал: эгер сулуулук өзүнүн бардык көрүнүштөрүндө элдин жан дүйнөсүнүн тереңине кирип, кеңири тараса, анда көпчүлүк нерселерди жакшы жакты карай өзгөртүүгө мүмкүндүк түзүлүп, эң негизгиси жөнөкөй адамдардын сабатын ачууга, маданиятын көтөрүүгө алардын социалдык адилетсиздикке карата каршы чыгууларына көмөк берет деген жыйынтыкты көрүүгө болот.

Көркөмдүккө өзгөчө маани берүү менен Жумамүдүн Шералиев алдыңкы идеяларды коомдун рухий куралы катары жайылтууга жөндөмдүү болгон чыгармаларды, обондорду жаратууга аракет кылган. Ал чыгармачылыкты адамдардын аң-сезимин, алардын көз караштарын жана сезимдерин калыптандыруучу күч катары, адамдын рухий иш-аракеттериндеги активдүү формаларынын бири катары карагандыгын байкоого болот.

Белгилүү болгондой, нерселердин дал келишин, аң-сезимде бардык чындыкты так өзүндөй бай кылып, толук жана шайкеш түрдө туюнткан турмуштук кубулуштар көркөмдүк деп эсептелет деген пикир менен ынанууга болот [5.89]. Көркөмдүктү кабылдоо жана таанып билүү курчап турган дүйнөнүн шайкештигине, адам менен табияттын, рухийлик менен материалдуулуктун, табият менен коомдун ж.б. бирдиктүүлүгүнүн канааттануу сезимин ойготот [4.95]. Негизи эле руханий жан дүйнөсү бай адамдар коомго өз үлгүсүн таштап кетишет деген белгилүү илимпоздун пикиринин чоң философиялык мааниси бар [6.33].

Ушуга байланыштуу анын чыгармачылыгындагы негизги максат - табияттагы жана коомдогу, адамдардын турмушундагы кубулуштарды туура чагылдыруу, сулуулук жана кунарсыздык, сүйүү жана көрө албастык, бакыт жана кайгы, бийик жана жапыз, күлкү жана трагедия тууралуу реалисттик идеяларды түзүү болуп саналгандыгын белгилөөгө болот. Ошентип, белгилүү обончу өзүнүн чыгармаларында туюм аркылуу реализмди өнүктүрүү менен табияттын жана социалдык жашоо-турмуштун көп түрдүү кубулуштарын туура чагылдыруу зарылдыгын сезе билген. Бул тууралуу В.Г. Белинский: “Терең акылга жана чыгармачыл фантазияга ээ акындар, өз идеалдарын өздөрүнүн айланасынан табышат”[1.89] деп жазган.

Ошентип Жумамүдүн Шералиев алдына табияттык жана коомдук кубулуштарды, сүйүү темаларын, жалпысынан лирикалык ырларды өз көрүнүшүндө, объективдүү чагылдыруу максатын койгон, б.а. эстетикалык баалуулуктар тууралуу анын ой жүгүртүүсүнүн башаты реалдуу жагдайлардан тамыр алып чыгат. Маселен, Жумамүдүн Шералиев “Жашообуз болсун көктөмдөй” деген ырында жаратылыштын сулуулугу жана адамзат менен тыгыз байланышы, өмүр, жаштык курак жана чачтарды ак басып картаюу темаларын бир эле ырга батырган :

Көк жашыл шибер өстөнүм,
Гүлүңдү терип өскөнмүн.
Көрүнүп көзгө элестейт,

Көлдөлөң сымал чөптөрүң.
Арт жакка карай кылчайса,
Ар кимдер ойлоор өткөнүн.
Чачтарга бубак себелеп,
Беттерди бырыш чегелеп[2.37].

Көркөмдүк маселеси идеалдуулук маселеси менен бирдикте каралат. Эстетикалык идеал көркөмдүктүн көркөм модели эле болбостон, универсалдуу модели да болуп саналат. Образдуу кабыл алуу көркөмдүк жашоо-турмуштун бир гана жагын камтыбастан, адамдардын социалдык жана рухий жашоо-турмушуна тиешеси барлардын баарын өз ичине алат.

Жумамүдүн Шералиевдин эстетикалык идеалдарында сулуулук менен анын мазмуну шайкештикте болот. Бул шайкештиктен сырткары турган учурда сулуулук өзүнүн баалуулугун жоготот. Ошондуктан ырчы ошол сулуулукту даңктап обон аркылуу элге жеткире алган. Мисалы, “Селкиге” деген ырында:

Таңдагы Чолпон нурусун,
Таалайың артык сулуусун.
Талыкпай аткар ар дайым,
Таккан бир элдин сунушун [2.9].

Ушул мисалдан мазмуну жок сулуулук кунарсыздык болору ачык көрүнөт. Эстетикалуулуктун оордук борбору анын сырткы, формалдуу белгилеринде эмес, анын ички мазмунунда болот. Ошондуктан, жакшы, пайдалуу нерселер гана сулуу деп аталат.

Жумамүдүн Шералиевдин чыгармаларын окуп-үйрөнүү сулуулук түшүнүгү патриотизм, адилеттүүлүк, ак ниеттүүлүк, каниеттүүлүк, сүйүү ж.б. түшүнүктөр менен тыгыз байланышта болорун айгинелейт. Ал ушул түшүнүктөр аркылуу эстетикалык жактан адамдын идеалдуу образын түзүп, анын мүнөзүндөгү оң жана терс белгилерин обон жана ыр аркылуу ачып көрсөткөн. Бул үчүн ал жашоодогу, болмуштагы жана адамдардын моралдык турпатындагы, алардын мүнөзүндөгү жана жүрүм-турумундагы болгон бардык сулуулукту жана пайдалуу нерселерди көркөм образдуу жыйнаган.

Жумамүдүн Шералиев “көркөмдүктү” өтө кеңири түшүнгөн. Ал бул түшүнүктүн алкагына жаратылыштын жана коомдун кубулуштарынан башка адамдардын мамилелерин, адамдардын ички дүйнөсүн жана рухий маданиятын да киргизет. Акын адам жашоосунун сулуулугун бүтүндөй оң жана терс жактары менен коштолоорун байкоо менен көптөгөн ырлардын автору экендиги да белгилүү.

Эй салкыны таза төрүңдү,
Чалкыган Ысык-Көлүңдү
Кайталап барып көп көрүп,
Картайткым келбейт өмүрдү.
Нарзаның дары Арашан,
Даамыңды жаттап талашам.
Өзүңдөн барып искесем,
Өмүрдү кайра жаратам.
Сууңа мүрөк сепкенби,
Ташынан каухар чеккенби.
Кылымдар кутман көркүңдү,
Кыргызга берип кеткенби.
Аскаңдан булак кулаган,
Аркарың койдой чубаган.
Айланам жайлоом Ак-Сайым,
Атагың менен кубанам[2.89].

Жумамүдүн Шералиевдин эстетикалык көз карашында анын табиятка карата болгон эстетикалык мамилелеринин алган орду өтө кеңири. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени профессор Г.З.Апресян объективдүү белгилегендей "табият менен байланышууда адам жаратылыштын жасагандарын, кызыктырууну жана таң калууну туудурган анын көрүнүштөрүн эң алды туят, байкоо жасайт жана ар түрдүүчө кабыл алат. Табият менен болгон мындай мамиле адамдарга эстетикалык ырахат берип, табигый сулуулукту сезүү сезимин жаратат. Жаратылыш менен түздөн-түз байланышуу, мисалы, аны байкоо жана кабыл алуу, көп учурда эстетикалык ырахат ала турган суктануу жана кубануу сезимдерин пайда кылат" [3.155].

Ал эми Кыргызстандын табиятынын жандуу картинасы ар дайым акындын ой жүгүртүүсүндө суктанууну, таң калууну жана кубанычты жараткан. Материалдык дүйнөнүн өтө көркөм кубулуштары, нерселери ага эстетикалык ырахат тартуулаган.

Жумамүдүн Шералиев табиятка, сүйүүгө, адамга карата болгон эстетикалык мамилени өзүнүн: "Адамбыз", "Кызыксың", "Мезгилим", "Арноо", "Карындаш" өндүү чыгармаларында чагылдырат. Бул чыгармаларда сулуулук поэтикалык тил менен сүрөттөлүп, туулуп - өскөн жердин көркүүлүгү, сүйүү темалары эстетикалык каражаттар менен шөкөттөлүп баяндалат. Шыктуу сүрөткер катары бул акын өзүнүн чыгармалары аркылуу табият менен ысык мамиледе болуу аркылуу өзүнүн туулуп өскөн жери, анын кайталангыс үндөрү, таң калыштуу боектору, унутулгус жыпар жыттары тууралуу эмнелерди угуп-көрсө, эмнелерди сезип-байкаса, ошонун баарын толук бойдон жеткиликтүү формада обон аркылуу берген.

Табият кубулуштарынын сулуулугуна карата болгон өтө сезимтал байкоолорду биз Жумамүдүн Шералиевдин чыгармачылыгынан да кездештиребиз. Буга анын: "Кыргыз жайлоосу", өндүү чыгармасын кошсок болот. Бул чыгармада туулган жердин суктанууну жараткан кооздугу, көп тараптуулугу поэтикалык тил аркылуу жана аны толуктап турган музыкалык коштоо аркылуу шөкөттөлүп берилет.

Жумамүдүн Шералиевдин эстетикалык көз карашы жалпысынан ушундай. Анын көз карашына жараша көркөмдүк адамдардагы эстетикалык жактан ырахаттануу сезимин ойготушу керек. Көркөмдүктүн критерийи болуп чыныгы дүйнөнү туура, образдуу сүрөттөө, эстетикалык идеалдарды көркөм формада туюнтуу жана ырастоо деңгээли эсептелет. Жакшы жазылган реалисттик чыгармалар адамдагы ыйык сезимдерди козгоп, анын жашоосун кубанычка бөлөйт.

Акын композитор үчүн сүйүү темасы көркөм ыргакта эң жогорку деңгээлде даңкталуу менен бирге, өз мекенинин сулуулугуна суктануу сезими жогорку атуулдук идеялар жана сезимдер менен ширелишип турат, б.а. өз жеринин кооздугун образдуу жана таасирдүү кылып сүрөттөө максаты эстетикалык жактан канааттанууга ээ болууга эле багытталбастан, адамдын табиятка, анын сулуулугуна болгон кубанычынын идеалын, патриоттук мамилесин ачып берүүгө да багытталган.

Жумамүдүн Шералиев өзүнүн чыгармаларында өз мезгилинин маңызы жагынан жогорку эстетикалык идеяларды туура туюнтуп, аларды элдин калың катмарына музыка аркылуу жеткире алган.

Адабияттар:

1. Белинский В.Г. Полн. Собр. соч. – 8-т. – 89-б. М.1989.
2. Жумамүдүн Шералиев. Жашообуз болсун көктөмдөй. Бишкек., 2013.
3. Апресян Г.З. Эстетика и художественная культура социализма. – М., 1984. – С.155.
4. Токтогулова Г.Т. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин агартуучулук ойлору. Жалал-Абад 2014. 95-б.
5. Сидорина В.П. Философия. М.: 2015. С.89.
6. Жумагулов М.Ж. Легендарные мыслители. Бишкек.: 2014. С.33.

УДК: 81.25

КОТОРМОНУН НЕГИЗГИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ

Бурканова Жылдыз Махаматовна E-mail: jyldyzburkanova2017@gmail.com
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Поэтикалык котормонун мүнөздүү өзгөчөлүгү поэтикалык чыгарманын белгилүү бир расмий түзүшүлүшүнөн так өткөрүп берүүдөн алыс болуп саналат. Себеби бул жерде форманын ритмикалык, жанрдык жана структуралык композициялык өзгөчөлүктөрүнүн өз ара айкалышуусунун татаал механизми катары түшүнүдүрүлөт. Жеткиликтүү жана эквиваленттүү котормого жетишүү үчүн өзгөрүүлөр, айрым учурда жоготуулар сөзсүз болот. Бирок котормолордун шайкештигин бүт тексттин маанилик деңгээлинде сактоого мүмкүндүк берген бир катар өзгөртүүлөр бар. Мындай өзгөрүүлөр илимде «трансформациялар» деп аталат. «Котормонун трансформациясы» деген терминди көпчүлүк котормочулар колдонушат. Бирок алар тарабынан котормо таануудагы транцформациянын мааниси түрдүүчө чечмеленип келет. Биз трансформациянын эки гана классификациясын карап чыккандан кийин, трансформацияларды классификациялоонун бирдиктүү тутуму жок деп жыйынтык чыгарсак болот. Бирок котормочулар баштапкы текстти тилдик нормаларга ылайыкташтыруу максатында көп жолу өзгөртүүлөргө алып келишет.*

Ачкыч сөздөр: *котормо транцформациясы, котормонун эквиваленттүүлүгү, лексикалык бирдиктер, котормочулар, түп нуска, транскрипция.*

ОСНОВНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ПЕРЕВОДА

Бурканова Жылдыз Махаматовна E-mail: jyldyzburkanova2017@gmail.com
Ошский Государственный Университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Характерной чертой поэтического перевода является явное отклонение от передачи определенной формальной организации поэтического произведения. Под формой здесь понимается сложный механизм взаимодействия ритмических, жанровых и структурно-композиционных особенностей. Для достижения адекватного и эквивалентного переводапотери неизбежны. Тем не менее, существует ряд трансформаций, которые позволяют нам поддерживать адекватность перевода на уровне всего текста.*

Такие преобразования называются преобразованиями. Термин «трансформация перевода» часто используется многими переводчиками и интерпретируется ими по-разному. Рассмотрев только две классификации преобразований, мы можем заключить, что не существует единой системы классификации преобразований. Однако переводчики часто используют преобразования для адаптации исходного текста к нормам целевого языка.

Ключевые слова: *трансформация перевода, эквивалентность перевода, лексические единицы, переводчики, оригинал, транскрипция.*

BASIC TRANSFORMATIONS OF THE TRANSLATION

Burkanova Zhyldyz Makhamatovna Email: jyldyzburkanova2017@gmail.com
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract: *The characteristic feature of the poetic interpretation is a clear transfer of formal organization of the poem. The form is understood here as a complex mechanism of interaction between rhythmic, genre and structural compositional characteristics. In order to achieve an adequate translation, losses are inevitable. However, there are some restructurings that help to get an adequate translation.*

They are called transformations. The term &quote; interpretation of transformation quote; is often used by many linguists and interpreted differently by them. If you analyze only two classifications of

interpretations, you can conclude that there is no uniform classification system. However, interpreters very often use transformations to adapt the original text to the standards of the translating language.

Key words: *translation transformation, translation equivalence, lexical units, interpreters, original, transcription.*

1. Киришүү

Котормо адистеринин көпчүлүгүнүн айтымында, поэтикалык котормонун мүнөздүү өзгөчөлүгү поэтикалык чыгарманын атайын формалдык структураларды өткөрүп берүүдө ачык четтөө болуп саналат. Анткени түп нускасын тууроо, мазмунун сөзмө сөз берүү которулган иштин сапатсыз болушуна алып келет. Башкача айтканда, прозаны которууга караганда форманы олуттуу деңгээлде өткөрүп берүү жөнүндө сөз болуп жатат. Бул жерде форманын ритмикалык, жанрдык жана структуралык композициялык өзгөчөлүктөрүнүн өз ара айкалышуусунун татаал механизми катары түшүнүдүрүлөт. Мында атайын синтетикалык эффекттин натыйжасында биз формада камтылган мазмунду гана эмес, анын өзү менен көрсөтүлгөн форманы «сезебиз». Элесин кабыл алуу процесси музыкалык чыгармалардын же сүрөттөрдүн формаларынын таасирине окшош.

2. Изилдөө ыкмалары

Котормо учурунда сактоону талап кылган реалдуу мамиленин методологиясына ылайык, төмөнкүлөр түшүндүрүлөт:

1) доордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү;
2) улуттук жана социалдык өзгөчөлүктөр;
3) автордун чыгармачыл инсандыгы;
4) жанрдын өзгөчөлүктөрү;
5) мазмундун жана форманын бирдиги;
6) бөлүктөрүн жана бүтүн катышын сактоо.

Бул учурда түпкү максат түп нускага окшош көркөм таасир калтырууга жетишүү, ошондой эле чыгарманын жалпы интонациясын ишенимдүү жеткирүү - поэтикалык котормонун башкы көйгөйү [1]. Жеткиликтүү жана эквиваленттүү котормого жетишүү үчүн өзгөрүүлөр, айрым учурда жоготуулар сөзсүз болот. Ошентсе да, котормонун толук текстин деңгээлинде шайкештигин камсыз кылган бир катар өзгөртүүлөр бар. Мындай өзгөрүүлөр трансформациялар деп аталат.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

«Котормонун трансформациясы» деген термин көптөгөн котормочулар тарабынан кеңири колдонулат (Л.С. Бархударов, В.Н. Комиссаров, А.Д. Швейцер, Р.К. Миньяр-Белоручев, Я.И. Рецкер ж.б.) жана алардын ортосунда ушул түшүнүктү чечмелөө боюнча абсолюттук келишим жок [2-6]. Башында «трансформация» термини «трансформациялык грамматиканын» пайда болушу менен байланыштуу каралган. Трансформациялык грамматика синтетикалык түзүлүштөрдү түзүү эрежелерин карайт жана алар бирдей мазмун менен мүнөздөлөт. Бирок бири-биринен экспрессивдик жагынан айырмаланат. Трансформация эрежелерине ылайык, калган структуралар (трансформаторлор) баштапкы (ядролук) түзүлүштөн алынат, же тескерисинче, ядролук түзүлүшкө чейин кыскарат. Мисалы, «Бала окуйт» өзөктүк курамынан «Бала окуу», «Бала окуган» ж.б. өзгөрүүлөр алынган. Котормо трансформацияларын аныктоо маселеси белгилүү бир теориянын баштапкы принциптерине ылайык чечилет. Л.С. Бархударов «котормо трансформациялары - бул эки тилдин формалдуу жана семантикалык тутумдарындагы айырмачылыктарга карабастан, котормонун эквиваленттүүлүгүнө (шайкештикке) жетишүү үчүн жүргүзүлүп жаткан сансыз жана сапаттуу ар түрдүү өзгөрүүлөр» деген божомолдордон келип чыгат [7,190-б]. А.Д. Швейцер “трансформация” сөзү котормо таанууда метафоралык мааниде колдонулат» деп жазган. Чындыгында, түп нуска жана акыркы тилдик айкаштардын ортосундагы мамиле жөнүндө, котормо

учурунда бир сөз айкашынын бир түрүн экинчисине алмаштыруу жөнүндө...» [8,118-б]. В.Г. Гак котормонун трансформациясы менен «изоморфикалык каражаттарды колдонуудан эки тилдеги накталай акчадан баш тартууну» түшүнөт [9]. Изоморфтуу каражаттар - бирдей денотикалык мааниси жана грамматикалык бир түрдүүлүгү менен мүнөздөлгөн тутумдук эквиваленттер. В.Г. Гак котормонун трансформациясы көбүнчө сөздөрдү же грамматикалык формаларды экинчи функцияларда (жалпылоо, транспозициялоо, десемантизация) контексттик же ситуациялык кыскартууда колдонуу менен аныкталат» [9,69-б]. Эгерде тил элементи өзүнүн негизги функциясында, башкача айтканда, түз маанисинде колдонулса, анда тил аралык системанын эквиваленти болгондо түзмө-түз котормо жасалат. Р.К. Миняр-Белоручев өткөрүп берүүнү кээ бир маалыматтарды алуучудан өткөрүп берүү «андан каалаган маанисин бере алган, ийкемдүү болсо, анда кошумча эстетикалык эффект деп эсептейт [10,4-б]. Ал трансформациянын маңызын «берүү үчүн арналган маалыматты сактоо менен, баштапкы тексттин формалдуу (лексикалык жана грамматикалык өзгөртүүлөр) же семантикалык (семантикалык өзгөрүүлөр) компоненттерин өзгөрүүдөн көрөт [10, 201-б].

В.Н. Комиссаровдун айтымында: «Котормо транцформациялары – бул түп нуска бирдигинен көрсөтүлгөн мааниде котормо бөлүмдөрүнө өтүү үчүн колдонула турган өзгөрүүлөр». Ошондой эле котормо котормолорунун мазмуну жана экспресс планы бар тилдик бирдиктер менен жүргүзүлүп жаткандыктан, алар формуласын да, маанисин да өзгөртүп, формалдуу-семантикалык мүнөзгө ээ [5,172-б.]. Жогорудагы аныктамалардан көрүнүп тургандай, «котормо трансформациясы» деген термин ар кандайча чечмеленет. Айрым авторлор, айрыкча, В. Гак тилдин изоморфтук кубулуштарына негизделген учурдагы тил аралык жазышууларды четке кагууну билдирген «котормо трансформациясы» түшүнүгүн чектейт. Ошентип, изилдөөчүлөр аныктамадан баштапкы тил (БТ) жана котормо тил (КТ) ортосунда мындай жазышуулар жок болгон учурларды жокко чыгарышат. Бул учурда В. Гак мындай өзгөрүүлөрдү «квазитрансформация» деп атоону сунуштайт, башкача айтканда, «эки тилдүү тутумдун өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу тилдик каражаттарды колдонууда карама-каршылыктар (системанын эквиваленттеринин жоктугу)» [9].

Квазитрансформациялар төмөнкү негизги учурларда белгиленет:

а) лексикалык же грамматикалык лакуна (ушул грамматикалык категориянын тилдеринин биринде жок же ушул маанини лексикалык белгилөө);

б) сөздөрдүн же грамматикалык категориялардын маанилеринин көлөмүндөгү айырмачылыктар [9].

Биздин оюбузча, чыныгы котормонун жана квазитрансформациянын ортосундагы мындай айырмачылык, котормо процессинин маңызын өзгөртө албайт, ал трансл аралык трансформация катары каралат. Чындыгында, БТменен КТнин тутумдун, норма жана узус деңгээлдериндеги дал келбестик, котормочуну эквиваленттүү тил аралык өзгөрүүлөргө өтүүгө мажбур кылат. Тескерисинче, ушул сыяктуу айырмачылыкты котормодогу трансформациянын мүнөзү жөнүндө сөз кылсак болот. Котормо жүргүзүүдө тил системаларындагы айрым айырмачылыктардан улам келип чыккан айрым өзгөрүүлөр пайда болот.

Ошол эле учурда мындай айырмачылыктар менен негизделбеген, бирок тексттин коммуникативдик жана функционалдык касиеттерин сактоо үчүн зарыл болгон котормо айырмаланат. Бирок көпчүлүк котормочулар, мисалы, Л.С. Бархударов, ВН. Комиссаров жана башкалар “котормо трансформациясы” түшүнүгүн баштапкы текст менен котормонун текстинин ортосундагы байланыш деп аныкташат. Бул котормо эквиваленттүүлүгүнө жетишүү үчүн жүргүзүлүп жаткан бардык тилдердеги өзгөрүүлөрдү

билдирет. Бул ыкма бизге котормо реформасынын татаал мүнөзү жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүндүк берет жана котормо реалдуулугуна дал келет.

Котормонун жараянын бир сөз маанисин экинчи түрүнө айландыруу катары көрсөтүү шарттуу маниге ээ. Чындыгында, түп нуска бирдиктери өзгөрүүсүз калат, котормочу котормо тилинде гана коммуникативдик эквиваленттүү бирдиктерди издейт. Маанинин "кайрадан чагылдырылышы" пайда болуп, башкача айтканда, түп нуска менен котормо бирдиктеринин ортосунда шарттуу түрдө сүрөттөлгөн айрым мамилелер табылат. Эгер котормо бөлүктөрү тарабынан алынган болсо, баштапкы бирдиктер манипуляциянын бир түрү [11]. Бул котормо тексттерин жана булак элементтеринин ортосундагы мамиленин символу катары «котормо трансформациясы» аныктамасына ушул жагдайды бөлүшөбүз.

Котормо трансформациянын шарттуу мүнөзү алардын чыныгы котормочу иш-аракеттери эмес, котормо процессинин билдирүүсү – «пост-фактум», анткени бул процесстин эң маанилүү бөлүгүндө эч нерсе байкалбайт, анткени ал котормочунун мээсинде жүрөт [5,12]. Ушуга байланыштуу, котормонун өзгөрүшүн тексттин баштапкы жана акыркы сегменттерин салыштыруу аркылуу сүрөттөө керек. Учурда котормо теориясында көп сандаган котормо өзгөрүүлөрүн кенири сүрөттөлгөн. В.Г. Гактын айтымында, бардык мүмкүн болгон тилдик өзгөрүүлөрдүн жалпы инвентаризациясы жана типологиялык классификациясы котормо үчүн пайдалуу болушу мүмкүн. Ал үч көйгөйдү чечүүгө мүмкүндүк берет:

- котормочуга ушул маанини билдире алган шаймандардын толук спектрин берүү;
- учурдагы котормо тажрыйбасын негиздөө, анткени котормо ишинде котормочулар табигый, татаал өзгөрүүлөргө туш болушат;
- котормодогу ар кандай дал келбестик үчүн лингвистикалык түшүндүрмө бериңиз [9, 64-б].

Андан тышкары, котормочунун "эрежелерди, ыкмаларды жана стереотиптерди" билиши котормо натыйжаларынын кыйла ишенимдүүлүгүн жана объективдүүлүгүн камсыз кылат, убакыттын жоктугунан котормонун ыкмаларын табууга жардам берет [6, 46-б]. Котормонун ар кандай түрү баарынан мурун котормонун өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен шартталып турат. Бирок ошол эле учурда котормонун айрым түрлөрү олуттуу өзгөчөлүктөргө да ээ. Ушул өзгөчөлүктөрдөн улам котормонун түрлөрүн илимий классификациялоо жана ар бир түрдүн өзгөчөлүктөрүн кенен изилдөө зарылдыгы туулат [1,9-б.]. Котормо трансформацияларын классификациялоодо ар кандай көз караштар бар, котормо трансформацияларынын эң белгилүү эки типологиясына кыскача токтололу - В.Н. Комисаровдун жана Л.С. Бархударовдун типологиялары. Котормо транцформациясынын салыштыруу таблицасы.

В.Н. Комиссаров, Л.С. Бархударов төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн:

1. Транскрипция.
2. Транслитерация.
3. Чыгымдоо.
4. Лексикалык-семантикалык алмаштыруулар: конкреттештирүү, жалпылоо; модуляция, орнотуулар.
5. Грамматикалык өзгөрүүлөр: Синтаксисттик ассимиляция (сөзмө-сөз котормо) Грамматикалык алмаштыруулар - сөз формаларын алмаштыруу; сүйлөө бөлүктөрүн алмаштыруу; сүйлөм мүчөлөрүн алмаштыруу; сүйлөмдөрдүн ордун алмаштыруу. Бөлүмдөрдү алмаштырган сүйлөмдөрдү айкалыштыруу - сөз түрлөрүн алмаштыруу; кеп бөлүктөрүн алмаштыруу; сүйлөм мүчөлөрүн алмаштыруу; татаал сүйлөмдөгү синтаксисттик орун басарлар жана сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү.

6. Татаал лексикалык жана грамматикалык өзгөрүүлөр: антонимдик котормо; экспликация (сүрөттөөчү котормо); компенсация.

7. Котормо техникалары: кыймыл кошуу менен кемчиликтерди кетирүү, уюштуруу, толуктоолор, чыгып кетүү.

Жогоруда трансформациянын эки гана классификациясын карап чыгып, бирдиктүү система жок деп жыйынтык чыгаргандай, трансформацияларды түрлөргө бөлүү ыкмасы ар башка. Маселен, В.Н. Комиссаров бардык өзгөрүүлөрдү лексикалык, грамматикалык жана татаал лексикограмматикалык деп бөлүштүрсө [11], ал эми Л. С. Бархударов алмаштырууларга, толуктоолорго, калтырып кетүүлөргө жана өзгөрүүлөргө карата бөлүштүрөт [2]. Окумуштуу В.Н. Камиссаров транскрипцияны, транслитерацияны жана анын классификациясында байкоо жүргүзүүнү камтыйт, алар Л.С. Бархударовдо эч кандай чагылдырылбайт. Бирок окшоштуктар ушул типологияларда байкалат. Конкреттештирүү жана жалпылаштыруу методдору, антонимдик котормо В.Н. Комиссаровдун типологиясында да, Л.С. Бархударовдун типологиясында да бар.

В. Н. Комиссаров тарабынан модуляция катары аныкталган ыкманы Л.С. Бархударов, тескерисинче, эффектти жана себеп менен алмаштырат. Толуктоолор жана кемчиликтер Л.С. Бархударовдун трансформациялык тутумунда негизги типтер катары көрсөтүлгөн. Бул эки ыкманы В.Н.Комиссаров трансформациялардын жалпы классификациясына киргизбейт, бирок аларды лексикалык бирдиктердин кыймылынын ыкмасы менен которуунун техникалык ыкмасы деп эсептейт. Ал эми Л.Л. Бархударовдун типологиясында пермутация деп аталат.

Тыянак

Иш жүзүндө жогорудагы котормо транцформациялары таза түрүндө сейрек кездешет. Көпчүлүк учурда алар бири-бири менен тыгыз жана бири-бири менен тыгыз байланышта. Албетте, бардык классификациялар сыяктуу эле котормо котормолорунун жогоруда келтирилген типологиялары шарттуу түрдө котормочу колдонгон бардык ыкмаларды камтыбайт. Бардык классификациялардын бир жагы – алардын авторлору которуунун ар кандай түрлөрүндө келтирилген жекече өзгөрүүлөрдүн салыштырмалуу жыштыгын билдиришпегендигинде. Эмне үчүн котормочулар өзгөрүүлөргө кайрылууга аргасыз болушат? Котормо транцформацияларын колдонуунун негизги себептери лексикалык курамдагы айырмачылыктар, тактап айтканда, концептуалдык чөйрөдө жана ар башка тилдеги сөздөрдүн семантикалык көлөмүндө. Тилдердин грамматикалык тутуму дагы башкача: сүйлөмдөгү сөздөрдүн шайкештиги жана ирети, сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, колдонулушу жана түрлөрү менен айырмаланат. Жогоруда айтылгандардын бардыгы котормочудан баштапкы текстти өзгөртүүлөрдү колдонуп, өз эне тилинин ченемдерине ылайыкташтырууга милдеттендирет.

Адабияттар:

1. Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. –Бишкек, 2008.
2. Гачечиладзе Г. Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М.: Сов. писатель, 1980. – 256 с.
3. Бархударов Л. С. Некоторые проблемы перевода английской поэзии на русский язык // Тетради переводчика. – М.: Высш. шк., 1984. – Вып. 21. – с.38-48.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС, 2000. -192 с.
5. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода. – М.: ЧеРо, 1999. – 136 с.
6. Комиссаров В. Н. Теория перевода. – М.: Высш. шк., 1990. – 254 с.
7. Комиссаров В. Н., Черняковская Л. А., Латышев Л. К. Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – 166 с.
8. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240с.
9. Швейцер А. Д. Теория перевода. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
10. Гак В.Г. Типология контекстуальных языковых преобразований при переводе // Текст и перевод. — М.: Наука, 1988. – С. 63-75.

УДК: 81:371.3:03

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Буряченко Татьяна Ивановна, доцент
Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына

Аннотация: *Статья посвящена цифровизации в сфере преподавания русского языка, так как информационные технологии обучения стали частью современного образовательного процесса. Они дополняют традиционные технологии, выступая эффективным средством активизации студентов, индивидуализации обучения, создания удаленной коммуникации. В статье рассматриваются приемы активизации познавательной деятельности с применением мультимедийных технологий с целью повышения эффективности педагогического процесса.*

Ключевые слова*: интернет, информационные технологии обучения, электронные средства, мотивация, творческая работа, мультимедийность.*

ОРУС ТИЛ САБАКТАРДА ОКУУ ҮЧҮН МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Буряченко Татьяна Ивановна, доцент
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети

Аннотация: *Бул берене орус тилин окутуу чөйрөсүндө санариптештирүүгө арналган, анткени окутуунун маалыматтык технологиялары заманбап билим берүү процессинин бөлүгү болуп калды. Алар дополнят салттуу технологиялар, сөзүндө натыйжалуу каражаты активдештирүү студенттердин активдештирүү, окутуунун индивидуализации, түзүү удаленной коммуникация. Макалада педагогикалык процесстин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында мультимедиялык технологияларды колдонуу менен таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү ыкмалары каралат.*

Ачкыч сөздөр: *интернет, окутуунун маалыматтык технологиялары, электрондук каражаттар, шыктандыруу, чыгармачылык иш, мультимедиялык.*

INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE RUSSIAN LANGAUGE

Buryachenko Tatyana Ivanovna, Associate Professor
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Abstarct: *The article is devoted to digitalization in the field of Russian language teaching, since information technologies of teaching have become a part of the modern educational process. They complement traditional technologies, acting as an effective means of activating students, individualizing learning, and creating remote communication. The article deals with methods of activating cognitive activity using multimedia technologies in order to increase the effectiveness of the pedagogical process.*

Key words: *Internet, information technology training, electronic tools, motivation, creative work, multimedia.*

1. Введение

Сегодня Интернет – это один из важнейших источников образовательной информации в современном обществе, а освоение информационных технологий - одна из базовых компетенций преподавателя. Для того, чтобы удовлетворять требованиям современной экономики и рынка труда, образование должно выйти за рамки

традиционного подхода, а именно включить использование цифровых инструментов и информационных технологий в программу образовательного процесса.

Информационные технологии обучения предусматривают отбор познавательных заданий, самостоятельных и творческих работ, проблемную организацию изучения материала, формирование и укрепление интереса студентов к учебной работе, целенаправленную работу преподавателя в выборе средств и методов обучения[4].

На занятиях по русскому языку учебные электронные средства могут быть использованы с разными задачами: мотивационными, информационными, контрольными и корректирующими. Так же, возможно сочетание всех этих задач с различным их приоритетом.

Электронные учебные средства при рациональном использовании улучшают условия труда, как преподавателя, так и студента, значительно расширяя иллюстративный материал, создавая проблемные ситуации и организуя поисковую деятельность учащихся, усиливая эмоциональный фон обучения, формируя учебную мотивацию у обучаемых, индивидуализируя и дифференцируя учебный процесс [2, с.341].

Одним из таких средств являются цифровые образовательные ресурсы, необходимость применения которых на занятиях по русскому языку очень важна, так как значительная часть общения молодежи сегодня происходит в виртуальной среде, часто - в письменных жанрах, близких к устной речи (переписка в чатах, комментарии в социальных сетях и на форумах, электронные письма). Таким образом, изменения в образовании связаны и с тем, что большинство студентов воспринимают информацию через логическое осмысление при помощи символов, цифр, знаков, логических выводов. Для большинства из них информационная среда знакома и интересна, отсюда и обучение с помощью цифровых образовательных ресурсов будет им понятна и занимательна.

Давайте рассмотрим возможности, которые предлагают нам цифровые технологии:

- Интерактивность, которая дает возможность включения в работу одновременно всех студентов, что, в свою очередь, даёт экономию времени, развивает метапредметные, предметные и личностные универсальные учебные действия.
- Возможность совместно создавать документы, презентации, ментальные карты и т.п., что облегчает совместную работу группы над проектом и учат студентов работать в команде.
- Разнообразие возможностей быстро генерировать большое и даже бесконечное количество однотипных упражнений, что экономит время преподавателя и повышает качество образования студентов.
- Мультимедийность, которая дает возможность вставить в учебник звук и видео, что поможет лучше запомнить презентационный материал, повысит интерес к предмету и визуализирует текстовую информацию.
- Автоматическая проверка решенных заданий и упражнений, которая сэкономит время преподавателя.
- Статистика ошибок, которая сэкономит время студента при работе со словарём, а так же время преподавателя при анализе ошибок.

Работа с цифровыми образовательными ресурсами может быть использована на различных этапах и типах занятия. Например, при знакомстве с новым материалом на занятиях по русскому языку может быть создана электронная презентация, на которой будут отражены основные правила и таблицы, алгоритм применения орфографии или пунктуации. Так как на занятиях приходится часто работать с художественными текстами, можно предложить студентам электронную библиотеку с необходимым текстом и ссылками на видеофайлы, а так же подготовить текстовый комментарий к предполагаемому заданию.

На уроках закрепления можно организовать информационную поддержку проходимой темы в виде цифрового образовательного ресурса по русскому языку, электронного тренажера, с помощью которого студенты не только смогут применить свои знания в процессе практической деятельности, но и увидеть свой результат.

Для индивидуальной работы во время опроса пройденного материала возможно использование интерактивного текста с практическими заданиями Интересны интерактивные упражнения с заданиями, словарные разминки, задания с комментариями, кроссворды, тесты.

Использование цифровых образовательных ресурсов на уроке контроля позволяет организовать проверочную работу, при которой студент не только получает баллы, оценивающие знания, но и анализ всего хода выполнения работы, где указано количество правильных и неправильных ответов.

Тестирование с использованием компьютерных средств является очень удобным и эффективным видом контроля. Преимущества тестового контроля: объективность оценки, достоверность информации, надежность, дифференцирующая способность, реализация индивидуального подхода в обучении, сравнимость результатов для разных групп студентов, по разным программам и учебным пособиям.

В результате работы нами были составлены компьютерные тесты, предназначенные для контроля за уровнем усвоения знаний студентов на основании анализа учебного текста. Тесты состоят из двух вариантов и подготовлены для студентов первых курсов химического факультета с использованием языка специальности. Задача тестов состоит:

- в приобретении навыков самоанализа и самооценки на основе анализа текста с точки зрения наличия в нем явной и скрытой, основной и второстепенной информации;
- в умении представить текст в виде тезисов, конспектов, аннотаций, рефератов, сочинений различных жанров;
- в возможности выявить в тексте проблемы и выразить свое отношение к теме, проблеме текста в развернутых аргументированных устных и письменных высказываниях;
- в умении анализировать текст с учетом его стилистической и жанровой специфики и т.д.

Работа с такими тестами направлена на то, чтобы пробудить в студентах интерес к избранной специальности, дать дополнительный материал общего характера по предмету химии, дать информацию о роли химии и химической промышленности в жизни общества. Расширить словарный запас химических терминов, устойчивых словосочетаний, наиболее употребляемых в сфере химии и химической технологии, необходимых для работы специалиста данного профиля.

С помощью цифровых образовательных ресурсов студенты могут работать в различных режимах. В обучающем режиме учащимся предлагается материал для наблюдений и сравнений, даются задания, готовящие к самостоятельной формулировке правил, приводятся примеры и схемы. Цифровой образовательный ресурс может содержать не только формулировки правил, но и задания на установление соответствия между правилом и примером из текста, сравнение предложений, слов.

В тренировочном режиме предлагаются упражнения, в ходе выполнения которых у студентов формируются навыки обнаружения, поиска решения и разрешения орфографической или пунктуационной задачи.

Предлагаю рассмотреть один из вариантов подобного тренировочного занятия:

«Профессионал». Урок-проект, который позволяет эффективно развивать критическое мышление, исследовательские способности, творческую деятельность, медиакомпетентность обучающихся. На занятиях говорим со студентами-географами о

модных сейчас профессиях, где точно необходимы знания того или иного раздела русского языка. При общении выясняется, что многим интересно быть блогерами или же жить в теплых странах и иметь удаленные профессии – писать рекламные тексты, буклеты, заниматься продвижением какого либо рекламного продукта в соцсетях. Студенты согласны с тем, что не все ошибки можно проверить в программах, особенно это касается синтаксиса. А если ты ведешь блог или делаешь бизнес-предложение с ошибками, то уважение клиента к тебе резко падает. Исходя из этого, предлагаю студентам создать урок-проект: «По нехоженым тропам Кыргызстана». Так как проект носит практическую направленность, то результатом работы должны стать презентации и слайд- шоу, содержащие возможные экскурсионные туры по Кыргызстану и рекламные буклеты, которые студенты показывают на последних этапах работы над проектом. Проект занимает два занятия. На первом занятии ставится цель, формулируются задачи, оговариваются требования к материалу презентации, проводится обсуждение возможных вариантов исследования, сравнение предполагаемых стратегий, выбор способов, мозговой штурм. Студенты должны рассказать, как они видят данный проект, предложить свои варианты и методы подготовке к предстоящему занятию. Помимо мотивации, все эти приемы параллельно создают особую доверительную атмосферу в аудитории. Студенты перестают бояться высказывать свое мнение, больше раскрываются. Они общаются на интересные темы и обсуждают вопросы русского языка за пределами аудитории, что не может не радовать. Далее, студенты составляют презентации, используя цифровые образовательные ресурсы.

В каждый раздел программы «Русского языка» можно привнести любой элемент игры, используя цифровые образовательные технллогии. Например, это может быть детективный квест в разделе «Стили речи». Тогда, в начале нужно придумать какую-то тайну, которая будет раскрываться постепенно, после прохождения каждого из этапов. Студенты собирают некое «досье» на каждый стиль речи, используя электронную презентацию. И после СРС по каждой теме получают определенные бонусы и новую подсказку. Разрабатывать стратегии и составлять алгоритмы – это тоже своеобразная игра. Попросите студентов ответить на вопросы типа «Как научиться искусству делового общения и вести эффективные переговоры?». А потом этот ответ можно задокументировать в виде инструкции, презентации или схемы, используя мультимедийные возможности программы Проигрывателя Windows Media. Просите студентов не стесняться – проявлять юмор, творчество, свой стиль, добавлять иллюстрации. Можно сравнить разные схемы, выбрать наиболее полезные, которые и другие учащиеся могли бы использовать. В конце такой работы поздравьте студентов с тем, что они впервые стали разработчиками успешных обучающих программ-стратегий. Если это уместно, можете рассказать о том, что в современном мире очень востребована профессия коуча, где люди, достигшие успеха, учат этому других. Так что некоторые студенты уже приблизились к освоению этой высокооплачиваемой профессии.

Когда мы говорим об использовании образовательных цифровых технологий, многие преподаватели считают, что ими ограничиваются показ видеороликов и презентаций, а так же компьютерное тестирование. Однако мы можем предложить перечень разнообразных технологий, способных значительно улучшить качество преподавания русского языка. Вот несколько примеров:

- анализ текста с помощью компьютерных программ, подсчитывающих использование фразеологизмов, синоним, антонимов и т.д., выделяющих общие элементы в разных текстах и т.п., что помогает охарактеризовать текст по стилю;
- изучение лексики с помощью программ, дающих статистику употребления слова;

- работа с упражнениями на сортировку слов, терминов, лексики, с точки зрения сферы ее употребления, с автоматической проверкой и исправлением ошибок и недочетов;

- работа с электронными словарями для подбора слов на определенные правила;

- интерактивные игры на зрительное запоминание словарных слов, возможность каждое занятие показывать быстро меняющиеся словарные слова для зрительного запоминания ;

- задания на поиск соответствий, определений и терминов, предложений и схем, слов с одним признаком и т.д., предлагать ученикам самостоятельно создавать подобные упражнения,

- создание общего текста со множеством гиперссылок при анализе текста;

- создание общей презентации, ментальных карт, логических задач, и т.д.

Контролирующая часть компьютерных программ, включающая материалы для диагностики уровня компетенций учащихся, имеет ряд преимуществ: экономится время на выявление ошибок студентов за счёт анализа результатов выполнения упражнений с помощью компьютера. Контроль ведётся дифференцированно, с учётом индивидуальных возможностей и способностей студентов (за студентами остается право выбора варианта и уровня сложности, при получении низких баллов появляется возможность выполнить задание повторно).

В заключение скажем, что в использовании информационных технологий на каждом занятии, конечно же, нет необходимости, так как компьютер не может заменить преподавателя. Все информационные технологии следует использовать в комплексе с другими методическими средствами. Нужно использовать компьютерную поддержку продуктивно, уместно и дозировано.

Литература:

1. Ахметова Н.А., Таштанкулова Ж.Ж./ Использование метода проектов при обучении устному общению на русском языке как неродном.
2. Голицына И. Н. Технология Образование 3.0 в современном учебном процессе // Образовательные технологии и общество. 2014. Т. 17. № 3.
3. Классов А. Б., Классова О. В. Использование системы дистанционного обучения в учебном процессе // Научный альманах. 2016. № 3-2. С. 165-169.
4. Куприяновский В.П., Синягов С.А., Намиот Д.Е., Добрынин А.П., Черных К.Ю. Информационные технологии в системе университетов, науки и инновации в цифровой экономике на примере Великобритании // International Journal of Open Information Technologies. 2016. Т. 4. № 4.
5. Титова С. Цифровые технологии в языковом обучении: теория и практика [Электронный ресурс] // ЛитМир. Электронная библиотека. URL: https://www.litmir.me/br/?b=579043&p=4 (дата обращения: 27.02.2020).

УДК. 81-23

ДЕЙКСИС СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ МЕСТОИМЕНИЯМИ

Давлатова Раъно Хайдаровна, к.ф.н., доцент
Наваийский государственный педагогический институт,
Узбекистан

***Аннотация**: В данной статье рассматриваются отношения на теоретические взгляды о социальном дейксисе в лингвистике. Были проанализированы дейксис социального статуса и его выразительные единицы в узбекском языке на примере: личные местоимения мен/я, биз/вы; вопросительные, указательные и местоимения ким/кто.*

Ключевые слова: *дейксис, социальный дейксис, дейксис социального статуса, местоимения, единицы обращения, социально специальное лексические единицы, некоторые аффиксы.*

ӨЗБЕК ТИЛИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК АБАЛДЫН ДЕКСИСИ ЖАНА АНЫН АТ АТООЧТОР МЕНЕН БЕРИЛИШИ

Давлатова Раъно Хайдаровна, ф.и.к., доцент
Навайи мамлекеттик педагогикалык институту,
Өзбекистан

Аннотация*: Бул макалада тил илиминдеги социалдык дексикс жөнүндөгү теориялык көз караштардын байланышы талкууланат. Социалдык статустун дексикси жана анын өзбек тилиндеги экспрессивдүү бирдиктери мисалда талдоого алынган: жактама ат атоочтор мен / , биз / сен; сурама, шилтеме ат атооч ким / ким.*

Ачкыч сөздөр: *дейксис, социалдык дейксис, дейксис социалдык статусу, ат атоочтор, бирдигинин жүгүртүүсү, социалдык атайын лексикалык бирдиктер, айрым аффикстер.*

DEIXIS OF SOCIAL STATUS IN THE UZBEK LANGUAGE AND ITS EXPRESSION BY PRONOUNS

Davlatova Rano Khaydarovna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Navoi State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Abstract*: This article examines the relationship to theoretical views on social deixis in linguistics. The deixis of social status and its expressive units in the Uzbek language were analyzed using the following examples: personal pronouns men/I, BIZ/you; interrogative, demonstrative and pronouns Kim/who.*

Key words: *deixis, social deixis, deixis of social status, pronouns, units of address, socio-lexical units, some affixes.*

1. Введение

Известно, что общество предъявляет определенные требования к поведению человека через этичные и социальные нормы. Эти нормы определяют содержание поведения человека, то, как он должен действовать в той или иной ситуации. Получается, что пока человек живет без отрыва от общества, он даже в своей речи подчиняется этично-социальным правилам общества. В своей речи он вступает в общение только тогда, когда понимает себя (говорящего), слушателя и ту роль, которую он занимает в обществе, то есть свое социальное состояние (профессия, личные качества, материальное положение, пол, возраст).

Социальный статус участников диалога определяется их профессией, родственным статусом, положением в семье и их ролью по отношению к окружающим. Речь является важным инструментом, дающим информацию о социальном статусе участников коммуникации. Например, конкретные единицы обращения, выбранные владельцем речи, формы речевых меток несут информацию о его социальном статусе. Особенно в узбекской культуре общения большое внимание уделяется месту предложения в жизни участников речи. В.И.Карасик утверждает, что «общение носит искусственный и провокационный характер, если не учитывать социальный статус участников диалога» [1,4].

2. Методы исследования

В речи часто используются указательные единицы при выражении социального положения участников диалога. В лингвистике применительно к социальному статусу участников речевого общения рассматривается социальный дексис. В данной статье мы использовали термин ***социальный статус*** [2] ***(ижтимоий ҳолат) дейксиса***. Ведь термин социальный дейксис также относится к социальному статусу участников речи (социальный статус).

Впервые в мировой лингвистике Ch.Fillmor отличил социальный дейксис среди других традиционных классификаций дейксиса: личности, времени и пространства. Эта классификация была поддержана Г.Рауч, Дж.Ренкема, С. Левинсонами и социальная ситуация была показана как неотъемлемая часть традиционной триады дейксиса, относящаяся к взаимодействию участников речи, определяющая уровень социального общения между ними [3,4,5,6,7].

Единицы языка, формирующие социальное состояние мышления, вместе с отсылкой к социальному статусу самого говорящего и других участников речи выражают и его субъективную оценку. Ш.Сафаров отметил, что отношение, выраженное к собеседнику, должно быть скрытым или открытым, положительным или отрицательным, прямым или косвенным и другими проявлениями, все эти виды отношений составляют феномен социального дейксиса [8].

3. Результаты и обсуждения

В узбекском языке для создания комплекса социального статуса используются лингвистические и экстралингвистические средства. В узбекском языке социальный статус дейксиса выражается местоимениями, обращениями, социально-специфические лексическими единицами и некоторыми суффиксами.

Известно,что местоимения взаисимости от речевой ситуации несмотря на возраст,пол ,род, и вообще при применении к любой личности приобретают универсальность .

Личные местоимения ***МЕН, БИЗ // Я, МЫ*** – говорящее лицо; ***СЕН, СИЗ // ТЫ, ВЫ***– человек к которому обращаемся; ***У,УЛАР // ОН, ОНИ***– выражают в единственном и множественном числе лицо, не участвующее в разговорном общении. Значение *"принадлежащий тому, кто говорит*" является центральным значением для всех личных местоимений, а остальные местоимения определяются по отношению к местоимению ***МЕН//Я.***

При выборе этих единиц говорящий в речи будет ориентироваться на социальное положение участников речи. В частности местоимение ***МЕН//Я***личность выполняет задачу выражения своей различной коммуникативной цели вместе с намеком на самого говорящего. Таким образом в речевом общении местоимение Я указывает на личность говорящего его социальный статус, а также на превосходство (или наоборот) его над другими участниками речи и открывает путь социальному дейксису Например: *Қўшчи кўкрагига кафт қўйди.* ***Мен!*** *– дея кўкрак урди. Мана шу* ***мен****, ботир фирқаман, Ботир фирқа! ...Бир сўз билан айтсак,* ***мен*** *шу кундан бошлаб Ботир фирқа бўлдим! Айни вақтда, қишлоқ шўросини раиси-да бўлдим! – деди.* (Т.Мурод.) // Кучер положил руку на сердце.Я!- сказал и ударил себя в грудь . *Вот я, Батыр партия, Батыр партия! ...Одним словом, с сегодняшнего дня я стал Батыр партия! Также в данное время стал председателем сельского совета!–сказал он.* (Т.Мурод.)

Использованное личное местоимение Я указывает на высокий социальный статус говорящего.А также показывает коммуникативную цель: гордость за занятую должность. Это утверждается и в многократных употреблениях местоимения Я, а также в действиях – положил руку на сердце,ударил себя в грудь.

Часто использование местоимение ***МЕН//Я,*** употребление его в начале предложений, пауза после местоимения служит выражением уверенности говорящего в себе,, может даже слишком уверенности,отражает даже хвастовство ,чтобы привлечь к себе внимание слушателя , говорящий ставить себя выше участников речевого общения или наоборот. Какому социальному статусу указывает местоимение определяет контекст. Например: *– Что, вы тоже хотите продолжить дела Эмира Алимхана....с места его прибытия?*

– Я...я...

– Сколько лет уже Советской власти?Отвечайте!

– Я...честный коммунист, Шароф Рашидович, честный! – побледнев сказал Ражабов. – Честное слово коммуниста. Я не хожу по дорогам других. ...Виноват, Шароф Рашидович, виноват. Я... не понял. (Т.Мурод.)// *– Нима, энди сиз ҳам амир Олимхонни ишларини...келган жойидан давом эттирмоқчимисиз?*

– Мен... мен...

– Совет ҳокимияти ўрнатилганига неча йил бўлди? Жавоб беринг!

*– **Мен**...ҳалол коммунистман, Шароф Рашидович, ҳалол! – дея қути ўчди Ражабов. – Чин коммунист сўзим. **Мен** баъзи бировлар юрган йўлларидан юрмайман. ...Виноват, Шароф Рашидович, виноват. **Мен**... тушунмабман.* (Т.Мурод.)

В этом отрывке тескта через местоимение Я говорящий выражает чувство своей вины перед собеседником. Через эту ситуацию указывается, что он имеет низкий социальный статус. Это подтверждается и фразой "***қути ўчди***"//"побледнев***"***, "***Виноват, Шароф Рашидович, виноват"***

В узбекском языке социальный статус формируется путем сочетания местоимения ***Мен бир оддий // Я просто***. Например: *– Мендан кўп хавотирланма, Робия. **Мен бир** деҳқон одаммен.* (П.Қодиров) *– Обо мне не переживай , Робия. **Я простой** дехканин.* В таких местах для определения социального статуса указавших местоимение текст очень важен.

Тилшунос А.А.Колобова бундай ўринларда шахс ва ижтимоий ҳолат дейксисини контекст объектига қараб фарқлаш лозимлигини кўрсатади.

Лингвист А.А.Колобова показывает необходимость различать по объекту контекста личностный дейксис и дейксис социального состояния .

Учёная различает контексты ситуативного и социального в зависимости от объекта контекстов.

В контексте ситуативного подчеркивается, что актуализируются участники речевого общения (адресат и адресант), их место в определенном пространстве и времени, а в социальном контексте актуализируются отношения коммуникантов друг с другом и окружающей действительностью. [9]

По нашему мнению, в таких местах местоимения личности носят сложный дейктический характер, являясь средством формирования социального и персонального дейксиса. Они одновременно указывают на участников речи, указывая как на личностную черту, их взаимодействие, так и раскрывают социальную статусную черту.

Иногда в речи вместо местоимения ***МЕН//Я***, используется местоимение ***БИЗ//МЫ***. Например: *– Мавлонога **биз**дан битта от анжоми билан инъом қилинсин, – қўшимча қилди Бобур.* (П.Қодиров) // *– Пусть подарять Мавлоно от нас одного коня , – добавил Бабур.*

В этом тексте местоимение ***БИЗ//МЫ*** указывает на величие позиции говорящего, а в следующем примере указывает на формальность отношений между говорящим и слушающим, на социальное действие говорящего, на позицию: *– Бу ерда саволни **биз** берамиз. Қаерда ўтирганингизни унутманг, ўртоқ, Шарипов.// – Здесь*

вопросы задаем мы. Не забывайте где вы сидите, товарищ , Шарипов. (из документов следствия.)

В речи вместо местоимения ***МЕН//Я*** использование таких слов, как ***фақир, банда, одам, киши, мазлум, бенаво, нотавон, телба, шикаста, ҳақир, камина, қулингиз*** // бедный,***бедолага, слуга, мученик, сумашедший ,больной, раб, покорный*** также раскрывает социальную ситуацию, ссылаясь на то, что говорящий находится в подчиненном положении от других участников речи. Например: : – ***Қулингиз*** *айтмоқчименким, бундай муҳим ишда барча нуфузли бекларнинг ризолигини олмасак бўлмас; – Жоним билан! Аммо бекларнинг баъзи андешаларидан* ***фақир*** *хабардормен. Густоҳлик саналмаса айтай.// – Хочу сказать,как ваш раб, в таком деле необходимо получить согласие всех достопочтенных беков. – От всей души согласен! Но я бедолага осведомлен о нерешительности беков.* (П.Кодиров.)

Лингвист Ж.Хамдамов считает , что такие слова и фразы, как бедолага***, слуга, человек, бедный,неряха,сумашедший,покорный раб*** выражающие значение ***МЕН//Я*** используются в качестве его стилистического эквивалента вместо личных местоимений в единственном числе первого лица и имеют такие значения , как уважение, искренность, самоуничижение и т.д. [10].

В речи употребление местоимение ***СЕН//ТЫ*** с целью выражения уменьшительных, неуважительных грамматических значений тех, кого считают маленькими, неравными, близкими себе, а также указывающими на низкий социальный статус. Например: *Сен ўзи кимсанки, «задерживать» қиласан? Сен билан* ***биз*** *фақат «опоздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. Партия-совет раҳбарияти, особенно,* ***биринчи шахс*** *кечикмайди, айб ҳам қилмайди!* ***Сен «Я*** *задерживаюсь», деган телегрململанг билан ўзингни ...* ***биринчи шахс*** *қилиб қўйгансан. Биринчи шахс ўртоқ Ражабовни эса ... пешка қилиб қўйгансан, пешка!.* (Т.Мурод. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди»)//Ты кто такой меня*, «задерживать»меня? Ты и мы всегда «опаздываем»,всегда нарушаем. Партия- советское руководство, особенно, первое лицо не опаздывает, не ошибается! Ты телеграммой «****Я*** *задерживаюсь», сделал себя первым лицом. А первое лицо товарища Ражабова ... сделал пешкой, пешка!.* (Т.Мурод.)

В этом фрагменте текста, наряду с указанием личности слушателя в местоимения ***СЕН//ТЫ*** выражает социальный статус дейксиса, указав на низкий уровень его социального статуса.

Чтобы выразить значение уважения к старшим, незнакомым, высокопоставленным лицам, говорящий использует местоимение ***СИЗ//ВЫ*** в множественном числе, вместо местоимения ***СЕН//ТЫ*** в единственном числе второго лица. Местоимения ***СИЗ//ВЫ*** во множественном числе свойственно выражение уважительного отношения к человеку. Например: *–Амирзодам,* ***сиз*** *шоҳсиз,* ***сиз****нинг ҳукмингиз вожиб, – деб Бобурни дадилроқ бўлишга ундаб кетди.* (П.Қодиров*) // –Амирзаде,вы шах, ваше желание закон, – сказав приободрил Бабура.*

В узбекском языке вопросительная форма местоимения ***КИМ//КТО*** обращено ко второму лицу, может относиться к более высокому (или наоборот) социальному статусу лица, что подразумевается местоимением ***кимсан//кто - кто(кто ты такой?)***.

Например: 1.*Сиз кимни зурриётини бозорга олиб чиққанингизни биляпсизми?* ***Кимсан,*** *Мирзахўжабойни зурриёти!*; 2. *Сен ўзи* ***кимсан****ки, «задерживать» қиласан? Сен билан биз фақат «опоздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз.* (Т.Мурод.) // 1.Вы знаете чьего наследника везете на базар*?Кто-кто, наследника Мирзаходжабая!*; 2. Ты кто такой что*, «задерживаешь» ?* (Т.Мурод.***)***

В первом из приведенных примеров местоимение ***кимсан//кто- кто(кто ты такой?)*** приводит к тому, что социальный статус личности выше, во втором примере социальный статус человека ниже и это отражает дейктическую ситуацию.

В речи указывается социальный статус человека также определительным местоимением ***ЎЗИ//САМ***. Например: *"Граф Л.Н.Толстой. Николай таёқ",– деб ҳижжалаб ўқиди Олимтой сарғайиб, титилиб кетган китобчани икки қўллаб тутиб. – Николай? Қайси Николай?*

*– **Ўзи**! – деди Валера кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб.* (А.Мухтор.)//*"Граф Л.Н.Толстой. Николай палка",– прочитал по слогам Алимтайй пожелтевшую книгу. – Николай? Какой Николай?*

– Сам! – сказал Валера и тыча указательным пальцем на потолок.

В этом отрывке через местоимение ***ЎЗИ//САМ*** указывается, что социальное положение человека, упомянутого в верхней части текста выше и на это также указывает паралингвистический средство "***кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб"***//*тыча указательным пальцем на потолок*.

В узбекском языке иногда указательные местоимения также относятся к социальному состоянию индивида. Если местоимение бу//это имеет целью показать личность, используя суффиксом ***–лар (-ы,-и)*** выражает значение уважения и социальный статуса дейксиса. Конечно, важно обратить внимание на то, что суффиксу***–лар (-ы,-и)*** в этом месте присуще выражение уважительного значения. Например: ***Булар (бу киши)*** *рухсат бермайдилар, – деди эрига қимтиниб қараб.* (Сўзл.)//Они ***(этот человек)*** *не разрешат, – сказала указав на мужа.*

Указание на адресата через указательными местоимениями часто используется в острых разговорных ситуациях, когда указываемое лицо признается виновным, давая упрек, так сказать, а также выражая негативное отношение. Например: «*Мадиев партия-совет арбобларига қўлини пешлади. Кўрсаткич бармоғини бигизлади. –Биз **булар** билан… бўлмаймиз!* (Т.Мурод.) // «*Мадиев указал рукой на партийных советских деятелей. Показывая на них указательным пальцем сказал. –**Мы** не будем с ними!*

Выводы

В приведенном микротексте через местоимение с ними указывается на партийных советских деятелей, в то же время осознается неуважительное отношение к ним владельца речи. Это отражается и в исползовании в тексте паралингвистическое средство *Показывая на них указательным пальцем* .

Из анализа примеров становится ясно, что местоимения иногда указывая на разные социальный статус участников речи в тексте раскрывают социальную ситуацию дейксиса. Конечно, в этом месте стоит признать, что дейксис имеет сложный характер прагматики, принимая во внимание также указание на персональный дейксис.

Литература:

1. Карасик В.И. Язык социального статуса. - М.:Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991. - С.4.
2. ДригаС.С. Социальныйдейксис дискурсамассовой коммуникации. Автореф.дисс.канд. филол. наук. - Тверь, 2008.
3. Fillmore C. J. Santa Cruz Lectures on Deixis. Bloomington, 1975.;
4. Rauch G. Aspects of Deixis // Essays on Deixis/ G. Rauch (ed.). Tubingen: Narr, 1983.-P. 9-60.;
5. Renkema J. Discourse Studies: An Introductory Textbook. Amsterdam, 1993. -P.169.
6. Levinson S.C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983. - P. 85 -160.
7. Yule G. Pragmatics. Oxford, 1996.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Тошкент, 2008. –С. 212

9. Колобова А.А. Дейктики американских корпоративных кодексов как средство репрезентации модели корпоративнойкультуры.// https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/38(82)1/kolobova_38_82_p172_179.pdf
10. Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи. Тарихий морфология. Исмлар.- Самарқанд, 2003. 114-с.

УДК 81.42

К МЕТОДИКЕ ОПИСАНИЯ КОНЦЕПТА «СТРАХ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Джамбаева Жанар Абинсериковна, доктор филологических наук, доцент
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Нур-Султан

***Аннотация**: В статье освещены результаты исследования концепта «страх» в художетсвенном тексте. Исследование проводилось по модели полевого описания, с помощью которой установлена полевая структура концепта «страх», его ядро, ближняя и дальняя периферии в рассказе Дж. Лондона «Любовь к жизни».*

***Ключевые слова:** концепт, методика полевого описания, ядро и периферия, художественный текст.*

«КОРКУУ» КОНЦЕПТИН АДАБИЙ ТЕКСТТЕ БАЯНДООНУН УСУЛУ

Джамбаева Жанар Абинсериковна, ф.и.д., доцент
Л. Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети,
Казакстан Нур-Султан

***Аннотация:** Макалада көркөм тексттеги “коркуу” түшүнүгүн изилдөөнүн натыйжалары баса белгиленет. Изилдөө талаа сүрөттөө моделине ылайык жүргүзүлүп, анын жардамы менен "Коргоо" түшүнүгүнүн талаа структурасы, анын негизи, жакынкы жана алыскы алыскы чет жакалары Лондон окуясында Джон "Жашоону сүйүү" окуясы келтирилген.*

***Ачкыч сөздөр:** түшүнүк, талаа сүрөттөө техникасы, негизги жана чет жака, адабий текст.*

DESCRIPTION METHOD OF THE CONCEPT “FEAR” IN LITERARY TEXT

Jambayeva Zhanar doctor of Philology, Associate Professor
Eurasian National University named after L.N. Gumilyova
Kazakhstan, Nur-Sultan

***Abstract:** The article highlights the results of a study of the concept of “fear” in an artistic text. The study was conducted according to the field description model, with the help of which the field structure of the concept of “fear” was established, its core, near and distant periphery in the story of London by John “Love of life”.*

***Key words:** concept, field description technique, core and periphery, literary text.*

Лингвистическое описание феномена страха может дать представление о степени его значимости для той или иной культуры. По мнению исследователей, «страх как естественное избегание опасности свойственен всем без исключения культурам в качестве составной части человеческого бытия» [1: 207]. В связи с этим в центре нашего внимания находится концепт «страх» в рассказе Джека Лондона «Любовь к жизни», содержание которого представляет достаточный материал для выявления языковой репрезентации

анализируемого концепта. Ранее мы рассмотрели семантическое содержание существительного *страх*, выступающего словом-репрезентантом одноименного концепта, а также его синонимический ряд [2]. В результате лексикографического анализа в значении слова *страх* были выделены семы «*тревога, беспокойство, опасение, боязнь*, которые наряду со словами *ужас, трепет, жуть, испуг* признаны синонимами слова-репрезентанта» [Там же, с. 68].

В настоящее время существует множество методик исследования концептов, особое место среди которых занимает модель полевого описания структуры концепта. Согласно данной модели, структура концепта имеет ядро и периферию. Ее основатели, З.Д. Попова, И.А. Стернин, отмечают: «к ядру будут относиться прототипические слои с наибольшей чувственно-наглядной конкретностью, первичные наиболее яркие образы более абстрактные признаки составят периферию концепта» [3: 16].

Для того чтобы установить, какие лексемы представлены в ядре или периферийных зонах, нам понадобилось установить их количественное соотношение, т.е. частотность употребления в анализируемом тексте. Так, к ядру концепта мы относим слово-репрезентант *страх*, употребленное в тексте 7 раз, и его однокоренные производные, представленные прилагательными и наречиями *страшный* (4 раза)*, страшно* (1 раз). В тексте произведения существительное *страх* вербализует эмоцию страха, имеющую различную степень проявления: *«Подавляя свой **страх**, он стал шарить в воде, пытаясь найти ружье; <…> собравшись с силами, он двинулся дальше, охваченный **новым страхом**; Сделав это, он вдруг поддался **паническому страху** <…>»* [4]. Усиливает чувство страха и то, что автор представляет его как нечто живое, олицетворяет его: *«Его **преследовал страх**»; «<…> в голове его билась неизбывная любовь к жизни и **звучал** непреоборимый **страх**»* [Там же].

Однокоренных образований от имени *страх* в тексте немного. Прилагательное *страшный* представлено в тексте в двух значениях: «наводящий страх, пугающий» и «значительный, сильный»: *«Это был **страшный крик** <…>; В воде он увидел свое собственное отражение – такое **страшное** …; <…> ничего, кроме бесконечной и **страшной** пустыни»* [4]. Наречие же *страшно* употреблено в значении «нахождение в состоянии страха»: *«Человек не двигался; он застыл как изваяние, ему было **страшно**»* [Там же].

На следующем этапе мы определили список лексем, относящихся к ближней периферии концепта «страх» в рассказе Дж. Лондона. Это прежде всего слова, имеющие различную частеречную принадлежность и семантически связанные с единицами, входящими в ядро, т.е. синонимы слова *страх*, являющегося репрезентантом анализируемого концепта.

В анализируемом нами произведении ближняя периферия представлена 7 существительными (9 употреблений), 6 глаголами (12 употреблений), 5 прилагательными (7 употреблений), 3 причастиями (3 употребления) и 2 наречиями (2 употребления). Всего в ближнюю периферию вошли 23 слова-синонима, которые в тексте употреблены 33 раза.

Самыми частотными оказались глаголы *дрожал* (4 употребления), *боялся* (3 употребления), передающие чувство страха, испытываемое героем. В предыдущей статье мы указывали, что семантика лексемы *дрожь* «указывает на непосредственную связь со страхом: «*частое судорожное сокращение мышц (от холода, от **страха**, от нервного состояния)*». Текст рассказа пронизан *страхом*, болью, переживаниями, и любое «дрожание» героя непременно связано с пережитыми им эмоциями, ведь от страха у него дрожало все: «*губы **дрожали**; руки **дрожали**; стал **дрожать** словно в сильной лихорадке, судорожно двигаясь; **дрожал**, как в лихорадке*» – это свидетельство того, что страх сковывал героя, и от мысли, что он лишится жизни, он *дрожал*» [2: 69-70]. Что же

касается лексемы *боялся*, то это образование от существительного *боязнь* – прямого синонима ключевого слова, употребленного в тексте со значением «испытывать страх»: «*теперь он* ***боялся*** *уже не смерти;* ***боялся*** *упасть в воду и утонуть; впрочем, он* ***не боялся****»* [4]. Здесь следует объяснить последний пример, представляющий собой антоним. Есть мнение, что «концепт объективируется различными языковыми знаками, разные авторы выражают одни и те же признаки концептов разнообразными языковыми средствами. Полное описание того или иного концепта, значимого для определенной культуры, возможно только при исследовании наиболее полного набора средств его представления» [5: 129]. А значит, в структуру концепта входит слово-репрезентант, его однокоренные образования, синонимы и антонимы. Однако расположенность к ядру у антонимов разная. На наш взгляд, однокорневые антонимы, т.е. образованные присоединением семантически различных приставок или отрицательной частицы ***не*** могут быть отнесены к ближней периферии концепта, а разнокорневые антонимы, показывающие различные по степени семантические отношения, – к дальней периферии.

Следующими по частотности были прилагательные и существительные *ужасный* (2 раза), *угроза* (2 раза), *опаска* (2 раза), усиливающие степень проявления страха, страшных событий. Важно заметить, что эти лексемы появляются в контекстах, демонстрирующих противостояние между человеком и животными. При этом, с одной стороны, показывают борьбу за выживание человека, с другой стороны, подчеркивают, что чувство страха присуще всем живым существам, и человеку, и животным: *«А затем наступили* ***ужасные дни****; но был одержим* ***ужасной мыслью,*** *что звери разорвут его; Их вой слышался отовсюду, наполняя воздух* ***угрозой****; от этой* ***угрозы****, в своем начинающемся безумии, он слабо отмахивался руками;* ***с опаской*** *следил за идущим по пятам волком;* ***с опаской*** *относились к человеку»* [4].

Остальные члены синонимического ряда и их однокоренные образования встретились в художественном тексте в единичных случаях, однако они, бесспорно, относятся к ближней периферии, поскольку, являясь синонимом слова-репрезентанта, служат средством выразительности и усиления составляющей концепта «страх» в рассматриваемом произведении. Речь идет о словах-синонимах *ужас, беспокойство, опасность, тревога, испуг, угроза, жуть, трепет* и их производных. Употребление каждого из них в тексте рассказа неслучайно, так автор представляет нам концепт «страх» разносторонне, отображая его тончайшие оттенки. Приведем некоторые примеры: *«Его смелость стала исчезать, сменяясь волной* ***великого испуга****; Но сердце его начало отбивать* ***угрожающее****: тук-тук-тук; в сознании проплывали жуткие видения; Это был страшный крик, и лисица* ***испуганно*** *метнулась в сторону;* ***трепетавшая*** *в нем жизнь неустанно гнала его вперед»* [4] и др.

В предыдущих публикациях мы отмечали, что по контексту употребления синонимических образований, оказавшихся в данном случае в ближней периферии, можно «установить не только их семантический признак, но и степень проявления этого признака» [2, с. 69]. Было установлено, что контексты с лексемами *ужас, испуг* имеют высокую степень интенсивности, с лексемой *угроза* – среднюю степень, а с лексемами *беспокойство, опасность (опаска)* – меньшую степень проявления признака. К такому заключению мы пришли в ходе проведения компонентного анализа словарных дефиниций выделенных слов [Там же].

Таким образом, вербализация концепта «страх» в рассказе «Любовь к жизни» показывает, что его ближняя периферия представлена гораздо шире ядра за счет синонимического ряда.

Дальняя периферия отображает представления автора текста, т.е. его индивидуально-авторские ассоциации, которые он соотносит с ключевым словом-

репрезентанотом. Такие ассоциации обнаруживаются в контескте, описывающем различные проявления страха.

Самой частотной и активной по употребительности является ассоциация «*внешние и внутренние проявления страха*», всего найден 51 микроконтекст с данной ассоциацией. В этой группе рассмотрены нами различные выражения страха, которые передают психофизиологические, эмоциональные реакции человека, описание его жестов, мимики, двигательной деятельности и т.п. Так, из 51 микроконтекста 17 связаны с проявлением *слабости,* как физической, так и психологической. Для ее описания используются все образования с корнем «-*слаб*-»: существительное *слабость* (7 употреблений), прилагательное *слабый* (3 употребления), его краткая форма *слаб* (4 употребления), наречие *слабо* (2 употребления) и причастие *ослабевший* (1 употребление). При этом в контекстном употреблении этих единиц имеются лексемы, усиливающие ассоциацию слабости: *«он был* ***очень слаб*** *и сознавал это; такого* ***слабого, почти беззащитного; слабо*** *отмахивался руками; от* ***слабости и окоченения****; несмотря на* ***чрезвычайную слабость****; облизывая губы* ***ослабевшим языком****,* ***падая от слабости****; не отдаваться* ***смертельной слабости****; а рука* ***слабо*** *его держала»* [4]. Тесно связана со слабостью еще одно состояние – *усталость*, которое описывается в 6 микроконтекстах с помощью лексем *устал/ устав* (2 раза), *усталость* (2 раза), *усталые* (1 раз), *неустанно* (1 раз) и нередко употребляется в пределах одного контекста: *«Двигались они медленно,* ***усталые и слабые****; Он очень* ***устал****; пошатнулся и свалился на землю* ***от усталости и слабости****; эта смертельная* ***усталость****;* ***устав*** *бороться»* [Там же]. Сюда же включены 2 микроконтекста, выражающие страх через *слезы* (2), *плакал* (1), *всхлипывал* (1): *«Сперва он* ***плакал*** *вполголоса, а затем громко, словно обращаясь с жалобой к беспощадной пустыне. И долго еще потом он* ***всхлипывал*** *без* ***слез****. <…> со* ***слезами****, струящимися по исхудалому лицу, рассказывал, кто он и что пережил»* [Там же].

Психофизиологическое состояние человека тесно связано с его нервной системой, поэтому лексемы *нервы* (2), *нервный* (1) также служат выражением внутреннего страха, обнаружено 3 подобных микроконтекста: *«Его* ***нервы*** *притупились;* ***нервы*** *его заснули; им овладел припадок* ***нервной*** *дрожи»* [Там же]. Еще одно психофизиологическое выражение внутреннего признака страха – *мольба*, в тексте найден 1 контекст с использованием данного слова *«Это была* ***мольба*** *сильного человека, очутившегося в беде»*.

Отдельно следует рассмотреть употребления с лексемой *движение*, которые относятся к ассоциации *внешние проявления страха*. Основное значение таких употреблений «изменение двигательной деятельности от страха», в тексте они представлены достаточно широко и отражены в 22 микроконтекстах, включающих существительное *движение* (7 употреблений), глаголы *двигаться/двигался/двинулся* (11 употреблений), *упасть/упал* (7 употреблений), *споткнулся* (3 употребления), *ступал/вступал* (2 употребления), *зашатался* (1 употребление), деепричастие *двигаясь* (4 употребления), *ступая* (1 употребление), *споткнувшись* (1 употребление), наречие *неподвижно* (1 употребление). При этом нередко в художественном тексте лексемы движения находятся в одном контексте, соседствуя с другими языковыми единицами, демонстрирующими различные проявления страха: *«****Двигались*** *они медленно, усталые и слабые; Найдя равновесие, он* ***двинулся*** *вперед, но* ***зашатался*** *и снова чуть не* ***упал****; Он стоял* ***неподвижно*** *в течение минуты; Он лежал некоторое время* ***без движения****, на боку; Они* ***двигались*** *с трудом, задерживаемые трением связок; Судорожно* ***двигаясь****, она лежала на боку; Долгое время он* ***не двигался****; Он* ***споткнулся*** *от слабости и* ***упал*** *лицом вниз»* [4] и мн. др.

Следующая группа ассоциаций – это *страх боли* или *страх за здоровье*. В тексте рассказа мы насчитали 21 микроконтекст с использованием лексемы *боль* (10

употреблений) и ее производных *больной* (12 употреблений), *болезненно* (3 употребления). Боль преследовала героя на протяжении всего повествования, поскольку уже с самого начала он был болен и слаб, поэтому и остался один. Боль в микроконтекстах присутствует в двух значениях: 1) как «физическое страдание»: *ноги болезненно немели; тупая боль в животе; тяжелая боль в желудке; перевязал больную ногу*; 2) как «душевное страдание»: *издав острый крик боли; корчась от боли; стал нечувствителен к боли; больной ползущий человек; проснулся простуженным и больным*.

Значимость концепта «страх» для рассматриваемого произведения возрастает еще и тем обстоятельством, что в рассказе описывается не только страх человека, но и страх животного (что нами было уже отмечено). Так, в 6 из 21 микроконтекста ассоциация *страх боли* обращена к животному, во всех случаях речь шла о *больном волке*. Это сочетание в пределах 6 микроконтекстов встретилось 8 раз. При этом животному, также как и человеку, боль причиняла различные страдания: *«Все время за собой он слышал кашель и сопение **больного** волка; **Больной** волк присоединился к нему унылым воем; **больной** прихрамывающий волк»* [4].

Любое проявление боли тесно связано с самым главным органом человека – *сердцем*. Присутствие данной лексемы в тексте (6 употреблений в 6 микроконтекстах) углубляет ассоциацию *страх боли*, показывая, что страх овладел героем полностью: *«**Сердце** также причиняло ему много хлопот, оно начинало сильно биться, прыгало вверх и вниз в мучительных перебоях; пытаясь оставаться хладнокровным, хотя **сердце** его билось в груди и руки дрожали; когда **сердце** ему позволяло, он сделал не более пяти миль; но **сердце** его начало отбивать угрожающее: тук-тук-тук»* [Там же]. Тем самым группа ассоциаций *страх боли* в количественном отношении насчитывает 27 микроконтекстов.

Особое место в тексте произведения занимают ассоциации, содержащие *цвето-световые характеристики страха*. Нами было обнаружено 16 микроконтекстов, описывающих нагнетание страха, связанное с отсутствием света, ярких красок, в которых активно использовались лексемы *серый* (10 употреблений в 5 микроконтекстах), *темный* и ее образования *темнота/темно/потемнели* (4 употребления в 4 микроконтекстах), сюда же мы отнесли *туман/туманный* (7 употреблений в 7 микроконтекстах). Так, слово *серый* в пределах одного микроконтекста употреблялось четыре заза: *«Не было ни деревьев, ни кустов – ничего, кроме **серого** моря мхов, где изредка выделялись такие же **серые** скалы, **серые** озерки и **серые** ручьи»* [4]. Беспросветность тех дней подчеркивалась и лексемой *туман*. Кроме того, что *«День был туманный»*, и в тексте имеется 4 микроконтекста, утверждающих данное обстоятельство, показано, как туман, лишив человека видимости, сковывает: *«Он видел его явственно, протерев глаза для того, чтобы смахнуть расстилавшийся **туман**»; «Он не верил своим глазам и усиленно стал протирать их, чтобы отогнать густой **туман**, окутавший его зрение»; «<…> **туман** овладевает его мозгом»* [Там же].

Говоря о концепте «страх», невозможно обойти ассоциацию *страх смерти*, ведь это самое основное чувство, которое позволяет герою бороться за жизнь, любить ее и выжить. Нами обнаружено 10 микроконтекстов с такой ассоциацией, с использованием лексем *смерть* (3 употребления), *умереть* (4 употребления), *умирать* (2 употребления), *умирающий* (2 употребления), *смертельный* (2 употребления), *умирая* (1 употребление), *мертвым* (1 употребление), *полумертвый* (1 употребление), *отмерла* (1 употребление). Эти языковые единицы встречались как в пределах одного контекста, так и в отдельных контекстах. В качестве примера приведем два ярких момента: *«Так вот что такое жизнь?! **Умереть** – разве это не значит уснуть? В **смерти** – великое успокоение и мир. Так почему же он не хочет **умереть**?»; «Было бы бессмысленно **умереть** после всего того, через что он прошел! Он не мог примириться с такой судьбой. **Умирая**, он*

отказывался ***умереть****. То было явное безумие: находясь в самых когтях* ***смерти****, он бросал ей вызов и вступал с нею в решительную схватку!»* [4].

Анализ показал, что дальняя периферия концепта «страх» в рассказе Дж. Лондона «Любовь к жизни» оказалась намного шире и содержательнее, чем ближняя периферия и ядро концепта.

Проанализировав способы вербализации и репрезентации концепта «страх» в художественном тексте, мы предприняли попытку представить его полевую структуру. В результате анализа и интерпретации полученных данных мы пришли к выводу, что страх – это универсальная эмоция, присущая каждому человеку, и его проявления могут быть одинаковыми. В рассмотренном нами художественном тексте представлены все структурные составляющие концепта «страх».

Литература:

1. Чеснокова Л.С. Концепт метафизического страха (Angst) в немецкой литературе // Вестник Омского государственного педагогического университета. – № 4 (18), 2012, С. 206-210. – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=17587244
2. Негманова Д. Вербализация концепта «страх» в художественном тексте // Русский язык в XXI веке: исследования молодых: Материалы VII международной научной студенческой конференции. – Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2010, С. 67-71. – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42368703/
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж: ВГУ, 2002, 314 с. URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21173271
4. Дж. Лондон Любовь к жизни // Электронная библиотека «ЛитМир». – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.litmir.me/br/?b=165660&p=1
5. Пименова М.В. Типы концептов и этапы концептуального исследования // Вестник Кемеровского государственного университета. – №2 (54) 2013, С. 127-131. – [Электронный ресурс]. – URL: https://vestnik.kemsu.ru/jour/article/view/151/152

УДК: 720;811.133.1

ЛИРИКА И ЭПОС В РУССКОЙ ПЕРИОДИКЕ
(на материале военных очерков И. Эренбурга о киргизах)

Дуйшөнкул к. Айтолкун, магистрант,
Замирбек к. Мееримай, магистрант
Ошский государственный университет Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Авторы статьи размышляют о роли мифов, рассказанных о кыргызской этнической группе в публицистических произведениях русского писателя Ильи Эренбурга.*

Ключевые слова: *война, лирика, произведение литературы, творчество.*

ЛИРИКА МЕНЕН ЭПОС ОРУС ПЕРИОДИКАСЫНДА
(кыргыздар жөнүндө И. Эренбургдун аскердик эсселеринин негизинде)

Дүйшөнкул к. Айтолкун, магистрант,
Замирбек к. Мееримай, магистрант
Ош мамлекеттик университети Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Авторлор орус жазуучусу Илья Эренбургдун публицистикалык эсселеринин негизинде кыргыз этникалык тобундагы мифтин ролу боюнча ойлорду чагылдырышат.*

Key words*: согуш, поэзия, адабий чыгарма, чыгармачылык.*

LYRICS AND EPOS IN THE RUSSIAN PERIODIC
(based on the material of military essays by I. Ehrenburg about the Kirghiz)

Duyshonkul K. Aitolkun, undergraduate,
Zamirbek K. Meerimay, undergraduate
Osh State University Osh, 723500, Kyrgyzstan

***Abstract**: The authors of the article reflect the role of myths about Kyrgyz ethnic group in the publicity work of Ilya Erenburg, Russian writer.*

***Key words:** war, lyrics, literary, work creativity.*

1. Введение

В период Великой Отечественной войны Илья Эренбург достаточно много упоминал в своих публицистических произведениях о самых разных этнических группах: русских, немцах, евреях, киргизах… Несмотря на то, что все они публиковались на страницах фронтовых газет, то есть были достаточно компактными, небольшими по размеру, но зато обладали очень выразительными приемами изображения образов, мифологизированность сюжетов которых отличается своеобразием стиля, отличающегося соединением реалистического и героического рядов.

2. Материалы и методы исследования

Например, простой кашевар Миралкан между прочим, убивает десять фашистов, неся еду для бойцов своего взвода. Приведем абзац с описанием этого эпизода, где говорится о том, как бывший колхозник стал военным поваром. Но вот на его пути встречаются фашисты, а повар отставляет в сторону котелок со щами и из автомата разом убил вражеских солдат и офицера. Спокойно взял в руки котелок с супам и отнес своим бойцам на обед. На поздравления товарищей отважный кашевар Миралкан Сейтекинов отвечает просто: *«Мы, киргизы, такие…»* [1, с. 634-635].

3. Результаты и обсуждения

Описанием первого ряда героев кыргызской национальности начинает свой очерк публицист Эренбург. За ним следует целый ряд других героев, сражавшихся с фашистскими захватчиками предков.

Вот другой эпизод касается описания того, что в Новороссийске, возле цементных заводов, солдаты заняли дом после фашистов. И здесь публицист находит другого героя, тоже кыргыза, Калмурзу Джусубалиева, которого сравнивает со львом. Дело в том, что десяток советских воинов во главе с киргизским храбрецом убили сотню фрицев, а потом смело штурмовали боевую позицию врага. Лично Калмурза уничтожил восемь фашистов, в ночном бою умело, с помощью боевых гранат, изолировав вражеские дзоты. Далеко в киргизских степях живут его родные и односельчане, там его ждут с победой, особенно его отец Джусубах. Загорелое лицо Калмурзы оттеняет веселый нрав, свойственный молодым джигитам. Далеко в кыргызских предгорьях молодые девушки поют песню о смельчаке, победившем тигра-злодея. И уж если самого царя зверей победил киргиз, «*что ему карлушка-колбасник?*». То есть, героизм Калмурза объясняется воспитанием, выбранным ему отцом, идеей победы во что бы то ни стало, воспетой в кыргызских народных сказках. Запросто убивающий в одиночку тигра в лесу батыр Алым служит ему образцом для подражания, когда он лишат жизни несколько десятков фрицев.

Затем подхватил эстафету изображения героев-кыргызов следующие мини-истории о героях-панфиловцах Абдрашиде, Аширбае, Орумбае и других солдатах, ценою жизни спасших столицу советской родины – Москву во время боев на Волоколамском шоссе. Особым солдатским настроем известен однополчанам Абдрашид Батырбеков. Очень метко стреляет он из миномета, многих смешит его любимая поговорка*: «Лес рубят - фрицы летят».* Совсем не зря его сослуживцы говорят, когда слышат минометную

очередь*: «Абдрашид фрицев учит».* И он совсем не один, его товарищи также знамениты своей меткостью, смелостью и отважным мужеством.

Исправляет ошибку природы, состоящей в большом количестве фрицев, сержант Куянкузов Аширбай. Он их просто уменьшает в количестве, лишая жизни за их захватнические действия. Иногда он доставляет фрицев живьем в советские штабы, чтобы получить информацию о вражеских позициях, и таких подвигов он совершил полтора десятка раз. Хотя он и родился в далеком Пржевальске, на берегу прекрасного теплого озера, которое никогда не замерзает, он участвовал в освобождении от фашистов русских деревень. Своими ежедневными подвигами, рискуя своей жизнью, он доказывает, что «*у джигита две добродетели: храбрость и верность».*

Еще одного смельчака-киргиза зовут, который служит наводчиком артиллеристского орудия, зовут Орумбай Умаров. Всегда ядра его пушки попадают во вражеские позиции, блиндажи и дзоты, потому что все киргизы являются меткими стрелками и хорошими наездниками на лошадях. Орумбай нравом горячий, характером спокойный, его сердце неистово ненавидит врагов, но голова солдата всегда ясная и трезвая, глаза у него меткие.

Завершает свой небольшой очерк из десятка небольших абзацев Эренбург размышлениями об эпосе «Манас», который издревле питает кыргызов вечной силой, побуждающей на героизм, патриотизм и защиту любимой родины: «*Чудную эпопею создал некогда киргизский народ: она величественна, как дворец, а создана она всадниками в степи из слов и звуков. Богатырь Манас пошел в великий поход с сорока витязями. Жил ли Манас? Или в его образе изображен киргизский народ? Может быть скромный кашевар Миралкан, вступивший в единоборство с десятью немцами, - батыр Манас, сын народа, бессмертный герой?..*». И действительно, верится, что кровь легендарного батыра Манаса передавалась из поколения в поколение и сейчас побуждает своих потомков служить той же священной идее – защите Родины от врага.

Заканчивается публицистическое произведение писателя словами о том, что раньше были известны киргизы своими красивыми песнями, теперь они прославили себя ратными подвигами и спасительными действиями от жестокого и грозного врага. *А в далеких степях Киргизии знают, что киргизских девушек спас от немецких захватчиков русский народ. Говорят, что друг познается в беде. Мы жили далеко друг от друга, и непохожи леса Смоленщины на степи Киргизии, как непохожи песня о березыньке на песни Токтогула. Но вот стряслась беда, и на помощь русским пришли киргизские джигиты. Москва знает. Москва не забудет о верном друге-киргизе*» [2]. Вот эти слова, написанные осенью 1942 года, сегодня через 77 лет звучат как вечная клятва в дружбе и верности «братских народов союз вековой».

Выводы

Таким образом, именно такой способ передачи исторической памяти, через слова той далекой поры, которые сегодня звучат как откровение, потому что они были написаны под грохот снарядов и зыбкость человеческой жизни, на том рубежном состоянии, когда люди говорят не словами, а своими сердцами. Нужно отдавать таким источникам правды предпочтение перед новыми образовательными технологиями, тем более, что данный способ анализа произведений искусства - изобразительно-выразительного вида, каковым является литература - "учебник жизни" по мнению Н. Г. Чернышевского, более иных отвечает принципам современного естествознания: овладение знаниями человечества в призме всеобщей диалектической взаимосвязи бытия и сознания, духа и разума, слова и чести.

Литература:

1. Война: от героев былых времен. Хрестоматия-учебник. / Сост. А. С. Кацев, Н. Л. Слободянюк, А. В. Куликовский. – Бишкек: КРСУ, 2017. – 1216 с.

2. Эренбург И. "Красная звезда", №259 [5323]. - http://0gnev.livejournal.com/tag
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: 1972. – 138 с.
4. Молчанов В. Время как прием мистификации читателя. В современной западной литературе. // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. - Л.: Наука, 1974. - 291 с.
5. Полякова Е.А. Образ человека и времени в средневековых таджикско-персидских произведениях. - Дис. канд.филол.наук. - Душанбе, 1986.
6. Сабирова В.К. Императивы вечных ценностей в общенациональном диалоге культур. - Вестник ОшГУ. № 1, 2010. - 0,3 п.л. – С. 165-169.
7. Сабирова В.К. Очерковая литература периода Великой Отечественной войны. Форум молодых ученых. 2018, №1, http://forum-nauka.ru/ may 2018

УДК: 720;811.133.1

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ ТВОРЧЕСТВА КЫРГЫЗСКИХ АКЫНОВ-ИМПРОВИЗАТОРОВ

Дуйшөнкул к. Айтолкун, магистрант
Замирбек к. Мееримай, магистранты
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Авторы статьи пытаются дать анализ фольклорным мотивам творчества этнических кыргызских акынов-импровизаторов, проживающих в разных странах мира. Делается акцент на том, что самые разные этнографические детали жизни кыргызского народа способны отразить фольклорные жанры искусства слова.*

Ключевые слова*: акын-импровизатор, искусство слова, художественная литература, творчество, фольклор.*

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ СӨЗДҮН ИЧИНДЕ ТӨКМӨ-АКЫНДАРДЫН ӨНӨРДҮК МОТИВДЕРИ

Дүйшөнкул к. Айтолкун, магистрант,
Замирбек к. Мееримай, магистрант
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макаланын авторлору дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жашаган этникалык кыргыздардын төкмө акындарынын чыгармачылыгынын фольклордук мотивдерине анализ берүүгө аракет кылышат. Кыргыз элинин жашоосунун ар түрдүү этнографиялык деталдары сөз искусствосунун фольклордук жанрларын чагылдырууга жөндөмдүү экендигине басым жасалды.*

Ачкыч сөздөр: *төкмө акын, сөз өнөрү, көркөм адабият, чыгармачылык, фольклор.*

FOLKLORE MOTIFS OF KYRGYZ AKYN-IMPROVISERS WORKS

Duyshonkul K. Aitolkun, undergraduate
Zamirbek K. Meerimay, undergraduate
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract: *The authors of the article try to give an analysis of the folklore motives of the work of ethnic Kyrgyz akyns-improvisers living in different countries of the world. The emphasis is on the fact that the most diverse ethnographic details of the life of the Kyrgyz people are able to reflect the folklore genres of word art.*

Key words*: akyn improviser, word art, literature, creativity, folklore.*

1. Введение

Образная художественная литература берет начало из устного творчества любого народа, его называют дописьменным периодом искусства слова, созданном на национальном языке. У части кыргызского народа, проживающей в странах ближнего и дальнего зарубежья, также сложились свои традиции и опыт, накопленный в конкретных произведениях разных жанров фольклора.

2. Материалы и методы исследования

Интересны обрядовые и традиционные песни китайских кыргызов во время совершения каких-то обрядов. К примеру, во время свадьбы обычно играют в ритуальную игру «Токмок салды» (типа «Эстафета»). Свернутый платок используют как плетку, биту. Кому достался токмок, тот ведет игру далее. Начиная игру, друг жениха держит в руках токмок и поет:

Отуз келин, отуз кыз, *Тридцать невест, тридцать дев,*
Оюн баштап калыпбыз. *Начнем быстрее мы игру.*
Куттуу болсун ойнубуз, *Пусть игра будет успешной,*
Кут маарек болсун тоюёуз… *Свадьба будет пусть веселой…*
Айып көрбөй, кыз-күйөө, *И без нужды молодожены*
Жар көрүшүп көрүнүз. *В счастье пусть живут всегда [1].*

После новобрачной ночи, есть обычай смотрин приданого (сеп) невесты. Некто-то со стороны невесты делает вид, что спит под пологом одеял невесты (жүкөм). Кто-то со стороны жениха дает гостинцы «уснувшему» сторожу, чтобы его задобрить, Если размер или вид подарка его не удовлетворит, он продолжает делать вид, что спит и затем поет такую песню:

Алты каттык үстүндө. *Слоев шесть постели, и наверху*
Кудачам уктап калыптыр. *Сваха моя спит у всех на виду.*
Алып келип берейин. *Хотел бы я ей поднести тут дары.*
Той жылкым үйдө калыптыр [2]. *Но лошадь ко свадьбе дома забыл.*

Тогда сваха на эти слова своего нового родственника отвечает иронично:

Уйкучу окшойт кудачан. *Ах, видно засоня сваха твоя,*
Конурук ташты жаныртып. *Храпы ее камни эхом дробят,*
Кылымдар бою кыргыздар. *Кыргызы жили так все века,*
Кыздан жеп кимдер байыптыр? *Дочь отдав, кто богател разве?*

2. Результаты и обсуждения

Мы можем видеть и искрометный юмор, и этнографические детали, и пожелания счастья в праздничные свадебные дни, которые неизбежно будут чередовать обычные будни. Вот уж поистине, где и когда бы ни жил человек, главное как - счастливо и достойно.

Пословицы и поговорки таджикистанских кыргызов также представляют собой богатый для этнографического изучения [3]. Среди них есть следующие тематические группы: а) «Общие философские идеи о добре и зле, вечных ценностях, смысле жизни», б) «Морально-этические нормы поведения человека», в) «Этнические и бытовые зарисовки разных сторон жизни людей».

Как видно, этот малый жанр фольклора очень тонко передает народную мудрость, человеческую чуткость и национальное самосознание. В принципе наша градация по тематически группам достаточно условна, потому как в культуре философия, мораль и этнографический быт - все тесно взаимосвязано. Самое главное, что вкупе они дают общее представление об уровне общественного сознания и служат этническим индикатором.

Не менее познавательный характер имеют загадки кыргызов, живущих в Турции у озера Ван, куда они попали после гражданской и мировой войны [4].

Кумуш ыран байтал ат, *Серебристый рослый конь,*
Уктап калсан кайтарат, *Охраняет он мой сон.*
Түндөсү бар, күндүз жок, *Днем его нет, ночью – вот.*
Мунун атын атын тават? (ай). *Кто его мне назовет? (луна).*

Кто будет исследовать богатое мастерство кыргызов? Об этом плач-кошок причитальщицы Гулан Шакировой, Жергетал, Памир, Таджикистан [5].

Булбулдун тили эки ача, *У соловья язык раздвоен,*
Мундувдун үнү башкача *А при плаче голос дрогнет.*
Күкүктүн тили эки ача. *Язык кукушки тоже сдвоен,*
Күйгөндүн үнү башкача… *А при скорби горло глохнет…*
Арзгөйдүм деп ыйласам, *Я плачу горько и скорблю,*
Менен да мундуу бар бекен?.. *Разве, как все, я не терплю?...*

Все здесь связано в один тугой узел: и скорбная тоска от горечи потерь, и осознание бренности человеческой жизни, и покорная усталость от понимания того, что такова жизнь.

В очерке «Алтайские мотивы» народного акына Шайлообека Дуйшеева, посетившего Саяно-Алтайскую автономную область Российской Федерации о неких ритуальных обычаях [6]. При приветствии гостей женщины (киши – человек из дома) разводит в очаге огонь и раздувая дым из еловых веток, приговаривает: *Алас, алас, алас. Алас! [7]*.

Ак-Буркандан от алас! *Алас огнем святого Буркана!*
Айлуу-Кундуу Тенирим! *Лунно-солнечный Теёир!*
Жыгач Таштуу Алтайым! *Древесно-каменный Алтай!...*
Алты эшиктүү Абаган, *Абакан, где есть шесть входов.*
Үч эшиктүү Үжебе! *Ужебе, где три двери!*
Алтын баштуу Ата-Жер. *Златоглавое Отечество [8]*.

Любовную песню на вечный бродячий сюжет – мотив любви в рубрике «Ашыглык ырлары» собрал Айткул Керим [9]. Имя девушки Толукжан, означающее «полноценная», «драгоценная», дало название этому дивному стихотворению в 133 строки. Он называет ее «душа моя», «моя краса», «душа душеньки моей», многочисленны сравнения («как тростник», «как мед», глаза «как звезды»). Признание в любви полно нежности, обожания, преклонения и восторга перед женской красотой и величием, аналогии возникают с очень известным стихотворением «Мадонна» А. С. Пушкина. Те же умиление, откровенность, покорность судьбе и капризам ангела в виде нежного создания.

Далее следует череда событий, встреч с героиней, непростые взаимоотношения с сельчанами, особенно муллами, которые, забыв свои книги с молитвами вовсю бесстыдно любуются женской красотой. Не потому ли герой восклицает: Күйдүм бүтүн дүйнөдө, Жан Толукжан өзүнө. (Я за весь за белый свет Благодарен, что ты есть).

И теперь лирический герой навек пленен женской красотой и кротостью, которая отнюдь себя не даст в обиду. Он вполне осознанно признает, что его жизнь прожита им не зря, поскольку он познал любовь.

Выводы

Итак, краткий дискурс в фольклор этнических кыргызов из разных стран мира (Россия, Китай, Турция, Таджикистан и т.д.) наглядно показывает, что искусство слова живет и служит тому, чтобы в общественном сознании были закреплены индикаторы этничности, структурируя абстрактный по природе и по идейной сути важный конструкт, как национальная самоидентификация представителей кыргызского этноса.

Литература:
1. Здесь и далее: Перевод с кыргызского на русский язык В.Сабировой.
2. Международный общественный, литературно-художественный журнал (МОЛХЖ) «Аалам кыргыздары», №1, 2008. - С. 42-44. Мат. Г.Абдалиевой «Кытайлык кыргыздардын салт-санаасы менен \рп-адаты».
3. МОЛХЖ «Аалам кыргыздары», №1, 2008г., С. 33.
4. МОЛХЖ «Аалам кыргыздары», №2, 2009г., С. 20. Мат-лы из стат. проф., ректора КТУ «Манас» С.Кайыпова.
5. МОЛХЖ «Аалам кыргыздары», №2, 2009г., С. 27. Материалы из статьи писателя Мирзохалима Каримова.
6. МОЛХЖ «Аалам кыргыздары», №2, 2009г., С. 31.
7. Алас – возглас, сопровождающий ритуал очищения, когда от человека отгоняют злых духов, нечистую силу, освобождают от негативной энергии.
8. Оп куруй! – возглас, означающий начало действия вышеизложенного заговора, в котором высшие силы помогают им в исполнении их желаний.
9. МОЛХЖ «Аалам кыргыздары», №2, 2009г., С. 44.

УДК 81.37

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ

Жалилова Нуржана Кадыровна, окутуучу E-mail: Nurırose@mail.ru
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети

Аннотация: *Макалада кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр лексика-тематикалык топторго бөлүштүрүлдү жана анын ичинен буудай, жүгөрү, шалы өстүрүүгө байланыштуу гана сөздөрдү изилдөөгө багытталды.*

Ачкыч сөздөр: *дыйканчылык, лексика-семантика, арпа, буудай, тарыу, жүгөрү, шалы, жаргылчак, көчмөн, курама темир, аштык, оро, үрөн, алыш, темин, топон, кылкан, тематика.*

КЫРГЫЗСКИЙ ЛЕКСИКОН ФЕРМЕРОВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ГРУПП

Жалилова Нуржана Кадыровна, преподаватель E-mail: Nurırose@mail.ru
Жалал-Абадский Государственный Университети им. Б. Осмонова

Аннотация: *В статье даны слова на кыргызском языке употребляемые в сельских хозяйствах они разделены на лексико-семантические группы, основное внимание направленно на изучение слов пшеницы, кукурузы, выращивание риса.*

Ключевые слова: *крестьянство, лексико-семантический, ячмень, пшеница, пшено, просо, ручная мельница, кочевник, хлебные злаки, кукуруза, рис, шлифовка, кочевая, семена, тематика, дикий ячмень, полова.*

LEXICO-SEMANTICAL GROUPS OF AGRICULTURAL VOCABULARY IN KYRGYZ LANGUAGE

Zhalılova Nurzhana Kadyrovna, Teacher E-mail: Nurırose@mail.ru
Jalal –Abad State University named after B. Osmonov

Abstract*: The article is about agricultural vocabulary which was divided into lexica-thematic groups and research was directed to such kinds of words as wheat, corns, rice and how to grow them.*

Key words: *Agricultural, lexica-semantic, barley, wheat, millet, corn, rice, jargilchak, nomad, kurama temir, ashtik, oro, alysh, temin, kylkan, thematics.*

1. Киришүү

Кыргыз тилинин лексикалык составынын толукталышында элибиздин мал чарбачылык менен эле жашап жүрбөстөн, жерди иштетип, жерден тапкан азык заттарына байланыштуу ар түрдүү сөздөрдүн пайда болушунун ролу да өтө зор болгон. Ошентип, азыркы кыргыз тилинин бай лексикалык составында дыйканчылык өнөрү боюнча жаралган сөздөр, башка лексикалык бирдиктер абдан көп.

Кыргыз тилинин дыйканчылыкка байланыштуу лексикасы анын лексикалык составындагы дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдүн көпчүлүгүн кыргыз тилинин лексикологиясы окуу китептеринде иран тилдеринен өздөштүрүлүп келген сөздөр түзөт деп айтып келе жатышат. Ошону менен катар эле кыргыз тилинин дыйканчылыкка байланыштуу лексикасында төл сөздөр да арбын. Кесиптик лексиканын бул тармагында иран тилдеринен келип, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көп экендигин, дыйканчылык өнөрлөрдү кыргыздар ошол элдерден үйрөнгөндүгүнө байланыштуу деп айтып келишет.

2. Изилдөө ыкмалары

Дээринен көчмөн калк болгону менен кыргыз элинин тилинде өтө эски замандардан бери айтылып келип, дыйканчылыкка, жер иштетүүгө байланышкан сөздөрдүн байыркы замандардан бери айтылып келе жаткандыгы, айрымдарынын унутулуп калып, элдик оозеки чыгармаларда же топонимдер жана антропонимдер өң дүү энчилүү аттарда жашап келаткандыгы кызыктуу фактылар болуп саналат. Мисалы, ***аштык*** – өндүрүлгөн дан, *таруу* – дан өсүмдүгү, ***кебек*** – дандын кабык калдыгы, ***бозо*** – таруудан кайнатып ачытып жасалган ичимдик, ***талкан*** – куурулган дандан жанчылып даярдалган тамак, ***умач*** – ундан куурулуп жасалган тамак ж.б. дыйканчылык азык аттарынын ***Арпачы, Буудайбек, Жүгөрү (эпостук каарман), Кошбак*** сыяктуу антропонимдердин, ***Алыш-Суу, Арпа, Кетмен-Төбө, Дыйкан, Эгин-Жай*** өң дүү топонимдердин, ***алыш, өстөн*** сыяктуу элдик географиялык терминдердин тилибизде сакталып келатканы көчмөн турмуш уклады менен жер иштетүүнү элибиздин айкалыштыра алып жүргөндүгүнөн кабар берет [1].

Биздин оюбузча жашоонун жер иштетүү менен жүргөндүгү кыргыздарда байыркы замандарда эле болуп келген деп эсептейбиз. Кыргыз тилинин лексикасында жер иштетүүгө байланыштуу сөздөр да бир топ арбын болуп чыкты. Алардын көпчүлүгү байыркы сөздөр болуш керек деп эсептейбиз.

Экинчиден, кыргыз элинин тарыхын изилдеген окумуштуулардын байыркы замандарда эле кыргыз эли мал чарбачылыгы менен катар эле жер иштетип, дан өсүмдүктөрүн өстүрүп, алардан тамак-аш, ичимдиктерди жасап күн көргөндүгү далилденген.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Белгилүү тарыхчы, археолог С.В.Киселев энесайлык кыргыздар тууралуу жазган фундаменталдуу эмгегинде жазган: «Еще в тагарское время в Минусинской котловине определились районы премущественного занятия или скотоводством, или земледелием» [2.568-б.]. Археологиялык казууларда табылган буюмдардын, турмуш-тиричиликте керектелген башка нерселердин негизинде байыркы кыргыздар дан өсүмдүктөрүн тамак-аш катары пайдаланылып жүргөнүн жана алардан атайы ичимдиктерди жасашкандыгы тууралуу да маалыматтар айтылгандыгын көрөбүз.

С.В.Киселеев Енисей бойлорундагы байыркы турак жайлардан соколордун, дагы башка эмгек куралдарынын табылганын, алардын Кытайдан алынып келингенин, ошону менен бирге эле кыргыздардын өздөрүнүн да ошондой куралдарды жасашкандыгын далилдеген. Анын далилдеринин эң негизгиси *жаргылчак* (*ручная мельница* деп жазган) экендиги жазылган. Кыргыздардын мал чарбачылыгы менен дыйканчылыктан башка да кесиптеринин болгондугу тууралуу да маалыматтар бар: «Не менее значительной, чем земледелие и скотоводство, отраслью кыргызского хозяйство были различные ремесла»

[2.572-б.]. Байыркы доорлордо кол өнөрчүлүк жана металл иштетүү жумуштарынын пайда болуш жана өнүгүшү үчүн дыйканчылык өнөрлөрдүн бир топ деңгээлде жогору өнүгүшү зарыл болгон. Металл иштетүү дыйканчылыктагы жаңы эмгек куралдарынын пайда болушуна шарт түзөт. С.В. Киселевдун китебинде бул тууралуу да мындай ой айтылганын окуйбуз: «Помимо китайски плугов кыргызы применяли и собственные. От них дошли концевые оковки лемехов подтреугольной формы. Кроме того, в Минусинских степях найдено большое число железных наконечников от трехзубый сохи, своеобразного древнего типа. Вместе с тем не исключена возможность употребления и в кыргызское время мотыги» [2.568-б.]. Мына ушундай фактылар кыргыздардын өзүнүн өнүккөн дыйканчылыкка ээ болгондугунун күбөсү болуп эсептелет.

Ошентип, кыргыз эли XX кылымга чейин эле мал чарбачылык менен көчмөндүк маданиятын бекем карманып келгенине карабай, жер иштетүүнү да өтө байыркы замандарда эле өздөштүргөнүн биз да баса белгилегибиз келет. Азыркы кыргыз тилинин лексикалык составында байыркы доорлордон бери сакталып келе жаткан, *арпа, буудай, тарыу, аштык, оро, үрөн, алыш, темин, оп:оп майда, топон, кылкан* деген сыяктуу сөздөр аркылуу кыргыз элинин эзелтен бери эле жер иштетип, жерден түшүм алып жашап келе жатканын дагы бир жолу белгилеп өтөбүз.

Окумуштуулар адамзат тарабынан жер иштетүүлөрдү өздөштүргөндүгүнүн алгачкылары Кичи Азия, Палестина, Иран, Түркмөнстандын түштүгүндө жана Түндүк Африкада жүргөн деп эсептешет. Ошол аймактарда биздин заманга чейинки XII-X миң жылдыктар мезгилинде жогоруда көрсөтүлгөн аймактарда жыгачтан же сөөктөн жасалган эмгек куралдары иштетилип, жапайы өскөн дан өсүмдүктөрүнөн жыйнап алып, кийинчерээк аларды жерге сээп өндүрүшкөнү тууралуу маалыматтар бар [3.31-б.]. Адам колу менен өстүрүлүп, түшүмү алынган дан өсүмдүктөрдүн эң алгачкысы *арпа* болуп, дан өсүмдүктөрүнүн колдо өстүрүлө башташы Египетте, Балкан жарым аралында жана Түркмөнстандын түштүгүндө б.з.ч. VI миң жылдыгынан мурда ишке ашкан деп таанылат [3.32-б.].

Мына ошол аймактардан таралып, акырындык менен адамдардын жашоосу өз учурундагы жылуулук жана суу менен камсыз болгон шарттары бар башка аймактарга таралган. Ошентип, дан өсүмдүктөрүнүн адам тарабынан колдо өстүрүлүп, түшүм алынып, эң маанилүү азык зат катары пайдаланыла башташында *арпа, буудай, тарыу, жүгөрү* ж.б. болгондугун окумуштуулар аныкташкан. Ал эми дан өсүмдүктөрүнүн ичинен, шалы өсүмдүгүнүн киши тарабынан алгачкы өздөштүрүлгөнү тууралуу илимде маалыматтар жокко эсе. Мындай жумуштардын биздин изилдөө ишибиздин темасына кирбегендиктен, өзүбүздүн максат, милдеттерибиз боюнча гана иш жүргүзөбүз. Дан өсүмдүктөрүнүн тарыхы, алардын кайсынысы кайсы мезгилде колдо өстүрүлүп баштаганын изилдөө башка илимдин иши болуп саналат.

Биздин бул маселелерге кыскача кайрылганыбыздын себеби кыргыз элинин дыйканчылык өнөрлөрдү өздөштүрүшүндө жер иштетүү менен болгон мамилелерине байланыштуу фактыларды гана колдон келишинче аныктап, тактоого болгон аракеттерден улам болду.

Көчмөндүк өнөрлөрдү бекем тутуп, көчмөн турмушту дээрлик XX кылымга чейин тутунуп келген кыргыз элинин жер иштетүү жумуштарын да өтө эски замандардан бери өздөштүрүп, ошону менен бирге ар кайсы кылымдардагы позицияларынын таасири менен өздөрүнүн дыйканчылыктагы кесип өнөрлөрүн дайыма өркүндөтүп келгендиги белгилүү. Адамзаттын узак тарыхты баштан кечирген жашоосунда, айрым жерлерде мал чарбачылыгы биринчи, дыйканчылык экинчи деген көз караштар бар. Айрым окумуштуулар жер тегиз болгон суулуу жерлерде жашаган адамдарда адегенде дыйканчылык болуп, мал чарбачылыгы ага параллель өнүккөндүгүн айтышат. Бул

маселелерди чечүү биздин милдет эмес. Биз кыргыз элинин да өтө байыркы замандарда эле жер иштетип күн көрүүнү өздөштүргөн экенине басым таштайбыз.

Адамзат жашоосунун өсүп-өнүгүш тарыхында окумуштуулар жашоодогу тиричиликтеги *чарба жүргүзүү маданиятынын типтери (культурно-хозяственный тип)* деген түшүнүктү аныкташкан. Мына ошол типтерге карап адамдын дыйканчылык менен күн кечирген доорлорун мал асыроо, мал чарбачылыгы негизги ишмердик болуп келген чарба жүргүзүү маданиятынан кийинки, ошол чарба жүргүзүү тибинен кийинкиси болуп саналат. Археологиялык казуулардын, археологиялык адабияттардын мына ушундай ырааттуулукту далилдеген фактылар өтө арбын. Борбор Азиядан Енисей дарыясына чейинки археологиялык казууларга мүнөздөмө берип келип Е.Е.Кузьмина минтип жазат: «Почти все они (байыркы отурукташуулар – Н.Ж.) расположены на берегах маленьких рек, на террасе рядом с широкой поймой или непосредственно в пойме, которая теперь покрывается весной паводками. Что следует из этих типографических наблюдений? Во-первых, в андроновскую эпоху климат был теплее и суше, раз поселки не заливались водой. Во-вторых, в пойме, где земля плодородна, влажна и легко поддается обработке, у андроновцев, наверное, были небольшие поля и огороды» [4.31-б.].

Археологиядагы бул маданият (андроновская культура) А.Адрианов деген окумуштуу азыркы Краснояр крайында Ачинск деген шаарга жакын жердеги Андроново кыштагынын жанында 1913-жылы бир нече археологиялык казууларды жүргүзүп, ошол казуулардан табылгандар кийин Борбор Азиядан Енисей дарыясына, Байкал көлүнө чейинки аралыктагы казууларда табылгандар менен окшош болгондуктан, *андроново маданияты* деп атаган. Ал эми кыргыз элинин байыркы кылымдардагы жашоосу археологдордун пикири боюнча мына ушулар менен байланышып келе жатат. Алтай тоолору менен Енисей дарыясы аймактарында жашаган байыркы кыргыздардын дыйканчылык өнөрлөрү бизге белгисиз болгону менен, тарыхчылардын ошол кездердеги кыргыздардын кылычы курч болгондугун жазган жайлары белгилүү (Ю.Худяков ж.б.). Кыргыз элинин байыркы кездердеги кол өнөрчүлүктө мына ушундай жетишкендиктери элдик оозеки чыгармаларда көп жолугат. «Манас» эпосунда, мисал үчүн «курама темир курч болот» деген макал формасына өтүп калган сөздөр айтылат. Ал эми *курама темир* деген сөз металл иштетүүнүн тажрыйбаларынан улам айтылып, эл оозунан түшпөй келе жаткан сөз болуп саналат.

Демек, байыркы замандарда эле кыргыздар *чарба жүргүзүү маданиятынын* жетишкен жактарын колдонуп иштеп келишкен. Ошентип, тээ илгери доорлордон бери кыргыз эли мал чарбачылыгынан кийин өздөштүрүлгөн чарба жүргүзүү маданияты, дыйканчылык менен иштеп, күн көрүп, өмүр кечирген деп айтууга толук акыбыз бар.

Жер иштетүүгө, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр кыргыз тилинин лексикалык составынын өзүнчө бир тобун түзөт. Тилдеги лексика-тематикалык топтор бири-биринен кандайдыр бир такталган чек арасы бардай болуп ажыратылбайт. Кайсы бир сөздөр эки же андан көп тематикалык топторго кириши мүмкүн.

Дыйканчылыктын ар кайсы түрүндөгү кесип, өнөрлөр бири-бири менен тыгыз байланышып, ошол эле кезде өтө ар түрдүү. Мындай бири-биринен айырмаланган ар түрдүүлүк ар башка дан өсүмдүктөрүнүн болгонунан келип чыгат. Ал эми бири-бири менен байланышкан жалпылык жактар болсо, мына ошол дан өсүмдүктөрдү өндүрүп өстүрүүдө бардыгына тең жердин иштетилиши, сугарып карап асыроо менен оруп жыйноо процесстердин да бирдей болорлугу менен түшүндүрүлүш керек. Ошондой болгону менен аларды, ар түрдүү дан өсүмдүктөрүн сээп, өстүрүп, жыйнап алуу процесстеринде да кандайдыр айырмачылыктардын болушу мүмкүн.

Алсак, *буудайды* сээп, асырап өстүрүү менен *жүгөрүнү* сээп, асырап өстүрүүдөгү айырмачылыктардын бири болуп буудайды атайын даярдалган жерге чачыратып эле сээп

өстүрсө, жүгөрүнү көбүнчө атайын даярдалган жерге катар-катары менен таштап себет. Анткени, жүгөрү буудайдай ичке сабактар менен өспөй, жоон-жоон сабактары болуп бийик өсүп, боорундагы түшүмү ошого жараша бир топ салмактуу болуп кармалат.

Ал эми шалыны сээп, өстүрүү бул экөөнөн кескин айырмаланат. Аны себиш үчүн атайын даярдалган жер суулуу болот. Атайы көл сыяктуу суу топтой тургандай кылып жер даярдалат да, ошол сууга эле шалы даны себилет.

Тыянак

Мына ушундай жалпылыктарда да, бири-биринен болгон өзгөчөлүк айырмачылыктарда да түрдүү аталыштар, ар кандай кыймыл процесстери болуп, мына ошолорго байланыштуу сөздөр топтору лексика-тематикалык топторду түзөт. Ошентип, кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдү шарттуу түрдө төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүп, ажыратып карайбыз.

1. Жер иштетүүгө, жерди үрөн себүүгө даярдоолорго байланыштуу сөздөр;
2. Арпа, буудайга байланыштуу сөздөр;
3. Жүгөрү, ага байланыштуу сөздөр;
4. Шалы өстүрүүгө байланыштуу айтылган сөздөр;
5. Таруу, буурчак жана башка дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу аталыштар;
6. Дыйканчылыктын жашылча өстүрүү тармагына байланыштуу сөздөр;
7. Техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүүгө байланыштуу сөздөр;
8. Көк-сөк майда-барат өсүмдүктөрдү өстүрүүгө байланыштуу болгон лексикалык бирдиктер ж.б.

Эске сала кетүүчү нерсе, биздин изилдөө темабыз дыйканчылыктагы *буудай, жүгөрү* жана *шалы* өстүрүүгө байланыштуу гана сөздөр, аталыштар менен чектелип, мына ошол тематикалык топторду гана иликтеп, изилдөөгө багытталат. Мындай чектелүү дыйканчылык боюнча кесиптик лексикасынын алкагы өтө эле кенен экендигинен келип чыкты. Дыйканчылыктын бардык тармактары абдан эле чоң тема болуп, бардыгына жүргүзүлгөн изилдөөлөр үстүртөн гана болуп калышы ыктымал деп эсептеп, ушундай чектелүүнү кабыл алдык.

Адабияттар:

1. Хурибаева Э.Г. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (пахтачылык сөздөрүнүн мисалында). – Бишкек, 2016. 4-бет.
2. Киселев С.В. Древняя история Южный Сибири. – М., 1951. 568-570-572-беттер.
3. Дьяконов И.М. Возникновение земледелии, скотоводства и ремесла. Общие черты первого периода истории древнего мира и проблема путей развития. Китепте: История древнего мира. Под ред. И.М.Дьяконова, П.Д.Нероновой, И.С.Цвенцицкой. – М: Наука, 1989. 31-32-беттер.
4. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шань. – Фрунзе: Илим, 1986. 31-бет.

УДК: 37.01 (81)

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ТОГОЛОК МОЛДОНУН “КУШТАРДЫН АҢГЕМЕСИ” ПОЭМАСЫН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ

Жумабаева Динара Сапарбаевна, преподаватель
E-mail: dinara2376@bk.ru Ошский государственный университет

.

Аннотация: *Макалада улуу акын Тоголок Молдонун “Куштардын аңгемеси” чыгармасын этнопедагогикалык негизде окутуунун жолдору жөнүндө сөз болот. Автор алгач чыгарманын сюжетин окуучулар менен биргеликте талдоого алып, андан кийин суроо-жооп аңгемелешүүгө өтөт. Автор чыгармага идеялык-тематикалык талдоо жүргүзүү менен бирге, чыгармадагы ойлордун этнопедагогикалык баалуулугун баса белгилейт. Мунун натыйжасында окуучулар элдик педагогиканын акылмандыкка чакырган баалуу сабактарын билип калышат жана аларды турмушта пайдалануага үйрөнүшөт.*

Ачкыч сөздөр: *адабият, этнопедагогика, акын, куштар, сюжет, акыл, билим, идея, чыгарма, акылман*

ПУТИ ОБУЧЕНИЯ В КОЛЛЕДЖАХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОГОЛОК МОЛДО «КУШТАРДЫН АНГЕМЕСИ» НА ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ

Жумабаева Динара Сапарбаевна, преподаватель
E-mail: dinara2376@bk.ru. Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье речь идет о путях обучения произведения великого кыргызского поэта Тоголок Молдо «Куштардын аңгемеси» на основе этнопедагогики. Вначале автор вместе с учениками проводит анализ сюжета произведения, а потом продолжает беседу в виде вопросов и ответов. Проводя идейно-тематический разбор произведения, автор, в то же время подчеркивает этнопедагогическую ценность мыслей в произведении. В результате этого студенты познают ценности уроки народной педагогики, которые призывают к мудрости и учатся применять их в жизни.*

Ключевые слова: *литература, этнопедагогика,поэт, птицы, сюжет, ум,знание, идея, произведение, мыслитель.*

WAYS OF STUDYING IN COLLEGES THE WORK OF TOGOLOK MOLDO «BIRD STORY» ON ETHNO-PEDAGOGICAL BASIS

Zhumabaeva Dinara Saparbaevna , Teacher
E-mail: dinara2376@bk.ru Osh State University,

Abstract*: In the article speaks about teaching the work of the great Kyrgyz poet Togolok Moldo «Bird story» on an ethno-pedagogical basis. First the author together with the students, analyzes the plot and then continues the conversation in the form of guestions and answers. Conducting an ideological and thematic analysis, the author at the same time emphasizes the ethnopedagogical value of thoughts in the work. As a result, students learn the values and lessons of folk pedagogy, who call for wisdom and learn to apply them in life.*

Key words: *literature, ethno-pedagogica, poet, birds, plot, mind, knowledge, composition, idea, thinker.*

Элдик нарк-насилди балдардын акыл-эсине, жан дүйнөсүнө сиңирүүдө эл акындарынын чыгармаларынын орду чоң. Деги адам мүнөзү же табияты жөнүндө акындар чыгармачылыгында айтылган салмактуу ойлор калктын адеп-ахлактык турмушун жөнгө салып турган десек жаңылбайбыз. Акындар чыгармачылыгында адамдын мүнөзү, анын инсан катары калыптанышы жөнүндө таамай ойлор айтылып, төкмө акындар эл ичинде бир гана элдин турмушун ырдабастан, алар калк арасындагы адеп-ахлактын чен-өлчөмдөрүн баалаган калыс сынчы да болуп калышкан. Бирок кээ бир акындар жаныбарлар дүйнөсү же башка көрүнүш аркылуу айтам деген оюн каймана мааниде элге жеткире алган.

Кыргыз эл акындарынан табият кубулуштарына, жан-жаныбарлар темасына кайрылган ырчылар көп. Алардын бири-улуу акын Тоголок Молдо. Өз заманынын залкар таланттуу ырчысы “Куштардын аңгемеси” поэмасында канаттуу куштардын көп түрүн санап өтөт. Бир гана атап эле койбостон, ошол канаттууларга тиешелүү сапат, мүнөздөмөлөрүнөн бери сыпаттап айтып берет. «Акындардын өз алдынча поэтикалык чыгармачылыгында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун жана окутуунун элдик тажрыйбасынын ойлору камтылган. Жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүнөн алынган билимдер менен көндүмдөр чагылдырылган.» [1, 182] Колледжде Тоголок Молдонун “Куштардын аңгемеси” поэмасын окутууга 1 саат берилген. Сабактын башында алмустактан эле адамдарда жер талашуу, бийлик талашуу болуп келгендиги жөнүндө,

көптөгөн согуштар да ушул себептен болгондугун кириш сөздө мугалим айта кетиши абзел. Поэма өткөн заманда куштардын экиге бөлүнгөнүн, суу кушу менен боз кушунун ортосундагы талаш аркылуу кызыктуу ачылып берилген. Алгач эле булбулдун жашоого наалып, суу кушунун жыргап жатканын, жырткыч куштардын кыянаттыгын четинен айтып баштаганы берилет. Алардын ар биринин аты аталып, жасаган иштери жана мүнөздөмөлөрү так жана таамай көрсөтүлөт.

"Жагалмай, турумтай, кыргый, ителги менен ылаачын, карчыга, бүркүт, таз кара, жору, ак сары, бөктөргү, буудайык туйгун, тунжур, баарчын, таканак канча кушту кыйратты, кан какшатып ыйлатты, калктын баарын кыйратып, каныңды төккөн ушулар", - деп берилет. Жырткыч куштардын образы аркылуу кандай адамдарды, ал эми аларга жем болгон канаттуулар аркылуу кимдин образын бергендигин студенттер чыгарманын сюжетине сүңгүп кирген сайын ажырата башташат, б.а. интерпретациялоодо ачык баамдашат. Чыгарманы инерпретациялоо- бул педагог-устаттын туура багыттоосу менен автордук ойду туура түшүнүү, чыгарманын контекстине сүңгүп кирүү, анын ички дүйнөсүн аңтаруу. Балдар чыгарманы ар тараптуу талдоого алат, түпкү маанини түшүнүүгө аракет жасайт, суроолорго жооп издеп толгонот. Мына ушунун баары интерпретациялоого жол ачкан ачкыч болуп саналат. "Текстти интерпретациялоо процесси текстке реакция жасоочу окурмандын ар кимисинин өзүнө таандык сапатка ээ болгон нерсе болуп, аны эффективдүү жүргүзүү автордук ойду туура түшүнүүгө жардам берет, текстти аңдап билүүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн сырларын үйрөтөт." [2, 43]. Чыгарманын сюжетин өздөштүрүүдө мугалим суроо-жооп аркылуу студенттердин билимдерин бекемдеп алса болот.

Мугалим: Андан ары үкү менен карчыганын маеги сүрөттөлөт. Карчыга үкүнүн өз баласындай көрүп бакканына карабай, үкүдөн сурайт дейт:

Кайратың кабат көрүнөт,
Жандан коркуп качпайсың.
Салтанатың башкача,
Эч алдырып шашпайсың.
Сырыңды ата, угайын,
Өзүң мындай, ал кандай?- деп сурайт.

Окуучу: Ошондо үкү:- Үкү акеңде дарман жок,
Үү деген үнү болбосо,
Үксөйгөн жүнү болбосо... –деп болгон сырын айтып берет.
Үкүнүн сырын уккан соң,
Карчыга карап турабы?
Кан соргучтун тукуму
Жемин жебей турабы.
Карчыга басып үкүнүн,
Оюп кирди төшүнөн.
Үкү акеңден сөз келет,
-Бала эмес балакет,
Башымды жутту деп айтат. [3, 22-24]

Мугалим: - Үкүнүн арманын тапкыла.

Окуучу: - Үкүнүн арманы төмөнкүдөй деп ойлойм.

-Канатың кайкы тууганда, ботом,
Кан менен бутуң жууганда, ботом.
Тумшугуң ийри тууганда ботом,
Түңүлдүм эле карчыга ботом.
Ак сүтүмдү кечпеймин ботом,

Тилегиңе жетпейсиң ботом.

Мугалим: - Акын поэмада эмне үчүн үкү менен карчыганын окуясын баяндады деп ойлойсуңар?

Окуучу:-Менин оюмча, канчалык багып чоңойтсо да, жырткыч жырткычтыгын кылат. Автор ушул ойду айтайын деген. Кыргызда "Бөрү баласы ит болбойт" деген макал бар эмеспи. Үкү карчыганы канчалык бапестеп, өз баласындай көрүп чоңойтсо да, карчыга ага кыянаттык кылып жатат. Бул азыркы турмушта деле, бийликте же эл ичинде кездеше турган эле көрүнүштөрдүн бири го деп ойлойм. "Суу ичкен кудугуңа түкүрбө" деп элибизде бекер айтылбайт да.

Мугалим: - Андан ары карчыганын жырткычтыгы сүрөттөлүп, андан качып жүргөн куштар бирден саналып айтылат. Алар кайсылар?

Окуучу: - Чыгармада карчыга жырткыч канаттуу катары сүрөттөлөт. Карчыганын жеми болгон канаттуулар: бөдөнө, чил, кыргоол, торгой, булбул, сасык үпү, күкүк, чабалекей, карлыгач. Булбул чечен ушуларды санап айткандан кийин эми канаттуулар жыйылды дейт. Алар: таан, көгүчкөн, ала карга, сагызган, чар, койчу кара, таталбек, тоодак, кара кур, куркулдай, короолу, боз таркылдак, таранчы, кыргыек,"эжеке, бээ саа", жарганат, жылкычы чымчык, кучкач, чакчыгай.

Андан кийин боз кушу суу кушун конокко чакырат. Конокко ак куу, өрдөк, чүрөк, каз, аңыр, тартар, эчки маарак, кашкалдак, ызгыч, ак чардак, кара каз келет. Андан кийин эле кара кунас, көк кытан, илегилек, чөкө таан, безбелдек, көгүчкөн, бабырган деген балдар атын укпаган, укса да бирин-серин гана тааныган канаттуулардын келгени жөнүндө айтылат. Мына ушулар айтылгандан кийин боз куштары биригип, калыстыкка кузгунду шайлашат, кузгун болсо "Кудай мага берди" деп ичинен жымыйып, элдин баарынын иши мага келди деп сүйүнөт.

Мугалим: - Бий болор кимиси бар экенин кузгун кантип баяндайт?

1-окуучу: Кузгун: - Турнаны биз бий кылсак,
Жөн жүргөндө чуусу көп.
Кууну каалап бий кылсак,
Сууга кетет чөмүлүп.
Мурду оңколуу сулууча,
Кара жигит ким деген?
Ушу кимдин баласы?
Айлачыл болор бала экен.
Элге-журтка эп болсо,
Бий кылсаңар канетет?-деп кары кузгун кеп айтканда эч кимге жакпады. Көрсө, кузгун бий болууга калп эле ким экен демиш болуп, өзүнүн уулун сунуштаптыр. Өз баласын көрсөтүп, өрнөк бузган кузгунду жыйындын четине чыгарып коюшат. "Зордугуна көнбөйбүз, залимге орун бербейбиз",-деген канаттуулар ат жарыш кылабыз да, ким биринчи келсе, ошону бий кылып шайлайбыз деп чечим чыгарышат.

2-окуучу: Жарышка суу кушунан **кыл куйрук** чыгат, ал эми боз кушунан **кара боор** жарышка чыгат. Экөө жарышып бара жатканда, кыл куйрук шумдук ойлонуп, кара боорду алдап, "бир аз эс алып тамак жеп алалы, анан улантабыз", - дейт. Кара боорго бул сөз майдай жагып, кумга конуп, куйругун тарап караса, кыл куйрук жок экен. Ал көрүнбөстөн бөгүп, суу түбүнө чүмүп, эчак кетип калыптыр.

Алдатып салдым итке -дейт,
Капалык түшүп ичке-дейт.
Какайып учуп зыпылдап,
Кара боор барат кыпылдап.

Ошентип, кыл куйруктун амалы менен бийликти бүт суу куштары алыптыр, тоодак болсо арманын айтып калыптыр. Анан тоодак жыйынтык чыгарып мындай дейт:

Ат жарыштык арман жок,
Ал сөздө арман калган жок.
Кубанып турган кезиң бул,
Куу төрө бийлик кут болсун.
Боз кушу менен суу кушу,
Ынтымак кылып журт болсун!

Тоодак бийликти алдырып койгонуна канчалык өкүнсө да, акырында суу кушун ушинтип куттуктайт. Бирок тоодак басылбай, кара боорду каргап: "Кара боор, оңбогун, катсын таштай бооруң!"-деп арманын айтып калат. Чыгарма ошону менен аяктайт.

Мугалим: - Кузгундун окуясы аркылуу автор эмнени көрсөткүсү келген?

Окуучу: - Октябрь революциясына чейинки болуш шайлоодо ушундай болуп келген. Болуштар же байлар өз балдарын калкалап, согуш же ушундай бир кооптуу абал болгондо балдарынын ордуна кедей-кембагалдарды жөнөтүшкөн. Ошол сыяктуу эле шайлоодо да билмексен болуп, өз балдарын дайыма алдыга чыгарууга аракет кылышкан. Автор чыгармада аллегориялык маани аркылуу, б.а. кузгундун шайлоодогу "калыстыгын" сүрөттөө менен бий-болуштардын акыйкатсыздыгын көрсөткөн деп ойлойм.

Мугалим: Жыйынтыгында куштардын баары тескери карады, элдин ишеничинен кетти, экинчи ага калыстык кыл деп бирөө да басып барбай турган абалга жетти. Бул психологиялык кырдаалга Арстанбек Буйлаш уулунун төмөнкү саптары жооп болуп калат: Кайратың тоону бузса да,

Кашыгың көлдү сузса да,
Оозуңдан чыккан сөзүңө,
Зоо куланып учса да,
Эл менен сен адамсың,
Элден чыксаң жамансың.[4, 12]. Демек, кандай жагдай болбосун, элден чыкпаш керек, кыргыздар айткандай, "Элдүү түлкү ачка өлбөйт". Кайгыңды, кубанычыңды бөлүшө турган элге чын дилиңден, ак кызмат кылуу – чыгармадагы негизги идеялардын бири. Чыгарманын негизги идеясы жана темасын талкуулап жатып, мугалим балдарга багыт берүүсү маанилүү. Үкү менен карчыганын мамилесин, "кузгундун калыстыгын"жана кыл куйрук менен кара боордун жарышынан балдар кандай жыйынтык чыгарарын эскертип коюу аларга жетиштүү. Социалдык теңсиздик, акыйкатсыз шайлоо кандай натыйжаларга алып баруусун балдар да жакшы түшүнгөндүктөн өздөрү анализ жасап алышат. Чыгарманын жогорку моралдык сабагы да, этикалык асыл наркы да ушунда жатат. Улуу "Манас" эпосунда айтылгандай, "Бөлүнсөң жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет". Демек, ынтымак, биримдик менен гана калктын канын соргон жырткычтай жаалданган адамдардан арылабыз деген ой маанилүү.

Поэманын бийик гуманисттик идеясы мында: бийлик талашпай, ынтымакта жашоого, адал ниет менен жүрүүгө чакыруу. Мына ушул таалим - тарбияны улуу акын бизге аллегориялык жол аркылуу, б.а. куштардын образы аркылуу ачып берген. Сабакта балдарга адабият теориясы боюнча дагы билим берүү зарылчылыгы туулат. Бул аллегориялык чыгарма тууралуу билим болмокчу. "Аллегория- (гр. "башкача сүйлөм")- адабият менен искусство чыгармаларында көрүнүштөрдү каймана сүрөттөө, образдарды өтмө мааниде берүү. Түшүнүктөрдү, нерсени мындай каймана мааниде берүү тамсилдерге мүнөздүү. Аллегориялык сүрөттөө оозеки адабияттарда кеңири пайдаланылган. Тоголок Молдо жалкоо адамды "Иттин доолдай тиктирем дегени" тамсилинде иттин аллегориялык образы менен каймана мааниде көрсөтөт." [5, 118].

Мугалим: Окумуштуу П.Ирисов улуу акын жөнүндө:” Тоголок Молдону демократ акын дешет. Ал дал ушул жагынан да башка, өзүнө замандаш ырчылардын алда канча жогору турат. Ал кайсыл жерге барбасын, кайсыл темада ырдабасын, демократтык көз караштары анын негизги идеялык багыты катары көрүнөт. Коомдогу адилетсиз көрүнүштөрдү көрүп туруп, ал көрүнүштөрдүн негизги күнөөкөрлөрү болгон терс мүнөздөрдү сатирага салып айыптайт, тамсил формасында калкка түшүндүрөт”,- [6, 112] деп айтат. Бул окумуштуунун пикирине силердин көз карашыңар кандай? Ушул жерде студенттердин берген жообуна жараша талкуу болуп кетиши да мүмкүн.

Кыргыз элиндеги кылымдар бою келаткан асыл ойлор калктын эстутумунда, көкүрөк туюмунда сакталып, ошол сакталып калган уюткуну ар бир муун улам кийинки муунга кемитпей өткөрүп берип турган баалуулугу болгон. Академик Геннадий Никандрович Волков: “Адамдын ички руханий дүйнөсү сүйүү, эстутум жана эскерүүлөр менен кармалып турат. Бул –элдик окутуунун түркүгү. Булар элдик эпостордо, үй-бүлөлүк үрп-адат маданиятында кылымдар бою ырдалып келген. ...ар бир ошондой өткөнгө кайрылуу бүгүнкүнү тазалап, келечектегини байытып турат. Этнопедагогика – бул түбөлүк агып турган соолбос булак, бул ар бир адамдын жана бүтүндөй элдин өткөнүн, бүгүнкүсүн жана келечегин байланыштырган жандуу көпүрө”,-[7]деп бекеринен айткан эмес. Этнопедагогика эски салттардын жаңы шарттарда жашап калышынын педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн талдайт жана адам тарбиялоого көмөктөшкөн жаңыча салттардын максаттуулугун аныктайт. Дал ушул илим көптөгөн элдердин тарбия жагынан тажрыйбасын педагогдордун энчиси кылып келүүдө. Ушинтип, этнопедагогика турмушка, практикага таянат, окутуучуларды педагогикалык каражаттар менен жабдып, ал ага кызмат кылат.

Элдин кылымдардан бери келаткан педагогикалык тажрыйбасын изилдөө менен алдыңкы педагогикалык идеялардын ишке ашуу жолдорун жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Эл турмушунун бул же тигил кубулушун кеңири талдап, заманбап тарбиялоо талаптарына туура келеби же жокпу, ошону тактап чыгат. Кыргыз элинде “Куштардын аңгемесинде” айтылган идеяларды кадыресе турмушта туу кылып тутунган адамдар көп кездешет. Мисалы, Курманжан Датканын “Зорго кызмат кылбагыла, элге кызмат кылгыла”,- деп керээз калтырганы бир эле балдарына эмес, жамы журтка айтылган акыл-насаат. Поэмадагы үкү карчыганы канчалык бапестеп бакканы менен, кайра ага кол салганы мына ушул айтылганга дал келет. Кузгундун өз уулун шайлай албай, кара ниет ою ишке ашпай калганына элибиздеги “Кара өзгөй болбой, калыс бол, кошоматтан алыс бол”,-деген накылы туура келет. Ал эми чыгармада жырткыч куштардын жалпы канаттууну койбой, улам кырып-жоюп турганы кыргыз элинде жакшы макал менен жыйынтыкталат: Жакшыдан башчы койсоң элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң элди жүдөтөөр”.Дагы кыл куйруктун кара боорду алдап, жарышта жеңип чыгышы арамзалык, кытмырлык болуп эсептелет. Мындай сапаттагы адамдар эл ичинде жек көрүндү болушкан. Убактылуу максатына жетип, бийликке отурган менен анын жакшы аты, түбөлүктүү изи калган эмес. Жусуп Баласагын бабабыздын “Кут алчу билим” чыгармасында: ”Жактырбайм, жан талашкан жалгандарды, Ач көздүк, уятсыздык жана дагы чорт кыял, токтото албас адамдарды”,-деп жаман адамдын сапаты берилет. “Уурунун арты кууш” дегендей, кытмырлык менен бийликке жеткен адамдардын түбү кор болорун белгилүү акын Тоголок Молдо өз чыгармасында тариздей алган. Ушинтип студенттерге билим жана тарбия берүүдө жогорудагы этнопедагогикалык ойлорду алардын жандүйнөсүнө сиңирүү аба менен суудай зарыл деп эсептейбиз.

Мындан тышкары улуу акын Тоголок Молдонун “Куштардын аңгемеси” поэмасын окутууда балдарды илимийлүүлүккө багыттап, илимий билимдерин толуктоого шарт түзүүбүз зарыл. Кеменгер акыныбызды тубаса орнитолог деген наамга татыктуу

экендигин айтып, эгер бүгүнкү илим-билим оожалган мезгилде жашаса, илимдин доктору, профессор болмок деп жыйынтыктап коюу ашыкчалык кылбайт. Бул өткөнүбүзгө көз таштап, ата-бабаларда тубаса билимдүү, көрөгөч, керек болсо энциклопедиялык билими бар философтор болгонун, ошондуктан караңгы, сабатсыз коомдо билимсиз адамдар менен пикир келишпестик жаралып, алардан бөөдө куугунтук жегенин түшүндүрүүгө эң жакшы себеп болот. Жана да кыргыз элинин эл акындарынын чыгармаларын дүйнөлүк маданиятка аралаштыруу үчүн мыкты котормолор аркылуу таасир этүү жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз.

Ааламдашуунун же дүйнөлөшүүнүн татаал айлампасында кетип жаткан азыркы өлкөлөр өзүнүн ордун, өзүнүн мурасын калтырууга аракет кылып жаткан учурда биз, кыргыз эли, өзүбүздүн асыл руханий дөөлөттөрүбүздү сактап кала алсак, аларды изилдеп, жаңыртып, сонун бир таберик катары кийинки муундарга жеткирсек, келечек муун бир гана алкышын айтып, аздектеп сактап, өзүнөн кийинки муунга өткөрүп берери талашсыз чындык.

Адабияттар:

1. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. «Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы» Б-2009.182-бет.
2. Муратов А.“Кыргыз адабияты сабагында көркөм текстин маңызын ачуу” Б-2009:. 43-бет
3. Тоголок Молдо “Чыгармалар жыйнагы” 2-том. Ф-1979. 20-33-бет
4. Муратов А. “Арстанбек Буйлаш уулунун адеп-ахлактык поэзиясы”.(”Кыргыз тили, кыргыз адабияты жана аларды окутуу” жыйнагы) Б-2009.12-бет
5. Муратов А., Исаков К, Акматов К. Кыргыз адабияты, Колледждин студенттери үчүн хрестоматия –окуу китеби. Б-2018.118-бет.
6. Ирисов П. ” Ырчылар чыгармачылыгы”Б-2004.-112-бет.
7. https//www.klex.ru/531

УДК: 81 (141.311.2)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЗЕМЛЯ» В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Жээнбекова Гульмира Токтомаматовна
Ошский Государственный Университет

Аннотация: *В данной статье анализируются некоторые особенности концепта “земля” в кыргызском языковом пространстве и его семантическая репрезентация в других языках.*

Ключевые слова: *концепт, языковая картина мира, языковое пространство, сопоставительное исследование.*

КЫРГЫЗ ЛИНГВИСТИКАЛЫК МАДАНИЯТЫНДА “ЖЕР” КОНЦЕПТИНИН ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Жээнбекова Гульмира Токтомаматовна
Ошский Государственный Университет

Аннотация: *Бул макалада кыргыз тилдик мейкиндиктеги “Жер”концептинин кээ бир өзгөчөлүктөрү жана анын семантикалык репрезентациясы башка тилдерде анализденет.*

Ачкыч сөздөр: *концепт, дүйнөлүк тил картинасы, тил мейкиндиги,салыштырма изилдөө.*

LEXICAL AND SEMANTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT “EARTH” IN KYRGYZ LINGUISTIC CULTURE

Zheenbekova Gulmira Toktomamatovna

Osh State University

Abstract: *This article deals with the analysis of some semantic peculiarities of the concept "Earth" in Kyrgyz language field and its semantic representation in other languages.*

Key words: *concept, linguistic picture of the world, linguistic field, comparative linguistic study.*

В современной лингвистике активно проводятся исследования по когнитивной лингвистике, в которой актуализируются понятия концептуализация и категоризация. Эти понятия связаны со структурированием знаний и выражают мировосприятие того или иного этноса. Видение мира представителями разных этносов имеет как общие, так и специфические, свойственные только данному народу, черты. Концептуализация тесно связана с проблемой языковой картины мира. Как отмечает Ю.Д.Апресян, «в каждом естественном языке отражается определенный способ восприятия мира, навязываемый в качестве обязательного всем носителям языка» [2, 629].

Лингвисты Кыргызстана, как и все ученые из постсоветских государств, в своих научных изысканиях в основном ориентировались на российские лингвистические концепции, поэтому многие научные позиции ученых-когнитивистов из Запада были перенесены через русский язык и на исследования кыргызского языка. Исходя из этого, можно заключить, что возникновение и становление когнитивизма в Кыргызской Республике, как и в других республиках бывшего СССР, закономерно вытекает из российских научных традиций.

С появлением когнитивной лингвистики произошел поворот от системно-структурной лингвистики к антропоориентированной, к языку и мышлению говорящего человека. Данное обстоятельство активизировало исследования в области проблем языка и мышления, национальной специфики языков, лингвокультурологии. Во всех этих направлениях ведущим термином стал термин "концепт" [16, 166].

В современной лингвистике большое внимание ученых уделяется проблемам когнитивной лингвистики. Помимо исследования теоретических проблем, активно изучаются концепты и концептосферы носителей различных языков и культур.

Труды таких российских ученых, как Н.Н. Болдырев, В.В., Колесов, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко, В.И., Карасик, В.Н. Телия, З.Д. Попова, И.А. Стернин, М.В. Пименова, А.А. Залевская и др.; кыргызских – К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева и др. внесли весомый вклад в разработку теории когнитивной лингвистики. Отдельным концептам посвящены многочисленные работы разного формата, в которых делается попытка перехода к целенаправленному соединению в описании языковых фактов и объяснения разнообразных связей языка, мышления и культуры.

По мнению В.Н. Телия концепт – это "все то, что мы знаем об объекте во всей экстензии этого знания". Концепт – это полное собрание знаний об объекте. Он включает в себя самую высокую семантическую категорию абстракции, охватывая конкретизацию частного значения общей семантики [13, 143].

Д.С. Лихачев развивает свою мысль в статье "Концептосфера русского языка". Он пишет: "Концепт не состоит из значения слова в словаре, это значение является результатом объединения личного и этнического опыта человека..." [6, 3-9]. В.В. Колесов в статье "Концепт культуры: образ - понятие - символ" пишет, что концепт - это начальная точка семантического обеспечения слова и одновременно последняя черта развития [5, 16-25]. Опираясь на высказанные выше идеи, мы можем с уверенностью сказать, что концепт является культурным феноменом хранения, разработки и накопления информации, возможно, его универсальной дефиницией является самая короткая логическая

характеристика: концепт – это конструктивное понятие хранения и накопления информации по языковой картине мира.

В данной статье сделана попытка анализа лексико-семантической группы «земля», являющейся одним из репрезентантов концепта в кыргызской и языковой картине мира, которое по-своему концентрирует историко-национальное видение мира. На наш взгляд, интерес для рассмотрения в области когнитивной лингвистики представляет концепт «земля».Толкование лексемы земля имеет различные варианты. Общим для всех словарных статей «земля» является следующее:

1. (планета) жер; Earth

земля вращается вокруг солнца - жер күндү тегеренет; the Earth revolves around the sun

2. (суша) жер; dessert

моряки увидели на горизонте землю - моряктар горизонтто жерди көрүштү; sailors saw the Earth on the horizon

летать высоко над землёй - жердин үстүндө бийик учуу; to fly high above the ground

легкое дрожание земли – билинер билинбес жер кыймылы; imperceptible trembling of the ground

3. (почва) жер, жер кыртышы, топурак; soil

обработка земли - жер иштетүү; land cultivation

рыхлая земля - борпон жер; loose soil

тучная земля - семиз жер; fat soil

пахотная земля - айдоо жер; arable land

целинные и залежные земли - дың жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлер; virgin and fallow lands

засыпать ров землёй - аңга топурак толтуруу; fill the ditch with earth

бросить на землю - жерге таштоо; throw to the ground

4. земельная площадь - жер; land area

5. страна - жер; country

чужие земли - жат жерлер, бөлөк жерлер; foreign lands

за тридевять земель (фольк.) - жердин жети кабатында; far away lands (folk)

на земле (на свете) - жарык дүйнөдө; in the world

сравнять с землёй - жер менен жексен кылуу; level, torn down with, raze to the ground,etc.

я готов был сквозь землю провалиться - мындан көрө жерге кирип кетсемчи; I was ready to fall through the ground [15].

Исследование лексико-семантической группы концепта земля в лингвокогнитивном аспекте призвано дополнить представление о структуре национальной языковой картине мира как феномене конвергенции универсального и уникального.

Понятие земля в кыргызском языке имеет следующие, более ценные паремические значения:

Мать – Земля кормилица - Mother - Nursing Earth: Земля, мать-кормилица, ты держишь всех нас на своей груди, ты кормишь людей во всех уголках света. Скажи ты, родная земля, скажи ты людям [15]!

Тоолуу жер булаксыз болбойт, Суулу жер кургак болбойт; не бывает гор без родников, а вода без течения;

There are no mountains without springs, and water without a current.

Суу жүргөн жер береке, Ел жүргөн жер мааракe; влага земли благодать для людей; Moisture of the earth is a paradize for men.

Калк картайбайт, кара жер картайбайт; земля и народ не стареет; Land and people never get old.

Көп казган жерден көл чыгат; земля жалеет рук в мозолях; the Earth gives twice to hands in corns.

Бирөөнүн жеринде султан болгончо, өз жеринде чилтен бол;своя земля и в горсти мила; East or West home is best.

Жер куттуу болсо сүт чыгат; если земля благодатная, у коровы много молока; If the land is fat, a cow's milk is sprinkling.

Жер тоймоюн эл тойбойт; земля заботу любит; Земля – тому, кто ей цену знает, кто не знает – тому могила; Earth - to the one who

knows the value, who does not know – may go away.

Элге жасаган жакшылык жерде калбайт; земля любит труд и доброту;

The Earth loves labour and kindness.

Жер көндү жакшы көрөт, ат жемди жакшы көрөт; конь любит овес, а земля – навоз; The horse likes oats, and Earth likes dung.

Жер – Эне, Ел – бала; земля –мать, народ ее дитя; береги землю родимую, как мать любимую; Love your mother love your land.

Кыштагы кар – жерге ырыс, Жердеги ным – элге ырыс; снег земле,а хлеб народу; snow feeds the Earth, Earth feeds people.

Кара жер карыз алкалабайт; земля не уродит и награду не просит; Earth is silent.

Жерине жараша түшүм; какова земля, таков и хлеб; Like Earth like bread.

Жер тоймоюн эл тойбойт; земля хоть и кормит, но и сама есть просит; кто землю лелеет, того и земля жалеет; добрая земля – полная мошна, худая земля – пустая мошна; Who loves land that gets twise crop.

Жамгыр менен жер когорот, Бата менен эл көгөрөт; земля благословенна дождями, а народ мольбами; The earth is blessed with rains, and the people – with prayings [1].

Фразеологические единицы концепта земля представляют собой следующее:

Земля как мать всего живого была святым местом, поэтому страшным грехом считалось осквернить её (- Өмүр өтүп бара жатпайбы, Жер Энем, арадан дагы бир жыл өттү, бүгүн менин сыйынуу күнүм); Мен билген чындыкты, сырдашым, касиеттүү Жер, сен билген чындыкты, элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз ал гана билбейт. Жизнь проходит, еще один год прошел, сегодня день моего поклонения тебе Матушка-Земля. Секрет, который мы с тобой знаем Святая Земля и знают все люди в аиле, он один единственный, кто не знает [15]. Существование поверья, что в святую землю можно лечь только тогда, когда ты не нарушишь её чистоты, закрепило в народе традицию обмывать покойника и облачать его во всё новое. В чистую сорочку старались одеться перед боем солдаты, чтобы смерть не застала их врасплох и земля не отторгла. Рыбам – вода, птицам – воздух, а человеку – вся земля. Чөптү оруп жерди суугар (Держись за землю, трава обманет) [8, 926].

Жерден чыктык, жерге кетебиз (Из земли вышли, в землю и пойдём). Туулган жердин топурагы алтын (С родной земли умри, не сходи). Жер кабар айтбасын (У земли тоже есть уши). Жер унутпайт (Земля в долгу не останется).

Жери кандай болсо шери ошондой (Какова земля, таковы и родники). Жер Энеге аалам бала (Мать кормит дитя, как земля человека). Жер сыйлаганды эл сыйлайт (Если сам земле не поклонишься, она к тебе не потянется). Жер суугарсан түшүм аласын (Земля, не орошенная потом, не плодоносит). Жуткунганды жер жутат (Тому, кто не знает цену Земле – она могила; Earth - to the one who knows its value, who does not know – may go away). Адам жерди багат, жер адамды багат (Человек землю поднимает, а земля – человека; if the Earth raises a man and a man glories it). Жер адамдын байлыгы, канчалык

көп эмгектенсен, ошончолук көп түшүм берет. (Земля – живое богатство, чем больше засеешь, тем лучше) [1].

Жердин жети түбүндө (За тридевять земель. На край земли. Жить, уехать, находиться и т.п.; to no man's land - There was a mean girl who forced to flee to no man's land). Жерге берүү (Предавать земле. Погребать, хоронить). Жер менен жексен кылуу (Сровнять с землёй. Разрушить до основания). Жер кантип көтөрүп жүрөт (Как только земля носит. Обычно о подлеце, мерзавце – You are a real piece of work, Hayes!And ground carries you)). Бейиштин төрү (Обетованная земля. Место, куда кто-либо страстно мечтает попасть, где царят довольство, изобилие, счастье; Promised Land, New World). Асман менен жердин ортосунда. Между небом и землёй (В неопределённом положении, состоянии; in between heaven and earth) – Бир застыл между небом и землей. -The sky and the ground completely divided the world into two [16].

Концепт земля создает в данных языковых картинах мира определенные области, которые, проявляя во многих отношениях значительное сходство, различаются количественно и качественно. Факты сходства объясняются общими свойствами человеческого мышления, общечеловеческой культурой и историей, спецификой взаимодействия людей с окружающим миром, а причины расхождений – особенностями менталитетов, национальных культур, традиций, типичных народных представлений. На формирование и развитие рассматриваемых концептов влияет множество факторов: древние представления, отраженные в этимологии; социально-историческая эволюция общества (взаимодействие мифологического, религиозного и научного знаний); прагматический фактор, заключающийся в выделении приоритетных для языкового коллектива признаков концептов; взаимовлияние вербализованных представлений о небе и земле в рамках языковой картины мира; культурологический (специфика восприятия и реализации в языке определенных явлений действительности) и психологический (отражение в концептах особенностей мышления языковой общности). Утверждение о роли эмоциональной сферы в формировании национального языкового сознания представляется особенно важным, так как исследуемый сегментный концепт земля вербализуется в различных языках в обширных метафорических полях, связанных с психическим миром человека. Как известно, сознание носителей языка состоит из нескольких уровней, одним из которых является меньше всего отмеченный национально-культурной спецификой уровень научного сознания. Например, земля как химическое соединение или как географическое пространство, несомненно, является общей понятийной составляющей концепта любого языка.

Как известно, основанием для объединения слов в лексико-семантические группы служат словесные ассоциации, отражающие связи предметов в окружающем мире. Лексико-семантическая группа – это совокупность слов, относящихся к одной и той же части речи, объединенных внутриязыковыми связями на основе взаимообусловленных и взаимосвязанных элементов значения [11, 216].

Литература:

1. Абдулдаев Э., Исаева Д. Толковый словарь кыргызского языка., Издательство «Мектеп»., Фрунзе-1969.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Языки русской культуры: В 2 т. – М., 1995. – 629 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1995.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – В., 2002. – 477 с.
5. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ [Текст] Вестник СПбГУ. Сер.2. Вып. 3 (№16), 1992. – 16–25 с.
6. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] Изд. РАН – СЛЯ. – 1993, №1. – 3-9 с.
7. Лопатин В.В., Лопатина Л.В. Толковый словарь современного русского языка. – 907 с.

8. Мокиенко В.М. и др. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. – М., 2005. – 926 с.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. - М., 1991. -Т. 1., 240 с.
10. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. –944 с.
11. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – 216 с.
12. Словарь сочетаемости слов русского языка. – М., 1983. – 688 с.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986., 143 с.
14. Хабибуллаева Н. З. Понятие «концепт» в зарубежной и отечественной лингвистике.,[Текст]., Известия ОшТУ, 2018 №2, 166с.
15. Ч. Айтматов. Монолог Толгоная. (e-Reading)
16. Юдахин К. Русско-кыргызский, кыргызско-русский словарь., (ru-kg)

УДК 802

ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШИЙ АСПЕКТ ПИСАТЕЛЬСКОГО ТВОРЧЕСТВА

Ибраимов Тилек, магистрант E-mail: nurzadaimarova87@gmail.com
Имарова Нурзада, магистрант
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Все писатели стремились разгадать загадку появления человека на свет. Материалистически настроенная наука дает нам ответ в дарвинистских традициях, современная социология утверждает равнозначность трех позиций по данному вопросу: природно-эволюционной (путь от амебы до человекообразных обезьян), фантастически-космической (заброшенный инопланетянами десант) и религиозно-идеалистической (Боже Всевышний по своему образу и подобию создал лучшее из творений - человека). Эта проблема интересно представлена в произведениях литературы.*

Ключевые слова*: литература, идентичность, автор, герой, XX век.*

ИДЕНТТҮҮЛҮК ЖАЗУУЧУЛУК ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА НЕГИЗГИ АСПЕКТ КАТАРЫ

Ибраимов Тилек, магистрант E-mail: nurzadaimarova87@gmail.com
Имарова Нурзада, магистрант
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация*: Бардык жазуучулар адамдын жаралышынын сырын ачууга аракет кылышкан. Материалисттик ийкемдүү илим дарвинисттик салттарга жооп берет, заманбап социология бул маселеде үч позициянын бирдей экендигин тастыктайт: табигый эволюциялык (амебадан антропоиддик маймылдарга чейинки жол), укмуштуу космостук (келгиндер тарабынан ташталган) жана диний идеалисттик (Кудурети Күчтүү Кудай өзүнүн бейнеси жана окшоштугу менен эң мыкты жаратууларды – адамды жараткан). Бул маселе адабий чыгармаларда кызыктуу берилет.*

Ачкыч сөздөр*: адабият, идентүүлүк, автор, каарман, XX кылым.*

IDENTITY AS AN IMPORTANT ASPECT OF WRITING

Ibraimov T., undergraduate E-mail: nurzadaimarova87@gmail.com
Imarova N., undergraduate
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

***Abstract**: The Mankind always tried to solve the riddle of the appearance of the person on light. Materialistic adjusted science gives us answer in Durbin's tradition, modern sociology confirms equivalence three positions on given question: natural-evolution (the way from ameba before anthropomorphous apes), fantastic-cosmic (the abandoned another planet decant) and religious-idealistic (the Gosh Almighty god on its image and resemblance created best from creations - a person). This problem is interesting presented in works of literature.*

***Key words**: literature, identity, author, hero, twentieth century.*

1. Введение

Все совсем не так просто в расширяющейся Вселенной: «Если свести воедино многочисленные разнообразные индикаторы (критерии, показатели) современного общества, то получится интересная картина скрытого до времени, но очень существенного разлома нашего метаобщества (человечества) на качественно различающиеся составные части» [1].

2. Материалы и методы исследования

Причем Создатели художественных произведений в XX веке также не остались в стороне при освещении данной проблемы. Люди обретают иную (этническую, психологическую, культурную, социальную) идентичность при самых разных обстоятельствах своей жизни. Рассмотрим их в хронологическом порядке: роман Е. И. Замятина «Мы» написан в 1923 году, повесть М. А. Булгакова «Собачье сердце» - в 1926 году, роман Олдоса Хаксли «Дивный новый мир» - в 1932 году, роман Салмана Рушди «Сатанинские стихи» - в 1988 году и роман Ч. Т. Айтматова «Тавро Кассандры» - в 1994 году. В антиутопии Е. Замятина «Мы» главным героем явился Д-503, строитель Интеграла - мощной машины, имеющей целью совершить революцию во всем мире. Все жители Единого государства («нумера») ежедневно маршируют при отправке на работу после исполнения гимна о Благодетеле. За Зеленой стеной существует хаос и беспорядок, а в этом едином пролетарском доме все нумера имеют строгий распорядок дня, четко выполняя все инструкции. Им не надо думать о том, как жить, разум давно вытеснил сферу чувств, эмоциональные порывы чреваты для безопасности жизнедеятельности.

3. Результаты и обсуждения

Роман Е. Замятина «Мы» возник как закономерное продолжение уже существующей литературной традиции и как отклик на конкретные исторические события (политика военного коммунизма, попытки предсказать будущее общества членами группы литераторов РАПП). Этот роман стал значительным явлением в литературной жизни 20-х годов, а также одной из форм борьбы, в которую включились писатели. Антиутопия Е. Замятина необычайно остро ставит проблему единого счастья, всеобщей уравниловки, проблему, затрагивавшую одну из основных идей большевизма - о мировой революции. И все это идет вразрез с личным счастьем (такого понятия здесь просто нет!), поскольку распределенная партнерша главного героя О-90 вытесняется соперницей I-113 из Древнего дома. Заканчивается фантастический трактат казнью последней и прославлением разума, единственно имеющего право быть, иначе - разрушится культурно-идеологическая идентичность. Читатели 80-90гг. увидели в нем многие реальные процессы и детали быта 1930-50-х годов, эпохи сталинщины.

Сатирическая повесть-антиутопия М. А. Булгакова «Собачье сердце» была заявлена в 1926 году, а описываются события «недалекого будущего» - 1928 года. Главный герой стал жертвой эксперимента по созданию человека нового поколения, который «отвечать за отцов» не должен. Преображенный из тела собаки и гипофиза человека бывший Шарик, ныне - господин и товарищ Шариков, служащий из конторы по очистке города от кошек. «Европейское светило», профессор Филипп Филиппович Преображенский предрекает скорую гибель государства, где вначале в сортирах будет

непорядок, «лопнут трубы», а потом цепная реакция разрушения перейдет на все остальное. Люди теряют идентичность, что уж говорить о собаке, которой пересадили мозг уголовника и пьяницы Клима Чугункина. Закономерен финал повести - Шариков вновь обращен в собаку, а вывод писателя красноречив: насилие над человечеством жестоко и бессмысленно. Неправильная была установка на социально-политическую идентичность, эксперименты с животными с целью создания нового человека при новом строе - тупиковый по сути замысел.

Сатирический роман Олдоса Хаксли «Дивный новый мир» появился в 1932 году, и сразу обрел скандальную известность как памфлет на упорядоченное «идеальное» общество Утопии. Научный контроль за интеллектом и эмоциями человека обусловил создание контролируемого властями населения. Граждане создаются и выращиваются в Инкубаторе и Воспитательном центре для занятия ими определенной социальной ниши. Причем для тяжелой физической работы предназначены «гамма», «дельта» и «ипсилоны», в их пробирках добавлено наибольшее количество спирта. «Альфы» и 200 «беты» выращиваются для административной работы, здесь нет обычных семей, слова «отец» и «мать» стали бранными. Жители дивного нового мира свободны от тревог, боли, несчастья, старости и смерти, поскольку все решается с помощью щедрых доз сомы - действенного наркотика без побочных эффектов. После 60 лет они в наркотической дреме сжигаются в крематориях. Неудачник-«альфа» Бернард Маркс пытается устроить жизнь дикаря Джона из нецивилизованной резервации, сохраненной для научных исследований. Избегая домогательств Ленины Краун, чья мораль ему отвратительна, Джон находит выход из дивного нового мира в самоубийстве [2]. Нельзя человека лишать его психологической идентичности, он должен испытывать чувства и саму жизнь по-настоящему.

Феноменальный роман «Сатанинские стихи» Салмана Рушди появился в 1988 году, после чего духовный лидер Ирана аятолла Рухолла Хомейни обвинил книгу в богохульстве, приговорив автора к казни. Сложность сюрреализма и вызывающе-изобразительная смесь вымышленного и реального выражена в действии, происходящем в Лондоне и Бомбее, во второй повести - в индийской деревушке, а в третьей - в Аравии YII века. Автор исследует темы миграции, смены привычной среды, природы добра и зла, сомнения и потери религиозной веры. Сам автор писал о романе: Это взгляд на мир глазами мигранта. Он написан на основе опыта отрыва от корней, разъединения, метаморфозы (медленной или быстрой, болезненной или приятной), условий миграции, из которых, как мне кажется, можно извлечь метафору для всего человечества» [3]. Канву повествования составляют приключения двух ходячих символов добра и зла, переродившихся после чудесного возвращения жизни после авиакатастрофы. Индийские актеры Джибраил Фаришта, женолюб, ставший из-за нимба подобием архангела Гавриила, и Саладин Чамча, англофил-горожанин, ставший из-за рогов, копыт и хвоста подобием Сатаны. Сон-фильм Джибраила Фаришты об исторических корнях ислама показан через факты, связанные с природой и последствиями откровения и веры, воплощаясь через историю Махунда (уничижительное от имени Мухаммед, означает «дьявол», «лжепророк»), пророка Города песка - Джахилии (букв.: «невежество», «тьма»). В третьей истории, также приснившейся Фариште, показана гибель правоверных паломников из индийской деревушки в Мекку, поскольку воды Аравийского моря перед ними не расступаются. Безусловно провокационны сновидения Джибраила о добавлении строк в Коран о трех богинях -политеистов под давлением Махунда или Сатаны, писца Салмана о неверном им переписывании текста книги, 201 фантазия о публичном доме под названием «Занавес» (дословно: «хиджаб», покрывало-одежда мусульманок) в Джахилии. Здесь залогом прогресса стало принятие 12 проститутками обличья 12 жен Пророка, а

городские мужчины были очень заинтересованы в сокрытии тайны, поскольку эта новая услуга им была лестна. В конце романа Саладин Чамча вновь вливается в индийское общество, процесс перерождения через любовь и смерть им завершается у своих корней. Джибраил Фаришта не выдерживает груза эпических видений, теряет веру, сойдя с ума от своих внутренних демонов, кончает жизнь самоубийством. Массовые запреты и публичные сожжения книги во многих мусульманских странах вынудили автора скрываться и выступить со словами о том, что «Сатанинские стихи» - не антирелигиозное произведение: «Это попытка рассуждать об эмиграции, о стрессах и жизненных изменениях, связанных с нею, с точки зрения тех, кто эмигрирует с индийского субконтинента в Британию. Для меня самая горькая ирония заключается в том, что, после того как я проработал пять лет, дабы облечь в художественную плоть и наделить голосом иммигрантскую культуру, частью которой я сам являюсь, книгу мою сжигают не читая те самые люди, для которых и о которых она написана, люди, которые на страницах этой книги нашли бы для себя немало интересного и многое могли бы узнать». Он пытался объяснить, что дело не в исламе, а в кризисной гибели человеческой души, потерявшей веру в Бога. Скандальная слава обеспечила коммерческий успех книги, хотя из-за нее погибло много людей, смысл же романа - в потере личностной идентичности.

Третий роман Ч. Т. Айтматова «Тавро Кассандры» был напечатан в 1994 г. Главный герой ученый-генетик Андрей Крыльцов становится космическим монахом Филофеем. Он не в силах нести бремя знания о тавре Кассандры - мерцающего пятна на лбу беременных женщин, повторяющих судьбы зэчек-инкуб. Многолюдные протестные акции во всем мире против нового научного открытия, массовые выбросы китов на берега океана, растерзанное толпой тело футуролога Роберта Борка, мрачные тени тиранов прошлого, бушующая магма человеческой ярости от энергии зла - это не модный блокбастер и триллер, а самая настоящая современная реальность. Гибель Руны Лопатиной ведет Крыльцова к осознанию преступности замысла вырастить новое поколение людей, тех самых манкуртов, не помнящих родства. Преступление советского КГБ против человечества в «Женском времени» показал и Эдуард Тополь.

Выводы

Разрушение культурно-этической, социально-личностной и экономико-политической идентичности человека во всех этих произведениях разных писателей и разных национальных культур гибельно и бесперспективно.

Литература:

1. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. - Москва: Гардарики, 1999. – С. 153.
2. 100 запрещенных книг: цензурная история мировой литературы. Николас Дж. Карсидес, Маргарет Балл, Дон Б. Соуве, Алек. Евстратов. – Екат., 2008, 638 с. – С.534-537.
3. Rushdie S. Imaginary Homelands: Essays and Criticism. New York: Penguin Books, 1991.
4. Volkov Yu.G., Mostovaya I.V. Sociology. - Moscow: Gardariki, 1999. – S. 153.
5. 100 banned books: the censorship history of world literature. Nicholas J. Carcides, Margaret Ball, Don B. Sowe, Alec Evstratov. – Ekat., 2008, 638 p. - S.534-537.
6. Rushdie S. Imaginary Homelands: Essays and Criticism. New York: Penguin Books, 1991.

УДК 82(091)

У. АБДУКАИМОВДУН КОТОРМОЧУЛУК ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Кадырова Анара, ф.и.к., доцент E-mail: nurirose@mail.ru
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада кыргыз көркөм котормочуларынын үлгүлүүсү жана эң активдүүсү У.Абдукаимовдун котормочулук ишмердүүлүгү тууралуу сөз козголот.*

Ачкыч сөздөр: *Көркөм котормо, түптөөчү, чыгармачылык ишмердүүлүк, рецептивдүүлүк, репродуктивдик компетенттүүлүк, кесиптик этика, түп нуска, формалдык-эстетикалык эквиваленттүүлүк, эркин (адекваттуу), сөзмө-сөз которуу, салыштырмалуулук принциби.*

НАВЫКИ ПЕРЕВОДА У. АБДУКАИМОВА

Кадырова Анара, к.ф.н., доцент E-mail: nurirose@mail.ru
Жалал-Абадский госудаоственный университет им. Б.Осмонова

Аннотация: *В статье говорится о художественных переводчиков и наиболее активный переводчик У.Абдукаимова и на основе его переводческой деятельности.*

Ключевые слова: *Литературный перевод, уполномоченный, творческая деятельность, рецептивный, репродуктивная комтепенция, профессиональная этика, оригинал, формально-эстетический эквивалент, свободный (адекватный), перевод слово за слово, принцип относительности.*

TRANSLATION SKILLS OF U. ABDUKAIMOV

Kadyrova Anara, Ph.D., Associate Professor E-mail: nurirose@mail.ru
Jalal-Abad State University named after B. Osmonova

Abstract*: The article is about kyrgyz art translators and the most active translator U.Abdukaimova's translation works.*

Key words: *literary translation, reception, reproductive competence, professional ethics, original, equivalent of formal ethic, free translation, word to word translation.*

1. Киришүү

Кыргыз көркөм котормосу жыйырманчы-кыркынчы жылдардын аралыгында пайда болуп, түптөлүп, калыптануу жолуна түшкөн. Көркөм котормого алгачкы салымын кошкон котормочулар бир топ. Ошондой болсо да кыргыз көркөм адабиятынын тарыхы аталган жылдар аралыгында К. Тыныстанов которгон француз жазуучусу Э. Потьенин "Интернационал", А. Осмонов которгон грузин жазуучусу Ш. Руставелинин "Жолборс терисин жамынган баатыр" жана У. Абдукаимов которгон орус, европа адабиятынын классик жазуучуларынын чыгармалары кыргыз көркөм котормону орус, дүйнөлүк адабият менен толуктаган алгачкы мыкты саамалыктар катары бааланат.

Котормо таануучулар көркөм котормо бир тилде жазылган чыгарманы экинчи тилдин каражаты менен кайрадан жаратып берүүчү "чыгармачылык ишмердүүлүк" деп туюнтушат. Мындан көркөм котормо башка тилде жазылган, башка элдин үрп-адатын, маданиятын, көркөм философиясын, психологиясын, эстетикалык-этикалык, моралдык сапаттарын, окуялардын эволюциясын, теманын идеясын жана башкаларын бузбастан, экинчи тилге өткөрүү процесси адабияттагы өзгөчө татаал, жооптуу категория экенин маалымдап турат. Философиялык сөздүктө чыгармачылык деген: "...максаттуу ишмердүүлүктүн натыйжасында келип чыккан жаңы ачылыш, буга чейин белгисиз болгон ыкма, табылга"- деп белгиленет (3.137), ал эми ишмердүүлүк дегенди психолог А.Н. Леонтьев адамдын кандайдыр бир предметке багытталган "иш-аракети" деп түшүндүрөт. Иш-аракет белгилүү бир материалдык, рухий, моралдык керектүүлүк менен шартталат. У. Абдукаимов улуттук көркөм котормого чыйыр салынган мезгилде 1933-жылы котормочулук ишмердүүлүгүн баштаган. Дароо эле орус жана дүйнөлүк залкар жазуучулардын көркөм чыгармаларын кыргызчалаган. У. Абдукаимовду көркөм котормочулукка шыктандырган түрткү (мотив), кандай зарылдык, мүмкүнчүлүктөр болгон деген жүйөлүү суроо туулат.

Жыйырманчы жылдардын экинчи жарымында кыргыз жазма адабиятына келген көпчүлүк жазуучулардын адабий кесиптик камылгалары, турмушту көркөм сүрөттөө усулдары, эстетикалык-этикалык табити, орус тилин билүү ишмердиги ж.б. али жетилең эмес эле. Мындай кырдаалдан чыгуунун бир жолу орус жана дүйнөлүк классик жазуучулардын көркөм чыгармаларын кыргыз тилине оодаруу аркылуу кыргыз элин дүйнө элдеринин прогрессивдүү адабияты-маданияты менен тааныштыруу жана адабият жаатында чыгармачылык тажрыйба алмашуу күн тартибинде турган. Муну көркөм котормочуга тиешелүү: рецептивдүү, репродуктивдүү, моралдык-этикалык компетенттүүлүккө ээ болгон котормочулар гана ишке ашыра алмак. У. Абдукаимовдун репродуктивдүү (бөтөн тилди жеткиликтүү билүү) компетенттүүлүгү тууралуу замандашы Зияш Бектенов: "Мен Узакбайды биринчи көргөнүмдө эле анын орусча жазган жазуусу менен орусча сүйлөгөнү мени таң калтырды. Көрсө, ал Ташкент шаарында үч жыл: анын эки жылын орус интернатында, бир жылын Казак-кыргыз эл агартуу институнун даярдоо классында орусча окуп келген экен. Ошондой эле ал төрөлгөн Багыш кыштагы "Октябрь" аттуу орус кыштагына жакын болгондуктан, кичинесинен орус балдар менен оюн кумарына батып чоңоюптур", - деп эскерет (1.164). Улуу Ата мекендик согушта фронтто жүргөндө жазган "Дневник младшего лейтенанта" аттуу күндөлүгү (жакынкы күндөргө чейин дайынсыз болгон) тууралуу ф.и.д., академик О. Ибраимовдун "орус тилинде абдан сабаттуу жазылган" деген баасы У. Абдукаимовдун котормо ишмердүүлүгүндөгү репродуктивдүү компетенттүүлүгүн дагы бир ирет бекемдейт.

2. Изилдөө ыкмалары

Ал эми рецептивдүү (түп нусканы жеткиликтүү түшүнүү) компетенттүүлүгүн адабият тарыхындагы автордун алгачкы өздүк чыгармалары тастыктайт. У.Абдукаимовдун адабий чыгармачылык ишмердүүлүгү кыргыз педтехникумда окуп жүргөндө эле ар тараптуу өнүгөт. "Таң атканда" (1928), "Бакыт жолунда" аттуу аңгемелери, "Мен киммин", "Күткөн жарга кат", "Эмгек маршы" аттуу ырлары басылмалардан чыккан. 30-жылдардагы көркөм чыгармалардын фонунда У. Абдукаимовдун ырлары, прозалык чыгармалары көркөмдүк деңгээли, эстетикалык сапаты жагынан бир топ бийиктикке көтөрүлгөн. Айрыкча "Эмгек маршы" окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, аны кыргыз элинин гимни катары кабыл алуу жагын да сунушташкан. Педтехникумда бирге окуган замандашы, чыгаан жазуучу Мукай Элебаев Узакбайдын сөз кадырын билген, сезимтал, ойчул, акылдуу келечегинен көптү үмүттөндүргөн чыгармачыл инсан жана каап сүйлөбөй, таап сүйлөгөн чечен, маданияттуу адам экенине көзү жетип, ошол кезде төмөнкүдөй баа бериптир:

Абдукаимов Узакбай,
Кепти кармайт узартпай.
Сүйлөгөн сөзүн карасан,
Чилге тарткан тузактай.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Демек, У. Абдукаимов көркөм котормочулукка тиешелүү адистик гана компетенттүүлүккө ээ болбостон, моралдык-этикалык компетенттүүлүгү да калыптанып калган экен. 1930-жылы Москвадагы СССР элдеринин борбордук басмаканасынын кыргыз секциясында эки жыл иштегени, орус жана дүйнөлүк адабиятын классиктеринин көркөм чыгармалары менен дагы да тереңдеп таанышуусу, бала чагынан курчап келген социалдык чөйрө, адабий-маданий булактар, аларды өздөштүрүүдөгү У. Абдукаимовдун жекече күч-аракети көркөм котормочулукка утурумдук кызыкчылык үчүн келбегенин айгинелейт. Улуттук көркөм котормочулуктун тарыхынан (XX к., 20-60-жж.) бөтөн тил билген тилмечтер деле (гонарарга кызыгып) көркөм чыгармаларды которууга киришишкен, натыйжада таланты уламыш кепке айланган, чыгармалары дүйнөлүк мыкты

мурастардын катарынан орун алган жазуучулардын кыргызчаланган чыгармалары окурмандарды иренжиткен, мындай абалды Сервантестин бир эле “Дон-Кихот” романынын тагдырын мисалга тартсак жетиштүү болор (мындай котормолор ондоп саналат). Роман 1958-жылы С. Бөлөкбаев тарабынан которулган, ал котормонун сапатына ф.и.д., академик О. Ибраимовдун берген баасы: “Котормонун супсак тили, ийкемсиз сүйлөмдөрү, стилистикалык маданиятынын чабалдыгы испан жазуучусунун улуу романын тийиштүү көркөм деңгээлге көтөрө албады. Натыйжада котормо тез эле унутулуп, улуттук котормонун тарыхында өзүнө таандык из калтырган жок” (2.514).

А.С. Пушкиндин “Балык менен балыкчы жөнүндөгү жомогу” (1933) У. Абдукаимовдун алгачкы котормочулук дебюту катары эсептелинет. Андан кийин “Алтын короз жөнүндө жомогун” (1940), “Поп жана анын кызматчысы Балда жөнүндө жомогун” (1949) кыргызчалаган. “Балык менен балыкчы жөнүндөгү жомок” жогорку көркөмдүктө адекваттуу (эквиваленттүү) жана түп нусканын мазмуну, формалык түзүлүшү өзгөртүлбөй (алымчаланбай же кошумчаланбай), сөз айкаштар, сүйлөмдөрдүн миң түстүү маанилери табигый көркөм тилдик каражаттар менен которулгандыктан, дароо эле улуттук окурмандардын эне тилиндеги жомоктору сыяктуу жактырылып, көп окулуучу жомоктордун катарына кошулган. Ошондуктан У. Абдукаимов ”Балык менен балыкчы жөнүндөгү жомоктун” котормосун 1933-жылы 3-класстын окуучулары үчүн өзү түзгөн хрестоматияга киргизген. Жомок 1936-1947-жылдары окурмандардын суроо-талаптарынан улам кайра-кайра басмаканадан чыгарылган, учурда да хрестоматияларга киргизилип, мектепте окутулуп келе жатат. Ф.и.д., академик, көркөм котормо таануучу А. Садыков У. Абдукаимовдун “Балык менен балыкчы жөнүндөгү жомокту” которуудагы чыгармачылык чеберчилигин талдоого алган. Мисалы, түп нуска менен кыргызча таржымалданышын салыштырып изилдөөсүн назарыңыздарга коелу (6.70).

№1 А.С. Пушкин (түп нуска) 2. У. Абдукаимовдун котормосу 3. А. Садыковдун котормо тууралуу билдирген пикири жана варианты

1.1.Он рыбачил тридцать лет и три года 1.2.Отуз үч жыл абышка, **сүйрөп сууга** тор салган

1.3.”сүйрөп сууга” деген сөз кошулуп, образдуу, элестүүлүккө жеткирилген.

2.1..Раз он в море закинул невод, пришел невод с одной **тиной**

2.2. Чал бир күн эртелеп, деңизге барып тор салды, Тартып алса энтелеп, илип чыкты **чөп-чарды.**

2.3.”Тина – густой гряз – сөздүктө чөп-чар аралаш ылай деген маанини берет, эквивалент туура табылган.

3.1.Дурачина ты, простофиля 3.2.Алжыган жинди абышка 3.3. “Алжыган” туура эквивалент, “жинди” эмес “акмак” деген сөз бап келет.

4.1.Они жили в ветхой землянке 4.2. Жер тамда алар турганга 4.3.”ветхий” жар боорундагы кыйроо абалындагы үй буга шилтеме берүү керек, бүгүнкүлөр маанисин аңдай албайт.

Жогоруда белгиленгендей, котормочу түп нусканын мазмунуна ылайык кошумча булактардан: сөздүк, справочниктерди колдонуп, адистерден кеңештерди алууга укуктуу. Ошондой эле которулуучу текстти окурмандын компетенттүүлүгүнө ыңгайлаштыруу жана бийик көркөмдүүлүккө жеткирүү үчүн адаптациялоо (жөнөкөйлөштүрүү), трансформациялоо (кошумчалоо) ыкмалары (аракеттери) да колдонулат. Адаптациялоо оригинал тексттин бүтүндөй тулкусун камтыса, трансформациялоо түшүнүксүз терминди, же сөздү түшүндүрүү максатында тексттин бир фрагментинде гана колдонулат. Тактап айтканда, котормону окуп жаткан адам бирөөнүн жардамысыз текстти эстетикалык-этикалык жактан толук кабыл алуусуна багытталган ыкмалар болот (бир сап ырды, эки, же эки сап ырды төрт сап менен берүү ж.б.). У. Абдукаимов А.С. Пушкиндин жомокторун

которуу ишмердигинде котормонун жогоруда аталган ыкмаларын орундуу колдонуп, көркөм котормочулук потенциалынын жогорулугун, жазуучулук шыгы менен филологиялык билиминин тереңдигин алгачкы котормосунда эле далилдей алган. Котормодогу бир сөз эмес, бир тамга туура которулбай калса, бүтүндөй чыгарманын мазмунуна доо кетерген учурлар да кездешет. Бирок "Балык менен балыкчы жөнүндөгү жомоктогу" А. Садыков белгилеген айрым лексикондордун маанисинин шилтемемеде (сноскада) берилбей калышы, синонимдердин алмашылып берилиши, жалпысынан алганда, жомоктун маанисин, идеясын төмөндөтө албайт. Жомок эркин ыкмада которулгандыктан, окурмандарга мазмун да, идея да, тили да түшүнүктүү.

У. Абдукаимов А.С. Пушкиндин, А. Тукайдын, Я. Шивазанын Н.А. Некрасовдун, Д.Г. Байрондун поэмаларын жана ырларын адекваттуу которгон. Котормонун тарыхында бир чыгарманы бир нече котормочулар таржымалаган практика бар. Мисалы, А.С. Пушкиндин "Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомок" (А.Осмонов, У.Абдукаимов), А.М. Горькийдин "Менин университеттерим" повести (М. Дөгдүрөв, У. Абдукаимов),"Егор Булычев жана башкалар" аттуу пьесасын (У. Абдукаимов, С. Бектурсунов), Н.В. Гоголдун "Текшерүүчүсүн" (Ш.Кененсариев менен Татыбеков, У. Абдукаимов), Пушкиндин "Кышкы кеч" аттуу ырын (А. Осмонов, У. Абдукаимов) ж. б.

А. Осмонов: "1929-жылы мен 1925-жылдан бери окуп жүргөн Токмок шаарындагы интернаттын дубал газетасына биринчи ырым чыкты. Ошол жылы кышында А.С. Пушкиндин "Зимний вечер" ырын котордум. Албетте, ал эң начар которулган болуу керек, бирок жолдошторумдун "эң сонун" деген мактоосу мени аябай уялтты. Аларга көрүнбөй качып кеттим..." (4.10.) А. Осмонов өзү белгилегендей котормо эквиваленттүү которулбаганы менен лириканын композициялык элементтерин: ритмика, уйкаштык, интонация, метриканы туура сактап которгон, бирок лирикалык каармандын ички сезимдерин, көңүл маанайын тереңден сезип-туя албаган. Ошондой болсо да А. Осмоновдун көрөңгөсүндө чыгармачылык, котормочулук угуттун бар экени байкалган.

Ал эми У. Абдукаимов XX кылымдын 60-жылдарында которгон "Кышкы кеч" А. Осмоновдун котормосуна салыштырмалуу көркөмдүүлүгү жогору экени менен айырмаланат. Лирикалык текте лирикалык каармандын ички сезимдери (кубануу, кайгыруу, өкүнүү, жалгызсыроо, буулугу, толкундануу ж.б.) туюнтулат, ушул сыяктуу сезимдерден лирикалык каармандын дүйнөгө көз карашы, турмуш жөнүндөгү ой толгоосу, мамилеси билдирилет, ошондуктан монолог басымдуулук кылат: Мисалы:

"Мунарыктап борошо уруп,
Кар тозоңу уйпалайт.
Бирде жырткыч айбанча улуп,
Жаш балача бирде ыйлайт.
Бирде тамдын үстүн жапкан
Саманды эски чачкылайт.
Жолоочудай түнгө калган
Бирде эшикти каккылайт", - бул саптар А.С. Пушкиндин "Кышкы кеч" аттуу ырынын башталышы. Ырдагы Пушкиндин оюн, маанайын, кышкы пейзаж лирикалык каармандын жан дүйнөсүндөгү өтүп жаткан процесстерди чагылдырганын У. Абдукаимов котормочулук бийиктикке жеткире даана, элестүү оодарууга жетишкен, ырдын мазмунун ачып бере алган. "Кышкы кеч" сегиз куплет, төрт саптан, 7-8 муундан курулган, үчүнчү жана алтынчы строфалардагы уйкаштык (А,А,А,А) катар, калгандары кайчы уйкаш менен (А,Б,А,Б) жазылган. Котормочу ырдын композициясын так сактап, туура которгон. Автордун стилин, манерасын, лирикалык каармандын образын терең өздөштүрүп, чебер бергендиктен, чыгарманын идея жана көркөмдүүлүгүнүн бирдиги бекем сакталган. Ошондой болсо да ар кандай көркөм чыгарма формалдык-эстетикалык

эквиваленттүүлүктө салыштырмалуулук принципте которулгандыктан, кээ бир сөз же сөз айкаштарын колдонууда так эместиктер кездешет, бирок ал жалпы котормонун маанызын, көркөмдүк бийиктигин төмөндөтө алайт.

У. Абдукаимов XX кылымдын 30-50-жылдарында А.М. Горькийдин прозалык чыгармаларын которууга да көп көңүл бурган. Анын "Чоң атасы Архип жана Ленька" (1935), "Душмандар", "Эл арасында" аңгемелерин, "Көрүнгөндүн колунда" (1954) автобиографиялык повестин, А.П. Чеховдун "Ванька" аттуу аңгемесин (1953), А.А. Фадеевдин "Жаш гвардия" (1954) романын которгон. Кара сөз түрүндөгү котормолорунун ичинен "Көрүнгөндүн колунда" повестинин котормосу аталган жылдардагы которулган прозалык чыгармалардын ичинен көркөмдүк деңгээли бийик, реалисттик котормолордун бири экенин котормо таануучулар (К.Рысалиев, А.Садыков, О.Ибраимов ж.б.) бир ооздон белгилеп келет. Прозалык чыгармаларды которуунун да өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Турмуш көрүнүштөрү, окуялар прозаиктин баяндоосу аркылуу чагылдырылат, анткени анда да синтаксистик, ыргактык өзгөчөлүктөр болот, түркүн-түстүү көркөм каражаттар колдонулат. Композициялык курулушу да татаал, булардын баары котормодо эске алынат. Ушуга байланыштуу М. Ауэзов И.С. Тургеневдин стилин сактоо максатында (анын чыгармаларында узун татаал сүйлөмдөр кезикпейт) жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бирин өз-өзүнчө сөзмө-сөз, ашыкчасы жок которгон эксперименталдык тажрыйбасы алгылыктуу натыйжа бербегени тууралуу эскергени бар.

К. Рысалиевдин пикири боюнча, У. Абдукаимов "таланттуу, сезгич, артист" сыңары Горькийдин "Көрүнгөндүн колунда" повесттин " дал өзүндөй, өз сүрөтүндөй" бере алгандыгын белгилейт. Повестте 23кө жакын фразеологиялык оборуттор кездешерин, котормочу мунун көпчүлүгүнө орундуу адекват таба алгандыгын, эквиваленти туура келбегендерин сөзмө-сөз, же калька менен берүүгө аракеттенгенин, кээде котормону өтө эле кыргызчалаштырып жиберген жерлери да бар экендигин көрсөтөт. Мисалы: түп нускада: "Делать им ничего, вот и разбирают чужие дела! Вроде баб на посиделках". Котормодо: Алардын кыларга иши болбогондон кийин текшере беришет да. Жүн сабап жаткан катындардан эмне айрымасы бар" (5.7). Мында орустарга мүнөздүү "посиделканы" "жүн сабаган катындарга" окшоштуруу ылайыксыздыгын баса белгилейт. Мындай котормонун сүйлөмдөрү улуттук адабий тилде жаралган мыкты чыгармаларды окугандай, кыялыңда жандуу образдарды пайда кылат, көңүлгө идеялык-эмоциалык таасир калтырат.

У. Абдукаимов 1954-жылы А.А. Фадеевдин "Жаш" гвардия" романын эркин которгондуктан, окурмандар аны жадабай, кызыгып окушат. О. Ибраимов: "Бул роман ("Жаш гвардия") Абдукаимов-котормочунун чыгармачылыгындагы эң эле көрүнүктүү, адабий-эстетикалык кадыры чоң котормочулук жеңиш десек жаңылышпас элек... Чыгарманын бир башкача романтизми, каармандык духу кыргызчасында чыпчыргасы коробой кайра жаралды" (2.510) десе, А. Садыков: "Котормочу "Жаш гвардияны" которгондо кандайдыр бир себептер менен текстеги айрым сөздөргө салкыныраак мамиле кылгандыктан, кээ бир сөздөрдүн эквиваленттери оригиналга шайкеш келбей калганын, айрым баптарда ордуна коюлбаган сөздөрдүн тизмеги кездешет" (6.90.), - дейт. Мисалы:

№ А.А.Фадеев "Молодая гвардия (түп нуска) У. Абдукаимов "Жаш гвардия" (котормо). А.Садыковдун котормосу

1 Перед лицом многост радальной земли.. Көп машакат чеккен тууган жеримдин алдында... *Көп азап чеккен туулган жеримдин алдында*

2 А меня самого покоряет суровая рука моих товарищей... Менин өзүмдү жолдошторумдун каардуу колу жазага тартсын. *Мени жолдошторумдун адилеттүү соту жазаласын*

3 А потом они разговаривали весь остаток ночи.

Мына ошол түндүн калганын экөө сүйлөшүп өткөргөн. *Мына ошол күнү экөө таң атканча сүйлөшүп отурушту.*

Биз У. Абдукаимовдун кайсы тектеги котормосуна көз жүгүртпөйлү, ал автор жашаган жана чыгарма жаралган доорду, анын чыгармасындагы адамдардын турмушун, ар бир кейипкердин сүйлөө өзгөчөлүгүн, кайсы социалдык катмарга же тапка таандык экендигин ж.б. ушул сыяктуу экстралингвистикалык жагдайларды котормодо мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче туура чагылдырууга жасаган аракетине күбө болдук. Албетте, котормодо абсолюттуу шайкештикке жетүү мүмкүн эмес, себеби котормонун өзү салыштырмалуу мүнөздөгү аракет болуп саналгандыктан, эквиваленттүүлүк абсолюттуу шайкештикке дал келүүчүлүк эмес, түп нускага котормонун максималдуу жакындыгын аныктаган түшүнүк болорун У. Абдукаимов билген жана аны котормо ишмердүүлүгүндө чыгармачылык чеберчилик менен пайдаланган.

У. Абдукаимов бир нече драмалык чыгармаларды да которгон. Классикалык чыгармаларды которууда жоопкерчиликтүү мамиле жасап, аларды жогорку көркөмдүктө ишке ашырган. Н.В. Гоголдун "Текшерүүчү" (1937), У. Шекспирдин "Верондук эки киши", Лопе де Веганын "Койлуу булак", Жан-Батист Мольердин "Жорж Данден, же акмак болгон күйөө"(1939) аттуу үч көшөгөлүү комедиясын, Н.А. Островскийдин "Күнөөсүз күнөөлүүлөр", А.С. Пушкиндин "Борис Годунов", М. Горькийдин "Егор Булычев жана башкалар" пьесаларын, Азербейжан искусствосунун чебери Музеил Газибековдун "Аршин Малалан" операсынын либреттосун эне тилибизге таржымалдаганы улуттук котормонун тарыхындагы үлгүлүү, нускалуу салтты жараткан көркөм окуялардан. Жогорудагы классикалык чыгармалардын таасиринде У. Абдукаимов "Айша менен Айдар" аттуу операсынын либреттосун жана "Ак кайың" пьесасын жазган. Ошентип, көркөм котормо тарыхындагы татаал жанрлардан болгон операнын либреттосуна негиз салган.

Тыянак

У. Абдукаимов “Манас” дастанынан, элдик мурастардан жана акын-жазуучулардын чыгармаларынан орус тилине сөзмө-сөз которгону тууралуу кыргыз элинин даркан романчысы Т. Сыдыкбеков эскерип кеткен.

Чыгаан котормочу өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүн көркөм котормого жумшап, котормо тарыхынын гана төрүнөн орун албастан, аз жазса да, саз жазып, акын, прозаик, драматург катары улуттук адабиятыбызда алтын тамга менен жазылган чыгармачыл атуулдардын сап башында, баш тамга менен жазылып турат. Чебер котормочу, академик Абдулхай Алдашевдин: “Узакем (Узакбай) көркөм котормодо атан төө болсо, биз анын жанындагы тайлакпыз”, - деген сөзү макаланын бүтүмүнө бап келип тургандай...

Адабияттар:

1. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. -Б.: 1996, 164-б.
2. Ибраимов О. Кыргыз көркөм котормосу. //Кыргыз совет адабиятынын тарыхынан. –Ф: 1987, 514-б., 510-б.
3. Краткий словарь по философии. –М.: 1982, 137-б.
4. Осмонов А. Чыгармалар. (3 томдук) 2-том. –Ф.: Кыргызстан, 1965, 10-б.
5. Рысалиев К. Котормонун жогорку чеберчилиги үчүн // Труды Института языка и литературы. – 1956, VII выпуск.
6. Садыков А. Кыргыз көркөм котормо тарыхынын кыскача курсу. –Б.: 2005, 70-б., 90-б.

УДК 82.145

ФИЛОСОФИЯЛЫК ГНОСЕОЛОГИЯ ЖАНА АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН ТАБИЯТЫ

Койчуманова Гүлжан Кадыровна, ф.и.к.,доцент, E-mail: guljan3011@gmail.com
Айтибаева Жыпаргүл Калыевна,
окутуучу E-mail: aitibaevajypargul1979@gmail.com
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Бул макалада акындар чыгармачылыгындагы философиялык көз караштар, ой-туюмдар изилденет. Алардын көркөм мурастарынан идеялык багыттарды, философиялык проблемаларды изилдөөгө аракет жасалат.*

Ачкыч сөздөр: *гносеология, элдик оозеки чыгармачылык, акындар чыгармачылыгы, философия, дүйнөтааным, фольклор, процесс, ой-тутум, проблема.*

ФИЛОСОФСКАЯ ГНОСЕОЛОГИЯ И ХАРАКТЕР ТВОРЧЕСТВО ПОЭТОВ

Койчуманова Гүлжан Кадыровна, к.ф.н.,доцент E-mail: guljan3011@gmail.com
Айтибаева Жыпаргүл Калыевна, преподаватель E-mail: aitibaevajypargul1979@gmail.com
Ошский государственный университет, 723500,Ош, Кыргызстан

Аннотация: *В данной статье рассматриваются философские взгляды и идеи в произведениях поэтов. Предпринимаются попытки изучения идейных направлений и философских проблем из их художественного наследия.*

Ключевые слова: *эпистемология, фольклор, поэзия, философия, мировоззрение, процесс, идеи, проблемы.*

PHILOSOPHICAL GNOSEOLOGY AND CHARACTER CREATIVITY OF POETS

Koichumanova Gulzhan Kadyrovna, Ph.D., Associate Professor
E-mail: guljan3011@gmail.com
Aytibaeva Zhypargul Kalyevna, teacher E-mail: aitibaevajypargul1979@gmail.com
Osh State University, 723500, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *This article discusses the philosophical views and ideas in the works of writers. Attempts are being made to study ideological trends and philosophical problems from their artistic heritage.*

Key words: *epistemology, folklore, poetry, philosophy, worldview, folklore, ideas, problems.*

1. Киришүү

Адам интеллекти улам тереңдеп, дүйнө таанып-билүү түшүнүгү кеңейип, турмуш тажрыйбасы арткан сайын адабият менен көркөм өнөрдүн эстетикалык, философиялык баалуулуктарын камырдан кыл сууругандай иргеп алып, миң жылдаган адамзаттын нукура акыл тажрыйбасын өзүнө топтоо колго алынууда. Мындан улам өткөн замандагы көркөм мурастарыбызды философиянын гносеологиялык жалпылыкта таанып-билүү, жекече көз караштарын калыптануу, көркөм баалуулуктарын жаңы бийиктикте иликтөө маселеси келип чыкты. Адамзат жаратып кеткен көп сырдуу, көп кырдуу, көп катмардуу керемет зор дүйнөнү толук түшүнүү, өздөштүрүп бүтүү, албетте, мүмкүн болбойт. Ошентсе да, таржымалы тарыхка кирип, адабий мурасы кылымдар өткөн сайын жандуу процесске айланган, ар кандай коомдук баскычтардын жеке таламдарына байланбаган, улуттук чектерге кармалбаган, теориялык аныктамаларга сыйбаган өзгөчө феномендер, даанышмандар, ойчулдар али өз баасын жаңы нукта ала элек. Ар кандай коомдук түзүлүштө идеология менен саясат өзгөрүп, бүгүнкүсү менен эртеңкиси алмашылып, өз

милдетин өтөгөндөн кийин эскирет эмеспи. Кээде түбүнөн бери жаңылануну талап кылган же мезгил баракчаларында унуткарылган учурлар да кездешет.

Турмуштун татаал лабиринттеринен нускалуу нарк-насилин жоготпой, алтында дат баспагандай баалуулуктарыбыз табылып, азыр да эл арасында аты өчпөй экинчи өмүрүн сүргөндөр кездешет. Бардык учурга таандык болгон түбөлүктүү мурастарды жараткан, канча мезгил, доор өтсө да, куду бүгүнкү күндүн, же эртеңки келечектин негизги көйгөйлөрүн чечмелөөнүн жолун көрсөткөн акындар чыгармачылыгы атайын бир түптүү таанып-билүү гносеологиясын колго алуу биздин милдетибиз болуп саналат. Гносеология - гректин qnosis – билим, logos – сөз, окуу түшүнүгүнөн келип чыккан тааным теориясы. Белгилүү философ Кант тарабынан киргизилген түшүнүк. Адамдын турмушту таанып-билүү ыкмасы, булагы, чындык жана ага жетүү жөнүндөгү философиялык теориянын маанилүү бир бөлүгү болуп саналат. Тышкы дүйнөнүн обьективдүүлүгүн жана аны таанып-билүү мүмкүнчүлүгүнүн философиялык баамдоо болуп саналат.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларында элдин өзүн-өзү таануусун туюнткан дүйнө кабылдоонун реалисттик тенденциясына, көркөм процесстер тууралуу диалектикалык божомолдордун элементтерине, дүйнөнү таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө карата стихиялуу ишенимдер, позитивдүү гносеологиялык жалпылоолор, жалпы философиялык, этикалык жана эстетикалык түшүнүктөрдүн калыптанышы чагылдырылган. Кыргыз адабий мурастарында иррационалдык багыттагы идеялар менен катар ойчулдарды табият жана коомдук процесстердин мыйзам ченемдүүлүгүн түшүнүүгө жакындаткан идеяларга өтө бай (Ибраимов, 2016.)

Алардын моралынын негизги принциби кең пейилдүүлүк жана марттык болуп эсептелет. Тарыхка көз жүгүртсөк, дүйнөтааным кантип жараларын, кандайча таанып билерин иликтеген өзүнчө тармак катары бул тааным теориясы (гносеология) байыркы Грек философиясынан тамырлап, Платонго тийиштүү болгон термин катары XVIII кылымда эле белгилүү болгон. Мындан улам акындар чыгармачылыгындагы социалдык-философиялык ойлор, болмуштар, адамдын жашоо проблемалары белгилүү деңгээлде акылмандуулук, эмпирикалык тажрыйбага негизделген көркөм жөндөмдүүлүк жана шыктуулукту бир нукка салууга туура келет. Алардын көз караштарындагы социалдык-философиялык жалпылоолорунда идеялардан жашоо-турмуштун кубулуштарына карай эмес, реалдуу чыныгы дүйнө аркылуу ой жүгүртүүгө аракет кылышкандыгын аныктоого туура келет.

2. Изилдөө ыкмалары

Бул багытта изилдегенибизде элибиздин жалпы көркөм дүйнө таанымы, анын түпкү теги негизинен кыргыз философиясын бири кем дүйнө, жалган жана чын дүйнө, туюнтуу жана тутунуу, төгөрөктүн төрт бурчу, теңирчилик, жеткиленДик, үчилтик сыяктуу өзгөчөлүккө ээ болгон кыргыз философиясынын пирамидасын түзө алышкандыгын белгилеп кетмекчибиз. Мындай тыянактуу ой-тутумдардын алгачкылары болуп кыргыз элинен чыккан акылмандарынын орто кылымдардагы жалпы дүйнөлүк мурастарга салым кошкон Жусуп Баласагындын “Кут билим”, Махмуд Кашгаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” аттуу эмгектери болду (Бобулов ,1986).

Кийинчерээк кыргыз элинин философиялык мурастарынын калыптанышында элибизге белгилүү инсандар Ноорузду, Балыкооз (Бекмурат), анын уулу Наймандын чыгармачылыктарында да өз элинин акыл-эсин калчап жашоого үндөгөн. Легендага айланган Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Жээренче чечен, Акыл Карачач ж.б. сыяктуу акылман-ойчулдардын тарыхта аты калган. Ал эми алардан кийинки муундар арасынын чыккан, өз элинин тагдыры менен эриш-аркак биримдикте эл мүдөөсүн философиялык түшүнүктөрүн чечмелөөгө алууга туура келген даанышмандар Калыгул Бай уулу, Арстанбек буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар

уулунун чыгармалары тарых беттеринде калган. Муундар аралык байланышты улантып, кийнки акындар Токтогул, Тоголок Молдо, Нурмолдо, Жеңижок, Барпы ж.б. чыгармачылыгында адам менен жаратылыш, өлүм менен өмүр сыяктуу түбөлүктүү темаларын табигый биримдикти мыйзам ченемдүүлүк менен анын тукумдары улантып беришкендигин илимий изилдөөлөрүбүздөн улам тыянак чыгарабыз.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларын, ойчул, заманчыл акындардын чыгармаларын иликтөө иши бир топ деңгээлде жеткиликтүү болгону менен, андагы философиянын негизги маселелерине байланыштуу көз караштары боюнча азыркы күнгө чейин бир жактуу тыянактуу пикир жыйналган жок. Албетте, жазгыч акындардын чыгармачылык мурасында атайын жыйнакка топтолуп чыкканы менен алардын чыгармаларын философиялык таризде иликтеп кароо колго алынган эмес. Анткен менен аларда адам менен адамгерчилик, ыйман, мораль, өлүм жана өмүр ж.б. түбөлүктүү темаларга арналган өздүк философиялык бүтүмгө келген ойчул даанышман ой-туюмдары, пикирлери, көркөм дүйнөсү бар экендиги талашсыз (Даутов, 1980). Акындардын чыгармаларындагы философиялык терең ойлору менен дүйнө таанымдарынын ички мазмуну акырына чейин ачылып түшүндүрүлбөй келет. Бүгүнкү күндө мындай өзөктүү маселелер жөнүндөгү типтүү, кээде карама-каршылыктуу көз караштар жаралып келген менен, бир беткей чечим чыгарып айтууга белгилүү даражада иликтөөнү талап кылат.

3.1 Көркөм мурастагы философиялык көз караштар

Көркөм мурастардан философиялык көз караштагы ой-туюмдарды изилдөө, идеялык мурасын аныктоо учурда кызуу талкууну жараткан темага айланды. Акындар чыгармачылыгын динчил түшүнүктөрү басымдуулук кылган идеалисттик философиянын жамап-жаскаган бир түрү деп далилдемек болушкандар да табылды (Артыкбаев, 1982). Белгилүү адабиятчы-сынчылар тарабынан мындай саясий-идеологиялык чабуулдан коргоо максатындагы бир топ эмгектери да жазылган. Албетте, ар түрдүү көз караштардагы карама-каршылыктарга карабастан, адабий мурастарыбыз биз үчүн баа жеткис улуттук байлыктар катары кабыл алууга негиз болгон. Көркөм маданий мурастарыбызга кайрадан кайрылып, анын ичинен акындардын чыгармачылыгын иликтөөдө аларга таасир эткен идеологиялык үч нерсеге: кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгы менен өткөн замандардагы жазма эстеликтердин элдик орток мурастары, байыркы жана орто кылымдагы чыгыш ойчулдарынын чыгармалары, орустун материалисттик философиясы менен демократиялык маданияты жана алар аркылуу жеткен Батыш Европанын философиялык ой-пикирлердин таасирине көңүл бурууга туура келет.

Ар кандай идеологиялык багыттар доордун алмашууларын, акындар жашаган мезгил менен табигый жуурулушуп, чыгыш классиктеринин чыгармаларындагы маңыздуу философиялык ой-тутумдардын таасиринде болгондугун, анан да орус адабияты менен гана эмес, адамзаттын бүткүл руханий маданиятына саясий окуялар менен тыгыз органикалык байланышта кароо да керек. Акындар чыгармачылыгынын философиялык ойлору терең жана ар түрдүү. Алардын чыгармачылыгындагы дүйнө таануу багытындагы суроолор кудай менен табияттын, кудай менен адамдын, жан менен дененин, өлүм менен өмүрдүн арасындагы байланыштар сыяктуу маселелер табылат. Алардын пикиринче, кудай – ааламдын жаралышынын алгачкы себеби, түп негизи. Кудай ааламды жаратты, андан соң адамды жаратты. Бирок кудай аалам мыйзамдарына жана адамдын адам - ааламдын, дүйнө таануунун өзөгү, күрөө тамыры. Адамдын бай-кедей болуусу да өзүнө гана байланыштуу. Адам табияты дене жана сезим туюмдардан турган физиологиялык-психологиялык инсан, жакшылык менен жамандыктын маңызын таанып билген философиялык инсан, адам болуп жашоонун этикалык принцибин негиздеген этикалык

инсан экендиги талашсыз. Негизинде адам жашоосунун маңыздуу максаты - табият менен адам коому биргеликте жашоо. Коом дегенибиз – адам урпактарынын атадан балага өтүп тукум улоосу. Адам болуп жашоо таануу принцибинде баарынан адамдын ролу жогору.

Мындай жооптуу, актуалдуу илимий проблеманы чечүүдө, кайра жаратууда кыргыз элинин коомдук-философиялык көз караштарын философиялык концепцияларды реконструкциялоо бир кыйла татаал иш экендиги талашсыз. Бирок мындай аракетти жасоонун тарыхый аспектиси катары элдик оозеки чыгармачылыгы, акындар чыгармачылыгы негизги булак болуп кызмат кылууга тийиш. Кыргыздын фольклору миң түрдүү образдуу дүйнө катары өз ичине макал-лакаптан тартып, "Манаска" чейинки чыгармаларды өз ичине камтыйт. (Үкүбаева, 2000). Мезгил аралыгында адам баласынын табиятын, бири-бири менен карым-катышын талдоого кеңири орун берилген. Адамзат жашоосунун оң жактарын даңазалап, терс жактарын ашкерелеп, пайдасы менен залалын курч мүнөздө сүрөттөп, руханий маселелерди козгогон жандуу ой арышы улам кийинкиси мурункулардан алда канча кең түшүнүккө ээ болуп, адам менен адамдын, адам менен табияттын ортосундагы мамиленин күңгөй-тескейин иликтеген философиялык ой туюмдары көркөм адабий мурастарында сакталып келген.

3.2 Кыргыз элинин ырчылар чыгармачылыгындагы фольклордук көркөм жаратмалар

Кыргыз элинин ырчылар чыгармачылыгындагы фольклордук көркөм жаратмаларды ичине камтыган дүйнөсүнөн философиялык ойдун түгөнгүс казынасын көрүүгө болот. Албетте, аларга чейинки адам коомун жана жаратылыштын миң кырдуу касиеттерин калыптандыруу процессинде турмуштук реалдуу дүйнөнүн, анын түркүн кубулуштарын мифтик планда түшүндүрүп келген. Өнөр адамдарынын образдык ой-жүгүртүүсүнүн, көркөм сүрөттөөсүнүн өзгөчө формасы болгон мифологиядан башталганы белгилүү. Анткени адамдын ой-жүгүртүү тарыхында айрыкча анын мифтик жана эпикалык планда аңдап билүүсү, көркөм сүрөттөөлөр жомоктордон, уламыштардан тартып, эпикалык формага чейинки мейкиндикти ичине камтып келген. Алардын чыгармачылык дүйнөсүндөгү идеялык-көркөмдүк милдетти, концепцияны туюндуруучу проблема катары конкреттүү коомдук, психологиялык жана философиялык максатты көздөгөндүгүн, адамзаттын өнүгүү процессин чагылдырылгандыгын көрүүгө болот.

Тыянак

Акындар чыгармачылыгындагы дүйнө курулуш системасын, табият менен адамдын биримдигин, ар кандай учурда түбөлүккө жол ачкан гармонияны сактоого жетүүчү идеялардын; адамдын мезгил менен турмуш ортосунда болчу пендечилик күрөшүү философиясын гносеологиялык багытта иликтөөдөн көрүүгө болот. Мында тагдырдын улуу таймашында өз ордун ээлеген, акылман нускасын берип, жан дүйнөнүн жабык сырларын ачкан ойчул акындар болгон. Алардын кайсы доордун каарманы болгонуна карабастан, азыр да өзүнүн философиялык-интеллектуалдык кулачы кенен жайылган. Алардын философиялык ой-туюмдарынын масштабдуулукка ээ болушу көрүнүп турат. Алардын оргуштаган терең "көркөм океанынан" жашоонун түбөлүк көөнөрбөс сырын табууга, күчтүү интуитивдүү сезимге ээ болгон көркөм табылгаларын, бай чыгармачылыгын мезгил элегинен өтүп, биздин күндө да өз актуалдуулугу менен таанып-билүү, иликтеп-издөө талап кылып отурат. Ар кайсы илим акындардын көркөм дүйнөсүнөн жаңы идеяларды, далай жаңылыктарды жаратууда. Алардын философиялык түйүндөрүндө келечектин гениалдуу божомолдору, көрөңгөлүү ачылыштарын, баалуулуктарынан дүйнөлүк илимде жаңы ачылыштардын булагын табууга болот. Мындан улам акындар табияты жөн гана талант эмес, дүйнөнү синтетикалык өздөштүргөн синтетикалык таланттар экендигин белгилеп кетсек болот.

Адабияттар:

1. Ибраимов, К. (2016). Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү. Кыргызстан.
2. Бобулов, К. (1980). Фольклор жана адабият, адабий сын макалалар, портреттер. Фрунзе: Кыргызстан, 268 б.
3. Даутов К. (1980). Жаңы чектерге, Фрунзе: Кыргызстан, 346 б.
4. Үкүбаева Л. (2000). Чыңгыз Айтматов жана фольклор . Бишкек: БГУ.
5. Артыкбаев, Т. (1982). Кыргыз совет адабиятынын тарыхы.Фрунзе: Мектеп.

УДК 82.145

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ФИЛОСОФИЯЛЫК ПОЭЗИЯНЫН БАШАТЫ КАТАРЫНДА

Койчуманова Гүлжан Кадыровна, ф.и.к.,доцент
E-mail: guljan3011@gmail.com
Эралиева Толгонай Тургуновна, окутуучу E-mail: eralievatolgonai@gmail.com
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Бул макалада элдик оозеки чыгармачылыктын эң алгачкы майда жанрларынан философиялык поэзиянын баштапкы адабий булагын аныктоого аракеттер жасалды.*

Ачкыч сөздөр: *дүйнөтааным, философия, көркөм сөз өнөру, элдик оозеки чыгармачылык, лирика, эмгек ырлары.*

УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК НАЧАЛО ФИЛОСОФСКОЙ ПОЭЗИИ

Койчуманова Гүлжан Кадыровна, к.ф.н.,доцент
E-mail: guljan3011@gmail.com
Эралиева Толгонай Тургуновна, преподаватель E-mail: eralievatolgonai@gmail.com
Ошский государственный университет

Аннотация: *В данной статье делается попытка определить первоисточник литературного источника философской поэзии из самых ранних малых жанров фольклора.*

Ключевые слова: *мировоззрение, философия, риторика, фольклор, лирика, трудовые песни.*

ORAL CREATIVITY AS THE BEGINNING OF PHILOSOPHICAL POETRY

Koichumanova Gulzhan Kadyrovna, Ph.D., Associate Professor
E-mail: guljan3011@gmail.com
Eralieva Tolgonay Turgunovna, teacher E-mail: eralievatolgonai@gmail.com
Osh State University,

Abstract: *This article attempts to determine the literary source of philosophical poetry from the earliest small genres of folklore.*

Key words: *worldview, philosophy, rhetoric, folklore, lyrics, labor songs.*

1. Киришүү

Адамзаттын дүйнөтаанымы, акылман ойлору, болмуштары, легендалары, уламыштары, эпикалык дастандары муундан-муунга оозеки формада өтүп келип, элдик мураска айлангандыгы баарыбызга белгилүү. Андан жашоонун ак-карасын, жаман-жакшысын ажыратууга негиз болгон адамдын коомдогу ордун, максат-талабын, дүйнөгө кылган мамилесин, ыйман-пейилин баалоого мүмкүн болгон ой-түшүнүктөрдүн жыйындысын аныктоого болот. Дүйнөтааным эмгек процессинде адамдын иш-аракетин

багытка салып, анын кылык-жоругун аныктап, мезгилге жараша философиялык көз караштарын өзгөртүп, жаңылантып туруучу процесске айланган. Мына ошол процессте коомдун болмушунун, турмушунун өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз байланышкан көркөм туундулар жаралган. Коом өнүккөн сайын адам табияты да татаалданып, дүйнөтаанымы тереңдеп барат. Учурда өткөн доорго саресеп салып, маданий мурастарды жаңы өңүттө талдоо жүргүзүү да мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Дүйнө таанымына жараша адамдарын акыл-эсинде улам калыптанып, улам кийинки жаш муундагыларга акыл-насыят катары берилип, үзгүлтүксүз оозеки санжыра санаты катарында берилип келген.

Кыргыз элинин жашоо образынан каймакталып келип чыккан көркөм дүйнөсү, алгачкы жөнөкөй дүйнөтаанымы, өсүп-өнүгүүсү да, калыптанууга багыт алган узак доорлорду көчмөн турмушта басып өткөн. Башка элдер сыяктуу кыргыз элинин баштапкы дүйнө таанымын да элдик оозеки чыгармачылыктан көрүүгө болот. Көркөм сөз өнөрүнө жасаган мамилеси ар кыргыздын жан-дүйнөсү менен барабар келген ыйык касиет катары баалангандыгын бизге жеткен көркөм мурастардан байкоого болот

Биз бул изилдөөбүздө нечендеген доорлор көчмөн турмушта жашап келген байыркы кыргыз элинин дүйнөгө болгон көз караштарын, аны философиялуу таанып-билүүсүн, туюм-сезимдик мамилесинин канчалык деңгээлде экендигин билүү үчүн элдик оозеки чыгармачылыктын эң алгачкы майда жанрларына токтолуп, аны философиялык поэзиянын баштапкы адабий булагы катары карап көрсөк. Биздин изилдөө обьектибиз ата-бабаларыбыздын лирикалык ырлары, уламыш, болмуш, мифтери, диний ишенимдери жана эмпирикалык түшүнүктөрү көчмөн жашоо образына ылайык табиятка жакындыгын, жаратылышка көз карандылыгын жана эмгек өндүрүшүнүн ыкмасына ылайыкталган стихиялуу ой жүгүртүүсүн, аалам жөнүндөгү эң алгачкы философиялык түшүнүктөрүн аныктоо алдыга койгон максатыбыз болмокчу.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктан көчмөн цивилизациянын баалуулуктарынан философиялык ой-тутумдардын учкуну экендигин көрүүгө болот (Ботояров,1983). Философия – бул нагыз улуттук көрүнүш. Философиясы жок улут болбойт. Кыргыз – өзгөчө кыялкеч, ойчул, даанышман, акылмандуулукту сүйгөн философ калк. Кыргыз элинин бай, теңдешсиз терең, түрдүү жана бийик дөөлөтүнүн негизин, анын философиясы, башкача айтканда, акылмандыкты сүйүүсү түзөт. Ар бир көчмөн кыргыз кыялдуу ойлонгон, фантазёр, жомокчу, жамакчы болгон. Байыркы кыргыздардын Евро-Азия кең мейкиндигинде миңдеген жылдар бою көчмөн турмушта жашап келген жоокер эл катары, өзүнүн “дүйнөтаанымын”, “дүйнөкабылдоосун”, “дүйнөтүшүнүгүн” камтыган табигат менен эриш-аркак жашаган, коомдук жана жеке турмуш-тиричилиги көчмөндүккө ылайыкташкан, ар түрдүү багыттагы ишенимдүү философиясы болгон. Кыргыз чыгыш маданияты, рух дөөлөтү, таза жан дүйнөсү, бай ой-толгоосу менен айырмаланган, адамгерчиликтүү акыйкаттыкты, адептүүлүктү теңдикти, азаттыкты, намыскөйлүктү ыйык туткан, ачык, акыйкат демократиясы да болгон.

Ошентсе да, кыргыздардын элде кеңири тараган оозеки философия менен анын “кагазга түшө баштаган” философиясынын айырмасын нагыз улуттук көрүнүштүн эволюциясы катары көрүүгө болот. Албетте, философиясы жок улут болбосу анык чындык. Кыргыздар өзгөчө кыялкеч, ойчул, даанышман, акылмандуулукту сүйгөн эл экендиги өзүнүн бай, теңдешсиз, түрдүү жана бийик көркөм дөөлөттөрүндө негизинен, акылмандыкты даңазалаган уюткулуу ой-туюмдарды терең катмарында сиңирип жашагандыгын таанып билүүгө болот. Андан ар бир көчмөн кыргыздын кыялкеч, ойчул, фантазияга бай, жомокчу жана жамакчы дүйнөсүнүн өөрчүгөндүгүн көрүүгө болот.

Биз философиялык ой-сезимдин эң алгачкы, байыркы катмары жөнүндө сөз кылганыбызда элдик бир нече майда жанрларды: эмгек ырлары, ырым жана дарымдар, миф жана легенда, үлпөт ырлары, дин ырлары, сүйүү ырлары, кошок, арман,

санат, терме өңдүү темаларга арналган көптөгөн далилдик материалдардын негизинде иликтөөлөрдү жүргүзүүгө болот. Адамдын ички сезимин, ой-толгоолорун ыр түрүндө баяндаган көлөмү чакан ырларды лирикалык ырлар тобуна киргизебиз. Лирика деген түшүнүктүн түпкү теги байыркы гректердин лира деген музыкалык аспабынын атынан аталып, анын коштоосу менен аткарылган чыгармалар лирикалык ырлар деп аталган. Лирикалык ырлар тематикалык мүнөзүнө жараша эмгек ырлары жана турмуш ырлары болуп бөлүнөт.

2. Изилдөө методдору

Кыргыздын белгилүү окумуштуулары Ж. Субанбеков, С. Мусаев, З. Кыдырбаева, Ж. Таштемиров, С. Закиров, Б. Кебековалар элдик оозеки чыгармачылыктын бул чакан жанры боюнча бир топ алгылыктуу иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн (К. Артыкбаев,1982). Анткен менен бул жанрды философиялык поэзиянын башаты катары үйрөнүү иши улуттук фольклор изилдөө багытында али колго алына элек. Ушул теманын алдындагы маанилүү аспекттердин бири болгон лирикалык чыгармалар философиялык поэзиянын жаралуу башатындагы эң алгачкы булак болгондугу атайын изилдөөгө алынбаган. Элге эстетикалык канааттануу тартуулап, көркөм сөз табитин жакшыртып, эргүү-шыгын ойготкон оозеки поэзия сөз өнөрүнөн бөтөнчөлөнүп турган башкы касиети – элдин башынан өткөргөн ар кылымдардагы тарыхын, эзелки ишеним-ынанымдарын, алмустактан тутунган ырым-жөрөлгөсүн, салт-санаасын чагылдырып, тарых менен этнографиянын, психология менен рухий маданияттын гана эмес, анын ичинен көркөм сөз өнөрүндөгү поэзиядагы философиянын предмети боло алгандыгында. Буга далил катары лирика жанрындагы аалам, өлүм, өмүр, адамзат, жаратылыш мазмунундагы алгачкы ой-тутумдар башталып, бирин-бири коштоп, толуктап, мотивдештирип жүрүп өнүгүп келген. Алар улуттун тарыхый аң-сезиминдеги өзгөчөлүктү, жазма-сызмасы болбогон, отурукташкан маданиятты тутунбаган элдин аңчылык көчмөн доордогу уникалдуу маданиятынын тарыхын синхрондуу мүнөздө өз ичине камтыйт.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Ушундан улам алгачкы оозеки поэзия жанрларынын философиялык концепциясынын изилдөөгө алынбай келе жаткандыгынын бирден-бир башкы себеби угуучулар аны болуп өткөн (тарых) жана боло келген (мифтик) чындык түрүндөгү ажырагыс ишенимде гана элдик көркөм чыгармачылык катары гана бир жактуу карап келгендиги болуп жатат. Алар ооздон-оозго көчүп айтылганда дагы философиянын категориялары сыяктуу поэтизацияланбастан, карандай маалымат, жөнөкөй сүрөттөө же таанып-билүүгө тийиш болгон ишеним түрүндө гана кабылданган. Элдик оозеки чыгармалар – элибиздин кылымдардан кылымга жыйнаган залкар ой-мурастары, турмуштук тажрыйбасы, салт-санаасы, ырым-жырымдары. Тарыхчылар белгилегендей, кыргыздар жөнүндө Орто Азиянын байыркы элдеринен экендигин жана алар жөнүндө биздин эрага чейинки II-III кылымдардагы тарыхый документтерде (К.Бобулов, 1980) сакталган маалыматтардын бар экендиги тастыктап турат. Биздин заманга чейинки VIII-XI кылымдарда кыргыздар өнүккөн маданиятка эгедер болуп, өз жазуусу болгондугун Орхон-Енисей жазуулары да ырастайт (М. Борбугулов, 1996). Тарыхый өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнүн күчү менен жазуу маданиятынын жогорку деңгээлин сактап кала албаганы менен байыркы доордон Октябрь революциясына чейинки рухий байлыгынын мыкты үлгүлөрү оозеки түрүндө жашоосун улантып келди. Кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын казынасында элибиздин жашоосун, жан дүйнөсүнүн тереңдигин, үмүт-тилектерин кеңири чагылдырган материалдар бар.

3.1 Философиялык ой-тутумдар

Кыргыздар байыртадан эле жашоо-турмуш жөнүндөгү философиялык ой-тутумдарын, наристе түшүнүгүн сөз өнөрү менен бапестеп, ааламды, жаратылышты

баамдоодо элестүү түшүндүрүүгө аракет кылып келишкен. Эмгек процесси, табият кубулуштары, дүйнөнү кармап турган улуу күчтөр, адамдар ортосундагы мамиле жөнүндө көптөгөн образдар жаратып, ааламдын жаралуу себептерин табууга аракет кылышкан. Дүйнөнүн, заттардын, жаратылыштын пайда болуусуна көркөм образ берип, адам менен адамдар ортосундагы, адам менен табият ортосундагы байланыштарга токтолуп, табияттан тышкаркы акылы жетпеген күчтөргө сыйкырдуу көркөм образдарды жараткан. Ал бейтааныш дүйнө менен адамзаттын өз ара байланышын аңдап билүүгө далаалат жасашкан. Көркөм сөздүн касиети менен сөздүн күчүнө багындыра баяндап, ар түрдүү ишенимдерин жаратышкан. Жашоо шартына ыңгайлашкан мал чарбачылыгында, мергенчиликте, дыйканчылыкта үндүн ар түрдүү болуп чыккан интонациялары менен белгилүү сөздөрдүн айтылышын, үндүн ыргагын эмгектин жүрүшүндөгү ритмдик кыймылдар менен айкалыштырып, жогорку күч ээсине кайрылуу менен түшүмүн арттыруу же төлүн көбөйтүү ишенимин бекемдөө менен ырдын мазмунуна эң эски түшүнүктүн ар түрдүү формаларын жаратышкан. Алгачкы адамдардын эмгекке болгон мамилесинде ар убактарда тилек тилөө, сөздүн магиялык күчү аркылуу ишти жеңилдетүү жана өндүрүмдүү кылуу башкы максат экени элдик оозеки чыгарманын көп жанрында сакталып келген.

3.2 Элдик ырлар

«Оп майда», «Шырылдаң», «Бекбекей», «Саксакай» аттуу элдик ырларда эмгектин мындай чеберлери өтө жогору бааланган. Иштүү аялдар жөнүндө айылдан-айылга айтылган. Баатырдык эпостордо уз аялдар легендарлык образга чейин көтөрүлгөн. Кээде ал уздардын чеберчилиги касиеттүүлүгү менен да түшүндүрүлгөн. Аларды жалпы көркөм ойдон бөлүп алуу оңой иш эмес, бирок философиялык ойдун табияты ачык байкалат. Фольклордон жана макал-лакаптардан, миф-легендалардан, элдик ырлардан философиялык көз караштарды издегенибизде кылым бою табиятты кайра жаратуу, өзгөртүү жана аларга байкоо жүргүзүү аракети менен алек болгон адам баласы өзүнүн аң-сезиминде ошол чындыктын толуп жаткан сырларын ачууга, түшүнүүгө аракет кылган жана аларды талдоо элегинен өткөргөн. Эл акылы мына ушул фольклордук чыгармаларда терең мазмунун тапкан деп белгилейт.

Ошондуктан майда жанрлардын ичине камтылган эл акылмандыгынын үлгүлөрү, таптык коом пайда болгонго чейинки мазмуну кеңири иштелген эмгек процесси менен тыгыз байланышкан адамдын күндөлүк турмушу, дүйнө таанымы чагылдырылган (Ибраимов, 2014). Эмгек ырларынын эң алгачкы формасы белгисиз. Бизге жеткен эмгек ырларынын пайда болушу жөнөкөй гана ар түрдүү эмгектин үндөрүн тууроо аркылуу келип чыкпастан, ошол эмгек процессин жеңилдетүү максатында жана ал эмгектин ээсине кайрылуу менен түшүмүн арттыруу же төлүн көбөйтүү үчүн колдонушкан. Биздин мындай болжолдоону айтуубузга азыр сакталып калган эмгек ырларынын мазмуну жана ар бир элдин тарыхындагы эң эски түшүнүктүн ар түрдүү формалары негиз боло алат. Эмгек ырларынын мүнөзү ар бир элдин турмуш шартына жараша пайда болгон (Б. Кебекова, 2004.). Бирок, кантсе да, эмгек ырлары ошол элдин тиричилигине тикеден-тике байланыштуу өнүгүп отурганын тайманбастан айтууга болот. “Бекбекей”,”Оп майда”, “Шырылдаң”, “Бадик” ырлары жер каймактагандан пайда болуп, адам турмушундагы ар түрдүү катаал жагдайлар көркөм образдар аркылуу чагылдырылып, жаратылыштын катаал түшүнүктөрүн кабыл алууда адамдын эмгек процесси менен жуурулушу табият кубулуштарына баа берилет.

Мисалы: “Шырылдаңдагы” бул “*Тоого конок бүткөндө, Кошо чыккан шырылдаң. Таруу ташка бүткөндө, Талаша чыккан шырылдаң*”, - деген саптар эң алгачкы мезгилдерден тартып жер-жемиштерди, эгиндерди, жан-жаныбарларды, колго бакчу жандыктарга, үй-өсүмдүктөргө айландырган доорлордон кабар берет. Аалам жаралышы

жөнүндөгү эң алгачкы турмуш кубулуштарына баа берип, философиялык бүтүм чыгарат. Ал эми “*Кызыл тоону этектеп, Мен коноюн бекбекей. Кара макмал тонуңа, Жең болоюн, бекбекей, Бекбекей качты бел ашты. Белине белбоо жарашты, Саксакай качты сан ашты, Санына саймалуу саадак жарашты*”– деген “Бекбекейдеги” эмгек менен сулуулук образдуу сүрөттөлүп, кооздукту туюу сезими байыртадан эле дараметке ээ болгон кубулуш экени күбөлөнөт. Кооздукту жаратуу жана баяндоо аркылуу адам баласы табияттын үстүнөн болгон бийлигин арбыткан, аны өз эркине баш ийдирүүнүн механизмин өркүндөткөн.

Жаратылышы боюнча эң байыркы мезгилге таандык болгон “Оп майда” ырында эмгек процессинин көркөм иллюстрациясы менен адам ниетинин, каалоосунун “сыйкырдуу” күчүнө ишенүү, чындыкты эстетикалык таанып-билүү элементи “*Майда-майда, мапмайда, Майдалансын атты айда. Кызыл толгон кырманы, Сузалы биз, кап кайда... Майда бассаң жаныбызга пайда, Талкандары бизге пайда. Орой-орой басканда Ороо толсун, оп майда. Кырча-кырча басканда Кырман толсун, оп майда*”– деп чыгармада жөн эле кырман, эгиндин образдуу элеси гана эмес, максаттуу ой-сезимдер терең берилген. Кыргыз фольклорунда кол өнөрүнүн айрым тармагы боюнча эмгек ырлары сакталып калган. Мындай эмгек ырларына «Тон чыкты» ырын көрсөтүүгө болот. Бул ырдын мазмунуна караганда уз аялдар ишинин ийгиликке жетишин тилегенин түшүнүүгө болот:

Ак токтумдун териси, Ашаткысын келтирдим, Абыдан ийин жеткирдим. Кыткыл кылбай өзүңдү, Ашаткыңды кандырдым. Тап менен тузуң салдырдым. Чык терим, тон тонума, Калдыр-күлдүр этпестен, Түшө койгун жонума.

Ийлебесем маа жазык, Кылдырасаң саа жазык, Тон чык... Тон чык!

Бул ырда алгачкы адамдардын эмгекке болгон анимисттик түшүнүгү да сакталган. Байыркы адамдар колдонгон эмгек куралдарын адамдын сөзүн түшүнүүчү жандуу нерсеге айландырып ага карата антташуу, шерттешүү шарттарын да айтышкан.

Ал эми арман, кошок, керээз ырлары адамдын табият мыйзамынын алдында алсыздыгын, эртедир-кечтир өлүмгө баш ийээрин, артында калган мураскерлерине кайрылган. Ошентип арман, кошок ырлары — коомдогу теңсиздик мамилелерден, жетишпеген турмуштан жана жеке башка түшкөн турмуштун кыйынчылыгынан, өлүмдөн адам башына келген кайгысынан пайда болгон элдик оозеки чыгармалардын бир түрү. Арман ыры өзүнүн тематикасы жана мазмуну боюнча ар түрдүү болот. Коомдун өзгөрүшү менен арман ырынын мазмуну да өзгөрөт. Көрүшүү, учурашуу, айтыш бадик, дарым, оюн ырлары, бакшылардын көрүмү, кирне айтымдары, акыйнек, эмгек ырлары- турмуштун ар кандай кырдаалында адамзат башына түшкөн сыноолоруна туруштук берүүнүн аракетин, жолун издөө катары баалоого болот.

Тыянак

Ошентип, мындай көркөм дөөлөттөрүбүздөн кыргыздын табигат менен эриш-аркак жашаган, коомдук жана жеке турмуш-тиричилиги көчмөндүккө ылайыкташкан ар түрдүү философиялык ишенимдерин аңдап билүүгө болот. Ошондой эле кыргыз элинин көркөм маданияты, рух дөөлөтү, таза жан дүйнөсү, бай ой-толгоосу жана жашоо моралы жагынан да башкалардан айырмаланган калк экендигине, табиятынан ыр жандуу көркөм сөз өнөрүнүн чебери экендигине бизге келип жеткен элдик оозеки чыгармачылыктары аркылуу белгиледик. Көчмөн коомдук турмушунда адамгерчиликтүү акыйкаттыкты, адептүүлүктү теңдикти, азаттыкты, намыскөйлүктү ыйык туткан, ачык, акыйкат демократиясынын табиятын чагылдырган көркөм мурастары, элдик оозеки философиясы аркылуу да түшүнүүгө болот. Ошентип кыргыздардын дүйнөтаанымын чагылдырган сөз байлыгы, рухий дөөлөттөрү жакынкы жана алыскы кошуна элдерге салыштырып караганда, ар түркүн бай экендиги биздин күнгө чейин жеткен адабий мурастарыбыздан

да көрүүгө болот. Кыргыздардагы эпостор, санжыралар дүйнөдө саны-сапаты жагынан теңдеши жок экендиги, макал-лакаптар, комуз күүлөрү, табигат менен айкалышкан ыр-жамактары, элдик оозеки чыгармалары теңдешсиз көркөм баалуу казына болуп кала берет.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы – Фрунзе: Мектеп, 1982.
2. Бобулов, К. Фольклор жана адабият (1980). Адабий сын макалалар, портреттер. Фрунзе: Кыргызстан.
3. Ботояров, К. (1983). Поэтика дүйнөсүндө: сын макалалар. Фрунзе: Кыргызстан.
4. Ибраимов, К. (2014).Элдик оозеки чыгармачылык. Кыргызстан.
5. Кебекова, Б. (2004). Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. 1-том. Б.: 607б.

УДК 8.80

О ТЕРМИНАХ РОДСТВА И СВОЙСТВА В РУССКОМ, КЫРГЫЗСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мадмарова Г.А., д.ф.н., профессор
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Фэн Цзин, магистрант
Ошский государственный университет Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Статья посвящена проблематике сопоставления терминов родства и свойства в языках различного типа.*

Ключевые слова: *термины родства, свойство, кровное родство, боковое родство, концепт.*

ОРУС, КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНДЕ ТЕРМИНДЕРДИН ТЕКТЕШТИГИ ЖАНА ТҮЗҮЛҮШҮ ЖӨНҮНДӨ

Мадмарова Г.А., ф.и.д., профессор
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Фэн Цзин, магистрант
Ош мамлекеттик университети Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макала ар кандай типтеги тилдерде терминдердин тектештигин жана түзүлүшүн салыштыруу маселесине арналган.*

Ачкыч сөздөр: *тууганчылык, мүлк, ынтымак, каптал туугандык, түшүнүк.*

ABOUT TERMS OF KIND AND PROPERTIES IN RUSSIAN, KYRGYZ, AND CHINESE LANGUAGES

Madmarova G.A., Doctor of Philosophy, Professor
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Feng Jing, undergraduate
Osh State University Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract : *The article is devoted to the problem of comparing the terms of kinship and property in languages of various types.*

Key words: *terms of kinship, property, consanguinity, lateral kinship, concept.*

1. Введение

Термины родства образуют такую лексико-семантическую группу, которая самим интенсивным образом употребляется в повседневной жизни, и в то же время она уходит

своими корнями в исключительно древние периоды истории общества: в них сосредоточены характерные для каждого языка семантические особенности, но вместе с тем они. имеют исключительное историко-этнографическое значение. Особую роль среди терминов родства играет категория терминов брачного родства (свойства), - эти термины чрезвычайно тесно связаны с социальной структурой общества - как с актуально функционирующей, так и с той, которая бытовала в предшествующие периоды развития общества.

С развитием национальной культуры начал свое развитие и язык. Язык как зеркало культуры, отражает ее во всех значениях и интерпретациях. Но для того, чтобы понять в полной мере все значения данной терминологии, нужно в первую очередь изучить язык той или иной культуры. В процессе изучения языка мы можем столкнуться с различными словами-терминами, которые носители культуры используют и употребляют в повседневной жизни. Во время изучения любого языка, обучающийся всегда сталкивается с определенными трудностями при рассмотрении слов, обозначающих отношения людей друг к другу по родству, а также использованию данных лексем в коммуникации. В научном обиходе эти слова называют терминологией родства.

Термины родства во многих языках относятся к древнейшему периоду и составляют наиболее устойчивый пласт языка. В первую очередь происхождение терминов родства связано с развитием сознания общества и формированием семьи как неотделимой части культуры. Нужно отметить, что термины родства используются, чтобы определить родственные отношения между людьми. Тем самым, одно и то же лицо, например отец, может быть и сыном, и дедом; дочка может быть и внучкой, и дочерью и т.д. Можно сказать, что термины родства - это слова, которые используются в кругу определенных людей, которые связаны между собою кровными или брачными связями. И этот круг людей представляет собой одну отдельнуюсемью.

Термины родства имеют свои признаки по отношению индивида к какому – либо члену семьи. В каждой культуре родство – это, в первую очередь, связи в семье и между семьями мужа и жены, и это связь берет начало от одного человека или одного родоначальника. Если родоначальник один, то родство называют однородным или кровным. Имея в виду, что кроме людей этого клана, к ним не относится никакой иной человек из другого клана. Если же один род вступает в брачные союзы с другим родом, то тогда это родство называют свойством или родством разнородным. Помимо этого еще нужно отметить духовное родство. Духовное родство обычно характеризуется отношением человека к какой-либо определенной вере.

2. Методы исследования

У китайского народа родство по близости делится на линии и степени. Родственная линия – это цепь рождений, которая непрерывно продолжается во времени. Также родственная линия делится на восходящую линию, на нисходящую и на боковую. Восходящая линия подразумевает отношение от одного лица к другому в степени возрастания. Например, от данного лица к отцу, деду, прадеду и выше. Нисходящая линия представляет собою противопоставление восходящей линии, то есть в обратном порядке. Например, от данного лица к сыну, внуку, правнуку и далее. Каждая такая линия составляет степень, и нужно добавить, что это также связано с рождаемостью в семье. Например:

曾祖父、外曾祖父— прадедушка, 曾祖母、外曾祖母— прабабушка, 祖父、外祖父— дедушка, 祖母、外祖母— бабушка, 父亲— отец, 母亲— мать, 丈夫— муж, 妻子— жена, 伯父、叔父、舅父— дядя, 姑母、姨母— тётя, 儿子— сын, 女儿— дочь, 哥哥—старший

брат, 姐姐— старшая сестра, 弟弟— младший брат, 妹妹 — младшая сестра, 堂兄、堂弟、表兄、表弟— двоюродныйбрат, 堂姐、堂妹、表姐、表妹— двоюродная сестра, 侄子、外甥—племянник, 侄女、外甥女— племянница, 孙子、外孙子— внук, 孙女、外孙女— внучка, 曾孙、外曾孙— правнук, 曾孙女、外曾孙女— правнучка

Главной в родстве является парная семья- это муж, жена и дети. Все остальные считаются ее элементами или исходящими от семьи связями. Также нужно отметить, что все остальные термины родства - это набор слов по отношению человека к человеку. Например：

-Родственник мужа: 公公(свёкор) 婆婆(свекровь) 夫兄、夫弟(деверь) 夫姐、夫妹(золовка)

-Родственник жены: 岳父(тесть) 岳母(тёща) 妻兄、妻弟(шурин) , 妻姐、妻妹(своячница).

3. Результаты и обсуждения

Родственность одного лица по отношению к другому определяется степенью. Тем самым, кровное родство и боковое родство делятся на степени. Кровное родство является прямым родством, то есть сын-отец, дед-внук и т.д. Боковое родство имеет три степени. Первая восходящая степень в боковой линии, это от отца и матери данного лица к брату или сестре, затем к племяннику. Вторая восходящая степень в боковой линии, это от деда и бабушки к дяде или тете данного лица, от него к двоюродному брату или сестре. Третья восходящая степень боковой линии может также дальше продолжаться вне разрывной цепи. Тем самым можно выделить и третью, и четвертую линию и т.д.

Родство по браку тоже имеет свои отличия, оно делится на двухродное и трехродное. Двухродное - это родство, куда входят родственники данного лица (мужа) и его жены. Трехродное - в него входят родственники данного лица (мужа) и родственники жены его брата. Подразделяя родство по степени, по линиям, по отношению человека к другому человеку по кровному родству, появляется необходимость исследования терминов родства, которое обуславливает собой четкое понятие и различие того или иного термина родства в использовании в повседневной жизни. Однако для полного осмысления и понимания терминов родства, нужно определить его первоначальные истоки и историю происхождения. В связи с этим исследование терминов родства и свойства является очень актуальным.

Семья играет важную роль в формировании сознания человека как личности. Поэтому концепты отец/мать, сестра/брат, свекровь/невестка, теща/зять и т.п., отраженные в национальном языке, становятся своеобразными символами мышления и деятельности того или иного народа. При помощи важнейших концептов языка в коллективном языковом сознании формируется целостное представление конкретного народа о мире; уникальный способ его способа восприятия окружающей действительности; определенные стереотипы. “ Будучи частью лексического состава языка, они представляют общее лингвистическое явление, иихособенности опреде-ляются внутреними законами развитияязыка.” (КрюковМ.В., 1972: 3) Сравнивая термины родства русского и китайского языков, можно сказать, что этимологически в обоих языках сохранились следы древних представлений о семейных отношениях, когда невесты «входили» в новую семью их ниоткуда. В китайской культуре, более консервативной и устойчивой, ярче проявляются представления о том, что семья, семейное имя переходят по мужской линии, что дочери уходят из семьи после замужества, становятся чужими для своих родителей, что родители жены тоже чужие, они отдали свою дочь в новую семью и

связь между ними стала второстепенной по сравнению с ее новой семьей, семьей мужа.

В русском языке существует концепт *теща*, который имеет ярко выраженную негативную окраску в сознании русского человека (имеются в виду мужчины). В русской культуре популярны многочисленные анекдоты на тему *теща* и *зять*, в которых большей частью отношение зятя к теще и наоборот является отрицательным:

1. *Сидят вечером муж и жена, смотрят фильм ужасов. Вдруг на экране появляется УЖАС. Жена: «Ой, мама!». Муж: «Теща? Да, похожа».*
2. *Теща мечтательно рассказывает зятю:*
   - Когда я была молодой, то была глупой, наивной и совершенно некрасивой... - Мама, вы прекрасно сохранились!

Отношение свекрови к невестке и наоборот также часто отличается негативной экспрессией:

1. *Мать говорит сыну: - Эта твоя девушка мне так противна, что я с удовольствием стану ее свекровью.*

2. *Беседуют две девушки: - У меня золотой муж, золотые дети, а золотую свекровь я переплавила, и у меня теперь золотые часики, колечко и браслет*

В кыргызской лингвокультуре нет психологического противостояния между тещей и зятем, и оппозиция *зять/теща* не отражается в анекдотах. Видимо, это объясняется тем, что семья дочери всегда живет отдельно от ее родителей, тогда как в русской культуре часто бывает наоборот. Оппозиция же *свекровь/невестка* у кыргызов выражена очень ярко и, чаще всего, имеет положительную окраску:

1. Кайнене менен келиндин зуаласы бир. Букв. Свекровь и невестка всегда похожи.
2. Тамга айтам, келиним сен ук. Букв. Говорю крыше, а ты, невестка, слушай.

Имеется и небольшое количество пословиц с отрицательной окраской:

1. Келин кыз болбойт, кайнене апа болбойт. Букв. Невестка не станет дочерью, а свекровь – матерью.

Как видим, отношения между *невесткой и свекровью* в кыргызской культуре более толерантны, чем в русской. Это можно объяснить менталитетом кыргызских женщин, которые стараются не прекословить старшим, тем более – родственникам. Таким образом, можно сделать вывод, что мусульманская культура обеспечивает терпимые взаимоотношения в семье между невесткой и свекровью, зятем и тещей. Именно национальная культура диктует правила поведения в семье, отношение к родным и близким.

В китайской культуре также существует определенное противостояние между двумя этими понятиями, хотя считается, что хорошие отношения между снохой и свекровью могут привести к благополучию в семье:

1. Любящая жена почтительна к свекрови, любящий сын почтителен к учителю.
2. Если наладить отношения между снохой и свекровью – будет гармония в семье.

Выводы

Изучение культуры того или иного народа всегда является актуальным, потому что представляет собой ключ к душе народа, к его национальной картине мира. Название родства является не только простым фонетическим символом, но и всеобъемлющим выражением обычаев и обычаев страны, нации и социально-политических экономических отношений. Неявное накопление истории и культуры нации. Родственное наименование является типичным носителем лексической семантики, а также несет марку социальной истории и культуры. Разные языки выражают и отображают различные культурные ароматы.

Литература:

1. Мадмарова Г.А, Межкультурные концепты в тексте художественного произведения. Бишкек, 2017.

2. Петрова А.С. Термины родства в русском и китайском языках// В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. IX междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск: СибАК, 2012.
3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000.

УДК 3.39

ЭПОС «МАНАС» КАК СВИДЕТЕЛЬСТВО ДРЕВНЕЙШИХ СВЯЗЕЙ КЫРГЫЗСКОГО И КИТАЙСКОГО НАРОДОВ

Мадмарова Г.А., д.ф.н., профессор
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Цинь Яо, магистрант
Ошский государственный университет Ош, 723500, Кыргызстан

***Аннотация**: В данной статье рассказывается об исторических связях народов Кыргызстана и Китая, что нашло отражение в народном эпосе-трилогии «Манас».*
***Ключевые слова**: кыргызы, динлин, хроника, эпос, этнический.*

"МАНАС" ЭПОСУ КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ЭЛИНИН БАЙЫРКЫ МАМИЛЕЛЕРИНИН КҮБӨЛҮГҮ КАТАРЫ

Мадмарова Г.А., ф.и.д., профессор
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Цинь Яо, магистрант
Ош мамлекеттик университети Ош, 723500, Кыргызстан

***Аннотация:** Бул макала кыргыз менен кытай элдеринин тарыхый байланыштарын сүрөттөйт, ал “Манас” фольклордук эпикалык үчилтигинде чагылдырылат.*
***Ачкыч сөздөр:** кыргыз, динлин, хроника, эпос, этникалык.*

EPOS "MANAS" AS A CERTIFICATE OF ANCIENT RELATIONS OF THE KYRGYZ AND CHINA PEOPLE

Madmarova G.A., Doctor of Philosophy, Professor
E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
Qin Yao, undergraduate
Osh State University Osh, 723500, Kyrgyzstan

***Abstarct:** This article tells about the historical ties of the peoples of Kyrgyzstan and China, which is reflected in the folk epic trilogy "Manas".*
***Key words:** Kyrgyz, Dinlin, chronicle, epic, ethnic.*

1. Введение

О связях кыргызского и китайского народов сейчас говорится и пишется немало. Доказательством этих взаимоотношений является то, что самые ранние сведения о кыргызах содержатся именно в китайской хронике «Ши-цзи», «Исторических записках» Сыма Цяня. Кыргызы (гяньгуни, цзяньгуни) упоминаются в качестве племени, которое в 201 году было покорено хуннским шаньюем Моде.

В.В.Бартольдт писал: «Рассказ о событии 201 года до н.э. ничего не говорит ни об области киргизов, ни о ее местонахождении; но вместе с киргизами, очевидно в качестве их соседей, назван… народ динлин…» [2, с.178]. Далее он, анализируя сведения «Истории

старших Хань», автором которого являлся Бань Гу, высказывает предположение о возможности проживания кыргызов «уже тогда, как впоследствии, жили на Енисее», также южнее, в той местности, где теперь озеро Кыргыз-Нор («нор» или «нур» - монг. озеро) [там же, с. 178].

Кроме указанных сведений письменные источники мало отражают сведения о древних кыргызах. Примечательным является то, что китайцы уже в то время различали кыргызов как самостоятельное племя.

2. Методы исследования

Написанное выше считалось неоспоримым на протяжении многих лет. Но недавние исследования китайских ученых доказали, что истории кыргызов не 2200 лет, а 3000 лет. Председатель Фонда исторического и культурного наследия народов Кыргызстана «Мурас» Кыяс Молдокачымов рассказал о крупнейшем историческом открытии в современной истории Кыргызстана – о новой дате первого упоминания этнонима «кыргыз» в китайских летописях.

Один из известнейших историков Китая Юй Тайшан обнаружил, что в хрониках китайского императора 10 века до н.э. имеется упоминание о кыргызах. Юй Тайшан считается признанным авторитетом в китайской истории. После соглашения о взаимосотрудничестве между нашими странами он обратился к архивным материалам, в которых упоминались кыргызские племена. Впервые о них написано еще 3 тысячи лет назад. Китайский император в своих хрониках писал, что кыргызы воинственный народ, который разводит породистых лошадей и живет самостоятельно.

Китайские историки собрали большой материал о древних кыргызах в Японии, Корее, исследованиях европейских ученых, кыргызских ученых и собираются выпустить сборник по истории нашего народа. Открытия китайских коллег вызывает чувство гордости у кыргызстанцев, которые официально становятся древнейшим народом в Центральной Азии.

3. Результаты и обсуждения

На территории Китая в настоящее время проживает большое количество кыргызов: в провинции Кызыл-Суу, а также небольшое количество их в провинции Ганьсу. Обе наши республики издавна связывают дружественные взаимоотношения. Китайские ученые занимаются исследованиями в области кыргызского языка, истории, традиций. Киргизовед Ху Чженшуа с 1957 года производит ряд полевых и теоретических исследований по истории, религиозной ситуации, семейно-бытовым традициям кыргызов. Им были тщательно проанализированы лексические, фонетические и морфологические особенности языка на основе им же собранного лингвистического материала.

Известно, что на просторах Азии некогда обитало этническое объединение под названием китаи или кара-китаи, именуемое также киданями. Кара-китаи имели свой язык со множеством диалектов, слоговую письменность, включающую около тысячи знаков, высокую культуру и экономику, развитую государственность и законодательство.

Это государство, по словам кыргызского ученого Зулпукарова К.З., называлось Великое Ляо (907 – 1125 гг.) и занимало общирную территорию, простираясь от Японского моря на востоке до Хорезма и Балха (Северный Афганистан) на западе [4, с.3-5]. Когда их гурхан находился в средней Азии, восточная часть страны полностью была покорена чжурчженями, действовавшими в союзе с южнокитайской династией Сун (1250). Население страны киданей растворилось среди ханзу, корейцев, маньчжуров, монголов и других народов.

После этого события оставшиеся владения кара-китаев стали называться Западное Ляо. Государство киданей включало в себя Уйгурию, Артыш, Иссык-Куль, Талас, Узген,

Андижан, Фергану, Хасан, Ташкент, Хорезм, Мургаб. Резиденция императора находилась на реке Чу около Баласагуна, то есть на территории современной Киргизии.

Западное Ляо просуществовало 88 лет вплоть до нашествия Чингиз-хана. Кидани остались и осели здесь, участвуя в этногенезе киргизов, ойротов, тувинцев, хакасов, кара-калпаков, узбеков, казахов, монголов и многих других этносов. События в эпосе «Манас» большинство историков связывают именно с этим периодом: борьбой кыргызов против киданей.

Возникновение героического эпоса восходит, скорее всего, к эпохе зарождения кочевого скотоводства как нового уклада жизни. Это привело к коренным изменениям во всей жизни степных племен Евразии, в том числе и древних предков кыргызов. Историк и археолог М.П.Грязнов отмечал: «Все должно было быть приспособлено к условиям постоянных переездов и лагерной жизни. Стада скота, перешедшие в частную собственность патриархальных семей, неравномерно обогащали их и были заманчивой добычей при грабительских набегах. Война стала постоянным промыслом. Возросла общественная роль военных предводителей всех степеней, обогащавшихся за счет военной добычи. Потребовалась новая, более стройная организация на военный лад всей общественной жизни. Род и племя начали управляться на началах военно-демократического строя» [3, с.47].

В этот период резко возросла роль отдельных личностей, которые могли привести народ к пассионарному всплеску. Наиболее сильные и активные личности, снискавшие авторитет мужеством и боевым опытом, получали звание батыров. Образ богатыря Манаса, скорее всего, первоначально представлял собой образ сказочного героя, побеждающего чудовищ. С развитием феодальных отношений и возникновением крупных племенных объединений и раннефеодальных государств богатырская сказка трансформировалась в героический эпос, наполненный новым национально-историческим содержанием.

В эпосе образ богатыря Манаса предстает как воплощение народного духа. Он вобрал в себя лучшие человеческие черты: доблесть, честь, отвагу, справедливость, великодушие. Вот как описывают образ Манаса сказители эпоса:

Асман менен жериңдин
Тирүүсүнөнн бүткөндөй,
Айың мененкүнүңдүн
Жаркынынан бүткөндөй.
Ай алдында булуттун
Салкынынан бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Салмагынан бүткөндөй.
Словно создан из опоры Неба и *Земли Манас.*
Словно соткан из света Солнца и *Луны Манас.*
Словно собран из *прохлады Подлунных облаков Манас.*
Словно создан из *тяжести*
Толщи земли МАНАС!
(Адекватный перевод автора)

Много чудесных поэтических строк посвящено в эпосе богатырям, но вершиной поэтического творения народа является центральный образ эпического героя Манаса. Вокруг Манаса концентрируются все события эпоса. Сюжет движется благодаря эпическим подвигам Манаса. Манас прежде всего вождь народа, первый среди лучших, благодаря своим выдающимся личным качествам резко выделяется из богатырской среды своих дружинников. Он воплощение эпического идеала народа.

Выводы

В вариантах эпоса наряду с образом Манаса ярко обрисован образ Алмамбета, китайца по происхождению. Его участие в «Великом Походе», его подвиги, храбрость ничуть не уступает главному герою. По сложности судьбы Алмамбет также может поспорить с любым из персонажей эпоса. У дракона научился Алмамбет многому: различать небесное - земное, глупость - мудрость, тьму - свет, душу - тело, смерть - жизнь. Зачатие, рождение, детство, те вещи, которыми он пользовался, великие подвиги, человеческие качества, трагическая смерть Алмамбета осталась в памяти народа той эпохи, как замечательного персонажа на уровне Манаса. Образ Алмамбета относится к положительным персонажам, наряду с образами Бакая, Кошоя и многих других. Поэтому не зря отмечал в своих трудах М. О. Ауэзов [1, с. 65]: «Алмамбет наряду с Манасом занимает особое место в развитии основных действий эпоса «Манас».

В любых вариантах эпоса развитие действий в разделе «Великий Поход» является доказательством тому, что Алмамбета можно считать одним из лучших образов героической трилогии.

Сказанное выше подтверждает давние дружеские связи между кыргызским и китайским народами, которые, благодаря замечательному эпосу «Манас», будут крепнуть и в будущем.

Литература:

1. Ауэзов М.О. //Стенограммы всесоюзной научной конференции, посвященной изучению эпоса «Манас» (5 – 10 июня 1952 г. Г.Фрунзе). – Бишкек: Турар, 2015.
2. Бартольдт В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана: составление, доп. коммент. и предисловие О.Караева. – Б., 1996.
3. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган.[Текст] /М.П.Грязнов. – Л.: Изд-во Государственного эрмитажа, 1950.
4. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. – Бишкек, 2016.

УДК 17.51

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ КАК РЕЗУЛЬТАТ ПРОДУЦИРУЮЩЕЙ ЯЗЫКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПИСАТЕЛЯ

Мадмарова Г.А. д.ф.н.
Абдыкадырова С.Р. аспирант
Ошский государственный университет

***Аннотация**: В данной статье исследована проблема языковой деятельности автора как важнейшая категория художественного текста.*

***Ключевые слова**: автор, языковая деятельность, языковая картина мира, языковые представления, лингвистика, логика, модальность, текст.*

КӨРКӨМ ТЕКСТ ЖАЗУУЧУНУН ТИЛДИК ӨНДҮРҮМ ИШИНИН НАТЫЙЖАСЫ КАТАРЫ

Мадмарова Г.А. д.ф.н.
Абдыкадырова С.Р. аспирант
Ош мамлекеттик университети

***Аннотация:** Бул илимий макала адабий тексттеги жазуучунун тилдик иш маселесин абдан маанилүү категориясы катары изилдейт.*

***Ачкыч сөздөр:** автор, тил, иш-чаралар, тилдик өкүлчүлүгү, тил илими, логика, модалдуулук, текст.*

LITERARY TEXT AS A RESULT OF WRITERS LANGUAGE PRODUCING ACTIVITY

Madmarova G.A. Doctor of Philosophy
Abdykadyrova S.R. Graduate student
Osh State University

Abstract: *In this article, the problem of the author's language activity is studied as the most important category of the artistic text.*

Key words: *language activity, language picture of the world, language concepts, linguistics, logic, modality, text.*

Языковая деятельность писателя-это тема очень большая, почти безграничная, и говорить о ней можно бесконечно много. Но, к сожалению, у нас говорят о ней наоборот, слишком мало; а если и говорят, то совершенно абстрактным образом, общими, ничего не выражающими словами: «красивый язык», «гибкий язык», «сочный язык». «Язык писателя, приемы его письма, излюбленные средства изображения, наконец, присущий ему синтаксис — все это вместе составляет то, что мы называем индивидуальным авторским стилем» [1].

Среди всех представлений выделенное место в процессе мышления занимают представления о языковых объектах - словах и предложениях. Эти представления всегда (за исключением, конечно, глухонемых) являются единством слуховых и моторных представлений, а у людей, с детства имеющих дело с письменностью, к ним может присоединиться и зрительная компонента. Представляя в уме какое-либо слово, мы мысленно произносим его, слышим и, возможно, видим написанным. Будем для краткости называть их языковыми представлениями. Именно поток языковых представлений называют обычно мышлением. Наличие этого потока является специфической особенностью человека; у животных он отсутствует. Так называемое абстрактное мышление на деле - мышление словами, поток языковых представлений. Достижения мысли, которыми так гордится человечество, были бы. Когда мы представляем себе в уме какое-то слово, мы мысленно произносим его, слышим его и, возможно, даже видим его написанным. Короче говоря, мы называем их лингвистическими выражениями. Этот поток языковых представлений, обычно мы называем мышлением. Наличие этого потока есть определенная черта человека, а у животного его нет. Так называемое абстрактное мышление - это, по сути, вербальное мышление потока языковых представлений. Достижение идеи, которой человечество гордится, невозможны без мышления словами.

Значение языковых представлений состоит в том, что они однозначно связаны со словами и предложениями как материальными элементами материальной системы «язык». Эта последняя система есть совокупность всех слов и предложений, произносимых устно, передаваемых по телефону и радио, написанных или напечатанных на бумаге, закодированных на перфокартах для вычислительных машин и т. д., - одним словом, то, что мы назвали выше нервной системой материального тела культуры. Функционально поток языковых представлений ничем не отличается от последовательности их материальных коррелятов - слов. Внешнюю, наблюдаемую сторону мышления можно описать как деятельность, состоящую в создании некоторых материальных языковых объектов, например, произнесение предложений вслух (к сожалению, эти объекты очень недолговечны) или написание их на бумаге. Такую деятельность мы будем называть языковой.

Исследованием языковой деятельности занимаются лингвистика и логика. Лингвистику интересует главным образом синтаксис языков (в широком, семиотическом смысле), логику - семантика. Когда синтаксис и семантика сплетаются, невозможно отделить и лингвистику от логики. Правда, традиционная логика провозглашает себя наукой не о языке, а о законах мышления, но это претенциозное заявление не следует принимать слишком всерьез. Из всех разделов знания, изучающих мышление, подход логики самый внешний, поверхностный. Она не исследует реальных механизмов работы мозга, как нейрофизиология, не строит моделей умственной деятельности, как кибернетика, не пытается фиксировать и классифицировать субъективно воспринимаемые душевные состояния, как психология. В качестве объекта изучения она признает лишь четкие, общественно значимые мысли. Но такие мысли на самом деле суть не что иное, как языковые представления с общественно значимой семантикой. Логический (семантический) анализ языка приводит к первичным неопределяемым понятиям и на этом кончается; он не выводит нас за пределы языка.

Изучение языковой деятельности распадается на две части: одна из них, основная, имеет своим предметом язык, то есть нечто социальное по существу и независимое от индивида… Другая - второстепенная, имеет предметом изучения индивидуальную сторону речевой деятельности, то есть речь, включая говорение. Ф дэ Соссюр подчеркивал, что «оба эти предмета тесно между собой связаны и друг друга взаимно предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила все свое действие, речь, в свою очередь, необходима для того, чтобы установился язык; исторически факт речи всегда предшествует языку».

В отношении языка художественной литературы или стиля художественной речи существуют два взгляда: одни ученые [А. Н. Гвоздев, А. И Ефимов, Р. А. Будагов, М. В. Панов, И. Р. Гальперин и др.] относят язык художественного произведения к системе функциональных стилей литературного языка; другие исследователи [В. В. Виноградов, В. Д. Левин и др.] не считают возможным ставить его в параллель с другими стилями общенационального литературного языка. Мы также придерживаемся второго взгляда на данный объект, так как художественный текст понятие специфичное и многообразное. Он может включать в себя любой стиль, но при этом сохранить свои признаки и свойства. Язык художественного произведения является не только инструментом мысли автора, но и материалом, создающим художественное произведение.

С 20-х годов XX века вопросы о языковом сознании автора, речевой структуре образа автора, словесном мышлении писателя, языковой картине мира, как основные аспекты описания языковой личности, находятся в центре внимания лингвистической стилистики и лингвопоэтики. Однако проблема языковой личности в художественном тексте до сих пор не получила четкой и ясной дефиниции, о чем свидетельствуют терминологические разногласия в исследовании этой проблемы. Сам человек становится объектом более интенсивного исследования, то есть реализуется известный античный принцип «человек есть мера всех вещей».

Различные модели в лингвистике, по мнению С.А. Сухих, опираются на фундаментальную природу человека как части большого и единого образования. При этом «трактовка человека как суммы текстов отражает новый принцип понимания природы», а текст выступает формой существования сознания. Сознание индивида уподобляется тексту: человек как субъект «растворяется в текстах-сознаниях, составляющих великий интертекст культурной традиции». Следовательно, мир познаваем через языковые формы, «значит, наши представления о мире не могут отразить реальность, которая существует за пределами языка, они могут быть соотнесены только с другими языковыми выражениями»[2].

Художественный текст как произведение выражает мировосприятие и миропонимание автора. Сам автор, при всей его неповторимости, отражает ту действительность и те традиции, которые формировали его как личность - политическую, языковую, моральную и эстетическую. В художественном произведении всегда отражается действительность – реальная или придуманная, конкретная или абстрактная. Читая, мы всегда чувствуем авторское отношение происходящему. Именно это и придает дополнительную прелесть чтению, помогает нам раскрывать концептуальность слова или фразы; вызывает различные ассоциации.

В тексте заключена речемыслительная деятельность пишущего (говорящего) субъекта, рассчитанная на ответную реакцию читателя (слушателя), на его восприятие. Историческая правда не всегда равна правде художественной. Перед автором всегда стоит задача создать своего героя, опираясь на исторические факты, свой мир и свою картину мира, которая казалась бы читателю реальной и интересной. Язык художественного произведения имеет специфические признаки и особые свойства, которые не встречаются ни в одном другом стиле литературного языка. Основой этих особенностей является своеобразная функция языка в художественном произведении, где язык не только орудие или инструмент, с помощью которого работают мастера слова, но и материал, создающий художественное произведение. Одной из важнейших особенностей литературы, как словесного искусства, является эта двоякая функция языка. Функции языка в художественной литературе коренным образом отличаются от его коммуникативной роли в обыденных отношениях между людьми.

Организация языковых единиц в системе литературного языка представляет собой условное деление на фонетический, лексический, грамматический уровни, иерархически связанные, где каждый из нижних уровней последовательно организует следующий, более высокий. Словесные ряды художественного текста связаны с композиционным развертыванием текста и в целом зависят от различных факторов, влияющих на организацию текста. В художественном произведении отдельные предложения, сочетаясь между собой, дают в результате некоторую конструкцию, объединенную общностью мысли или темы.

По мнению Ю. Н. Караулова, наряду с распространенным афоризмом «За каждым текстом стоит языковая личность» имеет право на существование афоризм «за каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка»[3]. В другой работе ученого эта мысль сформулирована еще жестче.

Еще одна из важных категорий текста, которая в наибольшей степени проявляет языковую личность – *категория модальности*.

Это очень сложная категория, имеющая много разных интерпретаций. Обычно различают:

1) объективную модальность;
2) субъективную модальность;
3) внутримодальные отношения.

Художник представляет нам кусочек объективной действительности, который имел или будет иметь место в прошлом, настоящем или в будущем. Из повествования мы можем себе составить картину субъективно-личностного отношения автора к происходящему, его симпатии и антипатии, пристрастия, чувства и переживания. Существует много авторских приемов выражения модальности. Например, «повторяя один из стилистических приемов в его разнообразном лексическом наполнении, автор сознательно или бессознательно характеризует какое-либо событие, явление, персонаж, а раскрывает свое к ним отношение». Любой художественный текст несет на себе отпечаток индивидуального стиля писателя. Он объединяет в себе и особенности авторской

личности, и целостность художественного замысла книги, и исторические традиции культуры, на которые опирался в своем произведении автор. Естественно, что в процессе работы художник рисует нам не просто реальный или выдуманный мир, там содержится и многое другое, не видимое на первый взгляд, но очевидное при внимательном прочтении текста. Конечно же, как мы говорили выше, каждый человек воспринимает текст по-своему. Это восприятие зависит от многих факторов; от образования человека, его специальности, национальности, социального статуса, общего тезауруса и проч.[4].

Таким образом, в художественном тексте, являющемся результатом речемыслительной деятельности, автор вербализует свою концептуальную картину мира.

Литература:

1. Наровчатов С.С. Необычное литературоведение. Молодая гвардия. М.: 1973. С. 95
2. Сухих С. А. Личность в коммуникативном процессе. Краснодар: ЮИМ, 2004. С.63
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность М.: Издательство ЛКИ. 2010. С.178.
4. Мадмарова Г. А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения. Бишкек. 2017. С. 295.
5. Мадмарова Г.А. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКАЯ ЛЕКСИКА В ТЕТРАЛОГИИ С.П.БОРОДИНА «ЗВЁЗДЫ НАД САМАРКАНДОМ». Бишкек, 1995.С.15-55

УДК 494.3:894.341:371.302

ҮЙ-БҮЛӨ СЕМАНТИКАЛЫК АЛКАГЫНДАГЫ КОНЦЕПТТЕРДИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ

Максутова Жазгүл Жумабаевна, окутуучу E-mail: jastin0306@mail.ru
Джеенбаева Космира Ажимаматовна, окутуучу E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада үй-бүлө семантикалык алкагындагы концепттер кыргыз улутунун дүйнө таанымына, көз карашына байланыштуу түшүнүктөрдө чагылышы, “ата”, “эне”, “уул”, “кыз”, “эже”, “синди”, “ага”, “ини”, “жеңе” сыяктуу компоненттер камтылган макал-лакаптардагы, учкул, накыл сөздөрдөгү түшүнүктөр талдоого алынат.*

Ачкыч сөздөр: *когнитивдик лингвистика, концептосфера, императив, инвариант, предикат, объект, субъект, этномаданият, лингвомаданият, этнопедагогика.*

КОНЦЕПТЫ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ “ҮЙ-БҮЛӨ” (“СЕМЬЯ”) В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Максутова Жазгүл Жумабаевна, преподователь E-mail: jastin0306@mail.ru
Джеенбаева Космира Ажимаматовна, преподаватель E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *В статье анализируется отражение концептов семантической группы “семья” в понятиях, которые связаны с философией, мировоззрением кыргызской нации, даётся анализ понятиям в пословицах, поговорках, которые включают в себе такие компоненты как “отец”, “мать”, “сын”, “дочь”, “старшая сестра”, “младшая сестра”, “старший брат”, “младший брат”, “невестка”, “снаха”*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концептосфера, императив, инвариант, предикат, объект, субъект, этнокультура, лингвокультура, этнопедагогика.*

CONCEPTS OF SEMANTIC GROUP “ҮЙ-БҮЛӨ” (“FAMILY”) INPROVERBS AND SAYINGS

Maksutova Jazgul Jumabaevna, Teacher E-mail: jastin0306@mail.ru
DjeenbaevaKosmiraAjimamatovna- Teacher E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract: *An article is analyzes the reflection of concepts of the semantic group "family" the concepts which are related to philosophy and worldview of the Kyrgyz nation, analyzes the concept in proverbs, conversations as "father", "mother", "elder son", "younger son", "daughter", "elder sister", "elder brother", "younger sister"," younger brother", "daughter-in-law", "sister-in-law" etc.*

Key words: *Cognitive linguistics, sphere of concepts, imperative, invariant, predicate, object, subject, ethno-cultural, linguistic culture, ethno-pedagogy.*

1. Киришүү

Тилдин коомдогу орду, аткарган кызматы учур талабына ылайык күндөн-күнгө кеңейип бара жаткандыгына күбө болуудабыз. Башкача айтканда, тилди, тилдик бирдиктерди когнитивдик жөндөмдүүлүгүнүн негизги каражаттарынын бири катары изилдөө жалпы тил илиминин, анын ичинде кыргыз тил илиминин азыркы мезгилдеги актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Мындай меселелердин негизи болгон "тилдеги адам жана адамдын тили" концепциясына ылайык, адам баласынын коомдогу ордун, дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашын, анын билимдерин чагылдырууда тилдин жана тилдик бирдиктердин негизги курал катары аткарган кызматын системалуу изилдөөгө алууну когнитивдик лингвистика жаңы илимий тармак катары тынымсыз изилденүүдө. Мына ошол когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси – концепт.

3. Изилдөө ыкмалары

Биз изилдөөгө алган "ата-эне" концепти кыргыз улутунун дүйнө таанымына, көз карашына негизделип, кыргыз элинин дүйнө таанымдык деңгээлдерин, тилдик дүйнө сүрөтүн чагылдырган "үй-бүлө" концептосферасынын алкагындагы "ата", "эне", "уул", "кыз", "эже", "синди", "ага", "ини", "жеңе" сыяктуу компоненттер камтылган макал-лакаптардагы, учкул, накыл сөздөрдөгү түшүнүктөр талдоого алынат.

Ата жана *эне* сөздөрү макалдарда негизинен денотативдик же баштапкы маанилерде кездешет. "Ата" менен "эне" концепти биригип бир сфераны, башкача айтканда, "ата-эне" концептин түзөт. Макал-лакап, накыл сөздөрдүн көпчүлүгүндө бул концепттер бири-бирине байланышсыз берилет. М.Ибрагимов түзгөн "Кыргыз макал, лакап жана учкул сөздөрү. 10551" аттуу жыйнакта бул сөздөр катышкан 167 паремия бар. Булардын 125и "ата" концептинен, 37си "эне" концептинен туруп, 56сында "ата-эне" жана "ата" менен "эне" контрасттык концепттери учурайт [2: 70-73, 478-479 бб.].

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Биз талдоого алган концептосфера – үчилтик. Ал теңдешсиз үч концепттен турат (1-схема). Түрк тилдеринин көбүндө бул үч бурчтук ушундай катышта келет. Ал эми индиевропа тилдеринин дээрлик баарында түрк тилдериндей уңгулаштык байкалбайт. Орус тилин ала турган болсок, буга үч сөз өзүнчө катышат (2-схема).

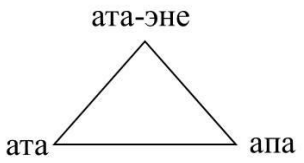

1-схема

2-схема

Кыргыз тилиндеги *ата, эне, ата-эне* деген үч сөздүн маани-маңызы пайда кылган концептосфера көптөгөн накыл сөздөрдүн темасын да, мазмунун да түзөт.

Үй-бүлө түшүнүгүндө жалпылоочу белги бар. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө үй-бүлө – бирге жашаган туугандардын тобу (аялы, күйөөсү, ата-эне балдары менен),- деп берилет [4:662]. Аялы, күйөөсү бул дүйнөгө бала алып келгенде гана *ата* жана *эне* деп аталат жана элибизде: *Ата болуш – ардак, эне болуш - сыймык* деп айтылат.

Мында жалпылоочу “балалуу” концепти кошо туюнтулат. Бул макалда баалоо бар. Адамдын тукум улантуу касиетинин ардактуулугу, сыймыктуулугу басым менен аталат. Ал эми *Ата-эненин кадырын балалуу болсоң билерсиң* деген макал жогорудагы “балалуу” (*Ата болуш – ардак, эне болуш – сыймык)* концептинин толук түрдө, тикеден тике чагылышын туюнтат. Башкача айтканда, 1-макалда “балалуу” концепти менен катар “ата-эне” концепти туюнтулса, 2-макалда ата-эне болгондон кийин *өз ата-энеңдин кадырына жетесиң* когнитемасынанын негизинде “ата-эне”, “чоң ата, чоң эне” концепттери удаалаш чагылат. Бирок бул макалда арсар этишти уюштурган *-ар, -ер, -ор...* мүчөсүнүн негизинде уюштурулган *билер* (бил+ар=*билер)* сөзүнөн уул же кыздын ата-эненин кадырына жетери же жетпеши күдүк экендигин, макалда императив жок экендигин белгилөөгө болот. Жогорудагы макалдын инварианты *Агайындын кадырын жалаалуу болсоң билерсиң, ата-эненин кадырын балалуу болсоң билерсиң деген толук компоненти да кездешет.* Үй-бүлө семантикалык алкагына кирген ага-ини сөздөрүнүн мазмунун камтыган макалынын мазмунун талдоого алсак. **Агайын** сөзү *ага* жана *ини* деген сөздөр биригип, бир сөзгө айланганда, ини сөзүнүн аягындагы *и* тыбышы түшүп, алдына *й* тыбышы кошулган. Ошентип, ал бир сөзгө айланып, жалпылап көрсөткөн маани берип калган [3:11]. Жогорудагы макалдагы ага менен ининин ортосундагы мамилени камтыган тараптар (ага-ини) адресант да, адресат да боло алат. Демек, мындагы мазмун демейдеги күндөрдө бири-биринин кадырын билбей, барктабай, урматтабай же болбосо капарына албай жүргөн болсо, качан гана кандайдыр бир жалаага кабылган же жалаа жабылышы мүмкүн болгон учурда жардамга муктаж болуп (кеңеш берүүсү, колдоосу, зарыл болсо материалдык көмөктөшүүсү) кадырын билүү же болбосо терс пропозицияда деле ишке ашып калышы мүмкүн. Анткени арсар этиштин *–ар, -ер* мүчөсүнүн жалганышы макалдагы ой-туюм бир нече концепттерди (кадыр-баркын билет же билбейт, акылына келет же..., бир тууганын аяйт же ...) чагылдырышынан кабар берет.

Ата-эне баланы тарбиялайт, чектен чыгарбайт, элдик эрежелерди сактоого, эл менен болууга мажбурлайт. Баланын аракети ата-эненин сөзү, айбаты, кадыры менен багытталат. Ата-эненин көзү өтүп кеткен болсо, баланын жүрүш-турушу, тагдыры өзгөрүлүп кетиши ыктымал. Ошондуктан макалдарда “*ата-эне өлсө, бала көбөт*” деген когнитема учурайт. Бул жалпы маани конкреттүү концепттерге ажыратылып, макал *Атасы өлгөн уул көбөт, энеси өлгөн кыз көбөт* болуп жүрөт. Бул макалдын артында көптөгөн имплициттик концепттер жатат: *“уулду ата көзөмөлдөөчү”, “уулга ата баш-көз болчу”, “кызды эне тескөөчү”, “кызды энеси тарбиялоочу”* ж.б. Мында айрыкча *көбөт* этиши макалдагы мазмунду уюштуруучу касиетке ээ. Муну *“бой көтөрүп кетти”, “дердейип калды”, “чалкалап калды”, “дымактуу болуп кетти”* ж.б. маанилеш концепттер кырдаалга ылайык берилди. Атасы өлгөн жана энеси өлгөн сөз айкаштары аныктоочтук милдет аткарганы менен өзүнчө микросүйлөмдөр. Алардын курамы субъекттен жана анын сапатын билгизүүчү өткөн чак формасындагы этиштен же башкача айтканда, чакчылдан турат. *–Сы, - си* аффикси бул предикаттык катыштагы сүйлөм-сөз айкашын *уул, кыз* сөздөрү менен, макалдагы башкы субъекттин аттары менен туташтырып турат. Демек, таандык *–сы, -си* мүчөсү эки субъектти (ээни) өз ара байланыштыруучу кызматын аткарып жатат. *Атасы өлгөн* жана *энеси өлгөн* макалдын түзүмүндө “ата-энеси өлгөн (көз жумган)” когнитеманы билгизет. Макалда *ата-эне* сөзү *ата, эне* эки сөзүн бириктирип, жалпы мазмунду кабыл алды. Ошондуктан бул жалпы маанини когнитема деп айтсак болот.

Макалдагы башкы предикат башкы субъекттердин (уул, кыз) өзгөчөлүгүн чагылдырып турат. Бул башкы предикат – *көбөт* этиши. Ал эки жолу кайталанып, параллелдүүлүктү жаратып, башкы маани да кайталанган предикаттардын ички мазмунунда. Анын мазмунун түз жана өтмө маанилердин тутуму шарттоодо. Көбүү

процесси нерселердеги физикалык өзгөрүүнү билгизет, башкача айтканда, нерселердин табигый түзүлүшү бошоңдоп, демейдеги көлөм чоңоюп кетишин көбүү процесси менен байланыштырууга болот. Жаш адамдын (уулдун, кыздын) өмүрүндөгү трагедия (ата-эненин өлүмү) анын кыял-жоругуна, адамдарга болгон мамилесине кескин таасир тийгизиши мүмкүн. Бул учурда кызга же уулга мүнөздүү оң сапаттарды кайсы бир терс сапаттар аралап, асыл касиеттерди "сейректетип", бошоңдотуп коюшу ыктымал. Ошентип, *көбөт* предикатындагы мазмун социалдык-психикалык жактан жүйөлүү эле кубулуш катары каралууга акылуу.

Ал эми *Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн, энем өлсө өлсүн, энемди көргөн өлбөсүн* макалын "ата-энем өлсө өлсүн, ата-энемди көргөн өлбөсүн" когнитемасы аркылуу жалпылайбыз. Бул жерде таандык *–м* мүчөсү сүйлөмдү сүйлөөчүгө ыйгарбайт. Мүчө жалпылоочу мааниде. Ал ар бир эле адресантка да, адресатка да тиешелүү боло алат. Анын прагматикалык диапазону ийги жана кенен. Макалдын семантикасында ата-эне, өлсө өлсүн, көргөн өлбөсүн сыяктуу конкреттүү пропозицияларды жаратып турат. Бул пропозицияларды реконструкциялап гана тикелентүүгө болот. Макалдык мазмундун орчундуу жүгү *ата-энемди көргөн өлбөсүн* сүйлөмүнө түшүп турат.

Макалдагы көргөн этишинин мааниси уюштуруучу касиетке ээ. Муну "ата-эненин балдары өлбөсүн", "ата-энемдин бир туугандары өлбөсүн", "ата-энемдин достору өлбөсүн", "ата-энемдин жакындары өлбөсүн" сыяктуу маанилеш концепттер кырдаалга ылайык чагылганын байкоого болот. Башкача айтканда, "үй-бүлө" концептосферасынын мазмуну чагылат.

Айрым макалдарда кездешкен: *Аталуу жетим – арсыз жетим, энелүү жетим – эрке жетим; Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө болсочу; Аталашым аттан түш, энелешим ээрге мин* деп айтылып, жетим баланын позициясы менен караганда *эне* баалуурак. Бул макалдарда ата-эне концептинин компоненттериндеги контрасттык мазмун ата менен эненин үй-тиричилигиндеги ордуна, балага болгон мамилесине, балдарынын өз ара алакасына карап күчөтүлүп берилген. Кыргыз макалдарынын көпчүлүк бөлүгүндө көркөм стилдин тилдик каражаттары арбын колдонулуп, уйкаштыкты жарата аларын жогорудагы макалдардан да аңдасак болот. Фонетикалык-стилистикалык каражаттардын, бир эле учурда параллелизмге, антонимия кубулушуна, анафорага мүнөздүү болгон *аталуу* (жетим) *арсыз,энелүү* (жетим) *эрке, аталаштан алтоо, энелештен экөө, аталашым аттан* (түш), *энелешим ээрге* (мин) сөз айкаштары макалдын баалуулугун арттырат.

Жогорудагы макалдарды өз алдынча талдоого алсак: биринчи макалда эне сөзүнүн концептин эрке жетим сөз айкашындагы мазмун толуктап турат. Мында эне өз милдетине ылайык, үй-бүлөдөгү ордуна жараша атасыз өсүп жаткан баласына кам көрүп, аздырбай-тоздурбай, ачка койбой, кирдетпей, айланып-үйүлүп тарбиялоосу белгиленет. Ата бул милдетти аткаруудан оолак, кир-кок, тамак-аш өгөй эненин колунда, ал сырткы иштерге жооп берет. Элибизде мындай иш-аракеттер менталдык аң-сезимге сиңип калган. Ошондуктан энесиз жетим жүдөө, ары жок болот.

Экинчи макалда да эненин данакерлөөчү, бириктирүүчү күчү белгиленет. Ал өз балдарын (кимден туулганына карабай) ынтымактуулукка, өз ара көмөктөшүп жүрүүгө, бирин-бири колдоого тарбиялайт. Мындагы алтоо, экөө сөздөрү негизги сөздөргө тыбыштык гармония түзүү үчүн эле (ата – алтоо, эне – экөө) келтирилген. Өз ара ызатташуу, бирин-бири сыйлоо маселеси энелештерге мүнөздүү экендиги үчүнчү макалда да даана берилген. Макалдын идеясы боюнча, аталаштарга эрегишүү, биринин мүлкүн же унаасын бири тартып алууга аракет, энелештерге өз ара көмөктөшүү, бири-биринен эч нерсе албоо (үйдү, малды ж.б.) сезими мүнөздүү экендиги чагылдырылган.

Ошентип, ата-эне концептиндеги контрасттык “төрөткөн тарап – төрөгөн тарап” мааниси жана анын вариациялары эле камтылбастан, алар атаган жактардын (денотаттардын) үйдөгү орду, ролуна багынычтуу балдардын ортосундагы мамиледе да контраст-айырма болорлугун белгилөөгө болот.

Тыянак

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген макалдарда эксплициттик жана имплициттик маани бирин-бири шарттап турат. Имплициттик маани сүйлөөчүнүн оюнда, эксплициттик маани паремиянын тексттинде берилген. Мындай макалдардын катарын мындан ары да толуктоого, улантууга болот. Үй-бүлө семантикалык алкагындагы концепттердин (*ата-эне, ата, эне, чоң ата, чоң эне, таята, таене, небере, кыбыра, уул, кыз, эже, сиңди, карындаш, байке, таяке, аке, ага, тага, жеңе, жезде, таеже, кайын ата, кайын эне, кайни, кайнага, кайнеже, кайын сиңди, өгөй кыз, өгөй бала, жетим, жубан, катын, зайып эр, күйөө, куда-сөөк* ж.б. ушул сыяктуу) компоненттери паремияларда арбын кездешерин белгилейбиз. Булардын ар бирине токтолуп, кеңири талдоого алып, башка элге этномаданиятыбызды, лингвомаданиятыбызды, этнопедагогикабызды жайылтууга, үлгү кылууга болот.

Адабияттар:

1. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. –Ош, 2006. – 146 б.
2. Кыргыз макал-лакап жана учкул сөздөрү/Түз.: М.Ибрагимов. Кара-Балта, 2005, - 500 б.
3. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү/ Түз.: К.Сейдакматов. –Ф., 1988. – 275 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.–Б.: “AVRASYA PRESS” 2011, Биринчи бөлүк - 880 б., Экинчи бөлүк – 891 б.
5. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор/Түз.: Ж.Ы. Койчуманов, Ы.Кадыров. –Б.: 2012. – 540 б.
6. Эргешова С.Б. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. Ош, 2012. – 152 б.

УДК 494.3:894.341:371.302

ОБОНДУУ ЫРЛАРДА “АТА-ЭНЕ” КОНЦЕПТИНИН БЕРИЛИШИ

Максутова Жазгүл Жумабаевна, окутуучу E-mail: jastin0306@mail.ru
Джеенбаева Космира Ажимаматовна, окутуучу E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Ош мамлекеттик университети, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада “ата-эне” концептине тиешелүү негизги номинанттар талданат, булардын поэтикалык семантикасы, элестүүлүгү, баалоочулук касиеттери сыпатталат. Кыргызча элегиялык, ариялык мүнөздөгү обондуу ырларда кездешүүчү “үй-бүлө” ири концептинин чегинде “ата”, “эне/апа” концепттеринин берилиши, идеялык-тематикалык, менталдык жана аксиологиялык мүмкүнчүлүктөрү каралат.*

Ачкыч сөздөр: *концепт, когнитема, акын, обон, предикат, элегия, ария, строфа, символика, лирика.*

КОНЦЕПТ “АТА-ЭНЕ” В НАПЕВНЫХ СТИХАХ

Максутова Жазгүл Жумабаевна, преподаватель E-mail: jastin0306@mail.ru
Джеенбаева Космира Ажимаматовна, преподаватель E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Ошский государственный университет, Ош, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *В статье рассматриваются основные номинанты концепта “родители” описываются их поэтическая семантика, образность и оценочные свойства. В ней на материале песенных стихотворений элегийного и арийного характера анализируются репрезентативы концептов “отец”, “мать” в рамках макроконцепта “семья”, раскрываются идейно-тематическое, ментальное содержание и аксиологические возможности.*

Ключевые слова: *концепт, когнитема, поэт, мелодия, предикат, элегия, ария, строфа, символика, лирика.*

CONCEPT "ATA-ENE" IN MELODIC VERSES

Maksutova Jazgul Jumabaevna, teacherE-mail: jastin0306@mail.ru
DjeenbaevaKosmiraAjimamatovna- Teacher E-mail: kosmira.85.kg@mail.com
Osh State University, Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract: *The article discusses the main nominees of the "parents" concept, describes their poetic semantics, imagery and evaluation properties. In it, on the material of elegiac and aryan nature song poems, the representations of the concepts of "father" and "mother" are analyzed in the framework of the macro-concept "family", the ideological and thematic, mental content and axiological possibilities are revealed.*

Key words: *concept, kognitema, poet, melody, predicate, elegy, aria, stanza, symbolic, lyrics.*

1. Киришүү

Көркөм адабияттын идеялык-тематикалык, көркөмдүк-эстетикалык жана жанрдык изденүүлөрүнө ар бир акындын же жазуучунун өз деңгээлине жараша үлүшү болот. Акындын жеке чыгармачылыгында изденүүсүнөн жаралган көркөм табылгалар, оригиналдуулук канчалык көп болсо, адабияттагы салымы ошончолук чоң болот.

Кыргыз поэзиясында соңку мезгилде жаңы стиль, жаңы багыт, өзгөчө ой-туюм, логикалуулук, философиялык тереңдикти камтыган строфалардын уламдан-улам жазылып, жаңыланып тургандыгына күбө болуудабыз. Ал эми ошол строфалардын окурмандарга дагы да жеткиликтүүлүгүн, жакындыгын, уккулуктуулугун арттырууда жаратылган обондун да мааниси зор.

Кыргыз окумуштуулары ушул күнгө чейин обондуу ырлардын тематикасына (анын ичинде ата-эне темасына арналган), тилине, көркөмдүк-эстетикалык мазмунуна, жаралышына атайын лингвистикалык талдоо, изилдөө жүргүзбөгөндүгү макалабыздын актуалдуулугунан кабар берет.

Ата-эне темасына кайрылбаган бир да акын, обончу, аткаруучу жок экендиги жалпыга маалым. Ырдын түбөлүктүүлүгү обону менен синкреттештирилгендигине байланыштуу болушу ыктымал.

2. Изилдөө ыкмалары

Обондуу ырлардын жеткиликтүүлүгүн көбүнчө элегиялык жанрдагы, ариялык мүнөздөгү ырлардан байкоого болот. **Элегия** термини адабиятта *санаалуу, капалуу кыял менен жазылган, чыгарылган лирикалык ыр,* ал эми музыкада *санаалуу, кайгылуу ойго салып, муңкануу сезимин туудуруучу музыкалык чыгарма* [3: 146], ал эми **ария** – *музыкалык чыгармаларда жеке адамдын аткаруусуна ылайыкталган ыр* [3: 23],- деп берилет.

"Ата-эне" концептин камтыган поэзиянын маанайы окшош болуп, бирдей эле темалар ("Атама", "Апама", "Энеме", "Ата-энеме"...) ырдалып, болгону авторлор башка, элдик, эстрадалык жанрда түрдүү деңгээлде аткарылууда. Ал ырлардын, обондордун жеткиликтүүлүгү өзүнүн сезимдерин, ички толгонууларын берүүгө, лирикалуулукка, акын катары өзүн-өзү ачып берүүгө басым жасалгандыгы менен өзгөчөлүгүн аңдоого болот.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Обондуу ырларды жаратуучулар, аткаруучулар, угуучулар көбүнчө куплет (1-куплет, 2-куплет...) деп колдонушуп келүүдө. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **куплет** – ырдын бир нече саптан турган бөлүкчөсү [2:107] деп берилсе, кыргыз адабияты боюнча терминдердин түшүндүрмө сөздүгүндө **куплет** (фр. – түрмөк) строфа [3:60] түшүнүгү менен бирдей каралат. Ал эми биз изилдөөбүздө строфа түшүнүгү менен атоону

туура көрдүк. Анткени **строфа** куплет, ыр түрмөгү түшүнүктөрүн өзүнө камтып, эки же андан ашык ыр саптарынын уйкаштыкка же интонацияга жана мааниге негизделген биримдиги [3:60] деп берилген. Демек, ыр саптарынын белгилүү уйкаштык ыкмасында бири-бирине тыгыз айкалышып, чырмалышып, интонациялык жана ритмдик жактан бир бүтүндүктү билдирүүчү көрүнүш болгон строфа болуп эсептелет. Обон жаратууда саптардын бири экинчиси менен тыгыз айкашышы, интонациялык, ритмдик жактан толукталышы, үндүн, музыканын тембрине ылайыкталышы негиз болгондуктан, ырдын сөзүнүн идеялык-тематикалык жогору болушу, дабыштуулуугу, уккулуктуулугу ж.б. өзгөчөлүктөрү баалуу болуп эсептелет. Биз төмөндө тандалган обондуу ырлардын айрымдарындагы "ата-эне" концепти камтылган обондуу ырларды талдоого алабыз.

С. Жигитовдун "Элегия" ырына кыргыз элинин улуу таланттары А. Атабаев, А. Керимбаев, Т. Казаковдор кайрылышып, обондорду жазышкан. Үч залкар обончунун обонунда тең ушул күнгө чейин ырдалып келген бул ырды мисал катары алсак. Окумуштуу Т. Колдошов "Кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын калыптанышы жана өнүгүшү" филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук наамын алуу үчүн жазган диссертациясында [1] С.Жигитовдун "Элегия" ырына кеңири токтолуп кеткен.

Ырды окуп баштаганда эле делебеңди козгогон билинер-билинбес муң каптап, көңүлүңдү дүрт эттирет. Ырдын алгачкы саптарында акындын атасы өтүп кеткенден кийин өзү чоңойгон үйгө өзү "чоочун" болуп калганын айтат. Демейде, жөн эле термелишкен теректер өздөрүнчө күбүр-шыбыр кылып, акынды "өгөйсүнтүп" жатышкандай сезим калтырат. Акын терезеден калдайып көрүнгөн теректерден "Шуулдаба, терегим, теректерим" деп суранат, силер шуулдаган сайын өмүрүмдүн "өкүттүү" кездери эске түшүп, уктай албай жатканын поэтикалык тил менен чебер берет.

Тоо койнуна кысылган кыштагымда,
Там-ташы бар түзөңдүн төш жагында.
Турар эле шуулдап миң түп терек,
Тигип койгон атакем жаш чагында.

Оо, мен анда бактылуу бир баламын,
Оюн, күлкү, көпөлөк – уулаганым.
Уктаганым байкабай калар элем,
Угуп жатып теректер шуулаганын,
Убайымдуу алдейлеп ырдаганын.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң ыйлагым келет менин…[www.super.kg/moble/media]

Ырда берилгендей, символикалык белгини туюнткан "теректердин шуулдашы" тоо койнунда жайгашкан чакан айылда атасы менен бирге миң түп теректердин көчөтүн тиккенин, өзүнүн бактылуу балалыгын, оюнга кумары канбай, агасы менен көпөлөк кууп жүрүп, чарчап теректердин «шуулаганын» угуп, апасы алдей айтып жаткандай уктап калганы аң-сезиминде элестейт.

Биринчи строфанын 3-4-саптарында аткарылган жумуштун кимге тиешелүүлүгүн (багбанчылык эркекке мүнөздүү) берүү менен бирге *"миң түп теректин шуулдашы"* акындын атасын эстетип, башкача айтканда, "ата" концептинин чагылышын кабардайт. Ал эми кийинки строфанын 5-сабында *апа* сөзү колдонулбаганы менен *алдейлөө* сөзүнөн "апа" концептинин, башкача айтканда, теректердин шуулдашы аркылуу апасынын алдей айткандыгын түшүнүүгө болот. Ыр сабындагы "теректердин шуулдашы" бир эле учурда

“ата-эне” концептин чагылдырууда символ катары да, субьект катары да, ошол эле учурда предикат (сезүү, кабылдоо предикаты) катары колдонулгандыгын байкоого болот.

Ушул эле ырдын текстине кайра кайрыла турган болсок:

Апам өлүп, артынан атам ооруп,
Айыкпаган дартынан каза болуп.
Ошондо да теректер шуулдаган
Коштошкондой көрүнөө капа болуп,
Кошок айтып жаткандай созолонуп.
Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң ыйлагым келет менин…[www.super.kg/moble/media]

Ырдын мазмунунда берилгендей, үйдүн куту кетип, апасынан ажырап, мөгдүрөп турган жетимдерге ал аз келгенсип, атасы да катуу ооруп, андан айыкпастан каза болот. Ошондо, балким, аба ырайы бузулуп, шамал болсо керек. Ошол шамалдын күүсүнө чайпалган теректердин шуулдаганы негедир акындын туюмунда бизди таштап кеттиң дегенсип, капа болушуп, маркум менен адамдарча коштошуп, аны кыя албай кыңырылып, байкуш теректер бири-бирине көңүл айтышып, желбиреген жалбырагы менен маркумдун жакын адамы катары кошок айтышкандай болот.

Биз талдоого алып жаткан обондуу ырда «Шуулдаба, терегим, теректерим, шуулдасаң ыйлагым келет менин…» деген саптары беш жолу кайталанат, улам кайталанган сайын, окурмандын аң-сезиминде “ата-эне” концептинин чагылышынан түзүлгөн *ата-энеден айрылуу, күйүттө болуу, жетимсирөө, сагынуу...* когнитемаларын билгизет. Ырдын сентименталдуулугун “ата-эне” концептин мүнөздөгөн когнитемалар арттырып, «Шуулдаба, терегим, теректерим, шуулдасаң ыйлагым келет менин…» сөздүн таасирин улам күчөтүп, лирикалык каармандын ички толгонуусун, капалуу маанайын билдирип, ички түйшөлүүлөрүн, сезиминин салкын абалын метафоралар менен берет.

Ал эми жогорудагы саптардын мазмунун улай, текстте “кайрандарым” сөзү аркылуу акын ата-энеси эле эмес, агасы, өзү жөнүндө түйшөлөт. “Үй-бүлө” концептин чагылдырган “кайрандарым” когнитемасы аркылуу ата-энеси өткөн күндөн бери теректер муңканган обон созуп калганын, ал муңдуу обонду алар укпастан “алыс жакта” жатышканын элестетет. Акын көзүнүн жашын сүртүп, качандыр бир күнү өзү да ошолордун катарына барарына көзү жетип, өмүрүнүн канчасы кетип, канчасы калганын капарга албай, атасынан калган миң түп теректин жүрөктүн кылын черткилеген муңдуу күүсүн алар үчүн угуп жашай берем дейт.

Өтүп барат бул заман зуулдаган,
Өтүп барат зуулдап улуу заман.
***Кайрандарым**, а силер жатасыңар*
Терек муңун туйбастан шуулдаган.
Кадиги жок болсо да бир өлүшүм,
Кайсы күнү өмүрүм түгөнүшүн.
*Капарга албай жүрөмүн, **кайрандарым,***
Терек күүсүн эшитип силер үчүн.
Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң, ачышып каректерим
Шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин!..[www.super.kg/moble/media]

С. Жигитовдун “Элегиясындагы” «Шуулдаба, терегим, теректерим, шуулдасаң ыйлагым келет менин…» фразасы акындын жеке тагдырынан кабар берет. Бул жеке адамга ылайыкталган, башкача айтканда, ариялык мүнөздөгү обондуу ырдагы бир адамдын жашоосу, тагдыры, башкача айтканда, “үй-бүлө” концептинин чагылышын

мүнөздөйт. Метафоралаштырылган жогорудагы ырда бүтүндөй үй-бүлө концепти камтылса, сөзү, обону Өсөр Козуевге таандык “Атакем” ырында айтылып тургандай “ата” концепти жөнүндө сөз болот. Ырдын өзгөчөлүгү атага мүнөздүү болгон иш-аракеттердин камтылышында. Ырдан мисал келтирсек:

Эртеден кечке жумуштан келбей,
Эл үчүн иштеп, тамак да ичпей.
Калкымдын иши жылса деп алга,
Талыкпай ойлоп издедиң айла.

Ар бир ак чачың - үзүрлүү эмгек,
Үзүрлүү эмгек жөн эле келбейт.
Унутуп үйдү, берилип ишке,
Кайтасың үйгө дайыма кечте [www.super.kg/moble/media]

Обондуу ырда берилгендей, “ата” концептинин мазмуну контексттеги башка концепттер менен дааналанат. Жогорудагы саптарда кимге (ата же эне) карата айтылып жаткандыгы белгисиз. *Эртеден кечке иштөө, эл үчүн жан үрөп кызмат кылуу, үзүрлүү эмгектенүү* сөз айкаштарынын мааниси – менталдык ой-туюмубузда атага мүнөздүүлүгүнөн кабар берет. Анткени элди, үй-бүлөнү багуу атанын милдети деп түшүнөбүз. “*Унутуп үйдү, берилип ишке, Кайтасың үйгө дайыма кечте”* саптарын элибиздин “Ата - сырткы тон, эне – ички тон” деген макал менен толуктасак болчудай.

Жогорудагы саптардын мүнөзүнөн атага тиешелүүлүгүн белгилесек, төмөндө субьект даана айтылып, катышат.

Атаке, сага амандык тилеп,
Жолуңду жолдоп балдарың келет.
Залкар ой-асыл насаатын айткан,
Карааның бизге күч-кубат берет [www.super.kg/moble/media].

Кыргыз элибизде кездешкен кээ бир паремияларда атаны уул, энени кыз жолдору айтылып, атанын профессиясы уулга, эненин иши кызга өтөрү белгиленет. Ыр саптарынан улам (*Жолуңду жолдоп балдарың келет)Ата көргөн ок бычат, эне көргөн тон бычат* же болбосо *Ата көргөн ок жонор, эне көргөн тон бычар* деген макалдардын (Булар бир макалдын эле эки трансформасы) жогорудагы сапка карата айтылганын, *балдарың* сөзү уулга карата гана эмес жалпы уул-кызга карата айтылып, үй-бүлөдө *ата-эненин жолун, өнөрүн, кесибин улантат когнитемасын* “эл үчүн кызмат кылат, элди багат, үзүрлүү эмгек кылат...” концепттер кызмат кылат.

Ырда кездешкен *“Карааның бизге күч-кубат берет*” сабында ата, эненин кадыр-баркынын балдарына тийгизген таасири, алардын келечегине, турмушундагы ордуна өбөк-жөлөк болушу *Ата даңкы, эне баркы – балага дем* макалында катталат. Анткени баланын чыйрак (күч-кубаттуу), намыскөй, активдүү болушуна атанын аброю, эненин наркы чоң мааниге ээ.

Ал эми ушул эле обондуу ырдын акыркы строфасы:

Сый-урмат көрүп, узакка жаша,
Журтуңдан ызат көрүңүз эми.
Эмгегиң даңктап, кылганың айтып,
Ардактап жүрсүн айылдын эли.
Сыйлап бир жүрсүн айылдын эли,
Кыргыздын эли... [www.super.kg/moble/media] – деп аяктайт. Ырдын кульминациясы ушунда.

Сөзү да, обону да өзүнө таандык болгондуктан, Өсөр Козуевдин өзүнүн атасына арналгандыгын билебиз. *Эми* сөзүнөн улам атасынын пенсия курагына келгендигин,

элдин сый-урматында, кылган эмгегиң даңкталып, эли-жериң сыйлап, узак өмүр сүрүүсүн каалоо менен бирге автор жакшы маанайда жыйынтыктайт.

Биз жогоруда “ата-эне” (С. Жигитов “Элегия”), “ата”(Ө. Козуев “Атама”) концепттери катышкан обондуу ырларды талдоого алдык. Ал эми “эне (апа)” концептин түзгөн обондуу ырлар арбын экендигин баса белгилөө менен “эне”, “апа” концепти аркылуу берилген обондуу ырлардын айрымдарына токтолобуз.

Ырдын уккулуктуулугун, түбөлүктүүлүгүн, жан дүйнөгө жакындыгын обон аркылуу туйса болорун жакынкы күндөрдө популярдуулукка ээ болгон И. Назаровдун “Апакем” ырынан билсек болот. Ырды обонсуз гана окуудагы таасирдүүлүгү жана обону менен ырдоодогу таасирдүүлүгүн ар бир адам салыштырып көрсө болот. Жөнөкөй, жеңил, түшүнүктүү берилген бул ыр саптары обон менен жарк деп ачылганын ар бир угарман аңдап билүүгө тийиш. Ырдын айрым бир үзүндүсүн берсек:

... Кайгымды тарттың теңселип,
Карыздар ким бар менчелик.
Жүк болгон күнүм эстесем,
Жүрөгүм ооруйт өйкөлүп.
Ааламды нурга бөлөйсүн,
Ак көйнөк кийсен көйкөлүп,
Ааламда бир да аялзат
Ажарлуу эмес сенчелик
Сулуу эмес апа сенчелик [www.super.kg/moble/media]

Жогорудагы нона строфанын (тогуз саптан турган) саптарынын бири-бирин ээрчип, логикалуулукту, ритмикалуулукту, эмоционалдуулукту, уккулуктуулукту бериши обондун мыкты жаралгандыгынан кабар берет.

“Энеге (апага)” арналган ырлардын мазмунун “бейишим, дүйнөм, ааламдагы жалгызым, байлыгым, берекем, өмүр бою карыздармын...” деген сыяктуу элестүү аныктамалар түзүп, акындардын чыгармачылыгына, изденүүсүнө ылайык улуулуктарга, асылдарга салыштырылып, жазылып келген. Эненин ыйыктыгын, тилегинин, дилинин аруулугун, жүзүнүн сулуулугун “ак сүт, ак жоолук, ак көйнөк” когнитемалары аркылуу да бир топ ырлардын катарынан саноого болот.

Жогорудагы ырлардын темасы жалпыланып (атама, энеме же апама, ата-энеме) берилсе, төмөндө биз сөз кылчу ырдын темасынан эле философиялык улуу ой жаралгандыгын байкоого болот. Ата-энеге арналган ар бир ыр баалуу. Акындын мыкты чеберчилигинен жаралган ырга кошумча өмүр тартуулоо мыкты обон тандалганында. Биз сөз кылуучу кийинки обондуу ыр акын Фатима Абдалованын сөзүнө таандык “Мен дүйнөнү апам менен тааныгам” деп аталып, обончу Түмөнбай Колдошов ырга кошумча өмүр тартуулап, керемет обон жаратып, элге тартуулады.

Обондуу ырларда “эне” концептине карата *апа* сөзү синоним-номинант киргизишет да, бул аталыш акынга да, обончуга да, окурманга да, угуучуга да, адресатка да жакындыкты бергендей туюлат. Айрым эмгектерде “эне (апа)” концептерине эки түрдүү (кошумча) түшүнүктөрдү берилет. Алсак, О. Каратаев, С. Эралиевдер түзгөн “Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүктө” *апа* сөзү *эне* аталышына синоним катары колдонулат. Айрым райондордо өз энесин *апа* деп, ал эми чоң энесин *эне* деп аташат [5: 39] деп берилип, “эне” концептине өзүнчө түшүнүк берилет: *эне* — 1) аялдын өз балдары тарабынан аталышы; 2) жаштардын улуу аялдарга кайрылуусу [5: 334] – деп берилет. Төмөндө берилген ырда да *апа* деп берилиши ырдын адресатка жагымдуулугунан, жакындыгынан кабар берет.

Ырдагы философиялуу салыштыруулар энени (апаны) баалоону, улуулукту “дүйнө тааным” аркылуу берилиши энеге болгон сый-урматтын жеткен чеги десек

жаңылышпайбыз. Анткени дүйнө тааным – курчап турган дүйнөнүн маани-маңызы, турум-турпаты жана адам баласынын ошол дүйнөдөгү орду, аны менен карым-катышы туурасындагы ой-түшүнүктөрдүн, идеялардын, көз караштардын тутуму, системасы. Ал адамдын иш-аракетин, ой-санаасын, максат-ниетин багыттап, жөнгө салып, аныктап турат. Мындай иш-аракеттерди жөнгө салуучу "апа (эне)" экендигин төмөндөгү ыр аркылуу көрүүгө болот. Ырдын ар бир сабын талдап отурбастан мына ушундай жалпыласак болчудай. Ырдын текстин толук бойдон сунуштайбыз:

Мен дүйнөнү апам менен таанысам,
Мен апамды көйнөгүнөн тааныгам.
Тирүү болчу көйнөгүнүн гүлдөрү,
Баскан сайын бажырайып ачылган.

Мен дүйнөнү апам менен таанысам,
Мен апамды жыты менен тааныгам.
Жыттачу эле, магдыратып жытына,
Чыкпачы эле, чыкпачы эле жаныман.

Мен дүйнөнү апам менен таанысам,
Мен апамды колдорунан тааныгам.
Жылуу болчу, жумшак болчу колдору,
Кармашканда бала боюм балкыган.

Мен дүйнөнү апам менен таанысам,
Мен апамды жоолугунан тааныгам.
Тирүү болчу жоолугунун гүлдөрү,
Баскан сайын бажырайып ачылган!

Мен дүйнөнү апам менен тааныгам,
Мен апамды күлкүсүнөн тааныгам [www.super.kg/moble/media]

Акынды импровизатор деп бекеринен айтышпайт. Акындын чыгармалык өзгөчөлүгү, ал ырды эч кандай даярдыксыз, дароо, оозеки түрдө жаратат, кагазга түшүрөт, ырга ылайыктуу обон жаралат. Акын менен обончунун чыгармачылыгы, баарынан мурда, синкреттүү искусство болуп эсептелет.

Тыянак

Жыйынтыктап айтканда, обондуу ырлардагы сөздөрдүн, концепттердин ("ата-эне") ой-туюмда чагылышы, саптардагы логикалуулук, чебер сүрөттөлгөн строфалардын негизинде обончунун жан дүйнөсүнө жакын кайрыктын жаралышы кыргыз адабиятында, искусстводо өзүнүн байыркы жана туруктуу салтын сактап, иргелип, тандалып (ата-энеге жалпыланган жөнөкөй эле сөздөр эмес) колдонулушуна ишенебиз.

Адабий традициянын эки жагы бар, биринчиси, байыртан келаткан көркөм форманы сактоо болсо, экинчиси ар бир акындын өз алдынчалыгын, жеке бөтөнчөлүгүн улам бийик көтөрүү, натыйжада өткөндү, өзүнөн мурунку көркөмдүк асыл наркты карандай эле сактоо менен чектелбестен, аны өзүнүн жеке чыгармачылыгы аркылуу андан ары улантуу, тереңдетүү, жаңы сапаттык даражага чыгаруу болуп эсептелет. Бул салт баарынан мурда ырдын аткарылышына, анын туруктуу жанрдык, тематикалык бөтөнчөлүктөрүнө негизделген.

Адабияттар:

1. Колдошов Т.Р. Кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын калыптанышы жана өнүгүшү: Филол.ил. канд-ы дис. –Б., 2014.

2. Кыргыз тилинин сөздүгү / А.Акматалиев жалпы ред. астында. –Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. – 1-бөлүк. - 880 б.; 2-бөлүк. - 891 б.
3. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү/Түз. Ж.Шериев, А.Муратов. – 2-бас. – Б., 2003. – 200 б.
4. Кыргыз адабияты: Энциклопедиялык окуу куралы. Ред.кол. –Б., 2004. – 254 б.
5. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк / Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/- Б.: Бийиктик, 2005. - 600 б.

УДК: 494.3:894.341:371.302

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА “КӨК” КОНЦЕПТИН ТҮЗГӨН КОГНИТЕМАЛАР

Мамадыева Гулзар Бактыбековна окутуучу
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Бул макалада макал-лакаптардын түзүлүшүндөгү “көк” концептинин орду аныкталып, бир аз иликтөөгө алынды. Бул эмгекти жазууда биз көккө байланыштуу бир нече макал- лакаптарды стандартсыз жол менен дагы анализдеп чыкканбыз. Бул максатка ылайык алардын башкы маанилери, идеясы, колдонулуусунун негизги максаттары, шарттары жана жагдайлары аныкталып, кенен теориялык маалымат берилип, күндөлүк турмуштан алынган иллюстрациялоочу мисалдар менен жабдылды.*

Ачкыч сөздөр: *концепт, макал-лакаптар, дүйнө тааным, көз караштар, паремия, тил, когнитема, маани, түзүлүш.*

КОГНИТЕМЫ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНЦЕПТА “КОК” В ПОСЛОВИЦАХ

Мамадыева Гулзар Бактыбековна – преподаватель
Ошский государственный университет

Аннотация: *В этой статье определены и исследованы место концепта “кок” в составе пословицы. В данной работе мы проанализировали некоторые пословицы связанные по смыслу со словом кок нестандартным путем. С этой целю определены их начальное значение, идеи, основные цели применения, условии и обстоятельства, дана общирная теоретическая информация и оформлена повседневными иллюстрационными примерами.*

Ключевые слова*: Концепт, пословицы, мировоззрения, мнения, паремия, язык, когнитема, смысл, структура.*

THE COGNOMIES THAT COMPILED THE CONCEPTS "KOK" IN PROVERBS

Mamadyeva Gulzar Baktybekovna – teacher
Osh State University

Abstract: *This article identifies and explores the place of the concept “kok” in the proverb. In this paper, we analyzed some proverbs related to the meaning of the word Kok in a non-standard way. For this purpose, their initial value, ideas, main goals of application, conditions and circumstances are determined; extensive theoretical information is given and decorated with everyday illustrative examples.*

Key words: *Concept, Proverbs, Worldview, Opinion, Paremia, Language, Cognitive, Meaning, Structure*.

Макал-лакаптарда, ата-бабаларыбыздын учкул жана накыл сөздөрүндө элибиздин акылман ойлору, дүйнө таанымы, жашоо образы, философиясы жана ааламга болгон коз караштары чагылдырылат. Макал-лакаптардын ролу жана позициясы биздин коомдук жашообузда абдан маанилүү. Анткени алар төмөнкүдөй касиеттерге жана өзгөчөлүктөргө ээ:

- алардын жардамында биз элибиздин көөнөргүс тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын, маданиятын, менталитетин, турмуштук тажрыйбасын таанып биле алабыз, о.э.,

алар көп жылдардан бери келе жаткан, түбөлүктүү акылмандуулукту чагылдырып, адамзат коомунун турмуштук баалуулуктары жана түгөнгүс, баалуу тилдик кенчи жөнүндө кабар берет;

- алар жаш муунду тарбиялоодо, окутуп-үйрөтүүдө, моралдык принциптердин негизинде жана нравалык жактан жаштарды тарбиялоодо абдан маанилүү ролду ойношот;
- алар биздин кебибизди туура, так, жеткиликтүү, таасирдүү, эффективдүү кылып, кебибизде кооздукту жаратат;
- алардын жардамында биз өзүбүздүн ойду жана идеяны кыска-нуска, компакттуу жана образдуу билдире алабыз;
- эгерде биз аларды ыгын таап, туура жагдайда пайдалансак, бул жагдай эстен кеткис же унутулгус болуп, көпкө чейин эсте сакталат;
- жалпысынан алганда, алар бизди кыйын учурларда чечкиндүү жана кайраттуу болуубузга багыттап, орчундуу жагдайлардан, оор кырдаалдардан чыгууда жардам берет. [4:11]

Макал-лакаптар - паремиялардын эң көп таркаган түрлөрү. Паремиялардын башка түрлөрүнө салыштырмалуу көк лексикасы макал-лакаптарда басымдуу колдонулат. Буга биз тараптан топтолгон 120га жакын “көк” концептин камтыган макал-лакаптар күбө. “Көк” концептинин макал-лакаптарда көбүрөөк орун алышына, элибиз ислам динин кабыл алгандан тарта көккө (асманга, Көк Теңирге, Кудайга) сыйынышына байланышып калуусу себептүү десек болот. Көк омониминин көп маанини туюнтушу изилдөө ишибизде ар тараптуулукту, терең изденүүчүлүктү, кызыктуулукту жаратты. “Көк” концептинин макал-лакаптардагы орду өзгөчө. Буга көккө байланыштуу макал-лакаптардын көбүрөөк болуусу дагы күбө.

Бул макалада биз макал-лакаптардын түзүлүшүндөгү “көк” концептинин ордун аныктап, аны бир аз иликтөөгө алмакчыбыз. *Көк* темасын камтыган макал-лакаптардын көпчүлүгү проф. Ж.Мукамбаевдин «Эл ичи - өнөр кенчи», Ж.Койчуманов, Ы.Кадыровдордун «Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор” жана Г.Тажиева, А.Курманбековалардын “Кыргыз макал-лакап жана учкул сөз түрмөктөрү” эмгектеринде орун алган.

«Көк» концептинин орду макал-лакаптарда бир кылка эмес. Мындай макал-лакаптар маанилери жана колдонулуу жагдайлары боюнча ар түрдүү. Алсак, *Эр болсоң <u>көк</u> бол, сөзүңө бек бол!* макалында *көк* сөзү адамдын мүнөзүн билдирүү менен, *оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу, абдан өжөр* адамды билдирүү максатында бул макалдан орун алган. Макалдагы *көк бол* контекстинде *көктүк* жалаң гана жаман сапатты эмес, айткан сөзүңө тур, өзгөрүп кетпе, өз оюңдан кайтпай *көгөр* деген маанини камтыды. *Сырга көк бол, убадага бек бол!* деген макал да бул мазмунду толуктайт. Анткени сырды жашыруу керек, айтпоо керек, демек, айтпайм деп сөз бердиңби, сырга *көк* бол!

“*Көк”* концептин камтыган макал-лакаптардын басымдуу көпчүлүк бөлүгүндө *көк* сөзү өтмө маанисинде берилип, адамдарга карата шилтенилип, алардын ар түрдүү терс сапаттарын, касиеттерин ачып берет. Ошондой эле, көк темасын камтыган макал-лакаптар бул сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик өтмө маанисинин жардамында адамдардын туура эмес, элге жакпаган, коомго жат, олдоксон, жаман, бузук мүнөзүн белгилеп көрсөтүү үчүн колдонулат. Мисалы, *Бакылдын багы <u>көгөрбөйт</u>, <u>Көгөрсө</u> да көбөйбөйт* макалында бакыл адамдын (сараң, ичи тар, дүйнөкор, кунарсыз) бактысы ачылбайт, өсүп-өнбөйт... өсүп-өнсө да көбөйбөйт, бакыл бакыл бойдон калат деген маани бар.

Эл ичинде көбүнчө адамдын сырткы сулуулугу эмес, ички жан дүйнөсүнүн тазалыгы, сулуулугу өзгөчө бааланат. *Акыл көпкө (айга) жеткирет, өнөр көккө жеткирет.* Демек, акылың болсо, ар нерсеге бир нерсе себеп болуп, бирине-бири

шайкеш келип, көпкө жетишесиң, жогорулайсың. Ал эми “өнөрүң болсо өргө чап” болуп, өнөрүң болсо, колуңдан иш келсе, кадыр-барктуу болуп, элиңе алынасың. Демек, элиң сени “өнөрү бар” деп көкөлөтүп, көккө көтөрөт. Мындагы концепт көк (асман) кол жеткис, эч ким жете албайт, а бирок өнөрүң бааланат, б.а., көккө жеткендей болосуң. Ушул эле мазмундагы макалга маанилеш болгон “*Адамды көгөртүп, нур берген да эмгек, жерди көгөртүп, ага түр берген да – эмгек”* макалында адам баласы эмгектенсе, эмгектин аркасы менен өзү да агарып-көгөрүп, жерди да көгөртүп, ага түркүн түс берип, натыйжада “кашык да май, чөмүч да май” болуп, кардың кампыят.

Тил - адамдардын дүйнө түшүнүүсүндө жана дүйнөнүн тигил же бул моделин түзүүдө колдонгон универсалдык каражаты. Кандай болгон учурда да ой жүгүртүү процесстериндеги маселелерди тилдин катышуусуз чечүү мүмкүн эмес [1:79]. Демек ушул негизде караганда улуттук маданиятыбыздын туу чокусу бул тил, сөз экендиги талашсыз. “*Тил көргө чейин киргизет, <u>көккө</u> чейин чыгарат”* макалына “көк” концепти камтылган. “*Жакшы сөз <u>көкөлөтөт</u>, жаман сөз көмөлөтөт”. Бул* макалдардын мазмунун *жакшы сөз көңүлдү көккө көтөрөт, жаман сөз уятка кабылтат, жакшы сөз көккө чыгарат (жакшы маанайда асманда көкөлөп учуп жүргөндөй жагдай) жаман сөз талуу жериңе тийгендей...* деген сыяктуу когнитемалар “көк” концептинин мазмунун түзөт.

“*<u>Көк</u> итти көп ит талаптыр”* макалын эки түшүнүктө кароого болот. Биринчи, иттин өңү-түсүн билдирген көк сын атоочу аркылуу, *көк түстөгү итти көп ит талап коюптур* когнитемасы пайда болсо, экинчи мазмуну, адамдын мүнөзүн сыпаттоодогу *оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу, абдан өжөр* мазмуну итке карай да берилиши мүмкүн. Бул макалдын экинчи мазмунунун чегинде бир топ окуялар сценарийлениши ыктымал: 1. Ит жерден сөөк таап алды. Жеп жаткан учурда, экинчи бир ит жардамдашууга келди. Бирок, алалбады. Көктүгүнөн, өжөрлөнүп бербеди. 2. Өзүнөн жаш ит келип сөөк талашты. Ага да өз олжосун берген жок. 3. Сөөк талашкан 2 итти көрүп, башкалары да келе баштады. Көктүгүнөн кыйла өнөрүн көрсөткөн итти көргөн иттер көбөйүп, талап кетишти. Жыйынтыгында, “*Көк итти, көп ит талаптыр”* макалы келип чыкты. Айрым учурда адамдардын образын каймана мааниде сүрөттөөдө башка жол менен атап көрсөтүү да жазуучунун чеберчилигин ырастагандай, “иттин” ордун адам деле түзүшү мүмкүн. Анткени адамга карата “ит экенсиң го” деген когнитема уюшулат. Бул когнитеманын негизинде *Көк адамды көп адам талады же жемеледи* когнитемалык бүтүндүк жаралат.

Адамдын эстутумунда позитивдүү жана негативдүү сезимдер, ассоциациялар жана баалуулуктар өз ара даана жиктелип турат жана аларды тилдик каражаттар каттап жана презентациялап берет. Мазмунунда алкоо, бата берүү, жакшы тилек позитивдүүлүктү жаратса, каргыш, анттар негативдүүлүктү да жиктеп турат.

Инсанияттын жашоосунда ак менен кара, жакшы менен жаман дайыма жанаша жүрөт. *Бата менен эл <u>көгөрөт</u>, жамгыр менен жер <u>көгөрөт</u> макалында берилген мааниде алкыш алган адамдын, элдин жашоосу жакшы болот деген түшүнүк бар. Бирок жашоонун концепциясында жакшылык менен жамандык, алкыш менен каргыш бирдей орунду ээлеп келет. Башка түрк тилдүү эмес элдердин маданиятында бата түшүнүгү жокко эсе деп айтууга болот, анын ордун* ***каалоо*** *түзүшү мүмкүн.*

Эң байыркы түрк урууларынын арасында кеңири тараган “Көк теңирге” сыйынуу “Манас” эпосунда да учурайт. Төшү түктүү жер урсун, Төбөсү ачык <u>көк</u> урсун. Бул жердеги ***көк*** *деген өңү-түсү туюнтуучу экинчи мааниси асмандын өңү-түсүн айтып жатат. Ыйык деп эсептелген “көк” термини элдик оозеки чыгармаларындагы окуяларга, аталыштарга кирип кетиши закондуу көрүнүш.*

Бул эмгекти жазууда биз көккө байланыштуу бир нече макал- лакаптарды стандартсыз жол менен дагы анализдеп чыкканбыз. Бул максатка ылайык алардын башкы

маанилери, идеясы, колдонулуусунун негизги максаттары, шарттары жана жагдайлары аныкталып, кенен теориялык маалымат берилип, күндөлүк турмуштан алынган иллюстрациялоочу мисалдар менен жабдыдык. Мисал катарында алардын бирөөсүн көрсөтө кетели:

Көк көйнөктүн көгү кетсе да,
Көкүрөктүн тагы кетпейт.

Негизги идеясы сүйлөөчү, негизинен, жактырбаган, же терс таасирге ээ тигил же бул нерсенин, процесстин, кубулуштун, көрүнүштүн, учурдун жана сапаттын айрым белгилери бөтөнчөлүккө ээ экендигин, башкача айтканда, көк көйнөктүн өңү (боегу) бир канча убакыттар аралыгында кетип калышы мүмкүн, бирок жаман сөз уга берип, көкүрөккө уюп калган такты кетириш кыйын. Аны канчалык унутайын десең да унута албайсың.

Бул макалдын келип чыгышынын лингвомаданий бөтөнчөлүгү бар деп айтууга болот. Кыргыз элинди ой-туюмунда ушул убакка чейин жашап келген, эски көз караштар муундан-муунга өтүп сакталып келүүдө. Убакыттын өтүшү менен бул түшүнүк архетип болуп калышы деле мүмкүн. Изилдөөгө алып жаткан темабызга жеке салым катары ушул өңүттөгү бир топ маселелерди карап чыгуу менен типтештирилген жыйынтыкка келүүнү туура көрдүк.

Алгач, көк көйнөк сөзү башка элдин менталитине сиңбегендигин белгилеп кетүүбүз зарыл. Анткени, *көгүм бар, көк кийиптир, бул кийимди кийбейм көгү бар экен, көгүн чече элек* деген сыяктуу когнитемалар кыргыз этносуна түшүнүктүү, башкача айтканда, жакындарынан ажыраган адамга (аялдарга) кийгизилүүчү кийим деген түшүнүк динде каралбаганы менен ой-туюмубузда жашап келет. Бул көрүнүш да убакыттын өтүшү менен айрым негизсиз салт-санаа, ырым-жырым, ишенимдердин жоголуп бара жаткандыгына караганда жана акыркы 10 жыл аралыгында көк кийүү ырымы азайгандыгы байкалууда. Убакыттын өтүшү менен бул ырым түп тамыры менен жоголушу ыктымал.

Лексикографиялык сөздүктөрдөн *көк кийүү, көк көйнөк кийүү* деген сыяктуу түшүнүктөрдү кездештире албадык, ал эми **көк көйнөк** түшүнүгү *уйлардын өтө жугуштуу оорусу/чума рогатого скота* деген маанини түшүндүрөт (Киргизско-русский словарь). М.: *Көк көйнөк чалып кетти / Поразила чума.*

Демек, бул сөздүн да маанисинен жакшы нерсени көрүүгө болбойт, көк көйнөк кийүү (өлгөн адамдын жакындарынын көк кийүүсү) жана көк көйнөк (өтө жугуштуу оору катары) сөздөрү негативдүү түшүнүк катары кабылданат.

"*Көк көйнөктүн көгү кетсе да, көкүрөктүн тагы кетпейт"* макалынын мазмунунан да лингвомаданиятыбыздагы көк кийүү түшүнүктөрүнүн элементтерин байкоого болот. Маселен, көк көйнөктү белгилүү убакытка чейин (жылдыгына чейин) кийип, аны башка түс менен алмаштырууга (жылы болгондон кийин ак кийип) болот. Бирок, көйнөктү алмаштырганы менен өлгөн адамдын ордун башкага алмаштырууга болбойт. Анын орду көкүрөктө так болуп кала берет. Унутулбайт, ар убак жоктоло берет. Демек, макалдын экинчи маанисин ушундайча чечмелөөдө да менталитетибиздеги түшүнүктөр түрткү болуп бере алат.

Жыйынтыктап айтканда, көк концепти камтылган макал-лакаптар элибизде арбын, жогоруда айтылгандар менен эле чектелип калбайт. Ошондой эле, макал-лакаптардагы "көк" концептин изилдөөгө алуу "...өсүп келе жаткан муундарды өз элинин улуттук аң-сезимин, дүйнө таанымын, каада-салтын, үрп-адатын өздөштүрүү менен андан ары тереңдетип үйрөнүүгө, башка элдердин маданияты менен салыштырып кароого жана баалай билүүгө багыттайт" [1:6].

Адабияттар:

1. Абдразакова Г.Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр. –Б., 2015. -96 б.
2. Закиров С. Кыргыз элинин макал лакаптары -Фрунзе: Мектеп, 1972. – 112
3. Кыргыздардын кылымды карыткан 1001 макал-лакабы/Түз. С.Бекботоев –Б.: Учкун, 2010, - 336 б.
4. Кыргыз макал-лакаптар, учкул сөздөр/ жыйнаган М. Ибрагимов. - Карабалта: Салам, 2005. - 500 б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү/ А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек: «AVRASYA PRESS», 2010. - 1458 б.
6. Мукамбаев Ж.К. Эл ичи - өнөр кенчи. - Фрунзе: Адабият, 1990. - 152 б.
7. Темиркулова Ы.А. Концепт «көз/глаз» в русском и кыргызском языках: дис. ... канд. филол. наук/ - Бишкек, 2010. 155 б.

УДК:7.067.316.7

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВТУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ПОРТРЕТИ СҮРӨТЧҮНҮН КӨЗ КАРАШЫ МЕНЕН

Мергенбаева Г.Н., окутуучу E-mail: Mergengul@mail.ru
Нурбаева А.К.
Ош мамлекеттик университети

***Аннотация**: Бул макалада Кыргыз Эл Сүрөтчүсү Батыр Жалиевдин «Жетимишинчи жаз» картинасы менен таанышу жана картинада чагылдырылган Ч.Айтматовтун чыгармачылык портретин талкылоо аркулу, картинанын идеясын, композициялык ттүзүлүшүн, стилин, жанрын аныктоо. Живописстик полотнодо тартылган кейпкерлердин мүнез-кулку менен композициялык тургудан бир бири менен байланышы. Жаштардын эстетикалык табетин ойготуп, улууттук адеп-ахлахты калыптандырат.*

***Ачкыч сөздөр:** живопись, портрет, соцреализм, лирикалык романтика,стиль, ритм, нюанс, май боек.*

ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА ГЛАЗАМИ ХУДОЖНИКА

Мергенбаева Г.Н., преподаватель, E-mail: Mergengul@mail.ru
Нурбаева А.К.
Ошский государственный университет

***Аннотация:** Данная статья знакомит с картиной Батыра Жалиева «Жетимишинчи жаз», где изображен творческий портрет Ч.Айтматова и его литературные герои через которых раскрываются суть картины, идея,композиционный строй,стиль и жанр.Через соотношение характеров изображаемых выявляется связь общей композиции.Способствует станавлению нравственно-моральных качеств и повышает эстетический вкус у молодежи.*

***Ключевые слова:** живопись, портрет, соцреализм, лирическая романтика, стиль, ритм, нюанс, масленные краски.*

CHYNGYZ AITMATOV'S CREATIVE PORTRAIT FROM THE VIEW OF THE ARTIST

MergenbaevaГ.Н., teacher E-mail: Mergengul@mail.ru
Nurbaeva A.K. Osh State University

***Abstract:** This article introduces the picture of Batyr Zhaliyev, "Zhetimishinchi zhaz", which depicts the creative portrait of Ch. Aitmatov and his literary characters which opens essence of the*

picture, the idea, the composition, style, genre are revealed. Through the correlation of the characters depicted, the connection of the overall composition is revealed. It establishes moral quality and enhances the aestheti taste.

Key words: *painting, portrait, socialist realism, romance, romance, style, rhythm,nuance, oil paint.*

1. Киришүү

Америкалык студенттерге орус адабиятынан лекция окуган Владимир Набоков, лекция залына кирген учурунда,терезе перделерин жаап койдуу.«Карангыбы?-деп сурады. Чырактын бирин жагууну өтүнүп, бул-Пушкин! Ал эми дагы бир чыракты жаккыла! Бул-Чехов! Терезе перделерин ачып, сырттан карангы бөлмөгө урган күндүн нурун, бул-Толстой!»- деген эле.[1]Ошол сымал Чынгыз Айтматов кыргыз жана аалам адабиятына чоң үлүшүн кошуп, жалпы кыргызды өз чыгармачылыгы аркылуу дүйнөгө таанытты,таң калдырды. БүгүнКыргызстандын залкар уулу, дүйнөгө аты таанымал белгилүү жазуучу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Чыңгыз Айтматов жөнүндө кеп кылып, Кыргыз Эл Сүрөтчусу Батыр Жалиевдин 1999 жылы жазылган «Жетимишинчи жаз» аттуу картинасын,Чынгыз Айтматовтун чыгармачылык портрети менен тааныштырмакчымын.Совет,кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматов 1928-жылы 12-декабрда Талас облусуна караштуу Кара-Буура районундагы Шекер айылында дүйнөгө келген. Ал совет, кыргыз сүрөтчүсү Батыр Жалиев 1935 жылы 15 декабрда Оштогу Кара-Суу районунун Алгабас айылында төрөлгөн. Чынгыз Айтматов жазуучу,Б. Жалиев сүрөтчү болуп советттер доорунда калыптанышып, негизинен соцреализм багытында иштешкен, бирок совет өкмөтү жоюлган учурда чыгармачылык жолдорун башка багыттарда сынап,чон ийгиликтерге жетишкен, бактылуу телегейи тегиз сүрөткерлердин катарында.

2. Изилдөө ыкмалары

Батыр Жалиевдин кыл калеминен жаралган чыгармалары эл аралык жана чет өлкөлүк көргөзмөлөргө такай катышып, анын жараткан көркөм полотнолору Москва, Вильнюс, Минск, Ераван шаарларында, Индия, Польша, Непал, Бангладеш, Выетнам, Чыгыш Корея өлкөлөрүндө сүрөт көргөзмөлөрүндө койулган. Анын картиналары дүйнөнүн белгилүү музейлеринде жана жеке коллекцияларында сакталып турат [2]. Чынгыз Айтматовдун «Жамила» повести психологиялык өмүр агымын туура сүрөттөгөн, татынакай жана жөнөкөй. Каармандарынын ички дүйнөсүнүн чынчылдыгын дал, сабырдуу, айкындуу кээде өтө кыска баяндаганында. Бул Кыргыз прозасы үчүн жаны ыкманын белгиси . «Автордун профессионалдуу маданиятуулугунун жакшы жактарынын көрсөткүчү»- деп 20 кылымдын Орто Азиялык улуу жазуучусу Мухтар Ауэзовтун белгилөөсү.

Мухтар Ауэзов өз өмүрүндө кыргыз элинин белгилүү интеллигенттеринин, айрыкча биринчи муундагы белгилүү .

Жазуучулардын дээрлик баары менен тыгыз байланышта болуп, таттуу алакада жүргөн. Чыгармачылыгына баалуу пикирлерди айтып, керек учурда жөлөк-таяныч болгон. Кыргыз жазуучу-акындары да анын кеп-кеңештерин жогору баалап, урмат-сый менен мамиле кылышкан. Чынгыз Айтматовдун келечектүү талант экендигин алгачкылардан болуп көрө билип, колдоо көрсөткөн [3]. Чыгармачылык стилде сүрөткердин айлана чөйрөнү көрүү билүүсү белгиленет.Биринчи сүрөтчү болсун, жазуучу болсун жалпы сүрөткер өмүрдү изилдейт, ошондо гана негизги стиль принциптери калыптанат.Чынгыз Айтматов көркөм проза чебери, анын чыгармаларында аалам, назик лирикалык теноөлөрдөн турат. Ал стилдик жагын алсак лирик-романтик. Бул кубулуш анын бардык повестерине таанылык. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы улуттук адабият үчүн эле эмес улуттук искусствонун башка түрлөрүнүн өнүгүүсүнө да өзүнүн зор таасирин тийгизди. Анын чыгармаларынын негизинде музыкада чакан обондуу ырдан тартып

симфонияга чейин жазылды, көркөм сүрөт искусствосунда ондогон, жүздөгөн эмгектер жаралды, театралдык спектаклдер, кино-фильмдер коюлду [4].

Батыр Жалиев «Жетимишинчи жаз» м.б.95Х99 1999ж.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Бүгүнкү назарда Батыр Жалиевдин «70-жаз» картинасы май боектор менен иштелип, 0.95х0.99 размериндеги матага түшүрүлгөн. Форматтын биринчи планында сол жагына саал жакыныраак, сизге ойлуу көздөрү менен тик карап, диалогго чакырып турган Кыргыз Эл жазуучусу , көптөгөн сыйлыктардын ээси , Кыргыз Эл баатыры Ч.Айтматов турат. Көкүрөгүнөн өйдө бардык элеси тоонун кырларына окшош. Өзү туулуп өскөн тоолуу аймактын руху, картинанын бардык композициялык чечмелеринде накта берилип, бийик тоолордун аскалары асмандагы булуттар менен талашып, күндүн нуруна чагылып, кыргыздын бийиктигин билдирсе, кара жер ээси Жер Эне да ошол тоодой бийик болуп, Толгонайдын шыбырап жоодарган суроолоруна жооп издегендей бизге карап үнсүз турат. Бул үнсүздүк жай үнсүздүк эмес, сиз үнсүздүктү тындай билсин деген үнсүздүк. Чынгыз Айтматов чыгармаларында уламыштар-азыркы заман, Бу дүйнө-О дүйнө,жер-асман, тоо-жан-жаныбарлардын, аруактардын-тирүү адамдардын,ар биринин рухтары жана элестери мүнөздүү, параллельдүү, өлчөмдүү, кызык берилгендигин, сүрөттөн дана көрсөк болот.

Чынгыз Айтматов өзү өлсө да, сөзү өлбөс, устатын катарлап турган, Дүйшөндү жана анын окучуулары алдынкы чепти бекемдеп, адыр үстүндө нык турганы турган. Бир жакадан баш, бир женден кол демекчи Чынгыз жазуучу дүйнөдөн кайтканы менен,анын кейипкерлери таштан жасалган айкелдей алп кеменгер адамдын рухунан адамдык касиэттерге ээ болуп, жаш муунду тарбиялоодо өз миссиясын аткарып турары айдан анык.

Бугу Эне өз балдарын жерине элине адал, кызмат кыларына толук ишенип муундан калган өнөр билимге умтулуп жамандан алыс, жакшыга жакын болоорун каалап

тургандай. Автор төрт бурчтуу квадрад формасындагы картина мейкиндигининин так ортосунда Бугу Энени орнолоштуруу себеби да ошондо. Айтматовдун образдарынын укмуштуулугу алардын чынчылдыгында. Ак кеменин артынан сүзүп балык болуп кеткен бала адилеттүүлүктү энсеп, жакшылык үчүн күрөшкөн, акыйкат издегендер катарында сууга чөкпөй, отко күйбөстүгүн даназалаган болсочу... Лирикалык, романтикалык жазуунун багытын сүрөтчү жаз мезгилинин бейпил мүнөзүн ньюанс, назик ачык боектор менен берген.Жаз келсе, жер көгөрсө, жайлоого чыккан элдин маанайы көнүлдүү тура. Бир бирине жанаша тигилген боз үйлөр адырлардын формаларын кайталайт. Не деген керемет.

Тыянак

Батыр Жалиевдин «70- жаз» картинасы көптөгөн эл аралык, республикалык, областык көргөзмөлөрдө коюлуп, 2005-жылы Бишкектеги Гапар Айтиев атындагы көркөм-сүрөт музейинде болуп өткөн сүрөтчүнүн персоналдык көргөзмөсүндө Чынгыз Торокуловичтин он пикиринетатыктуу болгон.Көргөзмөнү толук көрүп чыгып, «сизизм» агымындагы картиналарына бийик баа берип, «мындай иштер Эвропада жакшы бааланат»- деп айткан экен. Батыр Жалиевдин «70-жаз» картинасына 20 жыл болуптур. Сүрөтчүнүн, жазуучунун ар бир чыгармасы өзүн бапестеп өстүргөн баласындай, ыссык, ыйык жана анын автордон бөлөк тагдыры болот. Жазылганына 20 жыл болуп, жетилип, бышып бүгүнкү айтылган пикирлерге татыктуу болоорунабаарыбыз күбөбүз.

Кыргыз Республикасынын Эл сүрөтчүсү Батыр Жалиев

Адабияттар:

1. Высказывания о Льве Толстом Лев Толстой: 100 лет после уходафакультет журналистики МГУ[1]
2. «Творчество» Батыр Жалиев Бишкек 2015г.[2]
3. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борборуБишкек: 2004 [3]
4. https://sputnik.kg/reference/20161212/1030744507/chyngyz-ajtmatov-omur-bayany.html[4]

УДК 780

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЯЗЫКОВОЙ СФЕРЕ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ

Муратова Нуриза, Толекова Мээрим
Ошский государственный университет

Аннотация: *Ассоциативное поле носителей языка определяется окружающим контентом. Авторы пытаются проследить эти процессы на примере языковых явлений в кыргызской диаспоре.*

Ключевые слова*: национальная идентичность, родной язык, русский язык, социокультурные категории.*

ЭТНОСТУК ЖАМААТТАРДА ТИЛДЕР ТАРМАГЫНДА КООМДУК-МАДАНИЙ ЖАРАЯНДАР

Муратова Нуриза, Толекова Мээрим
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Тилдин ассоциациялар талаасы алардын тегерегинде болгон маалымат каражаттары тарабынан аныкталат. Авторлор кыргыз диаспорасынын тилдик кубулуштарынын мисалдарында бул жараяндарды көзөмөлдөөгө аракет кылышат.*

Ачкыч сөздөр: *улуттук идентүүлүк, эне тили, орус тили, категория, коомдук-маданий.*

SOCIO-CULTURAL PROCESSES IN THE LANGUAGE SPHERE OF THE ETHNIC COMMUNITY

Muratova Nuriza, Tolekova Meerim,
Osh state University

Abstract: *The associative field of native speakers is determined by the surrounding content. The author tries to trace these processes on the example of language phenomena in the Kyrgyz Diaspora.*

Key words*: national identity, native language, Russian language, socio-cultural categories.*

1. Введение

Для создания полной социально-политической, культурно-экономической и историко-эстетической идентичности в литературной культуре любой страны необходимо собрать в едином контексте все составляющие ее дефиниции. Следует отметить, что в XX веке национальные диаспоры в мире стали типичным явлением. Кроме политических и экономических причин появления феномена, важно определить культурную предпосылку - этническую ментальность. Идентичность диаспоры - замкнутой этнической группы в культурной среде титульной нации другой страны - остается цельной. Ее члены находятся в характерном психологическом климате ностальгии по оставленной родине. Они хранят принадлежность к культуре метрополии (греч. «город», «мать-государство, имеющее колонии») [1, с. 209-210], т.н. полиса «…по отношению к основанным им поселениям в чужих землях» [2, с. 444].

2. Материалы и методы исследования

«История тюркских народов знает четыре нашествия на нашу память» [3, с. 219]. Первое нашествие совершили арабы, второе - монголы, третье - российская колониальная политика, четвертое - советская власть. При всех нашествиях кардинальным образом менялась письменность, вследствие чего прерывалась связь с предыдущими поколениями. Здесь надо отдать должное памяти всех ушедших поколений, удержавших для нас в потоке времени язык, историю и культуру [4, с. 128]. М. Фуко считал: «Язык - это не

просто внешнее проявление мысли, но сама мысль» [5, с. 112]. Кыргызский народ не потерял свой родной национальный язык, вместе с ним он пронес через века в оригинальной форме свое многовековое духовное наследие, сохранив его для будущих поколений. Мудрость народа зафиксирована в самом языке. Любая культура начинается с языка, что означает, что мир перед нами предстает через язык, через артикулирование мысли о явлениях мира с помощью языка. Язык - это вместилище памяти народа, поэтому как способ социокультурного кодирования имеет большую общественную значимость. Через язык передается матрица социокультурного шифра, выражающаяся в поведении и мышлении последующих поколений.

3. Результаты и обсуждения

Языки разных народов отражают их национальную культуру, этнический взгляд на мир. В. Гумбольдт писал, что «различные языки являются для наций органами их оригинального мышления и восприятия», и что «большое число предметов создано обозначающими их словами и только в них находит свое бытие» [6, с. 324]. Это высказывание Гумбольдта часто понимают неправильно - как отрицание им объективности реального мира. Речь идет о том, что предметы реального мира становятся объектами мышления не сами по себе, они не могут попасть внутрь мысли без словесных характеристик. Они представлены мышлению через язык, который хоть и сам развивается силой мысли, но неизбежно имеет форму и представляет мир в определенном виде.

Восприятие и понимание не только абстрактных явлений, но и конкретных предметов зависит от того, каким способом из множества возможных обозначил их язык. Он всегда выступает посредником между миром и человеком, рисует человеку определенную языковую картину. Все это вовсе не значит, что человек является пленником национального языка. Над языковым мировидением надстраивается мироощущение человека, мировоззрение социальных групп. Языковая картина мира дополнена культурной, религиозной и научной. Их создание требует от нас интеллектуальных усилий.

Еще Ч. Т. Айтматов говорил: «Язык - это первоипостась любого народа. Язык - скрещение его опыта, познаний, культуры, истории, наконец, язык - эмоциональное чувствилище и память нации» [7, с. 1]. Слово выступает как ячейка памяти, предложение имеет мнемонический смысл, в совокупности они оставляют семантическую память, сочетающую память слова и скрытый смысл.

«Путь от реального мира к понятию и далее к словесному выражению различен у разных народов, что обусловлено различиями истории, географии, особенностями жизни этих народов и, соответственно, различиями развития их общественного сознания» [8, с. 40]. Получается, что язык отражает действительность не прямо, а через два этапа: от реального мира к мышлению и от мышления к языку. Мышление предзадано языком, но его результаты, оформляясь в языке, несколько видоизменяются (не может мысль целиком отразиться в слове). Поэтому язык становится отдельным участником общения и дальнейшего развития мышления, он не может быть простой литейной формой для мысли, он может скрывать ее часть и дополнять языковыми ассоциациями.

Сказанное выше имеет практическую значимость. Во-первых, необходимо заботиться о родном языке, который хранит национальную культурную традицию, передает новым поколениям нравственные ценности народа. Во-вторых, только хорошо зная богатства родного языка, можно легко ориентироваться в новой информации, постоянно поступающей к человеку, различать слова и стоящее за ними содержание. Иногда внешне блестящие, привлекательные слова несут в себе пустоту или даже вредные для человека советы. И наоборот, внешне простые, обычные слова могут быть наполнены глубоким и разумным смыслом.

Власти Кыргызстана пытаются управлять процессом развития языка: еще в 1998 г. была создана Национальная комиссия по государственному языку с целью повышения его статуса. В связи с этим профессор КРСУ А.С. Кацев отметил в одном из интервью: «Сотни тысяч представителей кыргызской диаспоры проживают по всему миру. И потом, если язык кочевников, просуществовавший несколько тысячелетий, никто не охранял, зачем это делать сейчас? В какие драгоценные шкатулки его нужно поместить, сколько войск поставить вокруг, чтобы сберечь? Язык нужно популяризовать достойной литературой. В ином случае он обречен на вымирание…».

На вопрос газеты «Белый пароход» о высказывании зампредседателя Нацкомиссии по госязыку Т. Жумагулова, который сказал, что «великий и могучий русский язык уступает кыргызскому по количеству используемых слов», Кацев ответил так: «…Если рассуждать об истоках, вполне возможно, что так оно и есть, так как кыргызский язык является одним из древнейших в Средней Азии и имеет тысячелетнюю историю… некорректно сравнивать два языка, утверждать собственную культуру за счет отрицания другой. Это своеобразный комплекс неполноценности, при котором представители одной нации негативно относятся к сопредельным культурам и языкам. Мы избавимся от комплекса неполноценности, когда будем готовы воспринимать чужое, как свое» [9].

Главную роль в этнодифференциации метрополии и диаспоры играет язык, выступающий важным объективным фактором складывания этноса и его дальнейшего развития. Язык не только является средством этнической коммуникации и формирует особое языковое сознание общности, но и во многом определяет коллективное бессознательное.

Показательны исследования филологов с использованием ассоциативных «прямых» и «обратных» словарей [10, с. 29]. Ассоциативные тезаурусы являются результатами статистической обработки массовых исследований, когда носители языка фиксируют свободные ассоциации, что возникают у них в сознании по поводу слова-стимула. Обратные словари показывают поле понятий от реакции к стимулу, выявляя тем самым наиболее существенные для типичного носителя языка.

В результате ассоциативное поле определенного слова-стимула помогает воссоздать один фрагмент миросозерцания этноса. А сравнительный анализ количества ассоциаций от разных слов позволяет выделить «ядро» современного языка, его значимые понятия. Этнической общности свойственны символы, принимаемые индивидом как обязательные.

Проявляется это, к примеру, в одежде (цвет траура у русских - черный, у китайцев - красный, у кыргызов - синий, зеленый, черный, у японцев - белый), нормах речевого этикета (для постсоветских людей рассказ о неприятностях - допустимый ответ на вопрос «как дела?», а американца это удивит), доминантных вербальных раздражителях (слова в ядре лексикона), жестах, мимике и т.д.

Выводы

Итак, язык является средством этнической дифференциации и коммуникации социальной общности, а также контекстом психики и вместилищем неких архетипов восприятия мира членами этноса. На этом этапе этноидентификации можно говорить о стереотипах и символах восприятия окружающей действительности. Выделение своего этноса из ряда других происходит с выработкой стереотипов (языка, этнонима, территории, истории), приводя к восприятию индивидом себя как части этнической общности.

Литература:

1. Тавадов Г.Т. Этнология: Современный словарь-справочник. М., АНО «Диалог культур», 2007. С. 209-210.
2. Словарь иностранных слов. Под ред. И.В. Лехина и Ф.И. Петрова. Изд. 4. М., 1954. С. 444.

3. Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (исповедь на исходе века). Алматы: Рауан, 1996. С. 219-230.
4. Урманбетова Ж.К. Культура кыргызов в проекции философии истории. Бишкек: Илим, 1997.
5. Фуко М.М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб, 1994. С. 112.
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с. 324.
7. Из выступления Ч.Айтматова на республиканской конференции // Кыргызстан маданияты, 1987. 17 ноября.
8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., 2000, с. 40.
9. Кацев А.С.: "Чтобы повсеместно внедрить киргизский язык, нужно обучить с нуля свыше 700 тысяч человек. А это - нереально". - URL: www.regnum.ru/news/639333.html.
10. См.: Залевская А.А Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование. Воронеж, 1990.

УДК:81.2 (575.2)

МОРФОЛОГИЯЛЫК ВАРИАНТТУУЛУК Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Ош мамлекеттик университети, 723500, Ош, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада варианттуулуктун морфологиялык жагы анализденип, жазуучунун чыгармаларынын мисалында сөз түркүмдөрүнүн варианттары өз-өзүнчө берилип талданат.*

Ачкыч сөздөр: *морфологиялык варианттуулук, морфологиялык каражаттар, вариант, варианттуулук, вариация, инавариант, вариациялануу, варианттык катар, варианттуулуктун сферасы, хронология, зат атооч сөз түркүмүнүн варианттуулугу.*

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ВАРИАНТНОСТЬ НА ПРИМЕРЕ РАБОТА ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Ошский государственный университет, 723500, Ош, Кыргызстан

Аннотация: *В статье анализируются морфологические аспекты изменчивость и анализируются варианты словосочетаний на примере авторских работ.*

Ключевые слова: *морфологическая вариантность, морфологические средства, вариант, изменчивость вариация, вариантность, инвариант, вариационная серия, сфера вариантность, хронология, вариантность имен существительных.*

MORPHOLOGIAL VARIABILITY ON TNE EXAMPLE OF TNE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Narmyrzaeva Kurmanzhan Zhyrgalbaevna E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Osh State University, 723500, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *The article analyzes morphological aspects of variability and analyzes variants of phrases on the example of author`s works.*

Key words: *morphological variability, morphological means, variant, variability, variation, invariant, variation, variation series, sphere of variability, chronology, variability of nous.*

1. Киришүү

Ч. Айтматов – доор жаңырткан, түбөлүктүү феноменге айланган калемгер. **“Чыныгы сүрөткер – байланыш жасоонун ачкычы”-** деп, өзүнүн кеби боюнча Айтматов – коомдук ишмер жана Айтматов – художник, Айтматов –публицист, Айтматов

– сөзмөр – стилист болду десем жаңылышпайм. Бул улуу инсандын эки жагы, эки багыты жана алыскы максатка карай бирдей ишенген эки бекем канаты бар болгон. Айтматов ааламы чексиз. Изилдөөчү катары, жазуучунун жеке стилдик чеберчилиги - чыгармаларындагы пайдаланылган элдик тилдин куюлушкан үлгүлөрүнүн кепте эмоциялык жана экспрессивдик боектуулуктарды жарата алгандыгында [9,158]. Сүрөткер *"Тил – улуттун жан дүйнөсүнүн улуулугуу менен сулуулугунун күзгүсү"*- деп баса белгилегендей, өзүнүн чыгармаларында да кейипкердин кебинде, каарманды ар тараптан сүрөттөөдө улуттун улуулугун, алардын жан дүйнөсүнүн сулуулугун, пейзаждык сүрөттөөлөрдө түркүн түстүү боекторду тил аркылуу чеберчилик менен бергендигин белгилөөгө болот [9,158]. Демек, изилдөөбүздө варианттуу сөздөрдү өз орду менен жазуучу пайдалангандыгын байкап, анализдеп көрдүк.

2. Изилдөө ыкмалары

Белгилүү окумуштуу В.Н.Ярцеваны дүйнөлүк тил илимине 350дөн ашык эмгеги менен салымын кошконун көрсөтүүгө болот. Илимде абройго ээ болгон **В.Н. Ярцеванын**: *"Кептешүү, пикирлешүү шарт-кырдаалы оптималдуу вариантты тандап колдонууга мажбурлайт"*,- деген сөзүндөгү деталдарды Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинде калыптангандыгын изилдөөчү катары байкадык.

Морфологиялык варианттуулук кыргыз тил илиминде изилдөөнү талап кылган актуалдуу тема.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Варианттуулук (лат. varians,variantis – өзгөрүүчү, өзгөрүлүүчү) 1)кандайдыр бир тилдик-маңыз-мазмундуу туюндуруу ыкмалары (модификациялары, түрлөрү, формалары); 2) тилдик бирдиктердин жана жалпы эле системасынын жашоо жана кызмат аткаруу ыкмасынын мүнөздөмөсү экени белгилүү [6, 80-81].

Варианттуулук – тил системасынын жана тилдин бардык бирдиктеринин кызмат аткаруусунун фундаменталдык касиети, тилдик эволюциянын обьективдүү натыйжасы. Ал ***"вариант", "инавариант", вариацияланyy"*** түшүнүктөрү аркылуу мүнөздөлөт. Кыргыз тилинин сөздүгүндө вариантка төмөндөгүдөй үч түрдүү түшүнүк берет [5,346]. **Вариант.1.** Бир нерсенин бир өзгөчөлөнгөн, айырмаланган экинчи бир түрү, көрүнүшү. **2.** Адабий, музыкалык ж.б. чыгарманын же анын бир бөлүмүнүн экинчисинен айрымаланган бир түрү. Китеп Актан Тыныбековдун варианты боюнча кайрадан басылды ("Эр Табылды"). **3.** Шахмат оюнунда шартка жараша ар кандай жүрүштөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү. Дебюттук вариант [5, 346].

Вариация. 1. Негизги сакталып калуу менен бир нерсенин кээ бир элементтериндеги, бөлүктөрүндөгү өзгөрүүчүлүк. 2. Негизги өзөгү, темасы түрдүүчө деңгээлде, формада өзгөртүлүп кайталанган же кайрадан иштелип чыккан музыкалык чыгарма, бий ж.б. [5, 346].

Варианттар - тилдик маңыз-мамундуу туюндуруунун түрдүү реализациялары жана ыкмалары болуп саналат. Тилдик-маңыз-мазмун ар дайым эле бир түрдүү туюндурулуп, бир эле ыкма аркылуу берилбейт, туюндуруу ыкмасынын модификациясына, формалык өзгөрүүсүнө, кээде жалпы кабыл алынган жана милдеттүү болгон нормадан четтөөлөргө жол берилет. Бирок кандай гана модификация, формалык өзгөрүү болбосун, тилдик маңыз-мазмун эч өзгөрүүгө учурабай, ошол бойдон калат.

Инвариант бир эле маңыз-мазмундун абсракттуу белгилениши, салыштырмалуу бир тектүү обьектилер классынын жалпы аталышы. **Варианттык катарга** кирген ар бир вариант инварианттын касиеттерине ээ, башкача айтканда, инварианттын конркеттүү реализациялары, модификациялары вариант болуп эсептелет.

Варианттуулук формалардын **вариацияланyусу** - тилдик эволюциянын обьективдүү жана сөзсүз болуучу натыйжасы.

Дүйнөлүк тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде варианттуулук проблемасы мүнөздүү көрүнүш. Бул проблеманын айрым аспектилери боюнча лексикология, лексикография, семасиология, кеп маданияты жаатында кээ бир эмгектерде окумуштуулар К.Сейдакматовдун "Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү", С.Мусаевдин "Кеп маданияты жана норма", Т.С.Мусаеванын "Сөз варианттары жана норма" деген аталыштагы эмгектери бар экендигин белгилөөгө болот. Окумуштуулардын учурундагы сунуштарында морфологиялык варианттар өзүнчө иликтөөнү талап кылат деген пикирлерин айтып келишкен. Илимпоз К.Сейдакматов варианттуулуктун сферасын изилдөө анын хронологиялык жагы жана варианттуулуктун көлөмү тилдин деңгээлдерине жараша аныкталарын белгилейт [11,3-4]. Кыргыз тил илиминде ар бир тармак боюнча К.Сейдакматов варианттуулуктун изилденерин "Морфемалык деңгээлинде: морфологиялык варианттар сөздүн уңгусунун, перефиксинин, негизинин приставкасынын, мүчөлөрүнүн варианттары" деп кароо жагын белгилеген [11,5]. Ушул өңүттөн алып карап, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында морфологиялык варианттуулукту төмөндөгүдөй таризде сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүп көрсөттүк:

2. *Зат атооч сөз түркүмүнөн жасалган варианттуу сөздөр:*

Акыбал=ахыбал. *Ал чындыктын сырын билер түйшүктүү жолуна жаңы гана кирип бараткан, адашкан жандарга боору ооруп, жардам бериш үчүн чын турмуштун азаптуу жактарын өз башынан кечирип, курутуп коер* ***акыбалдан*** *куткарып чыгар жол ар кимдин өз дилинин жаңырышында, демек, ар ким өз рухунда революция жүргүзүшү керек экенин насаат сөз менен эмес, жемелөө же айыптоо менен эмес, ошого тозокту өзү аралап өтүп, өз ыйманын үлгүсү менен далилдеп жардам берүүнү максат кылып алган болучу. ("К", 79-б). Көрдүңбү,* ***ахыбал*** *ушундай ("Г", 27-б)*

Бак=бакты=бакыт*. Тоо көчкүдөй болуп үстүмөн басып калган* ***бактынын*** *кучагындамын. Бул* ***бакыт*** *мага гана буюруду, ошон үчүн колундагы добулду тарсылдата койгулап, эстен тана бийлеген жапан сыяктуу быйыл жайда мени салган бардык кыйноо-сыноолору үчүн мен тагдырыма ыраазымын ("К", 199-б).* ***Багың*** *ачылар күнүң бүгүн! ("Г", 52-б).*

Билет = белет. *Мен эки* ***белетти*** *ала коюп, музейге ашыктым ("К", 55- б).* ***Билеттин*** *баракчалары батташып суу, сыясы эзилген (Асма көпүрө, 358-б)*

Табият=табийгат=жаратылыш. *Ошол үч күн* ***табийгаттын*** *эң ачуу, эң каардуу күнү болду бейм ("Ж",528-б). Көзү өткөн улуу кишинин жер үстүндө орду толбой,* ***жаратылыш*** *арман күүсүн бороонго берип, өксүгөнүн ышкырган шамалга берип, ичи ачышканын чоктой тийген аязга берип, жарга урунуп, ташка урунуп эч бир тынчтаналбай чамына берди . Ушинетип* ***табият*** *кут кылган жосунду улап жүрө берсе экөө аз арада калың топ бөрүнүн сырттандары болуп чыкмак ("К", 11-б).*

Доор=дооран. *Абдий ана ошол өткөн* ***доорлордогу*** *Чыгыш базарларын элестетти ("К, 107-б). Адам каны суудай агып, көк кашка суу жошолонуп ак-сары гүл манаттанып, бөрүдөй тытышкан* ***доор*** *экен ("Ак кеме", 222-б).*

О, балалыгымай, ал дагы өзүнчө кызык ***дооран*** *экен! ("С.Ж", 553-б)*

Парз=парыз. *Эмнеси болсо да куранды биле жүрүш парз ("К.К.Б.К", 123-б, 5-том) .Өлүм алдында жаткан адамдын акыркы каалоосунан ашкан* ***парз*** *болобу, ошону аткарбаган Танабай ким өзү ("Г",162-б). Тууган-туушкандары уулдун сөөгүн ала келүүсү* ***парыз*** *болуучу, бирок алардын колунан эчтеме келбептир ("К.К.Б.К", 172-б, 5-том).*

Керебет =кровать. *Бурчтагы* ***керебетке*** *жаткырды ("Ак кеме", 301-б).* ***Кровать*** *кыска болуп жатат, жастыкты өйдөрөөк коюп берейинби? ("Асма көпүрө", 360-б).*

Дарыя=дайра. ***Дарыяга*** *салынган көпүрө ал элден мурда сөз болгон ("Кассандра тамгасы", 56-б) Жээрде айгырды камчылап, ал сууга сала бергенде, баарыбыз тең дал*

болуп туруп калдык: ***дайра*** *киргенде бул жерден эч ким даап өтчү эмес, ат түгүл төөнү агызып кете турган ташкын жүрүп жатса, өлө албай жүргөн неме го? (“С.Ж”, 566-б)*

Дүнүйө=дүйнө. *Мен бул* ***дүйнөдө*** *жападан жалгыз, коколой баш экенимди бир да жолу чыгарчу эмесмин (“Кассандра тамгасы”,238-б). Үстүнөн жамгыр шорголоп, аягынан чылк балчылдап, ичинде ызалык менен кыжырдын чыласы кайнап... короо ичин шамал оюндагысындай жойлоп, өчөшкөндөй колдогу фонарды улам өчүрүп... о, түбүң түшкөн* ***дүнүйө!*** *(“Г”, 125-б).*

Дос=достум. *Чоро – эски* ***досу*** *(“Г”,26-б). –Чыкса чыгалы,* ***достум,*** *жүр. (“К”, 51-б).*

Директор=деректир. *Болду-болбоду тиги оңбогон катындын кылганы: совхоздун* ***деректирине*** *барып даттана салган да (“К, 223-б).* ***Директордун*** *айтымына караганда, күзүндө Москвага, ВДНХа дейби же ВДНХы дейби, айтор, аты татаал бир көргөзмөгө райондун алдыңкылары барган жатыптыр, Бостон тизмеде биринчи болуп турат дейби, кандай (“К”, 277-б).*

Стол=үстөл. *Узун бойлуу, алыбеттүү, кылый көз, чаап жаак, иреңи одурайган директор олуттуу боло түштү,* ***үстөл*** *үстүндөгү кагаздарын ары-бери жылдырып, чарчаган көздөрүн жүлжүйтүп, ойлонуп калды (“К”, 277-б) Текчеде көп китептер,* ***столдо*** *жазылып бүтө элек барак-барак кагаздар (“Асма көпүрө”, 358-б)*

Өкмөт=өкүмат. *Айыл арасында го колунан жамандык жакшылык да келип, жыйналыш-жыйында чыгып сөз сүйлөп, аш-тойдо аксакалдар менен тең катары тизгиндешип, эл башкарышып жүргөн* ***өкмөт*** *жигиттер кадыр-барктуу болуп, оозго кирет (“Ж”, 463-б). Андан* ***өкуматтын*** *казынасы кемип кетпес (“Б.Б”, 10-б).*

Шофер=шопур. ***Шофер*** *сууну карап, өтүгүн чечкенге ыргылжыңданып турду (“Г”,291). Бала Сейдакматтын эшигине жеткенде Мүйүздүү Бугу Эне: “Эми менин* ***шопур*** *балдарымды куткарып ал”- деди (“Ак кеме”, 271-б).*

Газета-гезит. *Бул илгерки жомокту* ***гезитке*** *жазып коюшса ажап эмес деп жоромол кылышты (“К.К.Б.К”, 111-б, 5-том) Анча эле болсо, дагы түн ичинде иштейм,* ***газетаны*** *уятка калтырбайм деп өзүн ынандырып, улам ары жылдыра берди (“Кассандра тамгасы”, 104-б).*

Дабыш=добуш= доош. *Жер дүңгүрөгөн* ***доош*** *ичинде, күтүрөгөн калың дабырт үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак (Ак кеме, 225-б). Ошол учурда көкөлөгөн жел күүсү кулакка угулуп, ага удаа бир* ***дабыштан*** *шапырттаган жалбырактар, көз көрбөгөн көгүлтүр алыстыкта нечен сонундар, нечен кызыктар бар дегендей тымызын күү чалып, беттен эркелете сылар эле. (“Б.М”, 509-б). Бирок ошол оокумда эненин кулагы кандайдыр бир* ***добуш*** *чалды (“А.к”, 264-б).*

Кан – хан. *Анан балдарды* ***ханга*** *алпарышты,* ***хан*** *тобу али дасторкондон тура элек экен. Ал ортодо калың элдин арасын ушак аралады: кыргыздан аман калган кыргыздын тукуму бар экен,* ***кан*** *кууп келиптир!- деп эл сестенди (“Ак кеме”, 226-б).*

Тектирчеде=текчеде. *Жалпак-Сазга жакын калдык деген сөз гана аргасыз кылды аны, үзүлүп кетчү балектей шакмар мойнуна илиген саксагай башын салаңдатып,* ***тектирчеде*** *отурат (“К”, 96-б).* ***Текчеде*** *көп китептер, столдо жазылып бүтө элек барак-барак кагаздар (“Асма көпүрө”, 358-б).*

Убакыт=убак=маалы. *Сөөктү кепиндегенде, анан кийизге орогонго эле бир далай* ***убакыт*** *кетти (“К.К.Б.К”,55-б). Менин эркимде болсо, силерди жалдыратпай, күнүгө үч* ***убак*** *жаздырып турат элем го... (“Б.Б”, 15-б). Бирок* ***маалы*** *келгенде төл токтомок беле, Танабайдын айласы түгөнгөндөгү бала кыялына табият баш иймек беле!.. (“Г”, 124-б)*

2. Сын атооч сөз түркүмүнөн жасалган варианттуу сөздөр

Жашырын=жашыруун. *Бирок кептин баары ушунун натыйжасында туулган адам – аны икскорд деп коелу-**жашырын** инсан, ал ата-энесиз, жасалма жол менен жаратылган субьект экендигинде, мен ушундай түшүнөм ("Касс. тамгасы", 255-б). Аскерге жөнөп бараткан жигиттер кыз-келиндерге кат жазып, **жашыруун** алып барып беришти Султанмуратка тапшыраар эле ("Э.ж.к.т", 354-б)*

Жарадар=жаралуу. *А кезде болсо Эдигей али Бороондуу атка коно элек, жергиликтүү бир темир жолчу казакка кокус жолугуп, анын тилине кирип, ээрчип бараткан **жаралуу** аскер – аралдык казак болучу ("К.К.Б.К", 6- б). Даниярдын буту **жарадар** экенин эмне үчүн мурда ойлободук экен? ("Ж", 471-б).*

Бозомук=бозомтук. *Тетиги ээн талаа бетиндеги **бозомук** жалдын үстүндө созулгандан кара сызык темир жол азгырып да, сестентип да турат ("К.К.Б.К", 3-б, 5-т). Оттуу корабль кичирейгенден кичирейтип, аягында шакектей **бозомук** тартып анан түптүз караңгылыкка төнүп кеткенде башын чулгуп алды, бир түрдүү карама-каршы сезимдер көңүлүн уйгу-туйгу кылып жөнөй берди (К.К.Б.К, 28-б, 5-т).*

Боорукердик-боорукерлик. *Оор басырык мүнөзүн, кайрымдуулугун, **боорукерлигин**, эл жакшы көрүп, урматтап турчу ("Г", 26-б). Эси чыккан кыз шашканынан эмне кыларын билбей, маңдайынан сүйөп, колунан келсе кандайдыр жардам этүүгө умтулуп өтө **боорукердик** менен Нурбекти аяп карады ("Асма көпүрө", 359-б).*

3. Ат атоочтон жасалган варианттуу сөздөр

Ал-а. *Элес эртең менен чалган бойдон кабарын билдирген жок, ага өзү чалайын деген, **а** бирок ага чамасы келген жок. Анан **ал** Элести эстеди, эстегенде да шар аккан суунун боюндагы учурлар эсине түштү (Тоолор кулаганда, 514-б). **А** кандай гана согуш болбосун **ал** баштагыдан да, коргонгондун да трагедиясы ("Тоолор кулаганда", 523-б).*

Ошо=ошол. ***Ошо** түнү кимдир бирөөнүн оюнан жер жүзүндө теңдеши жок сүйгөнү кетпей койду ("Тоолор кулаганда", 514-б). **Ошол** аңгемеде Сергей деген уландын жазмыш-жашоосу жазылмак ("Тоолор кулаганда", 522-б)*

Ушул=ушу=шул. *Күн нуруна чайынган тоолор **шул** саатта алыс да, жакын да, сүйкүм да, сүрдүү да көрүндү... ("Э.ж.к.т", 390-б). **Ушул** түн, **ушул** маалда негедир Кызкайып да уктабай безенип жүрдү ("Тоолор кулаганда", 514-б). Ошол учурду **ушу** азыр келсе деп кайра-кайра кусага батып самады ("Тоолор куаганда", 514-б.).*

Бул=бу. *Кыз кыялындай романтика дегенди да **бу** жашоонун чындыгы жокко чыгарып салган ("Тоолор кулаганда", 306-б). **Бул** толук ойрон болуу, бүткүл өлкө алдында ойрон болуу эле ("Кассандра тамгасы", 121-б)*

Тигил-тиги. ***–Тиги** бурчта тургандарды сен көрө элексиң да! ("Кассандра тамгасы", 178-б). Ал эми **тигилер** сууну каалашынча кана ичкенден кийин алардын артынан кумардан кана кууп жетип олжосун алган эң сонун ("Тоолор кулаганда", 291-б)*

.

4. Этиштерден жасалган варианттуу сөздөр

Олтур= отур. *Жуунуп чайынууга, жай **отуруп** тамак ичүүгө чоло жок ("Г", 125-б) – **Олтур. Олтурууга** уруксат. Сага да, мага да ыңгайлуу болот ("Чынгызхандын ак булуту", 587-б).*

5. Тактоочтон жасалган варианттуу сөздөр

Дайым-дайыма. *Бийикте, туш-тарабы ачык дөбөдө тургандыктан, булар **дайым** шамалдын огуна туура келип, абанын ар бир кыймылына жооп кайтарып, жанагыдай тынымсыз шуулдап, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол ("Б.М", 508-б). Көгүлтүр тартып **дайыма** карасаң көлбүп турган деңизи бар дүйнөдөн ушул тирүү жан байласа токтогус эрме чөлгө келдимби, бу жердеги жашоо-тиричилик, көргөн күн эмине болот деп эси чыкты. ("К.К.Б.К", 5-т, 105-б).*

Алга=алдыга. *Данияр бул жолу да өз дегенин бербей, нарыдан бери уруна чайпалып,* ***алга*** *басты (“Ж”, 472-б). –Тур нары!- деди ал заардуу киркиреп, анан капты өйдө силкип, жанын оозуна тиштегендей, акыркы күч менен андан-мындан аттап,* ***алдыга*** *жүткүндү(“Ж”, 473-б).*

Тыянак

Жыйынтыктап айтканда, варианттуу сөздөр ар бир сөз түркүмүнөн жасала тургандыгын мисалдарды жыйноо, анализдөө менен байкадык. Ч.Айтматов чыгармаларынын тилинде варианттуу сөздөрдү иргөө принцибинин негизинде орундуу, чеберчилик менен колдонгондугун байкоого болот.

Адабияттар :

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том.-Б., 2018, -348 б.
2. Айтматов Ч . Чыгармаларынын 10-томдук толук жыйнагы, -Бишкек, “Улуу тоолор”,2018, -584 б.
3. Айтматов Ч. 5-том.Кылым карытар бир күн.Чынгызхандын ак булуту.-Бишкек, “Улуу тоолор”, 2014,-604 б.
4. Айтматов Ч. Кыямат. –Ф.: “Адабият”, 1988. -352 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. –Б.: 2011.-880 б.
6. Лингвистический энциклопедический словарь.-М.,1990.-с, 527-529.
7. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма.-Б.: Раритет Инфо, 1999.-214 б.
8. Мусаева Т.С. Сөз варианттары жана норма.-Бишкек, 2015.-176 б.
9. Нармырзаева К. Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү.- Ош, 2012.-171 б.
10. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б.
11. Сейдакматов К.Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. – Ф: Мектеп, 1982. -216 б.

УДК: 81.2 (575.2)

МОРФОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАРДЫН СИНОНИМИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Ош мамлекеттик университети, 723500, Ош, Кыргызстан

Аннотация: *Макалада морфологиялык синонимдердин изилдениши берилип, мисалдар Ч.Айтматовдун чыгармаларынан алынып талданат.*

Ачкыч сөздөр: *морфологиялык синонимдер, морфологиялык каражаттар, синонимия, лексикалык синонимдер, идеографиялык синонимдер, семантикалык синонимдер, стилистикалык синонимдер, синонимия кубулушу.*

ИССЛЕДОВАНИЕ СИНОНИМИИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Ошский государственный университет, 723500, Ош, Кыргызстан

Аннотация: *Данная статья посвящена изучению морфологических синонимов на материале произведений Ч.Айтматова.*

Ключевые слова: *морфологические синонимы, морфологические языковые средства, синонимия, лексические синонимы, идеографические синонимы, семантические синонимы, стилистические синонимы, феноменон синонимии.*

RESEARCH OF MORPHOLOGICAL MEANS OF SYNONYMY

Narmyrzaeva Kurmanzhan Zhyrgalbaevna E-mail: narmyrzaeva64@mail.ru
Osh State University, 723500, Osh, Kyrgyzstan

Abstract: *This article is devoted to the study of morphological synonyms based on the work of Chyngyz Aytmatov.*

Key words: *morphological synonyms, morphological linguistic tools, synonyms, ideographic synonyms, stylistic synonyms, phenome none of synonyms.*

1. Киришүү

Тилдик каражаттарды өз ара синонимдештигин аныктоодогу башкы критерийдин бири – алардын стилдик мүмкүнчүлүгү. Кептеги тилдик каражаттардын ылгоо принциби синонимдик катарды түзүп турган тилдик каражаттардын белгилүү чөйрөдө колдонуларын аныктоосун окумуштуу Т.Аширбаев белгилейт [1:44]. Кыргыз тил илиминде синонимия маселесин алгачкылардан болуп изилдеген илимпоз Б. Суранчиева синонимдер стилдик айрымачылыкты шарттоочу каражаттардын маанилүүлөрүн бири экендигин белгилеген.

Грамматикалык синонимдерди изилдеп үйрөнүү орус тил илиминде XVII-XIX кылымдарда башталган. М.В. Ломоносов өзүнүн үч стиль жөнүндөгү окуусунда алгачкылардан болуп грамматикалык параллелдүүлүк жөнүндө сөз козгогон. М.В. Ломоносовдон кийин М.В. Фонвизин (1959), П. Калайдович (1818), А. Галич (1840), И.И.Давыдов (1856), К.С.Аксаков (1860), Ф.И. Буслаев (1895) сыяктуу окумуштуулар синонимиянын теориялык жана практикалык проблемаларын иштеп чыгууга аракет жасашкан.

А.А. Шахматов, А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, И.С. Тургеневдердин чыгармаларын изилдешип, анда М.В. Ломоносов атаган грамматикалык варианттардын, параллелизмдердин аталган авторлордун чыгармаларында бар экендигин белгилешкен.

А.М. Пешковский мурдагы «грамматикалык вариант» деген аталышты биринчи болуп «синоним» деп атаган да, аларды морфологиялык жана синтаксистик синонимдерге бөлүштүргөн [8,155-156]. Окумуштуу стилистикалык маселелерди чечүүдө «жалпы эле грамматикалык маанилерди эмес, грамматикалык синонимдерди изилдөө жана салыштыруу зарыл» деп эсептеген [8,153].

А.М. Пешковскийдин бир эле грамматикалык көрүнүштүн түрдүү вариантта берилишин морфологиялык синоним деп, ар түрдүү структурадагы сүйлөмдөр аркылуу берилишин синтаксистик синоним деген жобосу кийинки изилдөөлөргө өбөлгө болду. Натыйжада Г.И.Рихтер (1937), М.К. Милых (1945) грамматикалык синонимдерди андан ары тереңдете талдоого алышкан. Грамматикалык синонимдердин ичинен эң алгач сөз айкаштарынын синонимиясы өз алдынча бөлүнгөн жана анын стилистикалык табиятына көңүл бурула баштаган.

2. Изилдөө ыкмалары

Түркологиялык изилдөөлөрдө синонимия маселесине арналган эмгектер 60-жылдардан баштап пайда болгондугун байкайбыз. Академик А.Н. Кононов өзбек тилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн алмашылып колдонулушуна атайын көңүл бурган (1960). С. Ажиеванын (1971), С. Акбаровдун (1961), О. Ахмедованын (1968), Б. Тойчибаевдин (1972, 1979) атайын изилдөөлөрүндө да сөз мүчөлөрүнүн жана кызматчы сөз түркүмдөрүнүн өз ара алмашылып колдонулушу жөнүндө сөз болот.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Кыргыз тил илиминде башка түркологиялык изилдөөлөр сыяктуу эле синонимия маселесине 60-жылдары көңүл бурула баштаган. Эң алгач басма сөз беттеринде синонимдер жөнүндө И.Н. Бажинанын (1953), С. Давлетовдун (1955), Б. Суранчиеванын

(1961) макалалары жарык көрүп, лексикалык синонимдер аздыр-көптүр мүнөздөлгөн. Ал эми 1967-жылы окумуштуу Б. Суранчиева «Кыргыз тилиндеги синонимдер» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. Илимпоз кыргыз тилиндеги синонимдерди жасалыш жолдору боюнча жети түргө ажыратып, ошол схемага ылайык талдоого алган. Т. Барктабасова кийинчерээк синонимдерди грамматикалык планда карап, илимий макалалар менен чектелген (1973, 1975). Ушундай эле макала профессор К.К.Сартбаев тарабынан да жазылган (1970). Окумуштуу кийинки эмгегинде (1987) лексикалык синонимдерди колдонулуу өзгөчөлүктөрүнө карай классификациялап, алардын башка тилдер менен карым-катнашына көңүл бурган. Белгилеп кетүүчү нерсе, аталган эмгегинде лексикалык синонимдер менен грамматикалык синонимдердин мүнөздүү белгилери жөнүндө айрым көз караштарын билдирген жана синтаксистик синонимдер менен морфологиялык синонимдердин коммуникативдик-функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн ажыратуу боюнча жүйөлүү пикирин ортого салганын айта кетүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги синонимдер сөздүгүн түзүүдө да лексикалык синонимдер эске алынат (К. Сартбаев, С. Үсөналиев, 1973; Ш. Жапаров, К. Сейдакматов, 1984). Бирок морфологиялык жана синтаксистик синонимдерге орун берилген эмес.

Нормативдик грамматикалардагы лексикалык синонимдерди эске албаганда, С.Ж. Мусаев синтаксис жана кеп маданияты боюнча изилдөөлөрүндө (1987, 1993), Т. Аширбаев стилистика боюнча окуу китептеринде (1990, 2000) синонимдердин айрым маселелерине кеңири токтолушкан. Аталган илимий жана практикалык эмгектердин ичинен синтаксистик синонимияга тиешелүү С.Ж. Мусаевдин «Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызком языке» (1987) деген эмгеги өзүнчө орунга ээ. Анда атоочтук конструкциялардын грамматикалык түзүлүшү гана эмес, жайылма мүчөлөрдүн парадигмалык типтери синонимдик катышта мүнөздөлөт.

Ал эми профессор Т. Аширбаевдин стилистика боюнча эмгегинде синонимдердин табияты андан ары такталган (2002).

Ал эми кыргыз тилиндеги синонимдер лексикалык, фразеологиялык, стилистикалык пландарда гана изилденип, нагыз морфологиялык планда иликтене элек.

Жогоруда белгиленгендей, синонимдер маселеси боюнча илимий изилдөөлөр арбыган сайын, анын тигил же бул теориялык жоболору боюнча илимий көз караштардын ар түрдүүлүгү пайда болгон. Тил илиминде жалпы изилдөөчүлөрдүн синонимия боюнча эки түрдүү көз карашын байкайбыз.

Биринчи көз караштагылар (Л.А. Булаховский, 1953, А.Н. Гвоздев 1955; А.И. Ефимов, 1961, 1969; А.М. Финкель, Н.М. Баженов, 1954, ж.б.) синонимдерди маанилик жактан өз ара жакын, бирок бирдей эмес сөздөр деп эсептешсе, экинчи көз караштагылар (Р.А. Будагов, 1958; Н.М. Шанский, 1957; Галкина-Федорук, К.В. Горшков, 1962 ж. б.) синонимдерди мааниси боюнча бирдей сөздөр катары баалашат. Бул экинчи көз караштагылар «бир сөз – бир түшүнүк» деген түшүнүккө таянышат. Бул көз караштар окумуштуулар тарабынан колдоого алынган жок. Себеби бул эки көз карашта синонимдердин маанилик жактан эки түрдүү деңгээлдеги жакындыгынын бири ашкере бааланат. Ошондуктан азыркы учурда синонимдерди мааниси боюнча өз ара бирдей (***жакшы//дурус// жаман эмес//мыкты*** ж.б.у.с) же жакын (***сулуу // кооз***) сөздөр катары аныкташат (М.И. Фомина, 1978; Д.Н. Шмелев, 1977; П.А. Лекант, 1982, 1990 ж.б.) Мындай позицияны азербайжан, казак, өзбек, түркмөн филологдору менен биримдикте кыргыз тилчи-илимпоздору да (Б. Суранчиева, 1967; К.К. Сартбаев (1987), Ж. Мамытов, 1971, 1999; Т.К. Ахматов жана Ж. Мукамбаев 1978; А. Жалилов, 1996 ж.б.) колдошот. Булардан тышкары, синонимдердин табиятын аныктоодо сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгын эскерткен лингвисттер да кездешет. Бирок бул багыттагы көз карашта эки түрдүү позиция бар. Биринчи позициядагылар (М.Ф.

Палевская, 1964; Р.А. Будагов, 1965; Ф.К. Гужва, 1973; А.Гурбанов, 1967; Б. Абдуллаев, 1963; А. Демирчзаде, 1962; Т.Аширбаев, 2000. ж.б.) сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүгүн биринчи орунга коюшат. Тагыраак айтканда, синонимия – бул мааниси боюнча бирдей, стилистикалык боегу боюнча айырмаланган сөздөр. Маселен, профессор Т. Аширбаевдин ою боюнча, «...стилистикалык маанинин жардамы менен ошол сөздүн лексикалык мааниси такталат, өзгөчө боектуулук касиетин ачат»,- деп белгилейт [1,49]. Экинчи позициядан алганда, стилистикалык синонимдер мааниси боюнча жакын, стилистикалык оттеногу боюнча гана эмес, чөйрөдөгү колдонулушу боюнча да айырмаланган сөздөр болуп саналат деп стилист окмуштуу М.Н. Кожина белгилейт [4,113]. Чынында эле, «Синонимдерге дал келбеген компоненттер же предметтик-логикалык маани, же коннотация тиешелүү болуп турат», - деп белгилүү стилист И.В. Арнольд баса белгилеген. Алар керектелбеген кеп, стиль болбойт. Кандай гана позициядагы көз карашты албайлы, алар синонимге карай айтылгандыгы тууралуу талаш туудурбайт. Синонимдер түзүлүшү боюнча жалпысынан лексикалык жана грамматикалык синонимдер болуп экиге бөлүнөт.

Лексикалык синонимдерге берген мааниси жагынан окшош же өз ара жакын, кошумча мааниси же стилистикалык боегу боюнча, же болбосо, ошол эки белгиси менен тең айырмаланган жеке сөздөр жана ажырагыс сөздөрдүн тизмеги кирет. Лексикалык синонимдер өз ара семантикалык жана стилистикалык синонимдер болуп экиге ажыратылат.

Идеографиялык синонимдер маанилик жактан гана окшош келет да, синонимдик катардын эч кайсынысы стилистикалык боекко ээ болбойт. Мындай синонимдерге мүнөздүү белгилерди профессор Ж. Мамытов мындайча белгилейт: жалпысынан бир гана түшүнүктү же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдириши; алардын тыбыштык курамы жактан ар башка болушу; бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү; синтаксистик бирдей мүчөлүк кызматта келиши. Албетте, идеографиялык синонимдерди биринин ордуна экинчисин эркин колдоно берүү мүмкүн эмес: ***эр//баатыр, башка// бөлөк// бөтөн.***

Стилистикалык синонимдерге мааниси боюнча окшош же бири-бирине жакын, бирок стилистикалык жактан айырмаланган синонимдер кирет. Мисалы: ***карыя//чал, бала//перзент, сокур//көр//азиз.***

Ж. Мамытов лексикалык синонимдердин үчүнчү түрүн – семантикалык-стилистикалык түрүн өзүнчө бөлүп караган [5:141].

Грамматиканын эки тармагы катарында морфологиянын да, синтаксистин да өз алдынча изилдөө обьектиси бар экени белгилүү. Демек, грамматикалык синонимдин эки түрү катарында морфологиялык жана синтаксистик синонимдерге тиешелүү жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр жок эмес.

Морфологиялык синонимдер грамматикалык формалары (сөз мүчөлөрү) боюнча айырмаланган, мааниси окшош сөздөр болуп саналат. Тилекке каршы, ушул кезге чейин түркологиялык эмгектерде морфологиялык синонимдер тууралуу кеңири маалымат жок. Академик Б.Ө. Орузбаеванын «Сөз курамы» деген эмгегинде сөз мүчөлөрүнүн ортосундагы синонимия жөнүндө учкай сөз козголуп, төмөндөгүлөргө токтолот. Сөз жасоочу мүчөлөрдө окшоштук (омонимия) жана маанилештик (синонимия) касиеттер да кеңири өнүккөн. Мындай абал мүчөлөрдүн жалпы санын бир кыйла көптүгү менен жана алардын тилдин тарыхый өнүгүү процессинде бир калыпта сакталбай, улам өзгөрүүлөргө дуушар болуп, толукталып отуруусу менен шартталган. Ал гана тургай, айтылуучу бир гана пикирди угуучуга ар кандай каражаттардын, маанилеш ар башка сөздөрдүн жардамы менен берүү тилдин кооздук сапатын, уккулуктуулугун арттыруучу каражаттардан. Мындай болгондон кийин, ал каражаттарды жаратуучу тилдин морфологиялык каражаттарынын да ар кыл болушу өзүнөн-өзү закон мыйзамдуу нерсе. Тилдеги

синонимия кубулушу морфологиялык деңгээлде ал сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөздөрдү байланыштыруучу мүчөлөрдө, сүйлөмдүн маанилик түрлөрүндө да кездешерин окумуштуу Б. Орузбаева белгелеген [6, 218-219].

Мисалы, сөз жасоочу **–чы//-кер , -чы// -кеч, -луу//-кер** мүчөлөрүнүн колдонулушун Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилиндеги мисалдардан алып көрсөтүүгө болот. **Айыптуу// айыпкер.** –Бирок, мен **айыптуу** белем?.. Сенде айып жок… («Ж», 497-б) Иерусалимдин динуламасын муруттары менен кошо чакыртып алып, ме, өзүңөрдүн **айыпкериңерди** алгыла да, кандай бүтүм кылсаңар ошондой иш кылгыла деп колдоруна кармата бериш опоңой эле иш эмеспи (“К”, 144-б). **Арабакеч// арабачан// арабачы.** Менин бетимден аккан жашты көрүп, **арабакеч** бала чочуп кетти (“Б.м”, 546-б). Кызыл желекти көтөрүп, **арабачан**, аттуу келе жаткандардын алды бурулуштан жаңы эле көрүнө берген (“С.ж”, 573-б). **Айыпкер//айыптуу, күнөөкөр//күнөлүү, кылмышкер//кылмыштуу**. Момун **күнөөлүдөй** күлүмсүрөдү (“Ак кеме”, 252-б). Качан болсо Ак кемени кара деп азгырып турасың. Улам бир капталына оодарылып түйшөлүп, парторгдун аны Эрназардын өлүмүнө **күнөөкөр** кылганын ойлобоюн десе да, оюнан кетпей кыйналып чыкты (“К”, 312-б). Иерусалимдин динуламасын муруттары менен кошо чакыртып алып, ме, өзүңөрдүн **айыпкериңерди** алгыла да, кандай бүтүм кылсаңар да ошондой иш кылгыла деп колдоруна кармата бериш опоңой эле иш эмеспи (“К”, 144-б). “Алда байкушум, картайган экенсиң ээ”-деп ойлоду, ушуга өзү **айыптуу** экенине кабыргасы кайышып (“К.К.Б.К”,9-б). Жамандыктан коргоп калып, өкүнтүп тазалантып, бу **кылмыштуу** ишинен өздөрү баш тарткандай кылып, бак-таалайдын адалдыгын башкадан көрсөтө алсаң го, анда сонун болбойбу! (“К”,91-б). Телеграммада жээни темир жолдо баңги жүк алып бараткан жеринен кармалып, **кылмышкер** катары камакта жатканы айтылыптыр (“К”,47-б).

Маанилеш (синонимдеш) мүчөлөрдүн пайда болушу мына ушул кырдаал менен да түшүндүрүлөт. Мындай мүчөлөрдүн бир тобунун тыбыштык составы жана пайда болуу булактары ар башка, бирок бирдей же мааниси бир-бирине жакын сөздөрдү жасашат. Мисалы: **-ман// -луу//** мүчөлөрү: **акылман//акылдуу:** Мисалы: А киши менен кийин Бороондуу Эдигей да таанышып, экөө ысык тамыр болуп кетти. **Акылдуу** киши эле. Елизаров **акылман** киши экен, башканын ою жетип, тилинин учунда турганды жөнөкөй гана түшүндүрүп коер эле (К.К.Б.К, 66-б) сыяктуу мисалдар келтирилген. Эми орус тилинин фактыларына көңүл буруп карасак: стакан чая //стакан чаю, красивый// красив, умнейший//самый умный, запеть//начать петь сыяктуу сөздөр морфологиялык синонимдер катары эсептелинет деп Н.М. Шанский белгилеген. Албетте, орус тилинин сөз курамы түрк тилдеринен кескин айырмаланат. Экинчиден, синоним түзгөн аффикстерди же кызматчы сөздү тексттен алып салсак, анда алар синонимдеш болбой калат, маанилик оттенок жоюлмак.

Демек, сөздөрдө жана ажырагыс сөз тизмектеринде морфологиялык каражаттар аркылуу маанилештик пайда болсо, морфологиялык синоним катары таанылыш керек. Бул тууралуу казак тил илиминин илимпозу А.Хосенованын пикирин колдобой коюуга мүмкүн эмес. Автор этиштин лексика-грамматикалык табиятына арналган монографиясында *кеңес этти // кеңешти, сөйлес кылып//сөйлесип* сыяктуу аналитикалык формалар менен синтетикалык формалардын биримдикте келишин, *аларып//алайып, узар//узай, кишир//кишире* сыяктуу синтетикалык формалардын параллель колдонулушун, *үмүт кылгандай болуп//үмүттүү болуп* сыяктуу аналитикалык формалардын алмашылып колдонулушун да синоним катары эсептейт. Бирок тилекке каршы, башка сөз түркүмдөрүндөгү синоним түзүүчү морфемалар терең изилденбей келе жатат.

Морфологиялык синонимдер бир гана уңгудан туруп, сөз формасы боюнча өзгөчөлөнөт. Инсандын өзүнөн улуу эркек бир тууганы, же улуу адамдарга кайрылуусу.

Зат атоочтук синонимдер Мисалы: **Ага// аке// аба// байке// ага// ака** (диалект). **Ага** сөзү бир тууганына карата бардык кыргыз говорлорунда колдонулуп келет. Жашы улуу кишиге кыргыз тилинин түштүк говорлорунда, Тянь-Шань говорунда айрым ройондорунда **"аке"** сөзү колдонулат. **Ака** түштүктүн айрым райондорунда колдонулат. **Аба** Лейлек, Баткенде активдүү пайдаланып жүрөт. -Акчам жок эле, **аба,** -деп башын чайкады ("Ак кеме", 189-б). Ошол үчүн келин-кезек кээде: -Өх, жаным, өлүп кетебизби, Элпек **аке** бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы ("Ак кеме", 191-б). -Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу? -Мени **ага** деп жүргүлө ("Б.М",519-б). -Китеп кабымды Сейдакмат **акеме** көрсөтүп келатам ("Ак кеме", 200-б). Ушул отурган жигиттердин ичиндеги эң күчтүүсү, эң кыйыны, эң келишимдүүсү – **Кулубек байкеси** ("Ак кеме", 275-б).

Синтаксистик синонимдерге салыштырмалуу морфологиялык синонимдер функционалдык жактан чектелген. Бегилүү окумуштуу А.М. Пешковский: «Биздин тилибиздеги морфологиялык синонимдерди манжа менен эсептөөгө болот»,- деп белгилейт (8:153).

Морфологиялык синонимдерге тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Морфологиялык синонимдер ар убак бирдей мүчөлүк милдет аткарат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн синонимдери түрдүү мүчөлүк милдет аткарат, башкача айтканда, өз ара жакын маанини эки башка сүйлөм мүчөсү камсыз кылат. Мисалы: 1.Илиястын жолдон *кайткысы келбеди* (Ч.А). - Илияс жолдон *кайтууну каалаган жок.* Илиястын жолдон *кайткысы жок.* Биринчи сүйлөмдөгү синонимдер баяндоочтук гана милдет аткарды.

2. Морфологиялык синонимдер уңгуга мүчөлөрдүн же префикстердин жалганышы аркылуу уюштурулса, сүйлөм мүчөлөрүнүн синонимдештиги синтаксистик түрдүү каражаттар (байламта, бөлүкчө, модаль сөздөр ж.б.) аркылуу да уюштурула берет. Мисалы: -Сейде жеңе, Ысмакемден кат жок, бизге да жок. Курмакем эмки базарда алып келем деди («Б.Б», 209-б). Автор кармандын кебинде чыгыш жөндөмөсүндөгү Ысмакемден деген сөздү пайдаланган. Бул сүйлөмдө **Ысмакемден // Ысмакемен** синонимдеш келет. Ысмайыл болсо почточуну көргөн жерден сурап коюп жүр деп эскертет, Сейде сурайын эле дейт, бирок ошого оозу барбайт, эмки жолу сурармын деп өзүн алдайт («Б.Б», 210-б). Жазуучу бул сүйлөмдө чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн каармандын кебин жекелештирүүдө колдонот. Ысмайылдын кеби аркылуу **почточуну // почточудан, жерден // жерде** деген сөздөрдүн синонимдештиги аркылуу берип каармандын кебин айгинелеп көрсөттү.

3. Морфологиялык синонимдерде сөз мүчөлөрүнүн түшүп колдонулушу синонимдүүлүктү билдирбейт. Ал эми синтаксистик синонимдерде тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн түшүп калышы синонимдерди уюштурат.

Тыянак

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү окумуштуу М.Ф. Палевская белгилегендей, морфологиялык синонимдерди сөз өзгөртүү, форма жасоо, морфологиялык тиги же бул категориялардын параллель формалары жана ал формалардын жалпы грамматикалык маанисин айырмалоочу коннотация (боектуулук, оттенкалар) уюштурат [7,96]. Тактап айтканда, морфологиялык синонимдерди тиги же бул сөз мүчөлөрү башка түзүлүштөгү сөздөр менен маанилештиги түзөт. Тилди таасир этүүчү негизги каражаттарынын бири – синонимия кубулушу. Пикир алмашуу учурунда, ойду туюнтууда синонимдик катарда турган ар бир тилдик каражат боектуу келет. Эгерде тилдик каражаттардын синонимиялык жиктелүү принциби бузулса, тексттин стилдик нормасы бузулат, стилистикалык чеги ажырабай калат.Жалпылап жыйынтыктап айтканда, морфологиялык каражаттардын синонимиясынын стилистикада, оозеки жана жазма кепте, көркөм чыгарманын тилинде, кеп ишмердүүлүгүндө орундуу, орунсуз кайталоону калыптоодо

ролу бар каражат экендигин байкадык. Кыргыз тил илиминде аталган тема актуалдуу, иликтөөнүн обьектиси экендигин баса белгилейм, ошондуктан ар тараптуу изилдөөнү талап кылат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том.-Б., 2018, -348 б.
2.Айтматов Ч . Чыгармаларынын 10-томдук толук жыйнагы, -Бишкек, “Улуу тоолор”,2018, -584 б.
3.Айтматов Ч. 5-том.Кылым карытар бир күн.Чынгызхандын ак булуту.-Бишкек, “Улуу тоолор”, 2014,-604 б.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1983. -с. 223
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. – Б.: ЖЭКА, 1999. – 256 б.
6. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 360
7. Палевская М.Ф. Синонимы русского языка.-М., 1964, -с 128.
8.Пешковский А.М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы. Вопросы методики родного языка. Лингвистики и стилистики. М.. – Л.,1930.
9.Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке. АКД.-Ф.1971.-с29.
10. Суранчиева Б. Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болуу булактары // Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. – Ф.: Илим, 1965. - 86 –100 б.
11. Хосенова А. Этистиктин лексика –грамматикалык сыпаты.
-Алама-Ата, Гылым, 1971.-с 56.

УДК 811

КОНЦЕПТ «ВЕЖЛИВОСТЬ» В РАЗНЫХ КУЛЬТУРАХ И ИХ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА

Нишанова Г.А., преподаватель E-mail: gnishanova@gmail.com
Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье рассматриваются механизмы отображения концепта «вежливость» в стандартных выражениях, используемых в разговорной речи носителями трех лингвокультур, выявляются признаки, определяющие их сходство и различия, особенности их функционирования в указанных языковых сообществах.*

Ключевые слова:

этикет.

ТУРДУУ МАДАНИЯТТУУ «СЫЛЫКТЫК» КОНЦЕПТИСИ ЖАНА АНЫН КОТОРМОСНУН ОЗГОЧОЛУГУ

Нишанова Г. А., окутуучу E-mail: gnishanova@gmail.com
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада үч лингвомаданияттын окулдорунун оозеки кебинде стандарттуу айтымдар да «сылыктык» концептинин колдонулушу,анын озгочолуктору,корсотулгон тилдин коомчулдукта иштеши каралган.*

Ачкыч сөздөр: *концепт, сылыктык, стандарттуу айтым, окшоштук, айырмачылык, табуу, тергоо, суйлоо этикасы.*

THE CONCEPT OF “POLITENESS” ACROSS LANGUAGES AND CULTURES AND THEIR TRANSLATION FEATURES

Nishanova G.A. lecturer E-mail: gnishanova@gmail.com
Osh State University

Abstract: *This article discusses the mechanisms for displaying the concept of "politeness" in common expressions used by colloquial speakers of three linguistic cultures, identifies signs that determine their similarities and differences, especially their functioning in these language communities.*

Key words: *concept, politeness, standard expressions, correctness, tact, courtesy, similarity, distinction, taboo, speech etiquette.*

1. Введение

т не только как средство сохранения, выражения и формирования культуры,

деятельности.

При рассмотрении задачи о вежливости в межкультурном аспекте следует исходить из того, что понимание вежливости у разных народов различно. У

–

–

концепт вежливости. Разное содержание данного концепта находит свое отражение в языке и речи и проявляется в лексико-грамматических, функциональных, прагматических и дискурсивных особенностях [1].

2. Методы исследования

Вежливость является одним из обязательных элементов общения, обеспечивающим ровное, успешное и бескон

-

половины XX века. В 60-х и 70-х годах в работах Э. Гоффмана, а также П. Браун и С. Левинсона были опубликованы основополагающие тезисы по изучению форм вежливого обращения.

литературе придается большое значение разработке теории вежливости (P. Brown, S. Levinson, 1987; B. Fraser, 1990; G. Kasper, 1996), так как считается, что данная категория играет немаловажную роль в процессе коммуникации. [2]

коммуникации между собеседниками. Эт

цели вежливости - улучшению процесса коммуникации.

3. Результаты и обсуждения

Поскольку в речевом этикете отражаются обычаи и традиции народа, говорящего на данном языке следует исходить из того, что понимание вежливости в разных культурах различно. Так, например, у одних народов вежливость может ассоциироваться с почтительностью и почитанием, - -

. Понять и объяснить, что такое вежливость можно только через рассмотрение культуры и

. Вежливость следует рассматривать как коммуникативную категорию.

В английском речевом этикете существуют достаточно эффективные приемы, с помощью которых реализуется принцип вежливости в вопросительных речевых актах. Во-первых, вежливость требует соблюдения определенных ограничений, связанных с

тематическим содержанием вопроса. Так, при обращении человека младшего возраста к старшему или при далекой социально-психологической дистанции нужно избегать вопросов, которые касаются личной жизни собеседника, его возраста, семейного положения, доходов, рода занятий, оценок других людей. В таких ситуациях адресат имеет право давать непрямые ответы, например: “Where would you go? Куда бы ты сходил? Кайда барат элең?” Во-вторых, при выборе формы вопроса, уместной в определенном коммуникативном контексте, необходимо принимать во внимание прагматический потенциал разных типов вопросительных высказываний, который является следствием их грамматической семантики. Таким образом, анализ разных типов вопросительных речевых актов, в которых реализуется принцип вежливости, необходимо проводить с учетом коммуникативного контекста, который включает такие признаки ситуации общения, как статус коммуникантов, степень социально-психологической дистанции и условия общения.

Существуют следующие языковые средства выражения вежливости в вопросительном речевом акте:

- лексические;
- грамматические;
- синтаксические;

Лексические средства выражения вежливости включают слова, которые имеют иллокутивную силу речевого акта просьбы (to ask, to beg, to beseech - просить, умолять, упрашивать - суроо, жалынуу, сурануу), речевого акта совета (to advise, to counsel, to recommend - советовать, консультировать, рекомендовать - кеңеш, таанышторуу, сунуш), речевого акта разрешения и запрета (to allow, to let- разрешить, позволить- уруксат, уруксат берүү), модальные глаголы (can, may - сможет, мочь - жаса алат, мүмкүн), глаголы и модальные соединения, которые выражают благодарность и извинение, диминутив (just, a bit, a little - только, немного, чуточку- эми гана, аз, бир аз), союз but - но - бирок, наречие please - пожалуйста - сураныч (добавляется к просьбе, приглашению), лексические единицы you know, you see - ты знаешь, ты видишь- билесинби, кордуңбү!

В корпус лексических средств выражения вежливости входят обращения, которые чаще употребляются при общении с малознакомыми людьми или при наличии значительной психологической дистанции между коммуникантами.

В целом, следует отметить, что употребление обращений, в том числе и нейтральных, выраженных именами собственными, имеет значительную коммуникативную нагрузку. Обращение призвано предоставить оттенок вежливости извинению, отказу в просьбе, несогласие с мнением адресата.

В русском речевом этикете существуют устойчивые формулы приветствия и прощания, например формы уважительного обращения к старшим. В русском обществе особую ценность представляют такие качества как, тактичность, предупредительность, терпимость, доброжелательность, выдержанность, что отражается и речевом этикете.

Тактичность - это этическая норма, требующая от говорящего понимать собеседника, избегать неуместных вопросов, обсуждения тем, которые могут оказаться неприятными для него.

Предупредительность заключается в умении предвидеть возможные вопросы и пожелания собеседника, готовность подробно проинформировать его по всем существенным для разговора темам.

Терпимость состоит в том, чтобы спокойно относиться к возможным расхождениям во мнениях, избегать резкой критики взглядов собеседника. Следует уважать мнение других людей, стараться понять, почему у них сложилась та или иная точка зрения. С таким качеством характера, как терпимость тесно связана выдержанность

- умение спокойно реагировать на неожиданные или нетактичные вопросы и высказывания собеседника.

Доброжелательность необходима как в отношении к собеседнику, так и во всем построении разговора: в его содержании и форме, в интонации и подборе слов.

Любой акт общения имеет начало, основную часть и заключительную. Если адресат незнаком субъекту речи, то общение начинается со знакомства. При этом оно может происходить непосредственно и опосредованно. Конечно, желательно, чтобы вас кто-то представил, но бывают случаи, когда это необходимо делать самому.

Таким образом, речевой этикет определяется ситуацией, в которой происходит общение. Русскому речевому этикету присущи такие качества как, тактичность, предупредительность, терпимость, доброжелательность, выдержанность.

Ю.В.Щербинина подробно рассматривает выделенные этикетные жанры и жанровые разновидности в аспекте их коммуникативных возможностей контроля вербальной агрессии.

1. Употребление обращений. Общеизвестно, что основная цель обращений установление и поддержание контакта между собеседниками. Вежливое и уместное обращение является одним из самых простых этикетных способов демонстрации благожелательного, уважительного отношения к человеку. С одной стороны, очень важно, чтобы ребенок на самых ранних этапах формирования языковой личности усваивал общепринятые нормы употребления обращений. С другой стороны, необходимо, чтобы обращение воспитателя, учителя было корректным, доброжелательным, не унижающим достоинства, не нарушающим гармонию общения в коллективе. Особо отметим, что варьирование форм обращений в условиях деструктивно конфликтного речевого взаимодействия позволяет педагогу вполне отчетливо продемонстрировать негативное отношение к действиям, поступкам, высказываниям ребенка и при этом дает возможность избежать открытой грубости, ответной обиды. Так, например, для корректного выражения отрицательной оценки, непрямого высказывания недовольства, несогласия, протеста иногда бывает достаточно обратиться к ребенку, используя полную форму его имени: “Соня, ты мне мешаешь! – You bothering me, Sonya! – Соня, мага тоскоолдук кылып жатасын!” и т.п. Таким образом, использование различных форм обращений к одному и тому же ребенку является достаточно эффективным способом педагогического воздействия и позволяет избежать ссоры, речевой агрессии в разрешении конфликта.

2. Вежливая просьба. В представленной нами жанровой системе вежливая просьба как этикетная жанровая разновидность противопоставляется грубому требованию, в котором реализуется вербальная агрессия. В этом отношении вежливая просьба как побудительное речевое действие, но неповелительного характера оппозиционна грубому требованию по следующим дифференциальным признакам:

- интонация выражения (спокойная, вежливая, доброжелательная, просительная);
- наличие объяснения причины побуждения;
- наличие этикетных формул (“не могли бы Вы…. - you don’t mind…- Мүмкүн сиз..”, “будьте так добры - would you be so kind - кичипейилдик менен”, “пожалуйста - please - сураныч”, “извините - sorry - кечиресиз”).

3. Вежливый отказ. Отказ, прежде всего, должен произноситься спокойным, ровным, добро – желательным тоном, что позволяет избежать ответной обиды или грубости собеседника. Нормы русского речевого этикета предписывают объяснение причин отказа (“ Я не могу этого сделать, потому что... - I can’t do it, because… - Мен муну жаса албайм, анткени”; “ Не могу выполнить твою просьбу по причине…I can’t fulfill your request, due to… - Мен силердин сурaнычынарды аткаралбайм, себеби”). Наконец, возможно и даже желательно использование дополнительных, смягчающих отказа

этикетных формул: извинения (“ Извини, пожалуйста, но я никак не могу…sorry, but i can’t… - Кечирим сурайм, сураныч бирок, бул нерсени аткаралбайм”); сожаления (“ К сожалению, не могу…unfortunately I can’t… - тилеке каршы, мен аткаралбайм ”; “ Мне очень жаль…I’m sorry…Мен абдан өкүнүп жатам”); обещание выполнить просьбу в другое время, в других условиях (“Завтра обязательно тебе помогу! - Tomorrow, I’ll definitely help you” - Эртең сага сөзсүз жардам берет; “С радостью сделаю это, если…I’ll be glad to do, if… Кубаныч менен аткарам, бирок” и т.п.).

В кыргызском культуре огромное внимание уделяет эстетическому воспитанию человека, и вежливость рассматривается как одна из составляющих этики. Спецификой проявления вежливости в кыргызском языке является такое качество, как почитание старших.Кыргызская вежливость больше проявляется в невербальной форме, а также через лексические средства, в первую очередь, через обращения:

“Келип калыпсыз, аксакал, иш илгериге батанызды бериниз!- дедим” - “Хорошо что пришли, аксакал, дайте ваше благословение” Good to come aksakal, please give your blessing“- (Айтматов 1978.стр 560). [3]

Следующей национально-специфической формой выражения вежливости является запрет на произнесение имени родственников мужа со стороны жены.

“Тергоо” возникает из запрета на произнесение имени и имеет место в речевом этикете женщин. Несоблюдение со стороны жены тергоо, может привести к интрокультурным конфликтам.[4] Отсюда, кыргызская невестка не может обращаться по имени к родственникам мужа. А вот к мужу, обращались как “балдарын атасы -отец детей - father of my kids” , “бай - щедрый - welthy” е или же “кожоюн - хозяин, господин - my lord”. Это явление имеет место в современном кыргызском общество в южных регионах страны. Как в повести Ч. Айтматова “Лицом к лицу” Сейде, саблюдая табу, не может назвать по имени мужа Ысмайыл, перефразировала как “Энемдин баласы!- деди ал кысталып шыбыраган ун менен. - “ Сын свекрови” сказала шепча. - “Son of my mother in low”- said by whispering.(Айтматов, 1978, стр.40) [5]

К другим родственникам со стороны мужа тоже приняты обращения перифразы - тергоо соответсвенно их профессиям и другим качествам или же свойствам их характера.

Соблюдение табу в речевом этикете женщин обусловлено не только культурной, но и временем. С течением времени санкционировавшая табу, ослабевает. В настоящее время тергоо по поколения женщин в культуре среднего поколения обращаются к своим мужьям по имени.

Таким образом, речевой этикет является устойчивым выражением и важным аспектом вежливости и вежливого высказывания.

В речевом этикете всегда отражается духовная культура народа, носителя данного языка и культуры, его традиции и обычаи, его мировидение и менталитет.

Литература:

1. Ларина Т.В. Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации. На материале англиийской и русской коммуникативных культур: дис. ... докт. филол. Наук. М., 2003 495 с.
2. Brown P., Levinson S. Politeness: Some universal in language usage. Cambridge / P. Brown, S. Levinson. - UK: Cambridge University Press, 1987. - 352 p.
3. Айтматов Ч. Гулсарат. Повесть.- Фрунзе, 1978.
4. Касымбеков Т. Келкел. - Фрунзе: Мектеп, 1990.
5. Айтматов Ч. Лицом к лицу. Повесть– Фрунзу, 1978 стр 40.

УДК: 371.3(82)

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН ЭНЕ ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ РОЛУ

Нурмаматова Мейликан Тагайбековна, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети
Ош, 723500, Кыргызстан, Email: nurmamatova2019@gmail.com

Аннотация: *Макалада Т. Сыдыкбековдун эне тил маселесине арналган илимий публицистикасынын практикалык мааниси жана жазуучунун улуттук тилдин өнүгүшүндөгү ролуна баа берүү жөнүндө сөз болду.*

Ачкыч сөздөр: *эне тили, улуттук адабият, сөз өнөрү, тарых, сөз чебери, адабий мурас, көркөм нарктуулук.*

РОЛЬ Т. СЫДЫКБЕКОВА В РАЗВИТИИ РОДНОГО ЯЗЫКА

Нурмаматова Мейликан Тагайбековна, ст.преподаватель
Ошский государственный университет
Ош, 723500, Кыргызстан, Email: nurmamatova2019@gmail.com

Аннотация: *В статье рассматривается о практическом значении научной публицистики Т. Сыдыкбекова посвященной задачам родного языка и оценки роли писателя в развитии национального языка.*

Ключевые слова: *родной язык, национальная литература, риторика, история, мастер слова, литературное наследие, художественная ценность.*

THE ROLE OF T. CYDYKBEKOV IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIVE LANGUAGE

Nurmamatova Meylikan Tagaibekovna St. teacher Email: nurmamatova2019@gmail.com
Osh State University Osh, 723500, Kyrgyzstan

Abstract: *In the article there is a problem that belongs to T. Sydykbekovs practical importance of the scientific journalizm and writers assessment to the developing of national language.*

Key words: *native language, national literature, rhetoric, history, master of words, literary heritage, artistic value.*

1. Киришүү

Эне тил тагдыры эчен кылымдан бери келаткан “Манасты” жараткан улуу элдин оорулуу көйгөйүнө айланды. Учурдагы болуп жаткан маалымат майданындагы минут эмес секунд сайын алмашкан өзгөрүлмөлүү окуялар, фактылар түрдүү социалдык тармактарда жашап келет. Мындай жалпы публицистикада эне тилдин колдонулуш абалы кескин түрдө өзгөрүүгө учурап, улуттук тилибиздин кенч байлыгы эркин колдонулбай, тездик менен элдин эсинен чыгып баратканына күбө болуп турабыз. Ал эми улуттук тилдин коомдо жашап, элди тейлешинде акын-жазуучулардын орду чоң. Эне тилдин бай катмарын пайдаланып, көркөм күчүнүн даражасын окурманга арнаган, кыргыз элине эле эмес, мурунку союздук масштабдагы элдерге аттын кашкасындай белгилүү жазуучу, кара сөздүн чебери Т. Сыдыкбековдун эне тилдин өнүгүшүндөгү ролу эбегейсиз. Анын өз учурунда эне тил тууралуу айткан ойлору бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет.

Сөздү өз кунунда, өз маанисинде чебер колдонуу аркылуу тилибиздин уккулуктуулугун, көрктүүлүгүн даңазалаган бир нече макалаларды, ой жорууларды жазып, ар бир адамдын эне тили анын кан-жаны менен бирге келерин, анын маани-маңызын аңдоо менен гана “кишинин кишилиги” ачыларын айтып келген Кыргыз эл жазуучусу Т. Сыдыкбековдун эне тил тууралуу жазган илимий-публицистикалык

макалаларын, жыйындарда сүйлөгөн сөздөрүн жана чыгармачылык изденүүлөрүн талдоого алуу менен, жазуучунун улуттук тилдин өнүгүү процессине тийгизген таасирине баа берүү макаланын максаты болуп саналат.

2. Изилдөө ыкмалары

Кыргыз баласынын ички дүйнөсүнө жана психологиясына азык болчу байлыктарды камтый турган алтын казына көркөм сөз өнөрү экендиги өз ролун жоготуп баратканы чындык. Алыска барбайлы, үйдө олтуруп теледен кыргыз фильмдерин көрүп атканда, каармандар көп учурда нукура кыргыз тилинде сүйлөбөйт, же биротоло орус тилинде баарлашпайт. Кино чеберчилигинде улуу сөздү – кыргыздын көркөм тилинин укмуштуудай ажайып кооздуктарын, элестүүлөрүн, маңыздууларын, урпактан урпакка өтүп келаткан улама сөздөрүн пайдаланып, көркөм сөз өнөрү аркылуу ишке ашыруу эбак токтогондой элес калтырат. Чындыгында, элдик идеяны келечек муундун рух дүйнөсүнө сиңирүүдө искусствонун бардык түрү кыргыз маданиятын, сөз өнөрүн өркүндөтүү менен коомду тарбиялоодогу орду күчтүү. Ошол багытта Т. Сыдыкбеков: “... Баягы ташты эриткен сөз күчү, сөз деми, сөз касиети бул кезде акынга, жазуучуга, журналистке, ал тургай мугалим менен тилчи, тарыхчыларга анча сезилбей калды”,- деп өкүнөт [6,61].

Ошондой болсо да, улутубуздун уучу кур эмес экен. Азыркы кыргыз илимпоздорунун ичинен кыргыз тили жана адабияты, тарыхы, маданияты, философиясы ж.б. боюнча түрдүү маселелерди көтөрүп, аларды заман талабына ылайык улуу журтка сунуштоодо улуттун уюткулуу ордосу болгон Илимдер Академиясы үлкөн иштерди жасап келет. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият, Философия жана саясий укуктук изилдөөлөр институттарынын Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунушталган академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында “Улуттук идея – адабиятта” аттуу үч томдон турган жыйнак жарык көрдү. Анын кириш сөзүндө: “Биринчиден, улуттук идеология, улуттук идеянын түпкү теги болуп кыргыз тили саналат”,- деп белгилейт А.Акматалиев [5,6]. Улуттук идеологиянын өзөгүн түзгөн тил туурасындагы кыргыз публицистикасындагы салмактуу макалалар менен, тил жөнүндө асыл ойлор жана эне тил темасындагы ырлар китептин өзөгүн түзгөндүктөн, андагы бир топ авторлордун макалалары менен биргеликте Т. Сыдыкбековдун тил тууралуу төрт макаласы кийрилген. Жазуучунун мындан 30-45 жыл илгери жазган макалаларында берилген эне тилдин эң орчундуу маселелери бүгүн да күн тартибинде турганы – ойлонто турган иш.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоолор

Дүйнө жүзүндө өз тилинин бай тажрыйбасынын адамды адам кылып калыптандырууда ролу чоң экендиги талашсыз чындык. Ал эми кыргыз элинин улуттук тилинин төкпөй-чачпай ооздон оозго, атадан балага өткөрүп келишинде анын бай казынасынын турмуш чындыгы менен бирге келиши элдин тилге, сөз өнөрүнө берген чоң баасынан, улуу ойлорунан да белгилүү. Антпесе, Т.Сыдыкбеков айткандай, өзүн да, башкаларды да сыйкырдуу күчкө сыйынтпаса, анда ал (эне тил Н.М.) байыркы элди супсак кеп-сөз менен адеп-ахлакка тарбиялай албайт болчу [3,162]. Улуттук адабиятыбыздын көркөмдүк деңгээлинин эң жогорку баскычына жетип келишинде улуттук тилибиздин баасы чексиз экендигин дархан жазуучу өзүнүн чыгармаларында, макалаларында чагылдырып келген.

1956-жылдын февраль айында болуп өткөн КПССтин XX сьездинен кийин, совет өлкөсүнүн саясий, маданий чөйрөсүндө олуттуу өзгөрүүлөр болуп өткөн. Тарыхтан белгилүү болгондой, ал жылдары сталиндик саясат жокко чыгарылып,

репрессиялангандар акталып, адабият майданында да чоң жаңылыктар күтүлүп жаткан учур болгон. КПСС БКнын “Адабияттагы көркөм сын жөнүндө”, “Идеологиялык, саясий-тарбиялык иштерди андан ары жакшыртуу жөнүндө” кабыл алган токтомдорунун негизинде, Кыргызстан жазуучуларынын 4-6-сьезддери 60-70-жылдардагы адабий өнүгүштүн негизги тенденцияларына баа берип, жыйынтыктаган жана алдыдагы милдеттерди белгилеген. “Ошол учурда коомдук турмушта жазуу эркиндиги, саясат үстөмдүгү, нукура көркөм нарктуулук, адабий мурас ж.б. маселелер козголуп, бул тарыхый окуяны ар ким өз алдынча пайдаланууга мүмкүнчүлүк алышты”,- дейт белгилүү сынчы Кеңешбек Асаналиев [2,145]. Дал ушул мезгилде Т. Сыдыкбеков тарых, этнография илиминдеги бир катар жаңы көз караштардын пайда болушу, Борбордук Азиядагы VI-VIII кылымдар аралыгындагы жашаган элдердин тарыхына тактоолор, илимий ачылыштардын кириши менен кыргыз элинин тарыхы жана андагы маданий баалуулуктар тууралуу иликтөө жүргүзө баштайт. Бир катар макалаларды жарыялайт. Кыйла жылдар Т. Сыдыкбеков иликтеп келген орто кылымдагы орток адабий мурастар, байыркы түрк жазууларынын кыргыз элине тиешелүү белгилери тууралуу ойлору ордунан чыкты. 1983-жылы М.С. Горбачев бийликке келгенден тартып, Советтер Союзунда жүрө баштаган кайра куруу саясатынын шарапаты менен, мурда жарыкка чыгарылбай тыюу салынып келген адабий мурастарды жарыялоо иши колго алынган. Т. Сыдыкбековдун кайра курууга чейинки эне тили, тарых, калк мурасы ж.б. маселелер тууралуу жыйырмадай макаласынын дээрлик бардыгы 1982-жылы “Мезгил сабактары” деген эмгекке жайгаштырылса, андан кийинки изилдөөлөрү 1991-жылы “Табылга” деген эки көлөмдүү жыйнактарына топтоштурулган. 1991-жылы СССР жоюлуп, Кыргыз Республикасы өз алдынча эгемендүү мамлекет катары таанылды. Мына ушул көп түрдүү кырдаалдар түзүлүп турган чакта улуттук адабияттын, эне тилдин, бай тарыхтын жүгүн көтөргөн жазуучунун алдындагы максат канчалык бийик, канчалык татаал болсо да, мурдатан белгилүү чен-өлчөмдөр менен чектебей, өзүнүн бүткүл далалатын улуттук нарктарга көтөрүп чыкты десек болот.Кыргыз совет адабиятында жазуучунун чыгармачылыгын изилдөө иштери 60-80-жылдарда солгундаганы белгилүү. Анткени анын коом жана андагы болуп жаткан ири окуялар тууралуу – ата мураска, улуттук тилге, тарыхка, жаштардын чыгармачылыгына, дегеле көркөм чыгармачылыкка карата ал жылдарда келип чыккан жарандык позициясы жогорку бийликтегилерге жана ага көшөкөрлөнө кызмат кылган интеллигенциянын өкүлдөрүнө жакпайт, алар менен ачык да, көмүскө да конфликтке келет. Ошентсе да, кийинчерээк анын романдарына жеке жана жалпы талдоо жүргүзүлө баштаган. Бул өз кезегинде Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы эне тил маселеси жана ага мамилеси тууралуу келип чыккан актуалдуулукка негиз болот.

Т. Сыдыкбековдун 50 жылдык маараке сине арнап жазган “Тоо бөксөрбөйт” деген макаласында: “Мен анын негизги бөлүгүн – экинчи китебин кезинде орусчага которгом. Которуп жатып андан чоң канаат алганымды жашыра албаймын. Баарынан да романдын тил байлыгы, образдуу айкалыштары, эл турмушунун ауэзовдук арымга жакындап кеңдик менен көрсөткөн дархандыгы, көркөм деталдарынын дааналыгы жана тактыгы, улуттук боек-наардын кайталангыс таасындыгы тамшантып, чеберчилик жактан мага жакшы мектеп болду”,- дейт доорубуздун залкар жазуучусу Ч.Айтматов [1,123]. Ал кезде 34 жаштагы жазуучу өзүнүн чыгармаларын улуттук тилде жазуу чеберчилигинде “Тоо арасында” романын орус тилине которуу аркылуу жакындан таанышкан үчүн, анын тил байлыгынан, кеңири сүрөттөөлөрүнөн үйрөнгөнүн жашырбайт. Ал эми Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы негизги каармандардын образдарына токтолуп жатып: “Элдин ар-намысына, абийирине туу болуп, турмуштун туткасы өңдөнгөн Соке өңдүү абышкалар да бардык жерден жолугат, алардын аскиялуу куунак сөздөрүнөн улуттук кулк-мүнөздүн

кыярбас кырлары кылактап турат”,- деп баа берген [1,123]. Муну менен Т. Сыдыкбековго кыргыз прозасынын “опол тоосу”, кыргыз улуттук тилинин бай казынасын кеңири колдонгон “кара сөздүн дарханы” деген эпитеттер ыйгарылганы баарыбызга маалым. Эгерде ал эпитеттер элдин купулуна толуп, баасына төп келбесе, ал мынчалык узак убакыт бою элдин арасында жашабасы белгилүү эле.

Жазуучу 1971-жылы (Жазуучу – жарчы. Сыдыкбеков Т. Табылга: Макалалар жыйнагы: Жаштар үчүн. 1991. – 688 б.) Кыргызстан жазуучулар союзунун кезектеги жыйналышында кыргыз эли, анын тарыхы, маданияты, жазуусу тууралуу кыргыз акын-жазуучуларынын алдына чоң милдеттерди коет. Анын эне тил тууралуу айткан ойлору ошол кезде гана таасирдүү болбостон, азыр да өз күчүн жоготпойт. Анда айтылган сөздөр жалындуу, чыныгы кыргыз элинин маселесин көтөргөн, өз кезегинде кыргыз элинин улуттук баалуулуктарына тийиштүү мамиле, камкордук көрүлбөй жатканын жар салып, ага түздөн-түз жазуучулар күнөөлүү болорун белгилейт. Ал тургай, айтылып жаткан ойлору үчүн улутчул деп жалаа жабыштыра койгон айрым адамдарга эскертүү да бере кетет. “Кай бир “кыраакыларга” эскертем: бул жерден менден улутчулдукту издеп ит оорусун карматпасын” дейт [4,19]. “Адам баласы иштеп чыгарган бардык байлыктарды билип, акыл-эсиңди илимге байытканыңда гана коммунист боло аласың”- деген В.И.Лениндин сөздөрүнөн үзүндү келтирет. Мындан жазуучулук милдетинде заманга жараша Маркс, Энгельс, Лениндин чыгармалары менен тааныш болгондугун дагы бир ирет айкындап, угармандардын арасында отурган шектүүлөргө карата суроо салат. Ал тургай, В.И. Лениндин чыгармаларынан кээ бир сүйлөмдөрдүн туура эмес которулганын далилдеп, бөрк ал десе, баш алгысы келген саясатчылардын лениндик ойлорду тикелей бурмалап жатканын ашкерелеген. Туура эмес которуу аркылуу тилге карата копол мамиленин баса белгилеп: “...ага жазуучулар, адабиятчылар, тилчилер, тарыхчылар, журналисттер, мугалимдер – бардыгыбыз айыптуубуз. Мына ушул бизден кийин, ушул бардыгыбыздын эне тилдин тазалыгын талап этпеген сиздер айыптуусуздар... [4,24].

Адабиятыбызда улутчул идеясы кыйла жылдар бурмаланып келгендиги тарыхтан белгилүү. Ал туурасында бир топ акын-жазуучулар, адабиятчы-сынчылардын айткандарын окуп жүрөбүз. Кыргыз эли үчүн күйгөн чыгаан акын-жазуучулар, коомдук ишмерлер, тарыхчылар дал ушул кара көөнүн кесепетинен эл үчүн кылган кызматын уланта албай, карандай дооматтын курмандыгы болуп кетишкен. Ал эми азыр кыйла жыл өтүп, эгемендүүлүк алгандан бери улуттук идеологияны туш-тараптан издеп, олуттуу көрүнгөн көп нерселерди идеологияга айландырууга аракет жасалып жатты. Азыркы учурда “Кыргыздын улуттук идеясы Кыргызстанда гана тамырлайт, жашайт” деген академик Акматалиевдин сөзү жана “Улуттук идеология менен улутчулдукту айырмалоо зарыл”- деп баса белгилеген жалпы жыйынтыгы биз сөз кылып жаткан маселенин башаты болуп саналат [5,8]. Ошондуктан бул жыйнакка кыргыз тили үчүн күйгөн, анын ар кыл аспектидеги маселелерине кайдыгер карабаган, келечегине санаа тарткан Т. Сыдыкбеков сыяктуу жазуучулардын акыл элегинен өткөрүлгөн макалалар кийрилген. Өз эне тилинин көркөм мурастарын изилдөө, илимде табылган ийгиликтер кыргыз элине тиешелүү экендигин башка улуттун илимпоздору айтып жатса, аны жактап, кыргыз элинин байыркылыгын, тарыхынын тереңдигин, сөзүнүн кенендигин, эл ичинде эли-жерин коргоп чыккан баатырлар тууралуу баяндардан таш бетине калтырып кеткен улуу элдин урпагы катары баалап алууну көздөгөн жазуучунун тилегин таш каптырып, тукумдан кыр издегендер болгон. Жазуучу өзү айткандай: “Көрсө, не илимде жарытып өнүм бере албаган, не адабиятта ат салыша албаган кашкайган арамзалар өздөрүн ак дил күрөшчүл этип көрсөтүүгө көмүскөдө кытмыр түлкүлөнүп, ишти тымызын иритип коомго, маданиятка залал келтирген кариеристтерди колдоочулар да болушту?” [5,64] ушундай көрүнүштөрдөн улам, жазуучу кээде жогорку бийлик өкүлдөрүнө өзүн коргоо жана

өзүнүн көз карашын тактоо маанисиндеги каттарды жолдоп турган. Бул советтик идеологияны ишке ашыруудагы тоскоолдук деп эсептеген улуттук таасирди бийиктеткен идеяларды жокко чыгарып турган бийликке каршы пикирин билдирүүгө аракети болгон. Ошентип, мамлекеттик маанидеги улуу иштерге бел байлап жасаган эмгектери бир нече ирет саясий куугунтукка учурап, ондогон жылдап кол жазма түрүндө калып келген.

1982-жылы жазган макаласында да андан ары ой курч уланат. "...өз эне тилин, өз калкынын маданиятын жана асыл сапаттарын билбей калуу барып турган маданиятсыздык, өз элине болгон чыккынчылык экендигин бардык замандын акылмандары, алардын эң дааналары – Маркс, Энгельс, Ленин так, калыс аныктамаларды бербеди беле!" Бул жерде жазуучу ар бир оюн далилдөө үчүн көрсөтүп жаткан Маркс, Энгельс, Лениндин ойлору ошол кездин саясий идеологиясынын башында тургандыгы айтпаса да түшүнүктүү болуп турат [4,51]. Өз кезегинде кыргыз тили жана адабиятынын ошол учурдагы абалы, анын мектеп, жогорку окуу жайларда окутулушу, ошондой эле байыркы жазуулар тууралуу окутуу программасына кийирүү зарылдыгы турганын айткан кезде, ошол кездеги билим берүү министринин кыргыз элинин байыркы жазуулары табылгандыгынан кабары жок экендигине капа болот да, орус тилин мыкты билип жатканына манчыркаган министрге жогорку соккуну берип турат. Бул өз мезгилинин чыгааны гана айтчу сөздөр экендигин эске салабыз.

Жазуучунун бардык макалаларын талдап чыгып, ал көтөргөн негизги маселелерди төмөнкүдөй типтештирүүнү туура таптык:

1) Түркология илиминде каралып жаткан ири маселелердин бири руникалык жазуулардын табылгандыгын, алар кыргыз элине да тийиштүү экендигин жалпы жамаатка жар салып: "... Улуу Октябрь туусу астында ынтымак түзгөн элдердин ичинде бизчелик – кыргызчалык өз тегин танган, байыркысын унуткан, байыркысын баалабаган жана аны билгиси келбеген бир да эл жок!" деп катуу айтылган жогорку кубаттуулуктагы ой жатат [4,20]. Убагында "улутчулдук" күч алып турган чакта, тарыхый фактыларды таанып, конкреттүү жетекчиликке кайрылып турса да, өз деңгээлинде каралбай калган калкыбыз байыртадан кастарлаган, урпактарга жетсин деп сактап келген табылгалар тууралуу канча ирет чакырык менен чыгып сүйлөгөн ойлору өз убагында ишке ашпай келген. Бирок бул иштер, жогоруда белгилегендей, бир топ изилдөөлөр жүргүзүлүп, тарыхтын алтын барактарында бүктөлүп калган байыркы баалуу маалыматтар тууралуу кечигип болсо да каралып, кыргыз адабиятынын тарыхынын тереңдегени кубанарлык окуя болду.

2) Т. Сыдыкбеков орто кылымдагы түрк элдерине орток баалуу эстеликтердин ичинде Махмуд Кашкаринин "Түрк сөдөрүнүн жыйнагы" 3 томдук эмгегинин 80 пайызы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн сөздөр экендигин айрыкча белгилейт [5,61].

3) 45 жыл мурда латын тамгасынан орус тамгасына өтүп жатканда кыргыз тилчилеринин "билимсиздик" кылганын, алардын чамаларынын чактыгын белгилеп, билимдин жетишсиздиги, тажрыйбанын жоктугу тарыхый сабак болгонун белгилеген. Ал эми азыркы учурда эне тилибиз ошол кенемтени толтура албай оош-кыйыштуу кыйынчылыктарга дуушар болууда. "Ушундай терс көрүнүштөрдөн улам чочулап эне тил, термин, элдик мурас, тарых жөнүндө жылдар бою ооз ача албай келдик. Албетте, бул мактанарлык иш эмес, баягы кесепеттүү наадандык, жалтактык, жан бактылык болду" деп өкүнөт [4,91].

4) Жазуучу ар бир сөздүн акылга уюп, кулакка куюлуп калуу жагын өзгөчө маани берүү менен эне тилибиздин нукура тазалыгын, байлыгын кеңейтүүнүн жолун бөгөгөн көшөкөр мыйзамдарга каршы чыгат. Орус тилинен кирген сөздөрдүн кыргызча эквивалентин колдонуунун ордуна ашкере орусташууга өткөн жобого "калпыс" деген эпитет ыйгарат. Четтен кирген термин сөздөрдү кыргыз тилиндеги түшүнүгүндө колдонууга караманча каршы болушуп, аны пайдаланбай башка тилден кирген сөздү өзүндөй колдонуунун

кесепетин айтып келип: “Ушундай жагымсыз “тажрыйбанын” кесепетинен улам, бизде, өз тилибизде сабаттуулуктан сабатсыздык орун алды” деп жазат. Мында жазуучу оксюморонду тек гана сөздүн күчүн жеткирүү максатында колдонгон жок. Ал ошол турушу менен азыркы орфографиябыздын кыргыз тилинин мыйзамына көп жеринен дал келбестигин далилдеп жатат. Азыркы учурда жыл сайын Сабаттуулук өнөктүгүн өткөрүп жатканда, кыргыз тилинин табиятын эске алып, жат жазууну укканын уккандай жазган жарандардын айрым эрежелерге каршы келип жаткан менен, негизи туура жазып атканын эске алганда тилчи болуп, ошол жат жазууну текшерип жатканыбызга бир нече ирет өкүнгөнүбүз бар.

5) Тилдин ыргактуулугу, анын уккулуктуулугуна таасирдүү мисалдарды келтирет. Т. Сыдыкбеков ар бир жарандын тилге кам көрүшү тууралуу айтып кеткен. Тилдин күүсү, ыргагы болорун, аны сактай билүүнүн өзү чоң жоопкерчилик экендигин белгилеп, тилге кам көрүү, тил тагдырына көңүл кош карабоого чакырган сүйлөмдөрү ар бир макаласынан көрүнүп турат.

6) Октябрь революциясынын жеңиши менен кирген түшүнүктөрдө бир топ терминдер кыргыз тилинде туюндурмасы колдонулбай калганын, курулай пафос менен кыргыз тилинин кызматын коомдун ар түрдүү тармагында кысылып, колдонуудан чыгып, ордуна орус тили жана ал аркылуу башка тилден кирген сөздөрдү колдонуп келгени чоң жеңилүүгө жол ачканы менен түшүндүрүлөт.

7) Жазуучу кыргыз тилинин алфавити жана анын түзүлүшү жөнүндө – айрым тамгалардын кыргызга кызматы жок экендигин, кээ бир эне тилиндеги сөздөрдү туюндуруу үчүн зарыл болгон тыбыштар тамга менен белгиленбей, алфавиттен орун албай калгандыгын баса белгилейт. Эне тилдин эркин өнүгүшүнө жана аны бардык кишилердин тең укукта пайдаланышына доо кетип, *кы, гы* тамгаларынын жоктугу, *е,ю,я* тамгаларынын кызмат өтөй албай аткандыгы азыр да кыргыз тилинин эң мүчүлүш жактары катары калып отурат [5,67].

8) Жазуучу эне тилинде ата-энелери сүйлөгөн сөздөрдү туура сүйлөй албай, калька түрүндө орус тилинен которулган түрдө сүйлөшүп калган учурларды көргөндө катуу кейийт, анткени үй ичинде олтуруп жылкынын басыгынан ким, кандай максатта, кандай маанайда келатканын байкаган кыргыз баласы жылкы тууралуу так сүйлөй албай турушу зээнди кейите турган көрүнүш эмеспи. Балдардын туура эмес сүйлөп, түшүнүк такыр башка нукка бурулуп бараткандыгы турсун, коомдун күзгүсү болгон теле-радио журналисттеринин, интеллигент замандаштарынын дээрлик баарынын кебинин өзгөчөлөнүп, кылым карыткан кыргыз тилинин нукуралыгын, жогорудагы айтылгандай, башка тилден кирген сөздөрдү колдонуу менен бузуп жатканын айыптоо менен жеткирүүгө аракет кылган. Алар сүйлөп турган кептин башка тилден кирип келген сөздөрдү колдонуу менен гана чектелбестен, алардын маанисин түшүнүп орду менен сүйлөөнү билбегендигин ашкерелейт: “... ушулар сыяктуу карала сөздөрдөн тизмектелген торала сүйлөмдөрдү колдонушкан журналисттер, котормочулар менен сырдашып көрдүк. Баарынан кызыгы өздөрү айтып, жазып колдонгон сөздөрдүн маанисин өздөрү так туюнбагандыктары байкалды [4,90]”.

Жыйынтыктап айтканда, дархан жазуучунун айткан күчтүү аргументтеринен улам, азыркы учурда да так ушул маселеге кайта келип, кыргыз элинин ата салты, эне мурасы болгон каада-салттарыбыз, үрп-адаттарыбыз, кармаган-туткан буюм-тайымдарыбыз тууралуу келечек ээлери билбей калуу коркунучу турат. Аны күндөлүк кебинде колдонуу муктаждыгынын жоктугунан түшүнүктүн өзү баланын акыл-эсинде сакталып калышы кыйынга турары бышык. Бирок атайын сабактарда, семинарларда улуттук баалуулуктарыбыз тууралуу кеп болгондо, бардык баалуулуктардан жогору – төрдөн орун

берип, кастарлап, кийинки муунга эч кандай материалдык байлыкка бербей турган, баасы жок маданият экендигин түшүндүрүү оң натыйжа берет деп эсептейбиз.

Ал эми эне тилибиздин сөздүк кору абдан бай экендигин тарых тастыктап, теңдешсиз эпосторубуз айтып турса да, азыр да тилибиз жарды, ордуна татыктуу сөз жок деп келишет. Элибиз сөзгө баа берип, сөздөрдү аябай чактап көрүп, так, салмактуу, сыйымдуу болуп турганын иргеп, тандап урунууга, сөздү урматтоого, орду менен сүйлөөгө абдан маани берген эл болгон. Аның сыңарындай, азыркы учурда кыргыз тилин ар тараптуу изилдеген, анын түрдүү маселелери менен тааныш илимдин кандидаттары, докторлору ушул маселелерди алиге чейин чече албай келишет. Бардык маселе акча каражатына келип такалат. Бирок ошол эрежелерди оңдоп тилдин туура жазуу эрежелери менен фонетикасын кошуп кароого негиз арбын.

Эне тилинин түрдүү тармактагы маселеси – тилдин жана элдин тарыхы тууралуу, сөз күчү, анын кепте колдонулушу, адабий чыгармачылыктагы эне тилдин кудуретин колдонуу чеберчилигин көтөрүүдө кыргыз акын-жазуучуларынын ичинде Т. Сыдыкбековдун орду жогору экендигин баса белгилейбиз. Өз учурунда жазуучунун жогорудагыдай ойлорун колдоп, ар бир кыргыздын жүрөгүндө идеологиянын улуттук негизин элдик байлыктардан издеп, жапырт киришип, улуттук нарктын көркөм дөөлөттөрү тууралуу кийинки муунга калтырып, анын тереңдигин ачып беришсе, эне тилибиз мындай курч маселелерге кабылбайт болчу.

Корутунду

Кыргыз Республикасынын Кыргыз Эл Баатыры наамын туңгуч ирет алган, СССРдин мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, академик Т. Сыдыкбековдун совет доорундагы жана андан кийинки мезгилдеги эне тил тууралуу макалаларынын олуттуу маселелерин иликтөөдө улуттук маданияттын өнүгүшүндө жазуучунун эне тил маселесине арналган публицистикасынын практикалык мааниси жана анын эне тилди өнүктүрүүдөгү ролуна баа берүүгө аракет жасалды.

Азыр өткөндү эстегенде, тарыхты козгогондо, ааламдашуунун чеңгелине кирип баратканда да өз элинин маданиятын, адабиятын, салт-санаасын унутпастан, аны кастарлап барганыбыз дурус.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер|Түз. А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 600 б.
2. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. –Б.: БГУ, 2013. – 312 б.
3. Классикалык изилдөөлөр жана текстер: Ж.Баласагын. Махмуд Кашкари. Түз. Акматалиев . –Б., 2018 – 544 бет.
4. Сыдыкбеков Т. Табылга: Макалалар жыйнагы: Жаштар үчүн. Б.: Адабият, 1991. – 688 б.
5. Улуттук идея – адабиятта. 1-том. |Түз. А.Акматалиев, М.Касымгелдиева. – Б.: “Полиграфбумресурсы”, 2017. – 464 б.

УДК 82-1/-9

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В ЛИРИКЕ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА

Раманкулов Ш.М., старший преподаватель
Шерматова М.Ж., преподаватель E-mail:madina.0682@mail.ru
Научно-исследовательский медико-социальный институт КР

Аннотация: *В этой статье заложен секрет яркого успеха и поэтического восхождения Есенина.*

Ключевые слова: *вершина славы, первооткрыватель, природа, пространство, белая береза, творчество.*

СЕРГЕЙ ЕСЕНИНДИН ЛИРИКАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ ААЛАМЫ ЖАНА УБАКТЫСЫ.

Раманкулов Ш.М., ага окутуучу
Шерматова М.Ж., окутуучу E-mail: madina.0682@mail.ru
Илимий-медициналык-социалдык институту

Аннотация: *Бул макалада Есениндин жаркыраган ийгилигинин жана поэтикалык асманга көтөрүлүшүнүн сыры ачылды.*
Ачкыч сөздөр*: атак-туу, ачкыч, табият, мейкиндик, ак кайың, чыгармачылык*

ARTISTIC TIME AND SPACE IN THE LYRICS OF S.YESENIN

Ramankulov Sh.M., Senior Lecturer,
Shermatova M.Zh., teacher E-mail:madina.0682@mail.ru
Research Medical and Social Institute of the Kyrgyz Republic

Abstract: *This article has reviewed the secret to the brilliant success and poetic ascension of Yesenin.*
Key words: *peak of fame, discoverer, nature, space, white birch, creativity.*

1. Введение

Сергей Есенин вошел в литературу в то время, когда «серебряный век» русской поэзии был в полной силе. В расцвете творческих сил были В.Брюсов, А. Блок, И. Северянин, Н. Гумилев; К.Бальмонт, А.Белый практически были на вершине славы, и к этой вершине начинали свое восхождение А.Ахматова, М. Цветаева, В.Маяковский.

И все-таки голос С.Есенина не затерялся, был услышан. Почему? Что такое принес с собой в поэзию Сергей Есенин? В чем он был неповторим и незаменим?

Хотелось бы обратить внимание на один момент, в котором заложен, как кажется, секрет такого яркого успеха и поэтического есенинского восхождения. Об этом моменте есенинской биографии в разные времена по разным причинам предпочиталось умалчивать либо говорить о нем мельком или, во всяком случае, принято было не связывать его с особенностями поэтической индивидуальности, хотя в формировании художественного мировидения и миропонимания обстоятельство, о котором идет речь, имеет изначальное и решающее значение. Это момент рождения Есенина в крестьянской семье, в российской глубинке, недалеко от города, имеющего громкую и древнюю национальную славу. Не будет лишним вспомнить оценку, или точнее характеристику, которую дал молодому поэту С. Есенину Лев Троцкий в своей книге « Литература и революция»: «Неправильно говорят, будто избыточная образность имажинистов вытекает из индивидуальных склонностей Есенина. На самом деле те же черты находим и у Клюева. Его стих отягощен образностью еще более замкнутой и неподвижной. В основе своей не индивидуальная, а крестьянская эстетика. Поэзия повторяющихся форм жизни малоподвижна в своих основах и ищет путей в сгущенной образности».

2. Методы исследования

Учитывать это уточнение особенно необходимо, разумеется, не с социологической, а именно с культурно-эстетической точки зрения. « Рассмотрение духовной и материальной жизни общества как диалектического единства». А.Я.Гуревич подводит к более точному раскрытию коллективной психологии, социальной ментальности, которые не были едиными для высших слоев общества и огромной массы мирян, не были одинаковыми в разные времена. Как свидетельствуют исследования, помимо

мировидения, выраженного в письменном виде в форме творений поэтов, философов и.т.д. то есть, помимо мировидения официально признанного культурного меньшинства, существовала культура мировидения мирян, простолюдинов, крестьян. Говоря иначе, существовала народная культура, в основе своей прежде всего крестьянская, бытовавшая относительно автономно от письменной».

Есенин вошел в русскую поэзию как представитель крестьянской культуры! Отсюда, как думается, и особое место самого Есенина, и особенности его поэзии, с которой в литературу входили новые образы, рожденные иным, чем у символистов, акмеистов, футуристов, мироощущением, мировидением, иным жизненным опытом. Есенин вошел в поэзию с опытом другой культуры, и то была культура крестьянская, исконно народная.

3. Результаты и обсуждения

Естественно, это вовсе не означает, что Есенин был вообще первооткрывателем крестьянского мира в русской поэзии. Вхождение этого мира в литературу началось задолго до рождения Есенина: ведь он этот мир, был частью, и очень значительной, российской действительности. И были поэты крестьянского происхождения -А.Кольцов, С.Никитин и другие, каждый по-своему вводившие крестьянский мир в русскую поэзию. И если Кольцову приходилось еще доказывать и завоевывать родовое право крестьянства быть предметом поэзии, а Никитину утверждать социальное право крестьянина на понимание его положения и нужд, как и на их правомочное отражение в поэзии, то Есенин предшественниками был уже как бы освобожден от этой борьбы.» Рожденный свободным», он мог уже устанавливать в поэзии свои эстетические «законы» соответственно своим представлением о мире. Изначально обладал гармоническим мировидением, Есенин выстраивал свой поэтический мир по собственным законам. Принципом гармонического единства мира определился образный строй его лирики, организовалось и художественное время - пространство есенинской поэзии.

Пространством есенинской лирики стали не проспекты и площади городов, не аллеи Царского Села или дворянской усадьбы, а крестьянский мир, который был знаком читателю разве что по былинам, сказкам и по народнической литературе. Мир, в котором центром была крестьянская изба с ее жителями дедом, бабушкой, котом или котенком, собакой у ворот или щенками, курами и петухами, «капустными грядками» и « белой березой» под окном, полем с грачами в полосе, дорогой, и» светом большой от луны» ,и « звездами высокими» - и многим, многим другим, находящимся окрест. И весь этот многозвучный, многообразный мир, если можно так выразиться, хороводится вокруг все той же избы. Она микрокосм, и она же - центр макрокосма, то есть целая вселенная крестьянского народного быта и бытия. Опорными, главными для поэтической системы Сергея Есенина являются образные хронотопы Дома, Семьи, Родины. По свидетельству И.Н. Розанова, Есенин говорил: «Обратите внимание, что у меня почти совсем нет любовных мотивов…Моя лирика жива одной большой любовью к Родине. Чувство Родины-основное в моем творчестве» Оставляя здесь в стороне первую часть приведенного высказывания, заметим: действительно, чувство Родины очень рано пробудилось в юном поэте, но оно не было бы столь плодотворным и ограниченным, если бы прежде, до того как почувствует поэт, не жила и не дышала в каждой его строке любовь к отчему дому. Может быть, именно в поэзии Есенина восстановлено было в правах представление о тепле человеческого очага как главной опоре не только человеческого существования, но и начала и истока человеческого духовного движения.

Эта особенность не только поэтической, но и человеческой индивидуальности Есенина невольно заставляет вспомнить, что в русской классической литературе после Пушкина практически нет великих писателей, так тепло и сердечно писавших о Семье, о

Доме. Можно назвать Л.Н.Толстого, да, возможно, С.Т.Аксакова - остальные вроде только разрушали этот хронотоп (М.Е. Салтыков-Щедрин, Ф.М. Достоевский и многие другие или отмечали это разрушение (А.П.Чехов). Есенин как бы восстанавливал в правах изначальные общечеловеческие представления о месте Семьи и Дома в системе мироздания.

И в поэзии русской до Есенина ведь нет таких, напоенных пронзительной нежностью строк, посвященных матери, как у него. Есть только стихотворение А.С. Пушкина «Няне», в котором можно почувствовать эту ласковую нежность поэта, обращенную не к возлюбленной, а к той женщине, которая воплотила для него семейный круг, ощущение Дома.

Хронотоп Дома, Семьи, Родины возникает и утверждается в поэзии Есенина как особый, глубоко национальный и народный хронотоп, заключающий в себе великий гуманистический смысл.

Итак, хронотоп Дома является для Есенина исходным изначальным, стержневым. Но очень рано в лирике поэта возникают также конфликтующие мотивы пути и покоя. Уже в одном из самых первых стихотворений застаем лирического героя как бы в начале пути

Вот уж вечер. Роса
Блестит на крапиве.
Я стою у дороги,
Прислонившись к иве.

(1910)

Пусть еще не начался. Он – впереди, есть еще только его предощущение, но уже возникает образ дороги, пока еще только как одной из возможностей начинающейся жизни. А пока что « по дороге идут богомолки», по ней «шел господь пытать людей в Любови», проходят бродяги и путники, по ней же « ополченцам идти на войну» в трудное, лихое время. В ранней лирике Есенина именно с образом дороги связано представление о жизненном движении, изменениях, которые происходят вокруг лирического героя.

Мир в ранних есенинских стихах - это достаточно статичный устойчивый мир, но в нем уже зреют зерна движений, которые возникают от довольно близкого соседства образа дороги и рождающегося сразу же в стихотворении того же 1910 года образа « страны далекой», как возможного направления пути, движения:

Поет зима - аукает.
Мохнатый лес баюкает
Сто звоном сосняка.

Кругом с тоскою глубокою
Плывут в страну далекую
Седые облака.

Динамичность поэтического мироощущения очень рано позволила С.Есенину почувствовать не только потребность, но и возможность показать движение пространственное эквивалентом духовного движения.

Возникающие в приведенных стихотворениях образы пути и его направления довольно быстро наполняются смыслом, который раскрывается в стихотворении «Звезды»:

Частые звездочки, звездочки тесные!
Что в вас прекрасного, что в вас могучего?
Чем увлекаете, звезды небесные,
Силу великую знания жгучего?

Остается в стороне вопрос о несомненном сильнейшем лермонтовском поэтическом влиянии, так как оно почти на поверхности: и образ «страны далекой», пришедшей из лермонтовского «Паруса» и «Звезды», так откровенно обнажающее свою перекличку с «Тучками». Важно сейчас проследить движение поэтического образа у самого юного Есенина. «Знание жгучее» рождает в поэте потребность «концы земли измерить». Так рождается мысль о движении от отчего дома в большой мир, мысль о бесконечности пути:

Скачет конь, простору много.
Валит снег исстелет шаль!
Бесконечная дорога
Убегает лентой вдаль.

(1914)

Но пока еще окружающий юношу мир не исчерпан до конца, он перетекает, переплавляется в образ Родины. Руси, создавая ощущение неисчерпаемости, огромности окружающего:

Гой, ты, Русь моя родная,
Хаты - в ризах образа-
Не видать конца и края-
Только синь сосет глаза.

(1914)

Именно в этом стихотворении сливаются воедино, в целостный образ, образы Дома, родных полей, деревни и Руси, Родины. Причем это уже не такая Русь. Какой она предстает в лике Ф.Сологуба или даже А.Блока.

Для сравнения вспомним «Гимны Родине» Ф. Сологуба:

О Русь! В тоске изнемогая,
Тебе слагаю гимны я.
Милее нет на свете края.
О родина моя!

Твоих равнин немые дали
Полны томительной печали,
Тоскою дышат небеса,
Среди болот, в бессильи хилом,
Цветком поникшим и унылым,
Восходит бледная краса.

Твои суровые просторы
Томят тоскующие взоры
И души, полные тоской.
Но и в отчаяньи есть сладость
Тебе, отчизна, стон и радость.
И безнадежность, и покой.

Милее нет на свете края,
О Русь, о родина моя,
Тебе, в тоске изнемогая,
Слагаю гимны я.

(1903)

Нетрудно убедиться, что тональность, и мировидение у двух поэтов различны. И дело здесь не в возрасте (Есенину-19 лет, а Сологубу в момент написания «Гимнов»-40-лет), а в различном мироощущении. Юный поэт видел неприглядные стороны деревенского мира, и об этом свидетельствует стихотворение того же 1914 года «Край ты мой заброшенный», но только он мог сказать о неприглядном «А у низеньких околиц звонко чахнут тополя», отвергая возможность безнадежного умирания мира, отвергая саму идею безнадежности для Родины, и в этом безусловно солидаризуясь с Блоком (« Не пропадешь, не сгинешь ты»)

Для Есенина «покой» окружающего деревенского мира не имел ничего общего с безнадежностью, он означал для него ни много, ни мало устойчивость, стабильность народной жизни, в которой, однако, вызревали зерна перемен, зерна нового. Отсюда рождалось в поэте удивительно раннее» чувствование» времени:

Я помню время, оно, как звук.
Стучало клювом в древесный сук.

(1915)

Время входило в поэзию С.Есенина прежде всего как время природное с образами зимы, лета, весны, осени, дня и ночи, «красными», «теплыми», «голубыми» вечерами, утренними и вечерними зорями, «сединами пасмурного дня», «мглистыми сумерками» и багрянцем восхода.

Поэтический глаз Есенина очень точно примечает следы времени на окружающем, замечает сосну, которая «понагнулась, как старушка, оперлася на клюку», «свиток годов на рогах» коровы, «избу старуху», «старый плетень» и «седые вербы у плетня»; не пропустит «девушек-елей», видит, как «чахнет старая церквушка».Чрезвычайно внимательный к движению времени, поэт не пропускает ни смены времени года или суток, ни возрастных изменений.

Чувством природы и удивительно тонким и точным ее знанием определено в творчестве С.Есенина ощущение и понимание процессности жизни. В 1911-12 годах написано стихотворение «Что прошло - не вернуть»:

Пролетели и радости милые,
Что испытывал в жизни тогда.
На душе уже чувства отстылые,
Что прошло-не вернуть никогда
.

Ощущение постоянного движения времени рождает в поэте мысль о быстротечности собственной жизни, ее преходящести:

Все встречаю, все приемлю.
Рад и счастлив душу вынуть.
Я пришел на эту землю.
Чтоб скорей ее покинуть.

(1914)

Можно было бы счесть эти высказывания случайным выражением отдельных настроений слишком эмоционального юноши, но в его лирике вызревают глубокие размышления о проходящем времени:

Там, где вечно дремлет тайна
Есть нездешние поля.
Только гость я, гость случайный
На горах твоих, земля.
И л и:
День ушел, убавилась черта,
Я опять подвинулся к уходу
Легким взмахом белого перста
Тайны лет я разрезаю воду.

Постепенно в поэтическом сознании С.Есенина время приобретает вещественную силу и материализуется в конкретные образы:

Время-мельница с крылом
Опускает за селом

Месяц маятником в рожь
Лить часов незримый дождь.

(1917)

Можно пронаблюдать, как в есенинской лирике исподволь вызревало пока еще стихийное чувство историзма, в котором заключалось для поэта понимание проходящего, неотвратимого движения времени, как необратимости прежде всего душевных состояний:

Не бродить. Не мять в кустах багряных
Лебеды и не искать следа.
Со снопом волос твоих овсяных
Отоснилась ты мне навсегда

(1915, 1916)

У С. Есенина можно встретить немало стихотворений, в которых отмечены такие изменения душевных состояний. Это и посвященное Н.Клюеву стихотворение «Теперь любовь моя не та»(1918), раскрывающее новое в отношении поэта к старшему собрату по перу, и стихотворение того же года «Закружилась листва золотая», где явственно выступает перемена во внутреннем состоянии поэта, в его отношении к жизни:

Где ты, где, моя тихая радость-
Все любя, ничего не желать?

Сознание уходящего времени будет в поэзии С.Есенина с годами непросто усиливаться, но и усложняться сожалением об уходящем:

Не жалею. Не зову, не плачу.
Все пройдет, как с белых яблонь дым.
Увяданье золотом охваченный,
Я не буду больше молодым.

(1921)

А иногда - сопрягаться и с более трагическим пониманием утраты самого дорогого, как в «Прощании с Мариенгофом»:

Мне страшно,- ведь душа проходит,
Как молодость и как любовь. (1922)

Потому, вероятно, лирику С.Есенина отличает такое трепетное и бережное отношение ко всякому значимому душевному состоянию, настроению, чувству, отношение, требующее удержать, запечатлеть в слове все окружающее его:

Все мы, все мы в этом мире тленны,
Тихо льется с кленов листьев медь..
Будь же ты вовек благословенно,
Что пришло процвесть и умереть

Все окружающие поэта – это ведь, в конечном счете, всегда Родина. «Первозданная натуральность есенинского стиха» (Ю. Каблуновский) определяется прежде всего органичной природной образностью поэзии Есенина. И эта природная образность-существо, главное свойство его поэзии, как городская образность в поэзии Маяковского. Природа научила Есенина не только чувствовать время, но и видеть мир. Легко заметно в лирике поэта, как замкнутое пространство лирики хаты в ранних стихах постепенно

сменяется просторами «голубой Руси». Хронотопы поля, луга, дубрав расширяют поэтическое пространство лирики, безболезненно раздвигая хронотоп Дома, входя в него как неотъемлемая часть. И пространство есенинской лирики - это пространство обжитой и теплой земли. При входе в есенинский мир, обступают со всех сторон (ивы, березы, тополя, клены, сосны, яблони, рябины), луга и поля с васильками, кашкой, резедой, ковылями, и травами, леса с лесной ромашкой и купырями. Многокрасочная цветопись есенинской лирики может стать предметом особого разговора. Как и многоголосый мир, где « на бору со звонами плачут глухари», « плачет где-то иволга», поют соловьи и стучат дятлы, слышен « запоздалый окрик уток» и «лебединое пенье», квохчут куры, беспокойные» и «обедню стройную запевают петухи», а « тонкогубый ветер о ком-то шепчет, сгинувшем в ночи». Мир, до краев наполненный жизнью, несущий в себе тайну бытия, мир, олицетворяющий для С. Есенина родное, крестьянское начало, пространство человеческой жизни.

Но за границами этого мира находится еще невиданное пространство, и потому неизбежно возникает вместе с мотивом пути и образом дороги мотив разлуки с родным краем, с отчим домом:

Устал я жить в родном краю

(1915)

И потому:

Я покинул родимый дом
Голубую оставил Русь

(1918)

И еще категоричнее:

Да! Теперь решено. Без возврата
Я покинул родные поля.

(1922)

Однако очень скоро появится неоднократно звучащий в стихах С. Есенина мотив возвращения:

А сейчас, как глаза закрою,
Вижу только родительский дом.

(1923)

Этот мотив все настойчивее звучит в «Письме к матери», в «Сукином сыне», чтобы отлиться окончательно в «Возвращении на родину». Так завершается жизненный круг, и мотивы пути. Разлуки и возвращения циклически замыкают есенинскую лирику.

Выводы

Своеобразие художественного воплощения времени и пространства лирика Есенина позволяет сделать вывод о том, что в есенинской художественно - пространственной модели Мира, образ Дома, хронотоп Дома является тем центром, из которого лирический герой отправляется в путь - в Жизнь, и тем конечным, к которому он возвращается в более позднее время. Мотив пути и мотив возвращения для есенинского лирического героя обозначает начала и концы жизненного круга, замкнутого на Доме, Матери, Родине.

Литература:

1. Куняев С.Ю. ,Куняев С.С Сергей Есенин: - М.: Молодая гвардия,2006..
2. Есенин. Избранное. М. Детская литература. 1993г.
3. Есенин С. Сборник стихотворений. М. Просвещение. 1987г.
4. Есенин.С. Полн.собр.соч.:В 7т.-М.:Наука – Голос,1995-202.
5. Марченко А.М. Сергей Есенин: Русская душа. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2005
6. Шубникова-Гусеева Н.И. С.А Есенин в жизни и творчестве,- М.: Русское слово, 2002.

УДК 82-1/-9

ИЗУЧЕНИЕ РАССКАЗА И.А. БУНИНА «ЧИСТЫЙ ПОНЕДЕЛЬНИК» В КОНТЕКСТЕ ЗАДАЧ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Раманкулов Ш.М., преподаватель
Шерматова М.Ж., преподаватель E-mail: madina.0682@mail.ru
Научно-исследовательский медико-социальный институт

Аннотация: *В данной статье отражается тема вечной любви, одной из постоянных тем искусства и одна из главных в творчестве И.Бунина.*

Ключевые слова: *культура, своеобразие, раздумье, философские искания, трагедия, гендерная культура.*

И. БУНИНДИН «ЧЫНЫГЫ ДҮЙШӨМБҮ» АҢГЕМЕСИН КӨП КЫРДУУ МАДАНИЯТТЫН КОНТЕКСТИНДЕ ОКУП ҮЙРӨНҮҮ

Раманкулов Ш.М., ага окутуучу
Шерматова М.Ж., окутуучу E-mail: madina.0682@mail.ru
Илимий-медициналык-социалдык институту

Аннотация: *Бул макалада И.Буниндин чыгармачылыгындагы негизги темага айланган искусствонун түбөлүк сүйүү темасы тууралуу баяндалат.*

Ачкыч сөздөр: *маданият, өзгөчөлүгү, ой калчоо, философиялык изденүүчүлүк, трагедия, гендердик маданият.*

STUDYNG THE STORY OF I.A. BUNINS «CLEAN MONDAY» IN THE TASKS OF MULTICULTURAL EDUCATION

Ramankulov Sh.M., Senior Lecturer,
Shermatova M.Zh., teacher E-mail:madina.0682@mail.ru
Research Medical and Social Institute of the Kyrgyz Republic

Abstract: *This article reflects the theme of eternal love, the work of I.Bunin.*

Key words: *culture, originality, meditation, philosophical searches, tragedy, gender culture.*

Этот рассказ благодатен для поликультурного образования, поскольку содержит удивительный материал читателей с культурой XX века. Он находится в русле идейно-эстетических исканий искусства начала прошлого века и открывает огромные возможности для постижения «вечных» тем искусства любых стран и народов: ЖИЗНЬ, ЛЮБОВЬ, ВЕРА. Тема любви - одна из постоянных тем искусства и одна из главных в творчестве И.А. Бунина. Рассказ «Чистый понедельник» был написан в 1944г. Он входит в знаменитый бониновский цикл рассказов и повестей о любви «Темные аллеи».

Однако этот рассказ выделяется из общего состава сборника, потому что это не просто рассказ о любви. За его несложным содержанием скрыта значительность, которой нет в других рассказах Бунина о любви, скажем, в великолепном «Солнечном ударе». За обликом и действиями героев «Чистого понедельника» просматривается присутствие того существенного, что мы именуем словом «культура».

Рассказ позволяет увидеть своеобразие национального характера, вобравшего в себя культуру запада и востока, культуру христианства и языческой Древней Руси, культуру особого времени, поэтически именуемого Серебряным веком. В этом рассказе вместились художественные и философские искания Серебряного века, мысли и чувства

человека того времени. Камерность и интимность любовной темы сочетаются с эпическим дыханием порубежной эпохи.

Лирика и патетика, трагедия и литургия, народные традиции и модерн – всё вместилось в «Чистом понедельнике». И что особо значимо в контексте размышлений о поликультурном образовании, в нем нашли свое отражение идеи евроазийства, сочетание европейского и азиатского культурных начал в культуре России.

По мнению Л. Долгополова, в этом рассказе отражен итог многолетних раздумий Бунина о том, что его «родина, Россия, представляет собой странное, но явное сочетание двух пластов, двух культурных укладов – «западного» и «восточного», европейского и азиатского».

И.А. Бунин сам отмечал значимость этого рассказа в своем творчестве: Благодарю Бога, что он дал мне возможность написать «Чистый понедельник». Название рассказа символично, так как оно связано с великим христианским праздником Пасхи и предпасхальными днями. Чистым понедельником начинался Великий пост, длящийся 40 дней (по библейскому преданию время пребывания Христа Спасителя среди людей до казни на Кресте) до самого светлого праздника православных христиан. В преддверии этого христианского праздника разворачиваются события рассказа. Бунин был истинно русским человеком и система религиозных ценностей России не была ему чужда. Он ощущал свое кровное и духовное родство с земным и божественным, что и нашло полное адекватное отражение в «Чистом понедельнике». Обращение к вечным христианским ценностям пронизывает всю ткань рассказа, подкрепляется описанием вида на Кремль и храм Христа Спасителя, названиями русских монастырей, которые посещают герои и. т. п. Как нельзя лучше этот рассказ раскрывает смысл и содержание христианской души русского человека. Не менее важно то, как писатель живописует вечную жизненную ценность – любовь.

В «Чистом понедельнике» писатель варьирует любимую им тему мучительно – счастливого мига любви, краткого и одновременно вечного, незабываемого.

В центре рассказа – история любви Её и Его, как в большинстве рассказов Бунина. Любовь, захватившая героев сильна и страстна. Но она обречена. На пике любовной страсти героиня резко меняет свою судьбу.

От светской, греховной жизни она уходит в вечную - духовную, становится монашенкой, принимает постриг, умирает для внешнего мира. А герой растрачивает свою жизнь по кабакам, покорно приняв от возлюбленной этот неожиданный и мучительный разрыв. В этой любви и неожиданном разрыве есть какая-то тайна.

Она обнаруживается и тут же исчезает, когда под Новый год во время крестного хода герой на мгновенье встречается глазами с женщиной в белом. Искра, сверкнувшая в её глазах, и несет эту тайну. И. Бунин в своем рассказе очень тонко воссоздает порубежную эпоху в художественной и конкретно-исторической достоверности.

В это время Россия вступила в период войн и революций. Вся общественная жизнь, в том числе литература и искусство, развивалась в предчувствии перемен, ожидании перемен и катастроф. Рассказ дышит приметами этого беспокойного времени.

Героиня-натура очень страстная, но свою пылкость и страстность постоянно сдерживает. В ее странных поступках ощущается значительность характера, редкость натуры. Она мечется между светской жизнью элитарной Москвы и духовной жизнью древних монастырей и соборов. Она напряженно ищет что-то цельное и, не найдя его, уходит в монастырь. Многие исследователи не без основания отмечали, что за этой двойственностью героини кроется нечто большее, чем порывистый и страстный женский характер. В своей парадоксальной противоречивости, соединяющей Запад и Восток, древность и современность, героини символизирует всю Россию. «Облик героини и облик

страны синтезируются, почти сливаются, взаимно поясняя и дополняя друг друга. Образуется как бы единый символ, в котором слиты черты личные и индивидуальные и общие национальные, и даже шире – национально-исторические», справедливо отмечает Л. Долгополов. Героиня в рассказе Бунина является не столько еще одним пленительным женским образом из галереи женских типов цикла «Темных аллей», сколько способом найти ответы на обычные для русской культуры вопросы: « В чем смысл и назначение искусства?», «Что есть мир и человек?», «Что происходит в русской жизни и душе русского человека?», «Куда идет Россия?».

Эти вопросы в начале века для русского человека не были праздными. Россия в это время оказалась во власти растерянности, беспокойства, поиска пути и трагического надлома. И весь рассказ Бунина наполнен этим трагедийным мироощущением, несмотря на то, что в финале рассказа последняя встреча героев несет некое просветленное начало. Трагедийное мироощущение Бунин отразил опосредованно. К примеру, в цветовой гамме одежды героини преобладают черно-белые трагические краски, и еще пурпурный цвет. Она последовательно появляется в одежде трех цветов: темно-красном, черном и белом. Очень много предметных деталей, окрашенных в те же трагедийные цвета : «черная доска иконы», «черный кожаный диван», «половой в белых штанах и белой рубахе, подпоясанный малиновым жгутом», «кирпично-кровавые» стены Новодевичьего монастыря, «белые» ворота Марфо-Мариинской обители и .т. п.

Драматизм времени передается и через бурную культурную жизнь, насыщенную спорами, дискуссиями, откровениями, пророчествами и. т. п. Рассказ «Чистый понедельник» буквально перенасыщен деталями, характеризующими жизнь культурного слоя общества накануне потрясающих для России событий, когда она входит в полосу испытаний, приведших её к революции и гражданской войне.

Герои посещают литературные вечера, слушают известных музыкантов, бывают на неформальных театральных встречах – «капустниках», где встречаются с реальными деятелями искусства того времени.

Героиня много читает модных европейских и русских авторов. Здесь не случайно называются имена Леонида Андреева, Валерия Брюсова, Андрея Белого – знаменитых в России литераторов порубежной эпохи. Упомянутый в рассказе роман Брюсова «Огненный ангел» был очень популярным романом, в котором отразились, волновавшие человека порубежной эпохи философские, культурные, религиозные и житейские коллизии. И в то же время героиня охотно читает древнерусскую Повесть о Петре и Февронии», рассуждает о Пересвете и Ослябле, Юрии Долгоруком. Упоминаются в разговорах героев имена Пьера Безухова и Платона Каратаева, за которыми возвышается могучая фигура Льва Николаевича Толстого.

Героиня играет по вечерам «Лунную сонату» Бетховена, посещает концерт Шаляпина. Среди тех, кого встречает герои на «капустнике» в Художественном театре, - Станиславский, Москвин, Качалов – знаменитые театральные деятели той эпохи.

Случайно ли такое обилие имен, такое множественное скопление талантов, причем талантов бунтарских, вырывающихся из литературных канонов, неординарных в своих проявлениях? Думается нет. Сквозь эти имена, факты, приметы быта и нравов Москвы проступает культура рубежа веков, которая отличалась особой напряженностью и свободой духовно-эстетических и художественных исканий.

В «Чистом понедельнике» И.А. Бунин с уникальной точностью передал своеобразие этой культуры, её силу и слабость. Аристократичная, замкнутая интересами самодовлеющей творческой личности, её духовными проблемами культура Серебряного века потеснила в русском культурном самосознании судьбу народную, народные помыслы чаянья в выборе путей своего развития. Социальные, гражданские темы, стоявшие в

центре внимания предыдущих культурных эпох, были решительно потеснены экзистенциальными темами: ЖИЗНЬ, СМЕРТЬ, БОГ… Поэтому-то и не оказалось для героини, несущее русское народное начало, места в светской жизни. Её призванием стал монастырь.

Рассказ «Чистый понедельник» может стать хорошей основой для развития коммуникативных способностей читателей, поскольку тема выбора путей развития страны, места и роли творческой интеллигенции в этих процессах – одна из животрепещущих тем современности. И обсуждать ее можно не только на примере современных митинговых страстей, но и с помощью культурного наследия, оставленного нам великими писателями XX века.

Не менее интересна для дискуссий и тема любви, любовных отношений между мужчиной и женщиной. Обсуждение этой важной для читателей проблемы может содействовать определению характера межличностных отношений между юношами и девушками, формированию индивидуальной оценки поступков женщин и мужчин. В этой связи рассказ «Чистый понедельник» дает большие возможности для формирования гендерной политики.

Гендерная политика – культура, предполагающая сформированность у человека правильного понимания предназначения мужчин и женщин, их социального статуса и функций, а также взаимоотношения друг с другом, в семье, обществе. Сегодня внедрение гендерных подходов в обучение является одной из важных задач модернизации образования в Кыргызстане. И эту задачу вполне возможно решать на уроках литературы, в частности при анализе образов главных героев рассказа «Чистый понедельник». В отличие от большинства произведений русской литературы, где мужчина всегда лидирует, подчиняя женщину своей идее, своей воле, своим представлениям о жизни, в «Чистом понедельнике» ведущая роль принадлежит женщине.

Благодаря использованию гендерных подходов к анализу художественного текста «Чистого понедельника» можно применять механизмы конструирования личности, факторы влияющие на формирование жизненных ценностей и стиля поведения мальчиков и девочек в будущем.

Однако не следует забывать с тонко организованной культурной структурой – художественным текстом. Автор создал великолепный, поэтический портрет с его множественным историко-культурным смыслом в полной целостности.

Рисуя поэтический портрет эпохи конца XIX-начала XX века, Бунин придал рассказу объем эпопеи, осмысление которой очень важно не только с точки зрения истории, но и с точки зрения осмысления современной России, русского национального характера, а также сегодняшнего Кыргызстана, его динамичного, подвижного, нестабильного времени и ощущений человека, живущего в это время.

Сегодня, когда Кыргызстан, как и практически все страны СНГ, оказался в ситуации, сходно с той, которую пережила Россия в конце XIX – начале XX века, рассказ «Чистый понедельник» может помочь нашим читателям в осмыслении особенностей переходного времени. А также самоидентификации себя в национальной жизни и национальной культуре, равно как и в многоликом и многообразном глобальном мире.

Литература:

1. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры. – М. Изд-во политической культуры, 1991г.
2. Гукаленко О.В. Поликультурность как методологический норматив реформирования современного образования. Минск. 2005г.
3. Долгополов Л.К. На рубеже веков. О русской литературе конца X!X- начале XX века. – Л. Сов. Писатель, 1985г.
4. Шейман Л.А. От микроединицы обучения – к макроконтекстам культуры. Кут билим.- 1995.- 13 декабря.

5. Журнал. Русский язык и литература в школах Кыргызстана. 2007, №1-2.

УДК 377.001

МЕНТАЛИТЕТ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНЧЕСТВА КАК СИСТЕМА ЦЕННОСТНЫХ УСТАНОВОК

Рудакова Елена Вячеславовна,
кандидат технических наук, преподаватель дисциплин профессионального цикла
ОБПОУ «Курский Техникум Связи»,
направление Компьютерные сети, Россия, Курск

Аннотация: *В статье представлена характеристика понятия «менталитет студенчества», исследована проблема формирования и развития менталитета российских студентов.*

Ключевые слова: *менталитет, студенчество, студенческий менталитет, профессиональное самоопределение студентов.*

ЗАМАНБАП СТУДЕНТТЕРДИН АКЫЛ-ЭС ДЕҢГЭЭЛИ, БААЛУУЛУКТУ ОРНОТУУНУН ТУТУМУ

Рудакова Елена Вячеславовна,
техника илимдеринин кандидаты, кесиптик цикл сабактар боюнча окутуучу
Осмонбетов " Курский техникуму байланыш»,
компьютердик тармактын багыты, Россия, Курск

Аннотация: *Макалада "студенттик менталитет" түшүнүгүнүн мүнөздөмөсү берилет, россиялык студенттердин менталитетин калыптандыруу жана өнүктүрүү көйгөйү изилденди.*

Ачкыч сөздөр: *менталитет, студенттик менталитет, студенттердин кесиптик өзүн-өзү аныктоо.*

THE MENTALITY OF MODERN STUDENTS AS A SYSTEM OF VALUES

Rudakova Elena Vyacheslavovna,
Candidate of Technical Sciences, Teacher of Professional Cycle Disciplines
OBPOU "Kursk Technical School of Communications,"
Direction Computer networks, Russia, Kursk

Abstract: *The article presents the characteristic of the concept of "student mentality," the problem of formation and development of Russian students mentality was studied.*

Key words: *mentality, students, student mentality, professional self-determination of students.*

1. Введение

Одним из важнейших условий достижения согласия и стабильности в любом обществе является выработка соответствующего менталитета, настроенного на согласие.

В современном понимании, «менталитет – это исторически сложившаяся система взаимосвязи глубинных (формируемых на бессознательном уровне) и внешних форм (формируемых через идеологическую составляющую государственной политики, систему воспитания и социализации, условий жизни и т.д.) социального развития. Менталитет позволяет выделить характеристики личности идентифицирующей себя с определенной страной (российский менталитет), народов (русский менталитет), территорией (сибирский менталитет)»[1].

Становление менталитета студентов, как будущих специалистов, происходит в определенном ментальном пространстве, где многие факторы находятся не только в тесном взаимодействии, но и оказывают друг на друга значительное влияние.

2. Методы исследования

Становление профессиональной ментальности студента представляется как динамический процесс изменения его личности под влиянием педагогического воздействия и собственной активности личности студента. Этот процесс направлен на создание образа профессионального мира, представления о самом себе как части профессионального сообщества, переживание своей принадлежности к этому профессиональному сообществу и единения с ним. Все это создает предпосылки для возникновения профессиональной специфики представлений образа мира в сознании студента – будущего специалиста, позволяющей оценивать социальную реальность и выстраивать стратегию поведения в социуме в соответствии с внутренней позицией и представлениями о профессии.

3. Результаты и обсуждения

По мнению Е.А. Тимофеевой студенческий менталитет – это «система знаний, ценностей и норм, определяющих для самого субъекта его личностную суть и правила поведения, выделяя три составляющих элемента учебного менталитета студентов – знания, ценностные ориентации, поведенческие установки в сфере учебной деятельности»[2, 411].

М.Н. Ицкович и Т.В. Ицкович выделяют ряд качеств, влияющих на формирование менталитета современного студента, как будущего специалиста и представителя российской интеллигенции:

– индивидуальные, под которыми понимаются «динамические характеристики личности», т.е. уравновешенность, мобильность нервной системы, уровень экстравертированности, эмоциональная устойчивость, уровень способности воображения и иные, чисто психологические характеристики;

– личностные, к которым относят адекватность самооценки, степень интеллектуальной активности, компетентность, образованность и иные качества, требующиеся будущему специалисту различного профиля;

– коммуникативные, проявляющиеся в обладании системой знаний, норм, ценностей и образцов поведения, принятых в обществе, в котором студент живет, и которые естественно и непринужденно реализуются им в деловом и эмоциональном общении;

– под статусно-позиционными качествами понимаются такие характеристики будущих специалистов, которые основаны на общемировоззренческих убеждениях; к ним относятся отношение к будущей профессии, умение в процессе учебной деятельности плавно менять и сочетать различные социальные роли – от лидера группы (возможно, будущего руководителя) до друга и советчика;

– тесно связаны с этими качествами и деятельностно-профессиональные качества, которые включают в себя чисто профессиональные характеристики личности, а именно, уровень общей и специальной профессиональной подготовки, отношение к учебной деятельности и т.п.;

– внешние поведенческие качества, обусловленные вышеперечисленными характеристиками студента, как будущего специалиста, которые определяются его терпимостью, сдержанностью, требовательностью, справедливостью, решительностью и целым рядом других свойств. Именно они, в конечном счете, влияют на «особый тип гражданского и профессионального поведения», т.е. важнейшие внешние проявления менталитета современного студенчества, как будущей российской интеллигенции[3, 195].

Современный студент – это человек, неудовлетворенный настоящим, порой не имеющий четкой жизненной перспективы, пытающийся осмыслить происходящие в нашей стране перемены и найти свое место в жизни, рисующий себе завышенные перспективы в будущем. Неопределенность будущего, постоянные социальные потрясения вызывают повышение тревожности и рост числа психических аномалий, снижают возможности адаптации к новым условиям жизни. К сожалению, приходится отметить, что престиж знаний в нашем обществе невысок, так как по достоинству не оценивается труд высококвалифицированных специалистов, что негативно отражается на сознании молодежи[4, 65].

Социологи Б. Рубин и Ю. Колесников определяют студенчество как «мобильную социальную группу, являющуюся объектом производства. Именно благодаря высокому уровню образования, профессиональной подготовке, отвечающей актуальным требованиям времени, студенты выступают в качестве ведущего ресурса материальной и духовной жизни общества»[5, 33].

Менталитет студенчества – это, на наш взгляд, новое понятие, под углом зрения которого надо переосмыслить значение студенчества для современного общества. Если говорить об этом понятии в его полном объеме, то это совокупность всех представлений, охватываемым данным понятием.

При определении понятия «студенческий менталитет» возникают вопросы: «Можно ли рассматривать менталитет как систему внутренних установок? Каким образом, и в какой последовательности происходит становление этой системы?»

Одним из определяющих факторов становления студенческого менталитета выступает воздействие студенческого коллектива, как целенаправленное, так и косвенное. В этой связи представляется целесообразным использовать появившуюся несколько десятилетий назад в западной социально психологии категорию «организационная культура», которая характеризует общие ценности, умонастроения и стиль поведения, доминирующие в студенческом коллективе учебного заведения.

Этот вид культуры мы предлагаем также называть «внутривузовская культура». Она является обязательным атрибутом любого высшего учебного заведения, существует объективно и может быть эффективно использована в качестве фактора формирования профессионального менталитета будущего специалиста, поскольку является естественным образованием, поддается корректирующим воздействиям и обладает необходимым комплексным характером.

Иерархическую структуру формирования студенческого менталитета можно представить в виде следующей схемы[6, 125]:

Рисунок 1 – Иерархическая структура формирования студенческого менталитета.

Из этой схемы можно видеть, что некие ценности, лежащие в основе убеждений большинства членов студенческого коллектива, в конечном счете, определяют уровень личностных отношений и манеру поведения отдельных членов данной макрогруппы, а также морально-психологический климат внутри этого коллектива.

Подобные ценности, в основе которых лежат доминирующее мировосприятие, национальные особенности, общие задачи организации и ряд других факторов, оказывают непосредственное, а также опосредованное влияние на формирование менталитета каждого молодого человека (в нашем случае студента).

Необходимо также отметить, что внутри каждого студенческого коллектива, независимо от его численности, возможно одновременное существование различных «локальных» ценностей, также оказывающих непосредственное влияние на формирование менталитета как отдельного студента, так и студенческой группы в целом. Это ценности, которые могут проявляться стихийно, существовать временно, видоизменяться, в зависимости от политической, экономической, социальной ситуаций в обществе.

Таким образом, возникло известное противоречие между растущей потребностью в усилении внутривузовской культуры как одного из важнейших факторов, который влияет на становление профессионального менталитета студента и недостаточной разработанностью этого вопроса в социологической науке.

Но возможно ли создать единую для современного российского общества ментальность как систему внутренних установок современного студенчества, если утверждать, что студенчество – явление социально-историческое, что в каждом регионе в зависимости от уровня его развития, культуры и традиций существует свои региональные установки студенчества?

Ответ на этот вопрос может быть положительным, если речь идет не о завершенной концепции, а лишь о ее контурах, основанных на всеобщих, универсальных свойствах студенчества, которые существуют и в которых вряд ли можно сомневаться.

Прежде всего, надо сказать, что общество, а значит и молодежь в лице ее элиты – студенчества получили свободу – духовную, экономическую, политическую и т.д., а с этим – право самому делать выбор в любом вопросе и любой ситуации, самому нести ответственность за свою судьбу.

В этом случает можно говорить о формировании *личностно-статусного* менталитета современного студенчества в структуре современного общества, определяемого набором своих ценностных приоритетов и установок.

Современные исследования показали, что среди молодых людей все менее ценятся право и закон. Значительная часть молодежи не видит ничего предосудительного в их нарушении, более того, считает это неизбежным. Но, несмотря на это, современная молодежь в целом и студенчество в частности высказывается за продолжение перемен в сторону повышения социально-экономического благополучия России, создания гражданского, демократического общества, строительства правового государства. В этом случае мы можем говорить о формировании *правового* менталитета современного студенчества.

Лонгитюдные исследования показали, что в основной массе российской молодежи и студенчества в частности преобладают прорыночные настроения. Молодые люди гораздо лучше, чем старшее поколение, адаптируется к новым экономическим условиям. Данные ВЦИОМ за последние четыре года показали, что 3,5% от общего числа молодежи (в возрасте до 29 лет) уже открыли собственное дело; более 30% из опрошенных хотели бы заняться предпринимательством.

Налицо *предпринимательский* вид менталитета современного студенчества, который ярко проявляется уже в стенах высших учебных заведений – платные услуги в виде написания контрольных работ, рефератов, курсовых, дипломных работ и т.д.

Несмотря на все проблемы и трудности нынешней жизни, значительная часть российской молодежи и ее элитная часть – студенчество – смотрит в будущее «спокойно, но без особых надежд» (33%), «с надеждой и оптимизмом» (40%). Иными словами, современное общество имеет в целом психологически уравновешенное поколение, ориентированное на стабильное, устойчивое развитие и созидательный труд.

По оценке, полученной в ходе исследований, около 54% молодых людей считают себя движущей силой коренных преобразований в обществе. В данном случае мы можем говорить о формировании *идеологического* менталитета современного студенчества.

В задачи формирования *профессиональной* ментальности студента, как будущего специалиста, следует включать его обучение совершать отбор содержания образования таким образом, чтобы каждый из его элементов имел конструктивную ценность:

– знания – отбирать мировоззренческие ценные теории, факты, выделять ведущие идеи;

– навыки и умения – выделить такие из них, которые создают основу для последующей самостоятельной практической и интеллектуальной деятельности;

– опыт творческой деятельности – отбирать такие виды деятельности, которые формируют активное и творческое отношение к окружающему миру;

– ценностные отношения к миру – выделить совокупность ценностей человеческого общения, которые могут формироваться в процессе обучения.

Учитывая вышеизложенные факторы, предлагаем определить менталитет студенчества следующим образом: студенческий менталитет – это интегративная характеристика личности, отражающая системно специфические особенности психического склада и мировоззрения молодых людей, принадлежащих к одной возрастной группе и объединенных одной деятельностью (в нашем случае учебной).

Профессиональное самосовершенствование студентов включает в себя две взаимосвязанные и взаимодополняющих друг друга формы – самовоспитания и самообразования, оказывающие взаимное влияние на характер работы человека над собой.

Самовоспитание в большинстве случаев выступает как активная, целеустремленная деятельность человека по систематическому формированию и развитию у себя положительных и устранению отрицательных качеств личности.

Самообразование заключается в обновлении и совершенствовании имеющихся у студента знаний, умений и навыков с целью достижения желаемого уровня профессиональной компетентности. Поэтому при выборе педагогических условий управления процессом профессионального самосовершенствования студентов в процессе обучения необходимо учитывать следующие закономерности:

1) студент способен к продуктивному профессиональному росту при создании условий для творческого развития, в процессе которого строится опыт достижения, осуществляется осмысление приобретаемых знаний, умений и навыков, ведущих к самостоятельному выбору новых целей и задач, то есть успешное развитие творческого потенциала предполагает построение хорошо рефлексируемого опыта;

2) развитие творческого потенциала может быть продуктивным только при наличии взаимосвязи между его содержанием и способами, с одной стороны, и смыслами, целями человека – с другой[7, 413].

Студенчество является социальной группой, имеющей принадлежность к системе вуза, у нее есть цель, специфические особенности, она ориентирована на подготовку к выполнению социальных ролей и функций: «Студенчество как социальная группа

функционирует в системе высшего образования, выступает в качестве объекта производства, предметом которого является не вещь, а сам человек, личность. Поэтому главной формой производства является обучающе-образовательная деятельность»[8, 37].

По степени активности процесса усвоения молодежью социальных ценностей, уровню их закрепления в сознании условно выделяются две фазы формирования менталитета:

– активная фаза – то есть время усвоения молодежью основной массы базовых ценностей общества, его культуры, традиций, социального опыта и

– стабилизирующе-корректирующая фаза – то есть коррекция убеждений, ориентации и на их основе поведения молодых людей в соответствии с меняющейся социальной обстановкой.

На первой фазе идет активное формирование менталитета. Вторая фаза характеризуется в большей степени наложением системы ценностей общества, социальной группы на уже сложившуюся систему ценностей личности. Чем насыщеннее и продуктивнее была первая фаза, тем меньшие изменения в менталитете личности происходят во второй фазе. Условно фазы различаются степенью прочности усвоенных культурных предпочтений и сформированных идентификаций конкретной личности или социальной группы [9, 21].

Выводы

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы:

1) менталитет студентов как будущих специалистов представляет собой интегральную характеристику личности, системно отражающую специфические особенности психического склада, и мировоззрения лиц, принадлежащих к определенной социальной макрогруппе – студенчеству;

2) на процесс становления студенческого менталитета значительное влияние оказывает воздействие, в том числе неформальное, со стороны студенческого коллектива вуза; механизм этого воздействия раскрывается через понятие «внутривузовской культуры»;

3) внутренняя культура образовательного учреждения (вуза) есть совокупность наиболее важных мировоззренческих принципов, принимаемых членами учреждения (студентами) и получающих выражение в заявляемых этим учреждением ценностях, задающих студенческой молодежи ориентиры их поведения и действий;

4) внутривузовская культура становится фактором формирования менталитета студенчества при создании и реализации следующих социопсихологических условий: совершенствование межличностных взаимоотношений и взаимодействий членов студенческого коллектива, развитие у студентов диагностических и коммуникативных умений, способностей к разрешению конфликтов.

Литература:

1. Ковригина Г.Д. Особенности формирования менталитета современных студентов. – [Электронный ресурс]. – URL: http://library.isu.ru/ru/

2. Тимофеева Е.А. Обеспечение развития менталитета личности и социума в образовательном процессе вуза //Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2008. – №77. – С.410-414.

3. Ицкович М.Н, Ицкович Т.В. Особенности менталитета российского студенчества как фактор социальной дезадаптации // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – №3. – 2016. – С.193-201.

4. Девдариани Н.В., Рубцова Е.В. Особенности менталитета студенчества // Карельский научный журнал, 2019. – Т.8. – №3(28). – С.65-67.

5. Рубин Б.Г., Ю.С. Колесников Студент глазами социолога. – Ростов н/Дону: изд-во Ростов. ун-та, 1968. – 112 с.

6. Рудакова ОВ. Формирование ценностно-ментальных установок российского студенчества в современных условиях //Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. – №2(5). – 2015. –С.122-130.
7. Тимофеева Е.А. Обеспечение развития менталитета личности и социума в образовательном процессе вуза //Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2008. – №77. – С.410-414.
8. Рубин Б.Г., Ю.С. Колесников Студент глазами социолога. – Ростов н/Дону: изд-во Ростов. ун-та, 1968. – 112 с.
9. Мишанова Р.А. Менталитет современной российской молодежи и проблемы его формирования: автореферат диссертации кандидата философских наук. – М., 2003. – 26с.

УДК 377.001

ПРОБЛЕМЫ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рудакова Елена Вячеславовна, кандидат технических наук,
ОБПОУ «Курский Техникум Связи», направление Компьютерные сети, Россия, Курск
Быканова Наталья Анатольевна, кандидат социологических наук
Курская академия государственной и муниципальной службы, Россия, Курск

Аннотация: *В настоящей статье рассмотрены виды мотивации студентов к научно-исследовательской деятельности, источники, мотивирующие научно-исследовательскую деятельность студентов, а также способы стимулирования студентов к научно-исследовательской работе в вузе.*

Ключевые слова: *мотивация, научно-исследовательская деятельность, готовность к научно-исследовательской работ.*

СТУДЕНТТЕРДИ ИЛИМИЙ-ИЗИЛДОО ИШТЕРИНЕ КЫЗЫКТЫРУУ МАСЕЛЕСИ

Рудакова Елена Вячеславовна, техника илимдеринин кандидаты,
"Курский техникуму байланыш" ЖКБ, компьютердик тармактын багыты, Россия, Курск
Буканова Наталья Анатольевна, социология илимдеринин кандидаты
Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтын курстук академиясы, Россия, Курск

Аннотация: *Макалада студенттердин илимий-изилдоо ишерине мотивация беруунун турлору, илимий-изилдоо иштерге, булактар жана ЖОЖдо илимий ишке студенттерге туртку беруунун ыкмалары каралган.*

Ачкыч сөздөр: *мотивация,илимий-изилдоо иш , илимий-изилдоо ишине даярдануу.*

PROBLEMS OF STUDENT MOTIVATION FOR RESEARCH ACTIVITIES

Rudakova Elena Vyacheslavovna, Candidate of Technical Sciences,
OBPOU "Kursk Technical School of Communications,
"Direction Computer networks, Russia, Kursk
Bykanova Natalya Anatolyevna, Candidate of Sociological Sciences, Region
"Kursk Academy of State and Municipal Service," Russia, Kursk

Abstract: *This article considers the types of motivation of students to research activities, sources that motivate research activities of students, as well as ways to stimulate students to research work in the university.*

Key words*: motivation, research activities, readiness for research work.*

1. Введение

Важнейшими задачами современной высшей школы России во все времена были выявление и обучение, поощрение и поддержка способной к научной работе молодежи с целью сохранения интеллектуального потенциала страны.

Под научно-исследовательской, деятельностью студента понимается выполнение им творческой, исследовательской задачи с заранее неизвестным решением и предполагающим наличие основных этапов исследования в научной сфере (постановка проблемы, изучение теории, сбор материала, его анализ и обобщение, подбор методик исследования, практическое овладение ими, подведение итогов)[1, 281].

Научно-исследовательская деятельность студентов позволяет в полной мере проявить свою индивидуальность и готовность к самореализации личности, а также развить творческие способности.

Следует заметить, что процесс исследования индивидуален и является ценностью в образовательном и личностном смысле. На фоне развивающейся рыночной экономики огромное значение для общества имеет подготовка специалистов, способных оперативно справляться с решением текущих задач, способные применять полученные теоретические знания на практике. В решении данной задачи может помочь развитие заинтересованности студентов в научно-исследовательской деятельности и появление инновационных технологий в образовании. Данные факторы способствуют развитию у студентов самостоятельности в принятии нестандартных решений и инновационных решений[2, 495].

2. Методы исследования

На качество работы студента в научной деятельности большое влияние оказывают различные факторы: мотивы; интересы; ценностные установки и потребности; навыки по переработке информации; полученные ранее знания, умения и навыки, общеобразовательный уровень. Мотивы и интересы – важнейшие из этих факторов, которые представляют для студента значимость.

На сегодняшний день проблема мотивации студентов по отношению к научной деятельности стала особенно актуальна, так как молодежь данного возраста (18-25 лет) является на данный момент наиболее апатичной частью общества. Преподавателям вуза постоянно приходиться сталкиваться с отсутствием регулярной и целенаправленной мотивацией по отношению к научной деятельности, становиться острая необходимость мотивировать студентов.

3. Результаты и обсуждения

Е.П. Ильин под мотивацией понимает «совокупность внутренних и внешних движущих сил, которые побуждают человека к деятельности, задают ее границы и формы, придают ей направленность, ориентированную на достижение определенных целей. В основе мотивации лежат мотивы, составной частью которых выступают потребности и интересы, стремления и эмоции, установки и идеалы. Поэтому мотивы – очень сложные образования, представляющие собой динамические системы, в которых осуществляются анализ и оценка альтернатив, выбор и принятие решений»[3, 38].

В.Г. Асеев определяет мотивацию как «состояние личности, определяющее степень активности и направленности действий человека в конкретной не обязательно выбранной ситуации. Мотив выступает как повод, причина, объективная необходимость что-то сделать, побуждение к какому-либо действию»[4, 22].

Н.А. Гурова в статье «Мотивация студентов к учебной и научной деятельности» предложила классификационную таблицу мотивации студентов, заинтересованных в научной деятельности, которая представлена в таблице 1.

Таблица 1. Классификация мотивации студентов, заинтересованных в научной деятельности[5, 103]

Мотивы	**Характеристика**
Познавательные	Приобретение новых знаний в определенной области
Социальные	Долг, ответственность, понимание социальной значимости учения, принесение пользы обществу; стремление личности самоутвердиться в обществе и утвердить свой социальный статус через учение
Прагматические	Получение достойного вознаграждения за свой труд, желание иметь более высокий заработок,
Профессионально-ценностные	Расширение возможностей устроиться на перспективную и интересную работу
Эстетические	Получение удовольствия от обучения, раскрытие своих скрытых способностей и талантов
Статусно-позиционные	Стремление утвердиться в обществе через учение или общественную деятельность, получение признание окружающих, возможность занять определенную должность
Коммуникативные	Расширение круга общения посредством повышения своего интеллектуального уровня и новых знакомств
Традиционно-исторические	Установление стереотипов, которые возникают в обществе и укрепляются с течением времени
Утилитарно-практические	Стремление научиться самообразованию и усвоить отдельный интересующий предмет
Учебно-познавательные	Ориентация на способы добывания знаний, усвоение конкретных учебных предметов
Мотивы социального и личностного престижа	Самоутверждение и возможность занять в будущем определенное положение в обществе, в определенном ближайшем социальном окружении
Неосознанные	Получение образования не по собственному желанию, а по влиянию кого-либо, основано на полном непонимании смысла получаемой информации и полном отсутствии интереса к познавательному процессу

Что же выступает мотивом для работы в научной деятельности? Если проанализировать все вышесказанное, то с уверенностью можно сказать, что научная деятельность студента – это известное самовыражение его личности, стремление к жизненному самоутверждению, признанию коллег, а также в научном сообществе. Мотивы данной деятельности студента и мотивы деятельности ученого не расходятся, поэтому можно сделать вывод, что наиболее известные науки мотивы научной деятельности – это желание самоутвердиться, желание доказать себе, а также другим, что ученый поставивший перед собой цель, может выстроить задачи для ее достижения и проверить на практике свою выдвинутую теорию.

Также существует такой мотив, как стремление к самовыражению, то есть к наиболее полному проявлению своей индивидуальности. Но самый важный

побуждающий мотив – это, конечно же, любопытство, желание познать, как устроена природа, проявить себя как ученого открывающего новое и значимое для окружающего мира. В этом случае чужой успех в науке радует не меньше, чем свой собственный, так как ученые могут использовать работы своих коллег и опираться на них в своем собственном исследовании. Обычно эти три мотива сходятся в одном, а именно – интерес к науке.

Ряд ученых полагают, что «научно-исследовательская деятельность является важнейшей частью современного высшего образования, выступает неотъемлемым компонентом профессиональной подготовки высококвалифицированных специалистов и способствует реализации творческих способностей обучающихся и повышению качества образования. Вовлечение обучающихся в научную деятельность является важнейшим направлением работы каждого учебного заведения»[6, 383].

По мнению Е.Н. Гребенюк и М. Каракоч «исследовательская работа – это система мероприятий, приобщающая к творческой деятельности, способствующая развитию инициативы, индивидуальных интересов студентов, которая повышает у студентов интерес к учебе, приобщая их к самостоятельной творческой деятельности. Результатом такой работы является повышение уровня подготовки будущих специалистов в области использования современных ингредиентов, добавок и вспомогательных материалов»[7, 233].

Я.А. Вопияшина и И.В. Пшеничнова считают, что «научно-исследовательская работа – это важная форма учебного процесса под руководством и контролем преподавателя, в ходе которой совершается творческая деятельность по осмыслению и закреплению научных знаний, осваиваются новые навыки познания, приобретается опыт применения знаний в реальных профессиональных ситуациях. Опыт выполнения научно-исследовательских работ, как индивидуальных, так и коллективных, стимулирует развитие способностей к научному творчеству, самостоятельному поиску способов действия в практической деятельности»[8, 4].

Кроме того, исследовательская деятельность сегодня рассматривается также как особая, актуальная образовательная технология[9, 234].

Особое место среди источников, мотивирующих научно-исследовательскую деятельность, занимают личные источники. К их числу относятся «интересы, потребности, установки, эталоны и стереотипы и другие, которые обусловливают стремление к самосовершенствованию, самоутверждению и самореализации в научной деятельности. Взаимодействие данных источников мотивации оказывает влияние на характер научно-исследовательской деятельности и ее результаты»[10, 496].

Активизация студентов в научной деятельности может осуществляться различными методами и способами. Активность студента на различных этапах работы в данной деятельности во многом зависит от того, как была организована его деятельность на начальном этапе, а также от того, преподаватель сумеет с первых же слов овладеть его вниманием, увлечь темой. Среди различных средств активизации познавательной деятельности студентов в научной деятельности важное место занимают проблемные вопросы и задания педагога. Ведь именно это одни из самых результативных и распространенных средств побуждения, обучающихся к активной умственной работе.

Проблемные вопросы – это вопросы, требующие анализа, сравнения, сопоставления, объяснения разнородной информации и, соответственно, более глубокого понимания материала и интереса к нему. Ведь именно этого в работе со студентами мы и хотим добиться. Когда такого рода вопросы ложатся в основу любого вида деятельности, студенту приходит понимание истинного назначения учения – научиться, не только

думать, но и применять знания на практике, ориентироваться в жизненных ситуациях, размышлять приводить примеры из жизненного опыта.

Полагаем, что педагогу необходимо воздерживаться от различного рода замечаний по поводу не совсем верных версий студентов, так как критика сама по себе ставит под человека в неловкое положение, что в последующем ставит под вопрос компетентность студента и заставляет его бросить начатую работу. Тут мы можем снова напомнить об эмоциональном состоянии человека: он расстроен, подавлен в себе, не уверен в собственных силах – все это говорит о том, что отрицательные комментарии наносят реальный вред как психике человека, так и ставит под угрозу его деятельность. В этом случае можно сказать, что у каждого человека существует право на ошибку.

Иногда педагогу, для того чтобы сблизиться со студентами в плане доверия, необходимо рассказать о собственных ошибках в научной деятельности, чтобы студенты понимали, что они с педагогом не по разные стороны баррикад, что студентам действительно есть чему поучиться у своего педагога, увидеть, что педагог преодолел трудности, продолжая при этом активно занимается научной деятельностью.

В процессе работы студента с педагогом нередко создается мало условий для положительных эмоций, а иногда даже создаются отрицательные эмоции – скука, страх, боязнь перед началом работы. Все это может проявляться у студента по многим причинам, например, от нехватки знаний умений и навыков. В таком случае, необходимо поддержать обучающегося, направить его, предоставить ему какие-либо научные источники и т.д.

Для работы с начинающим студентом необходимы в первую очередь положительные эмоции они могут быть связаны с учебным заведением, с отношением педагога к нему, с осознанием студента своих возможностей и способностей, от самостоятельного получения знаний и способа получения их.

Со студентами необходимо постоянно обсуждать их наработки, так как если студент неопытен в научной деятельности существует вероятность того что он пойдет по неправильному пути. Стоит заметить, что педагог, работающий со студентом в индивидуальной форме, должен вступать в дискуссию; это поможет студенту почувствовать реальную помощь, а не только высказать проблемы, возникшие в ходе деятельности. Этот метод поможет студенту проследить ход мысли педагога и применить в последующем в своей работе.

Важнейшую роль в активизации научной деятельности студентов играет стимулирование и мотивация труда – как руководителей всех уровней, профессорско-преподавательского состава, так и каждого студента. Необходимо создавать такие условия, чтобы весь профессорско-преподавательский состав учебного заведения и каждый студент в отдельности чувствовали себя нужными, востребованными, понимали, что их труд почетен и что за высококачественную работу они будут уважаемы и справедливо вознаграждены. Только в этом случае все участники будут требовательно относиться к качеству своего и чужого труда[11, 302].

Для того чтобы студент продолжал заниматься научной деятельностью необходимо стимулировать его на новые достижения. Способами такого стимулирования могут быть похвала и порицание, построение перспектив будущей деятельности, ее успешности или не успешности. Для того чтобы стремиться к чему-то новому знаниям, умениям, навыкам, студент должен быть доволен уже имеющимся: положением в коллективе, оценкой, похвалой педагога и своей работой.

Полагаем, что каждый педагог в совместной работе со студентами должен придерживаться следующих обязательных позиций.

1. Объективность, гласность и перспективность контроля и оценки. Оценка мотивирует, но не всегда. Оценка мотивирует, когда студент:

– студент уверен в оценке и в ее объективности;

– воспринимает ее как полезную для себя;

– знает, что нужно сделать для того, чтобы достигнуть более высоких показателей;

– студент уверен, что ему окажут в этом достижении помощь;

– уверен в том, что для достижения высоких результатов есть условия.

Поддержание у студентов веры в успешность деятельности – «методика успеха». Желание браться за что-то крайне новое возникает тогда, когда все или почти все получается. Появляется интерес, студент задает себе вопрос – «А смогу ли я выполнить и эту работу?» Появляется личная заинтересованность в получении знаний, навыков, умений.

2. Включение студентов в самостоятельную работу. Для того чтобы человек начал мыслить необходимо дать ему задание и время для его выполнения. Интерес проявляется только тогда, когда ты сам добываешь знания, проверяешь свою теорию, достигаешь цели и т.д. Педагог на данном этапе должен выступать только в роли поддержки в начинаниях. Необходимо использовать как можно больше форм творческой самостоятельной работы, например, систематизация изучаемой темы посредством самостоятельного составления схем, таблиц и т.д. подбор научной литературы и т.д.[12, 161].

3. Создание благоприятного климата. Под благоприятным психологическим климатом принято понимать эмоционально-психологический настрой коллектива, в котором на эмоциональном уровне отражаются личные и деловые взаимоотношения членов коллектива, определяемые их ценностными ориентациями, моральными нормами и интересами. Психологический климат в коллективе проявляется:

– в общих эмоционально насыщенных отношениях студентов к происходящему;

– в активности обучающихся, их сознательном отношении к научной деятельности, в доброжелательных отношениях со сверстниками и взрослыми, находящимися в научном сообществе[13, 296].

После привлечения студентов в научную деятельность студент отправляется представлять свою работу на различных мероприятиях, посвященных данной отрасли науки. Такие мероприятия по привлечению молодежи в науку должны проводиться на двух уровнях: первый уровень — это, конечно же, на базе учебного заведения и второй уровень – это уровень государственного масштаба.

На уровне учебных заведений должна проводиться работа по стимулированию не только самих студентов, но и преподавателей, занимающихся научной деятельностью со студентами. Ведь не секрет, что многие преподаватели заставляют студентов формально выполнить проекты, которые потом можно будет использовать для отчета по НИР со студентами и не прилагают к их реализации никаких усилий. Работа, которая могла бы быть для студентов интересна и полезна, становится формальной, скучной и ненужной[14, 188].

Очевиден тот факт, что основная часть мероприятий по созданию условий заинтересованности занятием наукой молодежи лежит на государстве, поскольку именно государство составляет основные стратегические программы по развитию образования в стране, выделяет финансирование на развитие учебных заведений. В силах государства привлечь молодежь к науке, для этого необходимо лишь создать достойные условия для ученых, причем как молодых, так и уже состоявшихся. Заниматься наукой должно быть интересно, престижно и выгодно как с материальной точки зрения, так и с точки зрения престижа в обществе.

Предложим часть мероприятий, направленных на вовлечение молодежи в науку со стороны государства:

– Поддержка молодых ученых: поддерживать ученых на всех этапах их научной деятельности, начиная от мотивации в учебном заведении путем предоставления государственных наград за достижения в области объекта изучения и заканчивая вознаграждениями за каждый успешный проект. А также обязать все организации ставить во главе команды реализующей проект, именно ученого, создавшего его.

– Оснащение оборудованием лабораторий учебных заведений: большая часть учебных заведений не может существовать на самофинансировании, необходимо разработать программу по оснащению лабораторий учебных заведений современным и высокотехнологичным оборудованием.

– Социальные гарантии: ученым необходимо дать гарантии того, что они не будут работать за «идею», необходимо увеличить размер заработной платы ученых.

– Государственная ипотека: это может быть предоставление непосредственно денежных средств за выслугу лет на приобретение квартиры в любой точке страны или же в начале карьеры предоставить ипотеку на приобретение жилья, оплачиваемой государством.

Таким образом, проведение всех вышеперечисленных мероприятий позволит повысить престижность научно-исследовательской деятельности, вовлечь в науку молодежь с ее современным видением и направить ее энергию на благо общества.

По мнению С.С. Алексеева, «активизация научно-исследовательской деятельности студенческой молодежи является одним из приоритетных направлений развития государственной научно-технической и экономической политики, как на уровне государства, так и на уровне отдельно взятого учебного заведения. Нововведения нужно начинать с малого, то есть так, чтобы на начальном этапе не требовалось бы больших вложений финансовых и человеческих ресурсов»[15, 302].

Выводы

Итак, высокая мотивация студентов, а именно ее мы положили в основу вовлечения студентов в научную деятельность, будет основой для их успешного обучения. Преподаватель-наставник обязан, предусматривать введение в практику преподавания разнообразных способов вовлечения студентов, разнообразие форм и методов работы со студентами. Неравнодушное отношение педагога и создание им в процессе работы особой среды, на наш взгляд, сможет изменить общую ситуацию и сформировать у студента устойчивую мотивацию к целенаправленной и регулярной научно-исследовательской деятельности.

Литература:

1. Гарькин И.Н., Медведева Л.М., Назарова О.М. Решение проблем организации научно-исследовательской деятельности студентов в ВУЗе // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 11-2. – С. 281-285.

2. Макарчук Я.В., Назмутдинова Е.С. Формирование мотивации студентов вуза к научно-исследовательской деятельности // Молодой ученый. – 2015. – №14. – С. 494-498.

3. Ильин Е.П. Мотивации и мотивы. – СПб.: Питер, 2012. – 512 с.

4. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М., «Мысль», 1976. – 158 с.

5. Гурова Н.А. Мотивация студентов к учебной и научной деятельности // «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии»: сборник статей по материалам XLVII международной научно-практической конференции №12(47). – Новосибирск: СибАК, 2014. – С. 102-106.

6. Гарькин И.Н., Медведева Л.М., Назарова О.М. Решение проблем организации научно-исследовательской деятельности студентов в ВУЗе // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 11-2. – С. 281-285.

7. Гребенюк Е. Н., Каракоч М. К проблеме мотивации исследовательской деятельности студентов вуза // Молодой ученый. – 2014. – №13. – С. 233-235.

8. Вопияшина Я.А., Пшеничнова И.В. Проблемы становления научной мотивации студентов-первокурсников // Международный студенческий научный вестник. – 2017. – № 4-5.

9. Гребенюк Е. Н., Каракоч М. К проблеме мотивации исследовательской деятельности студентов вуза // Молодой ученый. – 2014. – №13. – С. 233-235.

10 Макарчук Я.В., Назмутдинова Е.С. Формирование мотивации студентов вуза к научно-исследовательской деятельности // Молодой ученый. – 2015. – №14. – С. 494-498.

11. Алексеева С.С. Мотивация и стимулирование студенческой молодежи к научно-инновационной деятельности в ВУЗе // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 1. – С.302.

12. Крячко О.А. Самостоятельная работа как фактор мотивации учебной деятельности студентов // Молодой ученый. – 2013. – №5. – С. 161-163.

13. Костромина С.Н. Учебные стратегии как средство организации самостоятельной работы студентов / С. Н. Костромина, Т. А. Дворникова // Вестн. СПбГУ. Сер. 6. Философия. Политология. Социология. Психология. Право. Международные отношения. – 2007. – Вып. 3. – Сент. – С. 295-306.

14. Щербакова Е.В. Самостоятельная работа студентов как важнейшая составляющая организации учебного процесса в вузе // Молодой ученый. — 2010. – №8. – Т. 2. – С. 188-190.

15. Алексеева С.С. Мотивация и стимулирование студенческой молодежи к научно-инновационной деятельности в ВУЗе // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 1. – С.302.

УДК 81-13

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЫҢГАЙ (МАЙЛ) КАТЕГОРИЯСЫ

Сайидрахимов К. Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги ыңгай категориясынын айрым түрлөрү өз ара салыштырылды.*

Ачкыч сөздөр: *ыңгай (майл), баяндагыч (ижро, хабар), шарттуу (шарт)*

КАТЕГОРИЯ ГЛАГОЛА ЫНГАЙ В КЫРГЫЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Сайидрахимов К. Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье сопоставляются некоторые виды наклонений в кыргызском и узбекском языках*

Ключевые слова: *наклонение, приказ, условное, изъявительное.*

VERB (UNGAY) CATHEGORY IN KYRGYZ AND UZBEK LANGAUGES

Saidirakhimova K. Osh State Unicersity

Abstarct: *The article compares some types of verb moods in Kyrgyz and Uzbek languages.*

Key words: *verb, mood, the indicative mood, the imperative Mood, the Subjunctive mood.*

Салыштырылган эки тилде тең этиш **ыңгай** жана **майл** деген грамматикалык категорияга ээ. Этиштин ыңгай категориясы - кыймыл-аракеттин чындыкка болгон катышын сүйлөөчүнүн жеке көз карашы аркылуу көрсөтөт.

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин субьектилер тарабынан аткарылыш мүнөзүн билдирген грамматикалык маанилер жыйындысы этиштин **ыңгай категориясы** деп аталат [1, 284].

Ал жак жана чак категориялары менен татаал карым-катышта болуп, алар менен бирдикте этиш сөздү грамматикалык жактан уюштуруу кызматын аткарат. Ансыз этиш сөз сүйлөм тутумунда өзүнүн негизги, баяндоочтук милдетин аткара албайт [2, 186].

Өзбек тилинин морфологиясын изилдеген окумуштуулар да кыймыл-аракеттин ишке ашышын көрсөткөн грамматикалык категория ыңгай (майл) категориясы деп аталат, - деген аныктама берет [3,- 186].

Эки тилде тең ыңгай категориясы чак, жак жана сан категориялары менен өз ара байланышта болуп, бардыгы биргеликте этиштин өзгөрүү системасын пайда кылат жана предикатты жасоочу форма болуп эсептелет. Ушуга карай ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин болуп жаткан окуяга мамилесин гана эмес, кээде аткаруучу менен болгон кыймыл-аракеттин ортосундагы алаканын окуяга катышын да билдирет. Мисалы: ***көр, бил, ише*** жана ***көрсө, билсе, иштесе*** сыяктуу формаларда али аткарыла элек аракет, анын аткарылышы туурасында буйрук, шарт маанилери баяндалса, ***көрдү, билген, иштеп жатат, көргөмүн, билген элең, иштеген эле,*** сыяктуу жак мүчөлөр менен баяндалганда реалдуу кыймыл-аракет аткарылган же аткарылып жаткан жана аткарыла турган кыймыл-аракет тууралуу кабар берилет. Демек, ыңгай категориясында буйруктун, баяндоонун, шарттын, ниет, тилектин туурасындагы түрдүүчө маанилер билинет. Ошондуктан, ыңгай категориясы туюнтуп аткан маанилер модалдык маани болуп эсептелет.

Эки тилде тең этиштин ыңгай (майла) категориялары төмөндөгүдөй көрүнүштөргө ээ болуп, булар маани жана морфологиялык жактан бири-биринен айырмаланат.

Кыргыз тилинде беш түрү бар: 1) баяндагыч ыңгай, 2) буйрук ыңгай, 3) шарттуу ыңгай, 4) ниет ыңгай, 5) тилек ыңгай.

Өзбек тилинде да айрым окумуштуулар (А.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Хожиев. Өзбек тилинин грамматикасы 1-том) бул категорияны кыргыз тилиндегидей эле бешке бөлөт:

Кыргыз тилинде:	**Өзбек тилинде:**
1. Баяндагыч ыңгай	1. Ижро майли
2. Буйрук ыңгай	2. Буйрук-истак майли
3. Шарттуу ыңгай	3. Шарт майли
4. Ниет ыңгай	4. Максад майли
5. Тилек ыңгай	5. Шартли майли

Экинчи топтогу окумуштуулар (А.Нурмонов, Р.Расулов. Өзбек тили жадвалларда) [4,- 182] бул категорияны төрт түргө бөлүп карашат:

1. Ижро майли
2. Буйрук-истак майли
3. Шарт майли
4. Максад майли

Ал эми үчүнчү топтогу окумуштуулар (У.Турсунов, А.Мухтаров, Ш.Раматуллаев. Азыркы өзбек адабий тили) бул категориянын үч эле түрү бар деп карашат. Алар төмөнкүлөр:

1. хабар (ижро,
2. буйрук-истак,
3. шарт майли.

Эки тилде тең этиштин бул категориясы кыймыл-аракет менен субьекттин ортосундагы өз араалаканын ишке ашышын билдирет. Бул карым-катыштын жана алаканын түрдүүчө болушуна карата ыңгайдын да бир нече түрү бар жана ар бир түргө таандык маанилер тиешелүү формалар аркылуу туюнтулат.

Кыргыз тилиндеги да, өзбек тилиндеги да ыңгайларды баяндагыч (ижро) ыңгайдан башкасын уюштурган атайын грамматикалык каражаттар бар. Ошондуктан, биз өзбек

тилин изилдеген 1-топтогу окумуштуулардын изилдөөсүнө таянып салыштуурууну туура таптык.

1. Баяндагыч (Ижро) ыңгай

Эки тилде тең баяндагыч ыңгайга жайынча гана баяндоо иретиндеги буйрук этиштер кирет. Бул ыңгайды уюштурган грамматикалык каражаттар жок. Өзбек тилинде биринчи топтогу окумуштуулар **ижро майли** десе, экинчи топтогулар **хабар майли** деген термин менен беришкен.

Бул ыңгай этишти туюнткан кыймыл-аракеттин жана ал абалдын белгилүү мезгилде аткарылышы, баяндалышы тууралуу кабар берип турат. Бул ыңгайдын грамматикалык табияты кыймыл-аракет же ал абал үч чактын биринде баяндалгандыгын, анын бар экендигинин же кыймыл-аракет ошол чактардын биринде аткарылгандыгын, такталгандыгын туюнтат. Кыймыл-аракеттин аткарылышынын жүзөгө ашышы баяндагыч ыңгайдын мазмунун өзгөртпөйт. Ошондуктан бул учурда да реалдуу көрүнүш, тактап айтканда, келер, учур жана өткөн чактарда кыймыл-аракеттин аткарылбагандыгы туюнтулат. *Биз түшүнбөстүк кылып, убагында жакшы мүмкүнчүлүгүбүздү колдон чыгарып жибергенбиз.* (). *Бостондун жанына эч ким жакын баралбады.* (Ч.Айтматов). *Ал бүгүн абдан кубанычтуу, жаздын жыты сүйүнүчүнө сүйүнүч, сулуулугуна сулуулук кошуп турган.*(А.К.).

Өзбек тилиндеги бул категориянын ***ижро*** жана ***хабар*** деген терминдер менен бериши бул ыңгайдын өзгөчөлүгүнө, маанисине, грамматикалык функциясына дээрлик туура келет. Бул эки сөздүн тең мааниси кыргыз тилиндеги баяндоо, маалымдоо, кабарлоо деген сөздөр менен маанилеш. Термин катары кыргыз тилиндеги **баяндагыч** ыңгайдын грамматикалык маанисин толук камтыйт. Эки тилде тең бул ыңгайдагы этиш сөздөр оң формада да, терс формада да келе берет, тагыраак айтканда кыймыл-аракеттин же ал абалдын ишке ашкандыгын үч жактын жана үч чактын биринде жекелик же көптүк санда жайынча гана баяндайт Ошондуктан бул ыңгайдын тутумундагы этиш иш аракеттин белгилдүү чакта кайсыл бир жак тарабынан баяндалгандыгы же баяндалбагандыгы жөнүндө кабарлайт.

Өзбек тилиндеги бул ыңгайдын мааниси чак (ошондой эле жак, сан) мүчөсү менен келген этиш түрүндө туюнтулат. Бул ыңгайдын өзүнө таандык өзгөчөлүгү чак категориясына ээ экенддигинен көрүнөт. Чак грамматикалык категориясынын көрүнүшү ошол эле чакта баяндагыч (хабар) ыңгайдын түрлөрүнүн көрүнүшү болуп эсептелет. Баяндагыч (хабар) ыңгайда модалдык маанилер да ошол чак түрлөрүжана айрым бир бөлүкчө жана модладык сөздөр аркылуу берилет. Салыштырылган тилдердеги баяндагыч (ижро же хабар) ыңгайдын грамматикалык маанилерин мисалдарды келтирүү менен түшүндүрүүгө болот .

С а л ы ш т ы р ы ң ы з:

1. *Буюрса, эми дыйканчылыкка байланышкан иштерди аткарамын* (“Асаба”).	1. *Буюрса, энди дехкончиликка боглик ишларини бажарамон* (“Асаба”).
2. *Сен ойлонгуча, Кыяз малдан келди* (А.С.).	2. *Сен уйлагича, Кияз хайбанлардон кабар алып* хабар олиб келди (А.С.)
3. *Эртең бул маалда жолдо кетип болобуз* (Т.С.).	3. *Эртага бу махалда йолда кетиятган аткан буламиз* (Т.С.).

Жыйынтыктап айтканда, салыштырылган тилдердеги ыңгайдын бул түрү чак категориясынын маанисине жана бул маанини туюнта турган формага ээ экендиги менен айырмаланат. Баяндагыч (ижро) ыңгайдагы этиштин негизги синтаксистик милдети өз алдынча жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу болуп келет.

Буйрук (Буйрук-истак) ыңгай

Эки тилде тең эле этиш сөздөр, негизинен, баштапкы формасында турганда эле буйруу маанисин билдирип турат. Мисалы: *тур, кел, чык, жыл, ойно, ойло, абайла* ж.б.

Өзбек тилинде бул ыңгайды атоодо **истак** деген терминдин **буйрук** терминине кошулуп айтылышы жөн жеринен эмес. Ал сөздү кыргыз тилине которгондо **каалоо, ниет, эрк** деген маанилерди берет. Демек, өзбек тилинде үч жак фомасы үчүн да мүнөздүү. Ошондуктан өзбек тилинде буйрук менен истакти бири-биринен ажыратып карашпайт. Өзбек окумуштуулардын пикири боюнча, - истак болгондо гана буйрук да болот, кайсыл бир аракет үчүн истак (каало, ниет) болбогон учурда аны аткарууга буйруу, ишке ашыруу, айтуу да мүмкүн эмес. Буйрук-истак формаларынын негизги өзгөчөлүгү сүйлөөчүнүн каалоосу менен байланыштуу абалдагы аракетке үндөнү, ошол аракетке чакырууну, козгоонуу билдирет. Кыймыл-аракетти аткаруучусунун кайсыл жакта экени жана башка ал абалдар дагы бөлөк өзүнө таандык маанилерди таап чыгат, истак же буйруктун өзү гана дагы ушул сыяктууларды конкреттештирет, - деп карашат [4,- 464].

Өзбек тилинд биринчи жактын –(а) й мүчөсүнүн жардамында жасалуучу формасы мепнен бирге –(а) йин мүчөсүнүн жардамында жасалуучу формасы да учурайт: ***келайин, езайин, ишлайин*** сыяктуу. Биринчи жак формасында сүйлөөчүнүн кыймыл-аракетти аткаруу ниети, аракетке болгон каалоосу билинет. Мисалы: *Кулок сол, чирок, ота-бувамиздан колган бир илм бор,* ***айтай*** (С.А.). *Мен мана бу китобларни кизларга* ***етказай*** (С.З.).

Сүйлөп жаткан адамдын өзүнө-өзү буйрук бериши логикага туура келбестигинен улам биринчи жакка карата чыныгы буйруу маанисинде колдонгон учуру кездешпейт. Биринчи жактын башка тарапкаа болгон кайрылуусунда ниет (истак) менен бирге өтүнүү, сурануу да туюнтулат. Өзбек тилиндеги буйрук-истак ыңгайдын жак боюнча берилишин төмөндөгү мисалдардан көрүүгө болот:

Жекелик сан:	Көптүк сан:
I ***берай, келай***	I ***берайлик, келайлик***
II ***бер (бергин), кел (келгин)***	II ***беринг, келинг, берингиз, келингиз***
III ***берсин, келсин***	III ***беринг (лар), келинг (лар) беришсин/***

Бул формалар (**-айын, -айлы**) кыргыз тилинде өзүнчө грамматикалык маниге ээ болуп, ыңгайдын өзүнчө түрүн берет. Тактап айтканда, ниет ыңгайдын мүчөсү болуп эсептелет, төмөндө кеңири токтолобуз.

Таза буйрук маанин берген этиш сөздөр экинчи жана үчүнчү жакка карата айтылат. Ошондуктан мында сүйлөмдө катышкан жактын өзү катышат. Бирок экинчи жак формасында да бардык учурда эле буйруу мааниси бериле бербейт. Экинчи жак формасында да аракетти билдирүү, аракетке үндөө негизги орунда болот. Чакырык мааинси, үндөө көбүнчө түрдүүчө катышта болушу мүмкүн. Ошон үчүн бул формада чыныгы, таза маанидеги буйруктан тартып, коркунучка чейин экинчи тараптан сурануу, жалбарууга чейин болгон карым катышты билдирүүсү мүмкүн. Ушул сыяктуу сүйлөөчү каалоону өзү билдириши да мүмкүн. Мисалы: *Солим, корага* ***айтинг,*** *фермада хисоб-ктобнитугрлаб койсин* (Х.Г.). ***Йукалинг*** *дедим Кузимнга куринманг аблах одам...* (А.М.). *Уртак командир, шунинг жовабкарчилигини мендан олиб* ***ташланг,*** *- деди* (А.У.).

Кыргыз тилиндеги буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. Биринчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү (***-алы, -алык***) менен: *Эртең таң эрте жолго* ***чыгалы*** (“Асаба”).

2. Экинчи жактын жекелик санында жак мүчөсүз айтылышы менен: ***Кое бер,*** *жолобо деймин* (С.Т.).

3. Экинчи жак жекелик сандагы ***–гын, -гының*** мүчөлөрү жалганып айтылып, буйрук кылуу, талап кылуу маниллерин берет: *баскын, жаткын, айткының, көргүнүң, күлбөгүнүң* ж.б. Мисалы: *Көзүңдү ачкын, - деп сөмөйү менен көзүнө кезеди* (А.С.). Ушул

эле жакта ***–ыңыз*** формасы менен сылык түрүндө да айтылат: *алыңыз, айтыңыз, таарынбаңыз* ж.б.

4. Экинчи жактын көптүк санындагы ***–гыла*** мүчөсү менен да буюруу да, талап кылуу да маанилери берилет: *Экинчи кайра кайрылып* ***келбегиле****, көзүмө такыр* ***көрүнбөгүлө!*** (Р.Т.).

5. Үчүнчү жактагы ***–сын*** мүчөсү да чыныгы буюруу, талап кылуу маанилерин берет: *сезсин, кайтарып беришсин, моюндарына алсын, тез кетсин, орду жоюлсун* ж.б. Ушул эле мүчөнүн алдында көптүктү туюнткан ***–ыш*** мүчөсү авйкашып келип да буйруу, талап кылуу маанилерин берип калат: *көрүшсүн, айтышсын, аткарышсын,* ж.б. Мисалы: *Азыр абдан* ***ойлонсун****, кийин өкүнүп* ***калбасын*** (А.Т.).

Салыштырлган тилдердеги ыңгайдын бул түрүндө айрым бир айырмачылыктардын бар экендигин байкоого болот. Өзбек окумуштуулары кыргыз тилиндеги ниеттик маанини да буйрук ыңгайдын ичине камтып коюшкан. Кийинки муундагы өзбек окумущтуулары ыңгай категориясына дагы башкача көз караш менен карагандыгын да көрөбүз. Ал тургай, өзбек тилинде ыңгайдын үч гана түрүн белгилешет.

Өзбек тилиндеги буйрук-истак ыңгайынын биринчи жана үчүнчү жактагы формалары суроо маанисин туюнтуучу, ошондой эле, боолгоо, ойлоо сыяктуу маанилерин туюндуруучу каражаттар менен колдонула алат. Анын себеби ушул жак формаларынын маанилик өзгөчөлүктөрүндө. Мисалы, *эртага келайми, эртага келсинми, эртага келаймикин, эртага кеосинмикин* сыяктуу колдонуу көп учурайт. Бирок *эртага келми, эртага келмикин* түрдөгү формалары жок. Мындай мааниде экинчи жактын учур-келер (хозирги-келаси) чак же шарт ыңгай формасында колдонулат: *эртага келасанми, эртага борсамикин, эртага борсамизмикин* сыяктуу.

Сүйлөм тизмегиинде бул ыңгай көбүнчө буйрук, илептүү жана татаал сүйлөмдүрдүн ичинен шартуу багынңкы, максат багыныңкы, карама-каршы багыныңкы ж.б. сүйлөмдөрдү түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, буйрук (буйрук-истак) ыңгайдын формасы кыймыл-аракеттин башка бир аракет көрүнүштөрүнөн мурда аткарылуучу кыймыл-аракет экенини, ал аткарылгандан кийин дагы бир нерсенин болушун билдирүү үчүн да колдонулат. Кийин ойдун кандай бүтүшү көбүнчө контексттен билинип калат. Эки тилде тең буйрук ыңгайдын жогоруда көрсөтүлгөн формалары менен катар эле айрым жардамчы этиштер жана бөлүкчөлөр да жыш колдонула берет.

Шарттуу (шарт) ыңгай

Шарттуу ыңгайды эки тилде тең ***–са*** формасы уюштурат да бул мүчөдөн кийин жак мүчөлөр жалганып келе берет.

Кыргыз тилиндеги шарттуу ыңгайдын грамматикалык мааниси болуп кыймыл-аракеттин же ал абалдын ишке ашыш үчүн шарттын болушу талап кылынат. Эгер ошол шарт болсо, аракет ишке ашат. Эгер ал шарт болбосо аракет ишке ашпайт.

Шартуу ыңгайдын ***–са*** мүчөсү менен этишти жасоочу ***–са*** мүчөсүнүн грамматикалык маанилер эки башка, чаташтырууга болбойт. Этишти жасоочу ***–са*** мүчөсү жаңы сөздү жасаса, шартуу ыңгайдын ***–са*** мүчөсү андай касиетке ээ эмес. Ал болгону этиш сөзгө грамматикалык маани, тагыраак айтканда, шарттын болушун талап кылат.

Шартуу ыңгайдагы этиштер грамматикалык жактан өз ара төмөндөгүдөй айырмачылыктарга ээ:

1. Мезгилдик, убакыттык маанилер менен байланыштуу: *Кызара бөртүп, бозоро* ***жортсоң****, ыраатын дайым көрөсүң* (П.О.). *Алар келгенге чейин* ***бүтүрсөң****, сен да сыйлыкка татыктуу болосуң* (“Ала-Тоо”).

2. Каалоо, тилөө маанилериндеги шарттуулук маани менен да тыгыз байланыштуу: *Токсон жашка чыкканыңызды* ***көрсөм****, эл алдында өзүңүздөн бата* ***алсам****, сизде да, менде да арман болбос эле* (Оозеки кептен).

3. Сан-өлчөмдүк мааниде шарттуулук менен байланышат: *Канча көп* ***эмгектенсең****, ошончо көп ыраат көрөсүң* (Сүйлөшүү чтилинен).

4. Салыштыруу маанисиндеги шарттулук менен байланышат: *Өзүңдү эр ойлйосоң, башканы шер ойло (Макал).*

5. Карама-каршы маанидеги шарттуулуктун берилиши: *Ал сага таш койсо, сен ага аш койгун* (Макал).

6. Сурануу, жалынуу, жалбаруу маанисине байланышкан шарттулуктун берилиши: *Үйгө барып келгенге уруксат берсеңиз, айткан ишиңиздин баарын аткарам* (А.Т.).

7. Себебин аңдоо маанисине байланышкан шарттулуктун берилиши: *Айткандарыңдын бирин түшүнсөм, кайра-кайра сурабас элем* (Э.К.).

8. Орундук маанидеги шарттуулуктун берилиши: (К.О.). *Кайда барсам, ошондо да сен болосуң* (С.Ж.).

9. Өкүнүү, кайгыруу маанисине байланышкан шарттулуктун берилиши. Бул учурда адатта ***–чы*** мүчөсү жалганып калат: *Ат арыбас болсочу, Жаш карыбас болсочу* (Токтогул).

Кыргыз тилинде шартту ыңгай кыймыл аракеттин аткарылышына же аткарылбашына сүйлөөчү тарабынан коюлган болжолдуулукту, шарттуулукту билдирген этиштин формалары болуп эсептелет [1,- 163].

Өзбек тилиндеги шарттуу (шарт) ыңгай да ***–са*** мүчөсүнүн жардамы менен уюшулуп, ага жак, сан мүчөлөр жалганып келе берет. Жекелик санда: *келсам, келсанг, келса;*көптүк санда: *келсак,келсангиз, келсанглар, келсаларинг, келсаларингиз, келсангизлар, келса (лар)* же *келишса.* Өзбек тилинде да шарттуу ыңгай грамматикалык мааниси жактан бир нече майда топторго бөлүнөт:

1. Шарттуу ыңгайдын формасындагы этиш башка кайсыл бир кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн шарттын болушун талап кылат, башка бир кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбастыгы шарттуу ыңгайдын формасы туюнткан аракеттин аткарылышына же аткарылбастыгына байланыштуу болот. *Сен хам укисанг, шундай одам буласанг, углум!* (М.Р.). *Шу ишларнинг хаммасини килсак, бахтли буламиз деб уйлаган эдик* (Б.Р.).

Баш сүйлөмдүн баяндоочу ***-са*** мүчөлүү болушу мүмкүн. Бирок мындай учурда ***–са*** мүчөсү менен жасалган форма шарт маанисин эмес, кээде сурануу, жалынуу маанисин берип калат: *Агар сизлар рози булсангиз, юкари якка масала куйсак* (Н.С.).

2. Убакытты билдирип, мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин аткарып келет: *Ишка кетиетканимде хеч кимис йук эда, келсам ишни тугатишибдилар* (О.К.).

Шарттуу ыңгай формасы учур чактын ***-ёт*** көрсөткүчүн колдонсо бардык учурда мезгилдик маанини билдирип калат: *Кеча укишдан койтиб келиятсам, олдимдан Одилжон йуликди* (М.Т.).

3. Каалоо манисин билдирет: бул маанини билдиргенде жөнөкөй сүйлөмдүн же татаал сүйлөмдөрдө баш сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып да колдоно берет: *кани энди икилоб булса-ю, мехнаткаш халкхонни агдариб мамлакатни узи идора килса, хамма эркин нафас олса* (Ж.Ш.).

4. Өтүнүүнү, кеңешүүнү билдирет. Мындай учурларда да каалоо (истак) мааниси жоголбойт. Каалоо болбосо, өтүнүү, кеңешүү да болбойт. Бирок ага салыштырмалуу кеңешүү, өтүнүү негизги орунда болот. Мисалы: *Агар бемалол булса, уша кишини чокириб берсангиз* (Б.Р.).

5. Түрдүү типитеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө себеп жана себепке жакын маанилерди туюнтат: *Йук, бирда-икида хат ёзмаган булсам, уят булади* (М.И.).

6. Кыймыл-аракеттин аткарылыш же аткарылбастыгы кызыкчылыкка же пайдага каршылыкты туюнтат. Мында кыймыл-аракеттин аткарылышынан же аткарылбастыгынан кызыкдар болгон тарап аргасыз абалда болот жана кыймыл-аракеттин аткарылбашы ага байланыштуу болот. *Нима килай, кулиб кулолмасам, йиглаб йиглолмасам* (Б.Р.).

7. Тутумунда ***ки*** бөлүкчөсүн алган тануу формасындагы сөз катышкан сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин аткарылыш аткарылбастыгына тануу формасындагы сөз билдирген аракет-көрүнүшкө жол бербестигин билдирет. *Ахир янги келганэмоссизки, тартибни билмасангиз.* (С.А.).

8. Шартуу ыңгай формасы **хам** жана **да** бөлүкчөлөрү менен колдонулганда тоскоолсуздук маанисин билирет жана багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келет: *Хафа килманг уларни, бола-да. Шухлик килсалар хам жуда тойдирип сугорибтилар* (О.Ё.).

Жыйынтыктап айтканда, салыштырылган тилдердеги этиштин ыңгай (майл) категориялары окшоштуктарга да, айырмачылыктарга да ээ экендигин ыңгайдын жогорудагы эки түрүнөн байкадык. Тагыраак айтканда, кыргыз тилине тиешелүү ниет ыңгайдын ***–айын, -айлы, -гай (эле)*** сыяктуу грамматикалык формалары өзбек тилиндеги буйрук-истак деп аталган түрүндө берилгендигин байкадык.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. –Бишкек, 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили морфология. –Бишкек, 1997. – 296 б. “Кыргызстан – Сорос фонду.
3. Турсунов У. ж.б. Азыркы өзбек адабий тили. –Ташкент, 1992ю – 399 б.
4. А.Нурмонов, Р.Расулов. Узбек тили жадвалларда. –Ташкент, 1993. -182 б.
5. А.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Хожиев. Узбек тили грамматикаси I том. –Тошкент, 1975. – 610 б.

УДК 342.725(811.111)

ЧЕТ ТИЛИН (АНГЛИС ТИЛИН) ОКУТУУДА МАДАНИЯТ МЕНЕН ТИЛДИ БИРГЕЛИКТЕ ҮЙРӨТҮҮ

Салиева Айсулуу, изилдөөчү
Сагындыкова Р.Ж., ф.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Англис тилин окутууда маданият менен тилди биргеликте үйрөтүү, аларды тыгыз байланышта кароо зарылчылыгы келип чыгат. Тил аркылуу башка элдин маданиятын өздөштүрүү жана өз маданиятыбызды жайылтуу мүмкүнчүлүгү бар. Макалада маданият менен тилдин чогуу изилдениши, аларды анализдөөнүн актуалдуулугу жөнүндө сөз боллот. Ошондой эле маданият сөзүнүн чечмеленишине карата көз караштар талданат.*

Ачкыч сөздөр: *маданият деген эмне? американын маданияты, англис тилин үйрөтүү.*

СОИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРУ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА(НАПРИМЕР АНГЛИСКИЙ ЯЗЫК)

Салиева Айсулуу, исследователь
Сагындыкова Р.Ж. к.ф.и., доцент
Ошский государственный университет

Аннотация: *в процессе изучения английского языка соизучения языка и культуру, язык и культура тесно связанно. С помошью языка мы изучаем культуру чужого народа и тем самым мы переаем нашу культуру другим. В этой статье мы рассмотрим вопросы такие как : как одно временно учить язык и культуру? Объязательно ли учить культуру совместно с языком? Что такое культура?*

Ключевые слова: *Что такое культура? Культура Америки, соизучение англиского языка.*

LANGUAGE CO-EDUCATION AND FOREIGN LANGUAGE CULTURE (E.G. ENGLISH)

Salieva Aisuluu, researcher
Sagyndykova R.candidate of filological scines, dosent
Osh State University

Abstract: *in the process of learning English, co-learning the language and culture, language and culture are very close. With the help of language, we study the culture of another nation and also we transfer our culture to others. In this article we will consider questions such as: how to learn the language and culture? Is it obligatory to learn culture together with language? What is a culture?*

Key words: *What is culture? American culture, co-study of the English language.*

Маданият (латын тилинен которгондо тарбия, тарбиялануу дегенди билдирет). Маданият тарых, искусство, тарых, тил илими, саясий илимдер, этнология, психология, экономика, педагогика жана башка предметтер менен тыгыз байланыш. Ошондой эле акыл-эс, билим, абийир жана уят сыяктуу эле – маданият адамды адам кылып турган негизги категориялардын катарына кирет жана алар менен өз ара тыгыз байланышта.

Маданият деп адам баласы өзү чыгарган, бирок негизги максат катары экономикалык пайда көздөбөгөн нерселердин баарын, анын ичинде көркөм өнөрүн, сөз байлыгын, кийген кийиминен тартып жүрүш-туруш эрежелерине чейин бардыгын чогуу түшүнөбүз.

Ар бир улуттун маданияты анын тарыхый-географиялык шарттарына, басып өткөн жолуна, дүйнө таанымына жана башка ар кандай жагдайларга көз каранды. Демек, ар бир элдин маданияты анын ички маңызын, дүйнөгө болгон көз карашын жана мамилесин туюндурат деп Жыргалбек Касаболотов, конфликтолог белгилеп кетти.

Ал эми Абдымамбет Сариев белгилүү жазуучу маданиятты төмөнкүчө белгилейт.

Кыргыздын улуттук маданияты негизинен эки бөлүктөн турат:

1. Ички маданият.
2. Тышкы маданият.

Бул экөө тең кыргыздын улуттук каада-салтынын, үрп-адатынын эреже, жол-жоболорун жетекчиликке алып, ар бир чейрек же жарым кылымда замандын өзгөргөн тартибине ылайыкташып, ар бир муунду негизги өзөгүнөн ажыратпай, мурдагы маанисин сактап калып, жаңы өзгөрүүлөрдү ылайыгына жараша кошуп жүрүп отурат да, жалпы кыргыз элин тарбиялап, жол көрсөтүп, улуттук өзүнчөлүктү жана өзгөчөлүктү сактап турат.

Ички маданият деген – бул ар бир кыргызды улуусунан кичүүсүнө, аял-эркегине карабай байыркы ата-бабалардан калган жүрүш-туруш адебин, бири-бирине мамиле жасоо адебин, тамак ичүү адебин, кийим кийүү адебин, сөз сүйлөө адебин, эмгектенүү адебин, отуруп-туруу адебин, ата-энеге мамиле жасоо адебин, аял менен эркектин ортосундагы мамиле адебин, улуу-кичүү адебин, дос-душман адебин, тууган, куда-сөөк адебин, коңшу, айылдаш адебин, уруу (урук) адебин жана башка күндөлүк жашоо-тиричиликте кездешип туруучу адеп мамилелерин жөнгө салган эрежелерди ичине камтып, атадан балага, энеден кызга, улуудан кичүүгө мурасталып келген тартиптердин Мыйзамы болуп эсептелет.

Тышкы маданият деген – бул жалпы кыргыз элине таандык улуттук өзгөчөлүктү билдирип турган кулк-мүнөздү калыптандырууга тарбиялоо адеби, өнөргө үйрөнүү адеби, элдик музыкалык аспаптарды сактоо жана колдонуу адеби, Манасты ыйыктоо адеби, жан-жаныбарларга аңчылык кылуу адеби, жылкы, куш, тайган үйрөтүү жана сактоо адеби, узчулук жана устачылыктын сырын өздөштүрүү жана ага мамиле жасоо адеби, жоокердик духтун адеби, башка элдер менен мамиле түзүүдө өзүн алып жүрүү адеби, душман элдер менен сүйлөшүү адеби, дос элдер менен сүйлөшүү адеби, эл-жерди сактоо маселесинде бир тартипке баш ийүү адеби, от, суу, тоо, таш, жан-жаныбар, өсүмдүк-дарак ж.б. жаратылыштын байлыктарын ыйык сактоонун жолун үйрөтүү адеби, Ата Журтту ыйыктоо адеби, башка элдер менен бирге тамак ичүүдө улутту уятка калтырбоо адеби жана башка ушул сыяктуу адептердин жыйынтыгын чыгарып, күндөлүк жашоо-тиричиликтен тышкаркы жалпы улутка тиешелүү Адептерди ичине камтыган эрежелердин жыйындысы болуп эсептелет. [1].

Ушул сыяктуу эле Америка элинин да өзүнүн маданияты бар. Америкалыктардын маданияты жана алардын менталитети ошондой эле кээ бир өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт: алар келечекке кам көрүү, пенсияга акча камдоо жана балдарынын окуусуна акча топтоо, 18 жашка чыккан учурда америкалыктар балдарын камсыздабай коюшат жана бул көрүнүш аларга жат эмес. Жаш муундар жаңы жашоого болгон мүмкүнчүлүктөрү өтө чоң, алар жакшы шарттарда, көпчүлүк мүмкүнчүлүктөрдө чоңоюшат. Америка элинде мектеп окуучулары сабактан кийин өз ара убактысы аз болгон жумуштарда иштешип, эркин жашоого көнө башташат. Бул алардын келечегине да аябай чоң таасир берет жана өзүн өзү тарияблоо да ушул тартипте жүрөт. Бул нерсе алардын ата-энесинен көз карандысыз болууга жардам берет. Алар балдарын кичинекей кезинен эле эркин өз оюн эркин билдирүүгө үйрөтүшөт. Бул көрүнүштө жаш балдар эркин жана башка адамдар менен кенен баарлаша алышат. Ушул менен эле американын маданияты чектелип калбайт. Америкада ар кандай диндердин агымдары бар. Американы ар кандай улуттардын топтомунан түзүлгөн өлкө деп да атасак болот. Расмий маалыматтар боюнча АКШ калкынын көпчүлүгү протестанттар болжол менен 52% ди түзөт, америкалыктардын 24%ди рим-католик жана андан сырткары мусулман элдери, буддисттер, атеисттер жана башка диндерди карманууучу элдер жашашат. Америкалыктардын да маданияты дүйнөдөгү мыкты маданияттардын бири жана ошондой эле аларда балдарын кичиненсинен чиркөөгө алып барышып өзүнүн динин таанытышат. Өздөрүнүн салт-санаасын аткарышат. Маданият менен тилди алып кетүү анчалык деле кыйынчылык келтирбейт деген ойдомун. Себеби изилдөөнүн артынан маданиятка байланыштуу көптөгөн сөздөрдү үйрөнөбүз, айрым катаалчылыктардын айынан маданиятка кайрылабыз, бул учурда адамда өзү менен өзү күрөшүү жана изилдөө процесси жүрөт.

Болжол менен мындан 50 жыл мурда атактуу укук коргоочу, Нобель сыйлыгынын ээси, окумуштуу жана публицист Мартин Лютер Кинг мынтип айткан:

“Intelligence plus character - that is the goal of true education”

“Акыл менен кулк мүнөз - чыныгы билим берүүнүн максаты болуп саналат”. Окуп билим алуу менен эле адам баласы чектелип калбайт, ал айлана-чөйрөгө карап өзгөрөт, чоң-кичинеден тарбия алат, кулк мүнөзүн оңдойт. Эң биринчи тарбия үйдөн башталат дейт, андан кийин бала тиешелүү жерге билим алууга берилет. Кыргыз Республикасында билим берүү системасы боюнча 1-4 класстар билим берүүнүн алгачкы баскычы деп саналат. Негизги орто билим берүү 5 жылга созулган, бул негизги орто билим берүүнүүн экинчи баскычы, орто билим берүүдө 5-9-класстар камтылат, толук орто билим берүү баскычы жогорку мектептерге жол ачат, эки жыл аралыгында орто билим берүүдө кесиптик орто билим берүү мектептеринде, гимназияларда, лицейлерде (10-11окутуу жылдары) ишке ашырылат. Толук орто билим алуу мөөнөтү-11 жыл.

Башталгыч мектепке 6-7 жаш курагындагы балдар алынат. Тогуз жылдык негизги билим алуу милдеттүү болуп саналат. Толук орто билим алуунун жыйынтыктоочу баскычы бардык мамлекеттик, менчик мектептерде, лицейлерде, гимназияларда жүргүзүлөт. Акыркы этапта кесиптик мектептерде ар кайсы предметтерди тереңдетип окууга мүмкүнчүлүк бар. Окуусун ийгиликтүү аяктаган бүтүрүүчүлөр, мамлекеттик үлгүдөгү толук орто блилимге ээ экендиги тууралуу документ – орто билим тууралуу аттестат алышат.

Орто билимдин экинчи баскычына орто билим берүү базасында билим берген кесиптик лицейлердин, техникумдардын жана колледждердин 4 жылдык окутуу программаларына туура келет. Аталган программанын бүтүрүүчүлөрү кесиптик билимге ээ болуу менен биргеликте толук орто билимге ээ болушат.

Толук орто билими тууралуу аттестаттын жана ага тең болгон башка толук орто билими тууралуу күбөлүктүн болушу жогорку окуу жайга тапшырууда эң зарыл шарт болуп эсептелет. Жогорку билимдин бардык программаларына кабыл алуу кирүү сынактарынын натыйжасында ишке ашырылат. 2000-жылдан бери ЖРТнын жыйынтыгы менен алынат.

Кыргызстандын жогорку окуу жайларына университеттер, анын ичинде мамлекеттер аралык, эл аралык келишимдин негизинде түзүлгөн – Кыргыз-Орус (Славян), Кыргыз-Түрк, жана Кыргыз-Америка университеттери, академиялар, институттар жана бакалавр, адис жана магистрдик даража бере турган жогорку окуу жайлар кирет.

Азыркы учурда жогорку билимде мурдагы квалификация системасы бар. Ага ылайык, көпчүлүк адистиктер тармагында (инженердик, педагогикалык, юридикалык) билим алуу үчүн беш жылдык окуу зарыл. Программаны ийгиликтүү аяктаган учурда адистикти тастыктаган диплом биринчи академиялык даражага ылайык келген жогорку билимдин эки даражалуу системасы ыйгарылат. 4 жылдык билим алгандан кийин бакалавр даражасы ыйгарылат, ал эми 2 жылдык даярдык биринчи академиялык баскычтан өткөндөн кийин магистрдик даража ыйгарылат. Медициналык адистиктер боюнча адистикти тастыктаган диплом 6 жыл окугандан кийин ыйгарылат. Ал эми стоматология жана ветеринардык медицина боюнча 5 жыл окугандан кийин берилет.

Жогорку окуу жайды бүтүргөндөн кийинки программалар өзүнө эки жана үч жылдык программаларды камтыйт. Анда илимдин кандидаты жана философия

илимдеринин доктору (PhD) даражалар ыйгарылат. Кыргыз Республикасында ыйгарылган эң жогорку академиялык даража доктордук даража.

Жогорку билим алуунун университеттик эмес программаларына эки же үч жылдык техникалык, экономикалык, педагогикалык жана медициналык адистиктер боюнча алынган маалыматтар кирет. Бул билимдер техникумдарда, коллеждерде жана толук орто билим берүү базаларында берилет. Кыргыз Республикасынын окуу жайларында 5 баллдык баалоо колдонулат. Аталган аналогдук баа берүү Россиянын окуу жайларында да колдонулат.[2]

Американын билим берүү системасына өтсөк АКШда билим берүү мамлекеттик жана менчик болуп бөлүнөт. Ар бир штат өзүнүн билим берүү мыйзамдарына жана башкаруу органдарына ээ. АКШда билим берүү 6 жаштан башталып, 12 жылга созулат да, үч баскычтан турат жөнөкөй мектеп - 6 жыл, кенже орто мектеп - 3 жыл, жогорку орто мектеп - 3 жыл. Мектепти бүткөндөр орто билим жөнүндөгү диплом алып жогорку окуу жайларга тапшырат. Жогорку билим алуу көпчүлүк учурда 4 жылга (бакалавриат) созулат. Билимин улантуучулар магистратурада (1-2-ж.) окуйт. Белгилүү окуу жайлары: Гарвард, Пенсильвания, Пристон, Йель, Нью-Хейвен, Колумбия, Иллинойс, Калифорния, Корнелл, Чикаго университеттери, Масачуссетс техникалык институту ж. б.[3]

АКШда мектептер көп учурда бир же эки кабаттуу имараттан турат, анын ичинде өздөрүнүн биринчи жардам көрсөтүү кааналары, унаа токтоочу жай, спорттук стадиондор жана балдар аянтчалары бар. Шарты жок же дагы бир себептери бар окуучуларга атайын мектеп интернаттары бар ал жерде студенттер жашашат жана мамлекет тарабынан аларга жардам көрсөтүлөт. Ар бир окуучуга өзүнчө шарт түзүлүп берилет. Ошондой эле коридорлору жылуу, тамак-аш, суусундук менен камсыз болушат. Дагы бир кызыктуусу баарыбыз эле кинодо көрүп жүргөндөй ар бир мектепте (cheerleader) колдоо тобунун кыздар командасы түзүлгөн. Алар спорт мелдештеринде өздөрүнүн мектебинин спортчуларына колдоо көрсөтөт. [4]

Америка мектептери бизден айырмаланган жери эч кандай күзгү же кышкы эс алуу жок. Жаңы жыл майрамдары гана бар. Алар бир гана жайкы эс алууга чыгышат. [5]

Улантуу жолу эки баскычта жүрөт: магистратура даражасын алуу үчүн бакалавриатта зарыл болгон 4 жылды окуп, 2 жыл окуудан кийин магистр боло алат. Көп учурда, магистр даражасын алып, бир нече жыл өткөндөн кийин жана башка бир мекемеде орун алат. Кийинки этап - аспирантура жана иш коргонуу.

Америкалык жогорку окуу дүйнөдөгү мыктылардын бири болуп эсептелет. ЖОЖдор дүйнөдө жогорку орунду ээлейт. Окуучулардын 40% аяктагандан кийин бир жыл иштеп же өлкөдөн убактылуу чыгып келишет, же болбосо мыкты америкалык компанияларда туруктуу жумуш менен турак- жай менен камсыз кылат. Збигнев Бзежинскинин айтымында, "Америка заманбап билим алгысы келгендер үчүн Мекке болуп калды; абдан жөндөмдүү көптөгөн болжол менен бир жарым миллион чет элдик студенттер АКШга барып жатышат, үйүнө кайтып келген жок. Америка ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрү, дээрлик ар бир континентте табууга болот.

Жыйынтыктоо

Биздин мамлекеттен да Америкага барып окуп келгендер жана азыркы мезгиледе да ошол жакта билим алып жаткандарын саны аябай көп. Жыл сайын студенттер “work and travel”, “flex” ж.б. программалары менен барып иштеп келип жатышат.“Work and

travel” студенттер үчүн түзүлгөн программа болсо, “flex” мектеп окуучуларына арналган программа, Американын мектептеринде билим алып алардын үй-бүлөлөрү менен жашап, окууну да маданиятты да кошо үйрөнүп келе жатышат. Ал эми Америкадан биздин университтерибизге волонтерлор жылдан жылга көп келе башташты, бул да болсо биз үчүн аябай чоң мүмкүнчүлүк. Америкага барбай туруп алардын тилин жана маданиятын үйрөнүүгө болот жана алар да бизден көптөгөн нерселерди үйрөнүп жатышат. Тил менен маданиятты бирдей алып кетүү оңой эмес, бирок ал экөө дайым бирге жүрөт жана тилсиз маданият болбойт, маданиятсыз тил болбойт.

Литература

1. Кармыштегин М.Ө. «Тил жана Котормо» журналынын автору, ф.и.д, окумуштуу.
2. Майрамбек Токторов, “Кутбилим” журналы, 2014-ж.
3. Бердели Т. "О реформе школьного образования в США". В мире науки, 1992, № 12.
4. Тарасюк Л.Н., Цейкович К.Н. "Образование в США". Социально-политический журнал, 1997.
5. Владимиров А.Т. "США: Общая характеристика среднего образования". Народное образование, 1992.

УДК: 398.2 (575. 2) (04)

ПУТИ РАЗВИТИЯ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Сыдыков А. Н., доктор филологических наук, E-mail: namitaevi4@mail.ru
Бишкекский государственный университет им. Кусеина Карасаева

***Аннотация**: В статье изложены основные этапы развития этнолингвистической науки в Кыргызстане. Рассмотрены и прокомментированы источники ученых, чьи труды посвящены исследованию языка и культуры киргизского народа. Этнолингвистика как наука о нарицательных и собственных именах в киргизском языке имеет свою историю. Этнолингвистическая специальная литература, а также историческая, географическая, языковедческая, литературоведческая и прочая, начиная с древнейших времен до наших дней, показывает, что киргизская этнолингвистика прошла следующие этапы своего развития:*

1. *Донаучный (X-XX вв.) период. Эмпирическое разъяснение явлений ономастики.*
2. *XX век является периодом формирования еще не этнолингвистики, но ономастики как науки.*
3. *Научный, или этнолингвистический этап. С конца 60-х годов XX века опубликованы книги, защищены диссертации, изданы словари.*

***Ключевые слова:** этнолингвистика, ономастика, религия, тенгрианство, концепт, обрядность, антропоним, этноним, теоним.*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭТНОЛИНГВИСТИКА ИЛИМИНИН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ

Сыдыков А. Н., филология илимдеринин доктору, E-mail: namitaevi4@mail.ru
Кусеина Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

***Аннотация:** Макалада Кыргызстанда этнолингвистика илиминин өнүгүү тарыхынын негизги этаптары камтылды. Окумуштуулардын кыргыз элинин маданиятына жана тилине арналган илимий булактары иликтөөгө алынды. Этнолингвистиканын сөздөрдү жана атоолорду изилдеген илим катары кыргыз тилинде өзүнүн тарыхы бар. Этнолингвистикага арналган атайын адабияттар, ошондой эле тарыхый, географиялык, тил таануу, адабият таануу жана*

башка булактар кыргыз этнолингвистикасы өзүнүн өнүгүүсүндө төмөндөгүдөй этаптарды басып өткөнүн көрсөтүп турат:

1. *Илимий изилдөөгө чейинки учур (X-XX кк.). Ономастиканын көрүнүштөрүн эмпирикалык жол менен түшүндүрүү.*
2. *XX кылым – этнолингвистиканы эмес, ономастиканы илим катары таануу учуру.*
3. *Илимий, же этнолингвистикалык изилдөөлөр. XX кылымдын 60-жылдарынан баштап китептер жазылып, диссертациялар жакталып, сөздүктөр даярдалып, басмадан чыгып келе жатат.*

Ачкыч сөздөр: *этнолингвистика, ономастикон, дин, теңир, концепт, каада-салт, антропоним, этноним, теоним.*

THE WAYS OF THE DEVELOPMENT OF THE ETHNO-LINGUISTIC SCIENCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Sydykov A. N., doctor of philology, E-mail: namitaevi4@mail.ru
Bishkek State University named after Kusein Karasayev

Abstract: *The article describes the main stages of the development of ethno-linguistic science in Kyrgyzstan. Sources of scientists' works devoted to the study of the language and culture of the Kyrgyz people are reviewed and commented in the article. Ethnolinguistics as a science of common and proper names in the Kyrgyz language has its own history. Ethnolinguistics special literature, as well as historical, geographical, linguistic, literary and other literature starting from the ancient times to the present day shows that the Kyrgyz ethnolinguistic passed the following stages of its development:*

1. The pre-scientific (X-XX centuries) period and empirical explanation of onomastic phenomena.

2. The twentieth century is the period of the formation of not ethnolinguistics, but onomastics as a science.

3. Scientific, or ethno-linguistic stage. Since the late 60s of the twentieth century, books and dictionaries have been published, dissertations have been defended.

Key words: *ethnolinguistic, onomastics, religion, Tenriism, concept, ritual, anthroponym, ethnonym, theonym.*

1. Введение

Этнолингвистика как наука о нарицательных и собственных именах в киргизском языке имеет свою историю. Этнолингвистическая специальная литература, а также историческая, географическая, языковедческая, литературоведческая и прочая, начиная с древнейших времен до наших дней, показывает, что киргизская этнолингвистика прошла следующие этапы своего развития:

1. Донаучный (до конца XIX века). Этнолингвистическое, ономастическое и апеллятивное разъяснение топонимов, антропонимов, этнонимов, космонимов, гидронимов можно проследить в «Диване лугатит тюрк» М. Кашгари, «Кутадгу билик» Ю. Баласагуни, «Бабур-наме» З. Бабура, в устных поэтических творениях акынов Женижока, Барпы, Тоголока Молдо, Токтогула и других. Но многие собственные имена ими разъясняются лишь по внешнему облику слов с помощью народной этимологии.

2. XX век (особенно 60-70-е годы) является периодом формирования еще не этнолингвистики, но ономастики как науки. В этот период было положено начало изучению этнонимов, антропонимов, собраны топонимы, в основном, регионального характера [2]

3. Научный, или этнолингвистический. С конца 60-х годов XX века заметно возрос интерес у ученых к проблемам этнолингвистики. Опубликованы книги, защищены диссертации, написаны многочисленные статьи.

Говоря о донаучном периоде развития киргизского языкознания, нельзя не отметить великий труд «Дивану-лугат ит-түрк» Махмуда Кашгари, первого известного науке тюрколога – лингвиста, этнографа, историка, фольклориста, творившего в XI веке.

Яркая этнолингвистическая направленность труда Махмуда Кашгари не повторяется более ни в одном лингвистическом сочинении Востока и Запада.

Рассматривая творчество выдающегося тюрколога, намного опередившего свое время, нельзя не упомянуть, что этнолингвистические принципы исследования языка предусматривают тщательное изучение народного ономастикона, в котором, как в зеркале, отражаются многогранность и уникальность свойств того или иного этноса.

2. Методы исследования

Первые научные исследования эпоса «Манас» и киргизской этнолингвистики были проведены выдающимся русским ученым В.В. Радловым и казахским ориенталистом, подданным и офицером Российской империи Ч.Ч. Валихановым.

Ч.Ч. Валиханов (1935-1865) во время экспедиции в 1862 записал эпизод «Поминки по Кекетею», перевел в прозаической форме и в 1861 году опубликовал его в работе «Очерки Жунгарии». К сожалению, сей труд стал достоянием общественности только в 60-годы XX века, благодаря казахскому академику А.Х. Маргулану.

Именно Ч. Валиханов первым высказал мысль о том, что «Манас» есть энциклопедическое собрание всех кыргызских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное вокруг одного лица – богатыря Манаса. В этой безграничной объемной эпопее нашли место многовековая жизнь кыргызов, его традиции, география, религиозные обряды, медицинские познания, международные отношения» [4, с. 259-314].

Фундаментальный труд С.А. Абрамзона «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» (1990) сыграл большую роль не только в развитии историографии и этнографии Кыргызстана, но и оказал огромное влияние на творчество лингвистов. Особенно тем, кто занимался этнолингвистикой, ономастикой, этимологией. В частности, в разделах «Вопросы этнической истории кыргызской народности», «Религия и культ», «Устное поэтическое творчество», он умело комментирует происхождение этнонима «кыргыз», родоплеменных названий «бугу», «кушчу», покровителя женщин «Умай-эне», теонима «Теңир», названия народных песен «Бекбекей», «Шырылдаң», «Оп-майда» и т.д. и т.п. [2, с. 23; 284; 356].

3. Результаты и обсуждения

В настоящее время киргизская этнолингвистика представлена исследованиями по многим ее разделам. Причем в этнолингвистических работах уже преодолен тот начальный период, когда энтузиасты-исследователи обращались к отдельным народным преданиям, легендам об онимах.

Сборник статей «Ономастика Киргизии» (1985) посвящен проблемам ономастики Киргизии. В нем освещены вопросы этимологии, структуры и истории происхождения собственных имен – личных, географических и этнических, рассмотрены некоторые аспекты географической терминологии [12].

Труды К. Сейдакматова «Кыргыз элинин календардык түшүнүгү» (1987), «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» (1988), «Сөздөр кантип жаралган» (2004) носят ярко выраженный этнолингвистический характер.

Так, в книге «Кыргыз элинин календардык түшүнүгү» (1987) К. Сейдакматов аргументировано объясняет происхождение названий месяцев, связывая их с расположениям созвездий во времени и в пространстве по отношению к Луне и Земле, в то же время он не отрицает наличия названий, связанных с охотничьим бытом, но предлагает другой вариант последовательного перечисления [13].

Книга К. Сейдакматова «Сөздөр кантип жаралган» (2004) посвящена исследованию этнолингвистической терминологии. В ней автор рассматривает мотивы появления и утверждения наименований животных, (атан, буура, бото, уй, кунан, кулун, токту, эчки,

илбирс, каман и др.), птиц (бүркүт, жагалмай, тоок, короз, каз, сагызган, торгой, чабалекей, каркыра, куш и др.); далее исследуется происхождения соматической терминологии (тил, кулак, көз, мурун, карын, боор, кабырга, далы, толорсук, алакан и др), названия растений бытовой утвари, конной сбруи, названия блюд, термины, связанные со строением юрты и т.д.

Из двуязычных словарей этнолингвистическая струя в наибольшей мере ощутима в замечательном труде К. К. Юдахина, «Киргизско-русский словарь» (1985) который представляет собой своеобразную энциклопедию содержащую богатейший словесный материал для изучения истории нравов, обычаев, фольклора, пословиц, поговорок киргизского народа. Приведем в подтверждение этих слов один небольшой пример из словарной статьи:

Эм I 1. этн. симпатические средства знахарских лечений; **эм тап** – найти средство (от болезни); **өпкө чапсаң да,** эми **табылбайт** (на его болезнь) хоть легкими стукай (см. Өпкө), средства не найдешь; **ооруумдун эмин эч ким таппады** против моей болезни никто средства не нашел; эм **түшпөйт** исцеления не будет; **дубасына эм түшпөйт** от его молитвословия исцеления не будет; **эм-дом** совокупность симпатических знахарских средств[17].

Труды академика Б.М. Юнусалиева («Киргизская лексикология» (1959), «К вопросу о корне в киргизском и родственных ему языках» (1955) «Заметки по истории киргизского языка» (1965) и др.) внесли неоценимый вклад в развитии филологической науки в целом, лексикологии и этнолингвистики в частности.

Для исследовательской методологии Б. М. Юнусалиева характерна обширная фактологическая основа, как правило, с привлечением целого комплекса этнографических, исторических, ономастических сведений широкая эрудиция, масштабность постановки научных проблем. Так, автор при рассмотрении корневых слов киргизского языка в историческом аспекте опирался на фрагменты древних письменных памятников (V-VIII вв.) и словарь Махмуда Кашгари (XI в), а так же на данные современных киргизских диалектов и фактов из близкородственных (тюркских) и дальне-родственных (монгольских) языков [18].

В своей монографии «Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры» (2012) З. К. Дербишева предлагает для исследования 25 ключевых слов, являющихся репрезентантами 25 одноименных концептов, которые и представляют национальную концептосферу кыргызского миропонимания. Другими словами, по мнению автора, «национальную кыргызскую концептосферу образуют следующие концепты: Комуз(национальный инструмент), Бозүй (юрта), Тоо(гора), Бала (ребенок), Жылкы (конь), Бакыт (счастье), Ак-калпак, Сөз (слово), Аялзат (женщина), Каада-салт (обычай), Өмүр (жизнь), Өлүм (смерть), Аш-той (пир-поминки), Тууган-урук (родня), Абийир-намыс (совесть), Адамкерчилик (человечность), Ажал (рок), Ынтымак (согласие), Кут (благодать), Арбак (дух), Арман (нереализованное желание), Бата (благопожелание). Это ключевые концепты кыргызской культуры» [5, с. 29-30].

Монография Г. Жумакуновой «Бытовая лексика эпоса «Манас» в сравнительно – историческом освещении» (2006) посвящена исследованию семантической структуры бытовой лексики эпоса «Манас» с позиции этнолингвистики.

Изучение бытовой лексики такого уникального произведения, как эпос «Манас», представляет богатый, практически незаменимый материал для исследования проблем истории языка, а также формы быта и материальной культуры кыргызского народа.

Г. Жумакунова на примере историко-сравнительного анализа наименований одежды и пищи из эпоса ставит перед собой задачи определить семантическую структуру

указанных тематических групп выявить их структурно-семантические различия в сравнении с современным кыргызским языком и другими тюркскими языками [7].

И. Абдувалиев в своей работе «Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар)» (2007) («Профессиональная лексика в кыргызском языке (древний пласт)») на материале терминов кочевого образа жизни времен военной демократии проводит сравнительно-исторический и этнолингвистический анализ топонимов (Жаңайыл, Акжайлоо), объектов перекочевки (журт, от, турак), объектов направлений перекочевки (бел, ашуу, кан жол - у автора *жол объектилери* то есть *дорожные объекты* – А.С.), ремесел (аркан, бишкек), питания (бозо, жарма, кымыз). Отдельно рассматривается военная лексика, где автор подразделяет их на подгруппы, указывающие на должности (жасоол, нойон, корбашы), соединения (кош, кошуун), оружия (саадак, калкан, кылыч) [1]. Необходимо отметить, что большинство терминов сохранились до XX века в первозданном виде. Многие из них, в связи с переходом народа на оседлый образ жизни, вышли из употребления.

Б. Ж. Усмамбетов в своих диссертациях «Термины ремесленничества в кыргызском языке (на материале конской сбруи) (2001) и «Слова, обозначающие предметы домашнего обихода, утвари и снаряжения, в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк» и их отношение к кыргызскому языку(2017)» исследует термины, связанные с конским снаряжением на основе собранных материалов из различных источников устного народного творчества, словарей, проводит сравнительное описание с материалами некоторых родственных языков, рассматривает объявленные тематические группы с позиции диахронии и этнолингвистической принадлежности[15].

Текстово-этнолингвистическому изучению пословиц киргизского языка посвящена работа А. Омуралиевой «Кыргыз макалдарынын табияты (тексттик-этнолингвистикалык аспект)» (2008). В работе представлено авторское видение анализируемого объекта, где впервые в кыргызском языкознании рассматриваются этнолингвистические основы происхождения пословиц. Их происхождение было обусловлено целым комплексом экстралингвистических факторов: кочевым образом жизни, спецификой материальной и духовной культуры, особенностями быта и народного творчества, географическими и природными условиями», - утверждает автор [11].

Диссертационное исследование Г. К. Шакенбаевой «Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы» (2010) посвящено определению лексико-семантической, грамматической природы слов, связанных с искусством вышивания в кыргызском языке, раскрытию семантических мотивов, лежащих в основе номинации. Наряду с этим исследуется происхождение некоторых терминов в этнолингвистическом аспекте [16].

Работа А.А. Джапанова «Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы» (2004) (Кулинарная лексика кыргызского языка) посвящена этнолингвистическому анализу языковых средств, связанных с кулинарной лексикой. В работе на основе лексико-грамматического разбора кулинарные термины разделены на несколько тематических групп, и многие из них рассматриваются в этимологическом плане. Определен лексической состав названных языковых средств кыргызского языка, и вся эта лексика классифицируется по группам в соответствии с их принадлежностью к тюркскому, иранскому, арабскому, китайскому и русскому языкам.

При определении лексико-стилистических групп вся кулинарная лексика была разделена, с одной стороны, на историзмы, архаизмы, неологизмы и устойчивые термины, с другой стороны, по смыслу были выделены 11 лексико-семантических групп [6].

«Национально-культурная специфика бытовой лексики в кыргызском, русском и турецком языках» (2012) освещена в одноименной кандидатской диссертации К. Ш. Бакзайлу.

Автор отмечает, что диахронный метод исследования дает возможность глубже проникнуть в исследуемый срез языков и подтверждает его синхронное состояние. В работе впервые в ареале киргизского языкознания выделены и описаны лексико-семантические группы внутри сферы бытовой лексики и осуществлена их классификация на базе экстралингвистических и внутрилингвистических признаков; сопоставлены исследуемые группы единиц трех языков как в плане выражения, так и в плане содержания. Особый интерес вызывает этнолингвистический анализ таких лексических единиц, как *лукошко, корыто, казан; рубаха, штаны, лапти, кокошник, тюбетейка, очаг, таган* и др. [3].

А.Н. Сыдыков в своих монографиях «Летосчисление: истоки и современность»(2009), «Этнолингвистика: опыт ретроспективы» (2011) и в докторской диссертации «Этнолингвистическая специфика лексики русского и кыргызского языков» (2013) использует огромный фактический материал, приводя примеры из фольклорных произведений, мифологии, этнографии, но излагает свою точку зрения на взаимообогащения двух великих культур: русской и киргизской. В них рассматриваются такие вопросы, как хрононимы, этнонимы, антропонимы, культуронимы, колеронимы, соционимы, теонимы, тенгрионимы, вскрывающие отношения между языком и обслуживаемой им культурой[14].

Исследование А.Н. Сыдыкова представляет собой вклад как в теорию, так и в методологию этнолингвистических изысканий и может быть полезен лингвистам, этнографам, культурологам и другим специалистам гуманитарного направления.

Особую ценность представляет монография доктора филологических наук Г.А.Мадумаровой «Межкультурные концепты в тексте художественного произведения»[9].

В монографии представлены результаты исследования межкультурных концептов и региональных слов в тексте в тексте художественных произведений на материалах тетралогии С.П.Бородина «Звезды над Самаркандом» (о событиях XY-XYI веков) и романа-трилогии Аммиана фон Бека «Гунны» (об истории хунну III-IY веков н.э.).

Автор рассматривает лексические единицы, как в плане диахронии, так и в плане синхронии, как следствие многовековых контактов иранских, арабских, монгольских, а главным образом, тюркских народов во всем Евроазийском пространстве.Материалы исследования подкреплены в ее докторской диссертации «Региональные межкультурные концепты в художественном тексте», защищенной по теории языка в 2018 году.

Выводы

В XXI веке усилилась тенденция развития языкознания в сопоставительном плане. Так, появилась совершенно оригинальная для ареала киргизского языкознания докторская диссертация Б.Б.Нарынбаевой

«Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков»[10],где раскрыты характерные черты французов и кыргызов, обоснованы через употребления фразеологизмов глубинные основы мировоззрения, психологии,жизненных ценностей, отношения к природе и человеку, наций, принадлежащих к разным языковым структурам и не имеющих территориального соприкосновения.

Коллективная монография «Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения»[8], появившаяся на базе защищенных диссертаций, в частности, о кинологии, о терминах родства, о концептах «удивление» и «страх», представляет интерес

для ученых и вносит весомый вклад в развитии сопоставительной типологии в республике.

Литература:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар) [Текст]: филол. илим. д-ру. … дис. автореф. /И.Абдувалиев. - Бишкек, 2007. – 40 б.
2. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] /С.М.Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.- 480с.
3. Бакзайлу, К.Ш. Национально-культурная специфика бытовой лексики в кыргызском, русском и турецком языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Ш. Бакзайлу. - Бишкек, 2012. – 22 с.
4. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5 т. /Ч.Ч.Валиханов. -Алма-Ата: гл. ред. КСЭ, 1961. – Т. 1. - 432 с.
5. Дербишева, З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст]: моногр. / З.К. Дербишева. – Бишкек, 2012. – 176 с.
6. Джапанов, А.А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А.А.Джапанов. - Бишкек, 2004. – 21 с.
7. Жумакунова, Г. Бытовая лексика эпоса «Манас» в сравнительно-историческом освещении [Текст] /Г.Жумакунова. - Бишкек: Илим, 2006. – 151 с.
8. Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения [Текст] / К.Зулпукаров, Е.Н.Мурадымова и др. – Бишкек, 2019.- 743 с.
9. Мадмарова Г.А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст]: моногр. / Г.А.Мадмарова. – Б.: 2017. -392 с.
10. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. … док. филол. наук: 10.02.20 / Б.Б.Нарынбаева. – Бишкек, 2017. – 47 с.
11. Омуралиева, А. Кыргыз макалдарынын текстгик табияты (текстгик этнолингвистикалык аспект) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. /А. Омуралиева. – Бишкек, 2008. – 22.
12. Ономастика Киргизии [Текст]: сб. /отв. ред. С.У. Умурзаков, К.Конкобаев. - Фрунзе: Илим, 1985. – Вып.1. - 180 с.
13. Сейдакматов, К. Кыргыз элинин календардык түшүнүгү [Текст] /К.Сейдакматов. – Фрунзе, 1987. – 66 б.
14. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистическая специфика лексика кыргызского и русского языков. [Текст]: автореф. дис… д-ра филол.наук / А.Н. Сыдыков. – Бишкек, 2013. – 45с.
15. Усмамбетов, Б. Ж. Слова, обозначающие предметы домашнего обихода, утвари и снаряжения, в труде Махмуда Кашгари «Диван лугат ит-турк» и их отношение к кыргызскому языку. [Текст]: автореф. дис… д-ра филол.наук / Б.Ж. Усмамбетов. – Бишкек, 2017. – 46с.
16. Шакенбаева, Г.К. Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. … дис. автореф. /Г.К.Шакенбаева. - Бишкек, 2010. – 25 с.
17. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]: в 2 кн. Около 40 000 слов /сост. К.К. Юдахин. - Фрунзе: КСЭ, 1985. - Кн. 1: А-К. - 504 с.
18. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] /Б.М.Юнусалиев. - Фрунзе, 1959. – Ч.1. - 242 с.

УДК: 821:82− 3

Ч.АЙТМАТОВДУН “КАЙРЫЛЫП КУШТАР КЕЛГЕНЧЕ” АҢГЕМЕСИНДЕ МАНАСЧЫНЫН ОБРАЗЫНЫН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ

Темирова Бактыгүл Тажибаевна, ф.и.к, доцент
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада Ч. Айтматовдун “Кайрылып куштар келгенче” аңгемесинде манасчынын образын жаратуу чеберчилиги анализденди.*

Ачкыч сөздөр: *автордук позиция, интерпретация , сюжет, манасчы, түш көрүү, трагедия, тарых.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗОВ МАНАСЧИ В РАССКАЗЕ Ч.АЙТМАТОВА “ПЛАЧ ПЕРЕЛЕТНОЙ ПТИЦЫ”

Темирова Бактыгул Тажибаевна, к.ф.н, доцент
Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье рассматривается мастерство создания образов манасчи в рассказе Ч. Айтматова “Плач перелетной птицы”.*
Ключевые слова: *авторская позиция, интерпретация, сюжет, манасчи, сновидение, трагедия, история.*

INTERPRETATION IMAGES OF MANASCHI IN THE STORY BY CH. AITMATOV "THE CRY OF THE MIGRATING BIRD"

Temirova Baktygyl Tajibaevna,c.ph.s,docent
Osh State university

Abstract: *The article discusses the skill of creating images of manaschi in the story by Ch. Aitmatov "The Cry of the Migrating Bird" .*
Key words: *author's position, interpretation, plot, manaschi, dream, tragedy, history.*

“Манас” эпосу жана Чынгыз Айтматов – адабият таануу илиминде олуттуу темалардын бири. Фольклор менен профессионал адабияттын карым-катышы маселесинде улуу ойчул Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабий процессте ири көркөм ачылгалар менен коштолду десек жаңылбасак керек. Жазуучунун алгачкы чыгармаларынан эле “Манас” темасынын духу, шоораты башталып, кийин улам катмарланып, көрктөнүп турганы байкалат. Миф жаратуучу Ч. Айтматов адабий процессте мурда белгисиз көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрдү жаңыча ачууга жетише алды. Айтматов феноменинин дүйнө жүзүндөгү окурмандарды өзүнө тартып, мезгил өткөн сайын улам жаңырып, татаалданып, адабий доорго айланып баратышынын жашыруун сыры эмнеде деген собол дайыма туулат. Академик А. Эркебаев таамай белгилегендей: “Ага бир гана жооп бар: күжүрмөн гуманизми, адамга жана адамзатка арналган чоң сүйүүсү, адамзааданын абсолюттук баа жеткистигин жана кайталангыстыгын даңазалоосу, тынчтыккка жана адилеттикке деген кумары. Ч. Айтматовдун дили кайрымдуу, насили адамгерчиликтүү ар бир адамга жакын, ары түшүнүктүү чыгармачылыгынын философиясы ушундай” [6, 227]. Ошону менен бирге улуу ойчул, жалындуу патриот жазуучу катары элибиздин тарыхына, “Манас” үчилтиги баштаган байыркы мурастарына, тилине дайыма назар салып жана коомдук турмуштун, күрдөөлдүү окуялардын чордонуна айландырып келгени белгилүү. Өзгөчө кеменгер сүрөткер “Манас” эпосун дүйнөлүк маданияттын үлгүсү катары баалоо деңгээлине көтөрдү жана өзүнө таандык эстетикалык-философиялык концепциясын иштеп чыкты.

Ушул мааниде Ч. Айтматовдун чыгармаларында эпоско мамилеси татаалданып, тереңдеп жаңы сапаттык бийик деңгээлге көтөрүлө алды. Дүйнөлүк маанидеги жазуучу элдик мурас тууралуу көкүрөгүндөгү сырларын минтип ачык айткан: “Мен эпос жөнүндө дайыма ойлоном. Бул-элдик акылмандыктын жараткан көп кырдуу, көп катмарлуу чыгарма. Бирок мен аны өз чыгармаларымда жөн эле пайдаланбастан, өздөштүрүлгөн түрүндө пайдаланууга аракеттенем” [2, 253].

Демек, жазуучу чыгармаларында “Манас” баштаган элдик фольклорду колдонгондо “сулп” бойдон эмес, “өздөштүрүлгөн түрүндө пайдалана” тургандыгын,

керек болсо өзү да миф жаратуучу дүйнөлүк маанидеги сүрөткер экендиги кашкайган чындык. Башкасын айтпаганда да, “Кылым карытар бир күн” романындагы маңкурттун образы эмне деген философиялык масштаб менен жазылган. Автор маңкурттун үрөнүн С. Орозбаковдун вариантынан тапканын айтып келет, бирок анын чексиз руханий ааламынан Найман эне жөнүндөгү уламышты жана анын ичинде Жоломан маңкурт тууралуу улуу трагедиялуу баянды жазып калтырды.

“Улуу Сөз” кеменгер жазуучунун аң-сезиминде табигый түрдө жашап, улам өнүгүп отурганы жана сүрөткердин “эпос жөнүндө дайыма ойлонуп” келгенинин дагы бир далили – “Кайрылып куштар келгенче” аттуу адабий туундусу. Автордун аталган чыгармасынан үзүндү кыргыз тилинде “Кыргызстан маданияты” гезитине (1972, 9, 16-март) жарыяланган. Бирок бир топ мезгил өткөн соң, сүрөткердин үч томдук чыгармалар жыйнагында (М, 1984) “Плач перелетных птиц” деген ат менен орус тилинде басылып чыкканы белгилүү. Чынында да, залкар жазуучу замандаштарына караганда эртелеп “Манас” эпосу менен манасчылык өнөрдүн табиятын, философиясын абдан терең түшүнгөн. “Манас” кандайдыр бир жомок, миф эмес, баарыдан мурда тарыхый-социалдык түпкү негизи бар, нукура элдин турмуштук кыртышынан өсүп чыккан энциклопедиялык мүнөзгө ээ дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү уникалдуу улуу мурас экендигин конкреттүү ой жүгүртүүсү, терең талдоосу менен тастыктап келген. Тегин жерден чыгармачылыгында манасчылык өнөргө кайрылган жазуучу башкы максатын мындайча койгон: “Мен эл өзүнүн тарыхый тагдырын, келечек өмүргө болгон укугун кандайча аңдап-билиши, түшүнүшү керектиги туурасында айткым келет. Бул идеяны чыгарманын бүткүл нравалык-эстетикалык системасы аркылуу чагылдырууга аракеттендим” [2, 228]. Демек, кыргыз элинин бүтүндөй тагдырын, руханий жашоосун эс-тутумунда сактап келген “Улуу Сөздүн” ээси, пири, элдин духу – манасчылар .

Окумуштуу С. Байгазиев: “Биз орустун жазуучулары Гоголдун “Шинелинин” чоң жеңинен учуп чыкканбыз”,- деп Максим Горький айткандай, биздин Чыңгыз Айтматов да улуу “Манастын” “бүркүт уясынан” учуп чыккан. “Манас” рухуна жаштайынан сугарылган. Ч. Айтматовдун тамыры – “Манаста”. “Манастын” руханияты, улуулугу жөнүндөгү өзүнүн ички ишенимин, көз караштарын, концепциясын Ч.Айтматов кийинчерээк Сагынбай Орозбаковдун “Манасынын” биринчи басылышына жазган “Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” аттуу баш сөзүндө (Ф,1978) баяндаган”,- дейт [4,26]. Ушул мааниде профессионал адабиятта манасчылардын образын жаратуу да оңой-олтоң иш эмес экендиги айтпаса да белгилүү. “Кайрылып куштар келгенче” аңгемеси идеялык мазмунун тереңдиги, философиялык-эстетикалык масштабдуулугу, психологиялуулугу жана трагедиялуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Чыгарманын кыргызча, орусча вариантында да ойрот, калмактардын баскынында калган кыргыздардын азаттык үчүн күрөшү сүрөттөлүп, кандуу кырылыштарда элдин өткөн турмушун баяндап жатканы менен баш каарманы манасчы болгонун, тарыхый темага кайрылуу менен чыгармачылык жолунда жаңы чыйырга түшкөнүн байкаганбыз. Элдин рухуна, бүт эркиндик үчүн күрөшүнүн туусуна айланып калган улуу эпосту жараткан манасчынын образын түзүү, болгондо да калмак, ойрот баскынчылары менен болгон кызыл кыргын согушту сүрөттөп жатып, чыгарманын борборуна эл коргогон баатырдын образын эмес, манасчыны баш каарман катары сүрөттөөнүн өзү эле улуттук жана дүйнө маданиятындагы уникалдуу окуя болчу. Себеби ошол кыргындуу согуштарда элибизди сактап келген, дух берген руханий байлык “Манас” эпосу, ал эми ошол улуу сөздүн ээси, элдик генийлер – Манасчылар. Манастын өзү, оозеки түрдө муундан муунга өтүп келген манасчылык өнөр тегин жерден кыргыздарда гана жаралып, фольклордун улуу кереметине айланбаса керек.

Мына ушундай жоопкерчиликтүү ары татаал ишти аркалаган жазуучунун “Кайрылып куштар келгенче” аттуу философиялуу аңгемесинин кыргызча, орусча варианттарында айрымачылыктар бар экендиги окурмандын көңүлүн бурат. Бул маселе тууралуу окумуштуу А. Кадырмамбетова: “Орусча вариант кыргызчасына салыштырмалуу бүткөн чыгарма катары жыйынтыктуу сапатка ээ болуп турат. Анда чыгармага негиз кылып алынган окуянын аяк-башы кайсы бир деңгээлде жыйынтыкталган”,-дейт [5,97]. Ал эми аңгеменин орусчасында окуянын өнүгүшүндө жаш өспүрүм Элеман “чагылган үндүү манасчы” атыгып калмак баскынчыларына каршы күрөштүн туусуна айланганы, кандуу согуштан кийин келгин куштар учуп бара жатып, берекеси төгүлгөн кооз жер Талчүй өрөөнү адам өлүктөрүнө толуп, жер канга жуурулуп жатканын көрүп, алар азалуу ыйын төгүп, жер которуп кеткени менен окуя соңуна чыгат да, мында согуштун адамзатка алып келген трагедиясына басым жасалат.

Ал эми кыргызчасында көбүнчө элдин тарыхына, оор мезгилдерге карабастан, ата-бабаларыбыз каада-салтын, үрп-адатын, улуттук баалуулуктарын ыйык сактап, кийинкилерге мурастап өткөргөнү, кыйын күндөрдө бири-бирин колдоп, урук-туугандык мамиле күчтүү өнүгүп келгенин жана согуш алааматына “Манас” руху каршы коюлган. Чыгармада таамай сүрөттөлгөн боз үй устасы Сеңирбай карыянын сөзүнөн байыркы “Манас” духту акылман, Ата Журттун ыйыктыгын, элдин эркиндик, көз карандысыздыгын сактаган ата-бабаларыбыздын айбаттуу үнү жаңырып угулуп турат. Кыргыз аялынын акылмандуулугун, сабырдуулугун элестеткен Кертолгоо -зайып аркылуу Эне башатка басым жасалган.

Ырас, аңгемеде болочок манасчы Эламандын түш көргөнү кызыктуу баяндалат. Окуянын өнүгүшүндө Сеңирбай керегечиге уулу Эламан түшүн айтып, аны жоруп жатканда, айылдашы Кушбак карыядан опурталдуу кабарды угары менен жүрөгү ооруп жаткан атасы мүрт кеткени трагедиялуу берилет. Болбосо Эламандын түшүн нарктуу ата минтип жоруп бермек: “Түш чындык эмес, жоруса тегин эмес”. Сенин түшүңдү ойлоп көрсөм, буйруса башыңа аябай чоң бак конот, байлык да эмес, дөөлөт да эмес, өнөрлүү болот экенсиң. Өнөрдүн тоодой бийиги, буйруса, өзүңдүн бийигиң болот экен. “Өнөрдүн алды – кызыл тил” [1, 507]. Түш көрүү мотиви дүйнөлүк фольклордо жана профессионал адабиятта кеңири учураган психологиялык мотивировкага жатары белгилүү. “Манас” үчилтигинде да түш көрүү кеңири кездешкен көркөм мотивдердин бири. Манасчылардын түш көрүп, эпосту айтып калышы – туруктуу эпикалык салт. Фольклордун табиятындагы өзгөчөлүк салттуулугунда, ошол салттуулуктун негизинде уюткуланып оозеки формада өнүгүп олтурат. Маселен, түрк-монгол элдеринде да көркөм өнөр ээлеринин талантын керемет түш көрүү салты менен байланыштырып келишет.

Көрүнүп тургандай, автор да чыгармасында келечектеги өнөр ээсин “тандап алуунун” жышааны, белгиси катары эпикалык салтты чеберчиликте интерпретациялайт. Сүрөткер көркөм форманы табуу менен оригиналдуу ыкманы Эламандын качантан бери канында ойногон талант уюткусу жан дүйнөсүндө кантип ачылганын кеңири көрсөтүүгө алган. Чыгармада атасы Сеңирбайдын баласынын түшүн жоруп, ак батасын бере албай калганы психологиялык тереңдикте, абдан драмалуу маанайда берилген. Эпостун улуулук рухун, философиясын терең түшүнгөн жазуучу өткөн тарыхка сүңгүп кирип, манасчынын өлбөс, жаркын образын жаратууга умтулган. Кыязы, “Манас” жөнүндөгү түшүнүктөр мунарыктап, түш болуп бараткан учурда кайрадан жалындатып, тарыхый эс-тутумубузду ойготуп коюу үчүн жазганы бүгүнкү турмуш чындыгы айкындап олтурат.

Белгилөөчү жагдай, Ч. Айтматовдун бардык чыгармаларында трагедиялуу мотив күчтүү өнүккөн. “Кайрылып куштар келгенче” аңгемесинде да борбордук каарман Элеман манасчынын тагдыры аянычтуу сүрөттөлөт. “Чагылган үндүү манасчы” калмак баскынчыларына каршы күрөштө эркиндиктин улуу жарчысы катары көрүнөт. Анын

башын калмак өкүмдарлары тандамал миң жылкыга баалагандыгы эле душмандар үчүн коркунучтуу экендиги, манасчыны өлтүрсө, элди багындыруу оңой болорун автор чебер туюндура алган. Чыгармада баяндалгандай, өздөн чыккан чыккынчылардын айынан керемет өнөр ээси Элеман душман колунда кордолуп, эки көзү оюлуп, тили кесилип элсиз талаада өлтүрүлөт. Анткен менен ал манасчылык өнөрү менен кыргыздын көкүрөгүнө баатырдыктын, эркиндиктин өлбөс-өчпөс шамын жагып, майтарылбас кайрат, рухту ширетип, эл алдында атуулдук милдетин өтөп кетти. Манасчынын образы аркылуу элибиздин түптүүлүгүн, баатырдыгын, биримдигин жана сөз өнөрүн ардактаган улуу касиеттерин көрсөткөн. Кыйын кезеңдерде кыргыз эли манасчыдан дух алган, ар-намысы ойгонгон. Манасчылык өнөрдүн руху, багынбас күчү кантип калктын каны-жанына айланып, кагып турган жүрөгү болуп калганынын автор сүрөткердик чеберчиликте жандуу тартып берген.

“Кайрылып куштар келгиче” аңгемесинде автор кыргыздын бүтүндөй тарыхын, рухун сактоочу, жаратуучу манасчылардын жаркын образын жараткан. “Кыргыз рухунун туу чокусун” көрсөтөр улуу манасчы Элеман тууралуу роман башталганы менен аягына чыкпай калганы өкүнүчтүү. Залкар жазуучу дүйнөдө сейрек кездешүүчү уникалдуу манасчылык өнөрдү романдык масштабга чейин көтөрүп, улуттук адабияттын тематикалык-идеялык чектерин кеңейтип, дүйнө жүзүнө “Өнөр алды – кызыл тил” дегендей улуу сөздүн чексиздигин даңазалаган дагы бир көркөм мурасты жаратканда улуттук адабияттын утушу болмок.

Бирок адамзаттын Айтматовуна айланган кеменгер сүрөткердин чыгармачылык ишмердүүлүгүндө айныгыс бир чындык бар. Көрүнүктүү айтматовтаануучу К. Асаналиев айткандай: “Ч. Айтматов жаш кезекте жараткан кайталангыс азыл-заты “Жамийла” повестинен баштап улуу сөздүн, улуу эпостун салтын улантып, жөн гана улантып эмес, аны азыркы замандын бийик реализминин үлгүлөрү менен сугарып, көгөртүп, кайрадан жаңыртып, жаңы доордун эпосун жаратууну такай көздөп келатты” [3,180]. Ушул асыл максаттын дагы бир ишке ашышынын айкын далили – “Кайрылып куштар келгенче” аңгемеси, андагы улуу сөздүн даанышман сактоочусу, элдик гений Элеман манасчынын бактылуу, ары трагедиялуу тагдыры.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 4-том.Роман, аңгемелер. / Түз: Акматалиев А. –Б .: Бийиктик, 2008.-544б.
2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. –Ф.: Кыргызстан, 1988.-400 б.
3. Асаналиев К. Көркөм нарк: Адабий сын-макалалар. –Ф.: Кыргызстан, 1988. – 236 б.
4. Байгазиев С. Манас жана Чыңгыз. Б.: Алтын тамга, 2019. – 63 б.
5. Кадырмамбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар. –Б:. Бийиктик, 2009.-420 б.
6. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско: Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар. –Ф.: Адабият, 1990.-248 б.

УДК 130.2.

КЫРГЫЗ КООМУНУНДАГЫ РУХАНИЙ КРИЗИС ЖЕ РУХАНИЙ КООПСУЗДУК

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна ф.и.к.,доцент E-mail: toktogulova.72@mail.ru
Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация: *Бул илимий макалада кыргыз коомундагы руханий-нравалык коопсуздугунун негиздери жана руханий кризис маселеси илимий анализге алынды. Мындай типтеги көйгөйлөрдү изилдөө кыргыз коомунун руханий өз алдынчалагына жана социомаданий тажрыйбаларына*

теоретикалык анализ жүргүзүү менен коштолуп, алардын руханий-нравалык жашоосунун кайталангыс тиби уникалдуулугу жана ошол өзгөчөлүктү муундан муунга сактап өткөрүп берүүчүлүк принциби жаңыча көз карашта анализденет. Кыргыз коомунун жаштарынын руханий-нравалык коопсуздугу жаштардын субмаданияты, коомдогу маданияттын өнүгүү деңгээли, руханий-нравалык чөйрөнүн абалы менен байланышат. Жаштар руханий бактылуулугунун кепили, коомдун өзгөрүүсүнүн реалдуу потенциалы, кыргыз коомунун өнүгүүсүн кепилдеп туруучу вектор, өздүк курактык өзгөчөлүгүнө жараша коомдун аялуу катмарын түзүп, руханий-нравалык жактан камкордукка алынууга муктаж катмар. Кыргыз коомундагы студент жаштардын руханий-нравалык коопсуздук маселесин төмөндөгүдөй контексте алып караганда, азыркы коомдогу бир катар коркунучтар бар экендиги ачык эле байкалат. Тактап айтканда, укуктук системадагы баш аламандыктар, социалдык, моралдык-нравалык багыттагы көйгөйлөр, монолиттик маданияттагы социомаданий жарака жана анын бир тараптуу түзүмү, муундар аралык мамиледеги кризис, идеологиялык вакуум, өткөн доордун идеологиясынын демонтаждалуусу, маданияттагы массивация жаа вестернизация, сатылуу идеологиясы, керектөөнү камсыздоодон качуу, жаштарга жогорку муундун өз идеяларын таңуулоосу, жаштардын көпчүлүк бөлүгүнүн коргоосуз калуусу, социалдык демографиялык кризис, коомдошуу системасынын алсыздыгы жана институционалдык кризис, жаш муундун аң-сезими жана криминалдашуу жүрүм-туруму, социалдык теңсиздиктин өсүүсү жана кыргыз коомундагы катмардын тереңдеп бараткан поляризациясы, жашоо тонусунун, жалпы калктын жана кыргыз элинин жаш муундарынын өздүк социалдык сезимдеринин төмөндөөсү.

Ачкыч сөздөр: *жаштар, кыргыз коому, улутук коопсуздук, нравалуулук, руханий өнүгүү, мораль, студент жаштар, маданият, руханий маданият, материалдык маданият.*

ДУХОВНЫЙ КРИЗИС ИЛИ ДУХОВНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна, к.ф.н.,доцент E-mail: toktogulova.72@mail.ru
Жалал-Абадский государственный университет

Аннотация: *В статье актуализируется проблема научного анализа основных угроз духовно-нравственной безопасности и духовного кризиса кыргызского общества. Изучение такого рода проблемы сопряжено с теоретическим осмыслением научного опыта исследования социокультурной и духовной самобытности кыргызского социума, сохранения и воспроизводства его уникального, непревзойденного и неповторимого типа нравственности и духовности. Духовно-нравственная безопасность в кыргызском обществе связана с состоянием духовно-нравственной сферы, уровнем развития общественной культуры и молодежной субкультуры. Молодежь, будучи гарантом духовного благополучия общества и реальным потенциалом изменений, составляющих вектор развития кыргызского общества, в силу своих возрастных особенностей, сама очень уязвима и зависима от изменения условий собственной интеграции в наличное состояние социума и от наличия угроз духовно-нравственной безопасности. В этом контексте, в числе основных вызовов и угроз духовно-нравственной безопасности молодежи в современном обществе обозначаются следующие основные вызовы и угрозы: развал системы правовой, социальной и морально-нравственной регуляции; социокультурный раскол монолитной культуры и изменение ее однородной структуры на мозаичную; кризис межпоколенческих отношений; идеологический вакуум, который культивировался прошлой идеологией и демонтаж системы единомыслия, наступивший вследствие развала прошлой идеологии; массовизация культуры и ее вестернизация; идеология продажности, оборотной стороной которой является безудержное потребление, навязываемое молодым людям в качестве высшей моральной ценности; незащищенность большей части молодых; социально-демографический кризис; институциональный кризис и слабость социализационной системы; криминализация поведения и сознания молодых поколений ; рост социального неравенства и явная, глубокая поляризация социальных слоев кыргызского населения; снижение жизненного тонуса, социального самочувствия всего населения в целом, и молодых поколений кыргызского народа, в частности, и др.*

Ключевые слова: *молодежь, кыргызское общество, национальная безопасность, нравственность, духовное развитие, мораль, студенческая молодежь, культура, духовная культура, материальная культура.*

SPIRITUAL CRISIS OR SPIRITUAL SAFETY IN KYRGYZ SOCIETY

Toktogulova Guljamal Tynybekovna, PhD in Philosophy., associate professor
Jalal-Abad State university E-mail: toktogulova.72@mail.ru

Abstract: *The article actualizes the problem of scientific analysis of the main threats to the spiritual and moral security of youth in Kyrgyz society. The study of this kind of problem is associated with a theoretical understanding of the scientific experience of studying the sociocultural and spiritual identity of the Kyrgyz society, the preservation and reproduction of its unique, unsurpassed and inimitable type of morality and spirituality. Spiritual and moral security of the Kyrgyz society of student youth is associated with the state of the spiritual and moral sphere, the level of development of public culture and youth subculture. Young people, being the guarantor of the spiritual well-being of society and the real potential for changes that make up the development vector of Kyrgyz society, due to their age characteristics, are very vulnerable and dependent on changes in their own integration into the present state of society and on the existence of threats to spiritual and moral security. In this context, the following main challenges and threats are identified among the main challenges and threats to the spiritual and moral security of youth in modern society: the collapse of the system of legal, social and moral regulation; the sociocultural split of a monolithic culture and a change in its homogeneous structure to a mosaic one; intergenerational crisis; the ideological vacuum that was cultivated by past ideology and the dismantling of the unanimity system that came about as a result of the collapse of past ideology; massiveness of culture and its westernization; ideology of corruption, the flip side of which is rampant consumption, imposed on young people as the highest moral value; insecurity of most young people; socio-demographic crisis; institutional crisis and weakness of the socialization system; criminalization of behavior and consciousness of young generations; the growth of social inequality and the clear, deep polarization of the social strata of the Kyrgyz population; decrease in vitality, social well-being of the entire population as a whole, and young generations of the Kyrgyz people, in particular, etc.*

Key words: *youth, Kyrgyz society, national security, morality, spiritual development, morality, student youth, culture, spiritual culture, material culture.*

Учурда дүйнө эли кептелген короновирус илдетинин кыргыз элине да жайылуусу жана анын айланасындагы коомдук пикирлерди анализдөөдөн улам бул макаланы коомчулукка сунуштоого туура келди. Анткени, биз өзүбүздү акылман элбиз, сабырдуу элбиз, эр жүрөк элбиз, жаманды жашырган, жакшыны ашырган элбиз, илимдүү-билимдүү элбиз, боорукер элбиз деп келгенбиз. Бирок, коомдо басымдуулук кылган бүгүнкү көрүнүш, тактап айтканда жеке өзүбүзгө жасаган мамилебиз, бири-бирибизге жасаган мамилебиз, улууларга, коомго, саясий элиталарга, мекенге, мамлекетке жасаган мамилебиз жогорудагы мүнөздөмөнү тескери көрсөткөндөй түр берет.

Демек, соңку мезгилдеги кыргыз коомунун дүйнө таануусунда өтө чоң өзгөрүү болгондугу байкалды. Байкасак, көптөгөн башка элдер сыяктуу эле кыргыз коомунда да адамдын өзүнө-өзү жасаган мамилесинде жана адамдар аралык мамиле чөйрөсүндө кескин өзгөрүүлөргө дуушар болду. Бул көрүнүштү анализдөө үчүн "руханийлүүлүк", жана "руханий кризис" терминдерине токтолоюн.

Руханийлүүлүк - бул адамдын практикалык ишмердүүлүк аракети, өзүн-өзү өнүктүрүү, өзүн-өзү аныктоодогу субъектинин зарыл тажрыйбасы.

Руханийлүүлүк - бул өзүн-өзү жогорулатуудагы, аныктоодогу адамдын руханий өсүүсү.

Руханийлүүлүк - бул адамдын ойлорунда, баалуулугунда, ынануусунда, ишениминде чагылуучу көрүнүш.

Руханийлүүлүк - бул абсолют, дүйнөдөгү адам болмушунун жогорку гуманисттик баалуулугу. Адамзаттын руханий өнүгүүсүн материалдык жана экономикалык баалуулуктар эмес, дал ошол руханий баалуулук жогорулатат.

Руханийлүүлүк көрүнүшү адамдардын болмушка болгон, тактап айтканда, сырдуу жана эстетикалык сезимдеринде, өмүр, оору, өлүм маселесине болгон мамилесинде байкалат.

Цивилизация өнүккөн азыркы коомдо ошондой эле кыргыз коомунда бир катар кризистер кездешет: экономикалык, саясий, экологиялык. Бирок коомдо кездешкен кризистердин ичинен эң олуттуусу жана коркунучтуусу руханий кризис.

Руханий кризис - бул инсандык кризистин бир түрү болуп, жашоонун болмуштук негиздерин жоготуу сапатында чагылдырылып, эмоционалдуу реакция, коомдук төмөнкү аң-сезим, конфликтүү абал, жоопкерчиликсиздик, ойлонбостук көрүнүштөрү менен коштолот.

Тилекке каршы бул кризис бизди да каптаптыр. Мындай негативдүү көрүнүштөр кыргыз коому оор көйгөйгө кептелип, өмүр менен өлүмдүн ортосунда кармаш жүрүп жаткан маалда да токтобостон, жаатташып, бөлүнүүчүлүккө барып, руханий жан дүйнө тарып, анысы аз келгендей ал көрүнүштөр маалымат беттерин ээлеп жатып калды. Мындай көрүнүштүн болуусунун бир катар себептерине токтолоюн.

Руханий кризистин себептери төмөнкүлөр:

- Эго түзүмүнүн деформациясы (оору, социалдык байланыш деформациясы, жашоонун маңызынын жоголуусу, тоталитардык секталарга кабылуу);
- Инсандын негизги тенденцияларды ишке ашыруусунун мүмкүн эместиги (материалдык байлыктын бат топтолуусу жана жакырчылык, социалдык абалдын кескин өзгөрүүсү, билимге тез жетүү);
- Виталдык (жашоо) кризиси (күчтүн төмөндөөсү же энергиясынын ашып ташуусу, гиперактивдүүлүк, жана жашоо кырдаалына болгон адекваттуулуктун жок болуусу).

Жогоруда көрсөтүлгөн руханий кризистин себептерин бирден чечмелөөнүн кажети жоктур. Анткени ошол себептер биздин коомдо кездешип жаткандыгын турмуш чындыгы далилдеп турат. Эми руханий кризистен чыгуунун жолдорун сунуштай кетейин.

Руханий кризистен чыгуунун жолдору:

- Ааламдашкан коркунучтан, кризистен, катастрофалардан сактай турган, адамзатты бириктирүүчү, адамзаттын өнүгүүсүн камсыздай турган идеялардын болуусу шарт.
- Кыргыз менталитетине таандык, салттык билимди, коллективизмди (жакындарга жардам колун созуу) жандандыруу, жалпынын, коомдун, мамлекеттин, мекендин кызыкчылыгын жогору коюга, баалай билүүгө үй-бүлөдөн баштап тарбиялоону жандандыруу. (“Улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо”, “Улук болсоң кичик бол”, “Таш менен урганды аш менен ур”, “Акылман улагада олтурса, улаганын көркүн чыгарат” ж.б.)
- Мамиле маданиятын үйрөнүү, жогорулатуу (ММК, маалымат беттеринде, теле берүүлөрдө мамиле маданиятын көбүрөөк жайылтуу).
- Руханий баалуулукту калыптандыруу жана сактоодо дин да негизги ролду ойнойт, ошондуктан, коомго дин философиясын реалдуу жеткирүү.

Ошондуктан бүгүнкү илимий чөйрөдө руханий кризис, руханий коопсуздук жана жаштар маселеси күндүн актуалдуу темаларынын бирине айлануда. Анткени, коомдун келечегин жаштар түзүп, жаштарды социалдык-демографиялык топ катары кабылдоо менен алардын руханий-нравалык коопсуздугун камсыздоодогу, коомдук процесстерге катыштыруудагы ролунун жогору экендиги менен байланыштырылат. Ошондой эле жаштардын айланасында дүйнөлүк коомчулукта да, табигый чөйрөдө да, социалдык

чөйрөдө да кооптондуруучу абалдын байкалып тургандыгы жашыруун эмес. Айрыкча мындай көрүнүш руханий нравалык чөйрөдө өтө байкалат. Илимий макалада мен кыргыз коомундагы жаштардын руханий-нравалык коопсуздугун анализге алгандыгыма байланыштуу, макалада көбүрөөк токтоло турган түшүнүк бул коркунучтун же кооптонуунун конкреттүү объектилери. Саясий багыт дайыма жаштар маселесине терең көңүл бурулгандыгын, бул багытта бир катар мыйзамдар бар экендигин, келечекте да бир топ иштер колго алынаарын байма-бай айтып келет. Кыргыз коому бир эле жаштар эмес жалпы эле мамлекеттин жарандарынын кызыкчылыктары, коопсуздуктары, инсан катары калыптануусу, жашоодогу адамга тиешелүү кызыкчылыктар биринчи орунга коюлгандыгын белгилейт [7.496]. Мамлекеттин жарандык коом үчүн жүргүзүп жаткан саясаты дүйнө элдеринин саясаты менен үндөш. Анткени бардык мамлекетттин саясаты ушул максатты көздөйт десем жаңылбайм. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикирине ылайык, мындай саясат: «бул жалпыга бирдей аныктама, анын булагын улуттук коопсуздук тууралуу пикир түзүп, мындай пикир байыртадан эле жашап келе жатат» [1.21]. Демек кыргыз коомундагы ишке ашырып жаткан мындай саясаттын маңызы улуттук коопсуздукту коргоо, коомдун руханий-нравалык бекемдигин, мекенчилдик, гуманистик, салттык, менталитеттик сезимдерин, илимий жана социо-маданий деңгээлин сактоо. Жогорудагы максаттар аткарылса, коомдо руханий-нравалык коопсуздук сакталат. Ошого карабастан ааламдашкан алкак секунд сайын өзгөрүүгө дуушар болууда. Айлана чөйрөдөгү дайыма өзгөрүп түрүүчү көрүнүштөр (экономикалык, саясий, экологиялык, маданий) өсүп келе жаткан муундун руханий өнүгүүсүнө жана дүйнө таануу сезимдерине чоң таасирин тийгизет. «Коопсуздук» түшүнүгү социалдык философия, укук философиясы, дин философиясы, политология, социология, дин социологиясы, педагогика, психологияда, коом таануунун деңгээлинде, инсан таануунун деңгээлинде каралат жана көбүнчө өзгөчө кырдаалдар менен байланыштырылат. Изилдөөчүлөрдүн пикирине ылайык: «Социалдык-психологиялык коопсуздук” деген интегралдык түшүнүктүн системасы катары эсептелген “руханий коопсуздук” феноменинин сырткы детерминанттарын психологиялык жактан алып караганда, руханияттын ички шарттары менен жуурулушат. Сырткы факторлордун таасири “ички, сырткы” механизм аркылуу аркылуу каралат, тактап айтсак, социалдык реалдуулукту коопсуздукту түзүп берген, зордук-зомбулуктан ары, ичиндеги мүчөлөргө психологиялык жактан туруктуулукту камсыздоочу, коркунучтарды (сырткы фактор) жоюп жана алардын алдын алуучу абал катары баалоо, кабыл алуу, таануу аркылуу.

Коопсуздуктун сырткы факторлорун кароодо биз мамлекеттик-укуктук токтомдорду жана анын коомго киргизилишин анализдөө менен кырдаалдан инсанга карай иш алып барабыз, ал эми инсандын руханий коопсуздугу жөнүндө айтууда адамдын активдүү ролун (коопсуздуктун ички факторлору), тактап айтканда анын руханий керектөөлөрү, жеке сапаттары, баалуулук багыттарын баса белгилейбиз.

Инсандын коопсуздукка болгон түпкү ыктыяры социалдык жана материалдык коопсуздук (экологиялык,террористтик, согуштук коркунучтан, мамлекеттин бузулушу жана үйүнүн бузулуу коркунучтарынан) жана руханий коопсуздукка (жеке жана башкалардын өзүн-өзү сыйлоо руханий сезимине кол салуулардан, эркиндик, тилектештик, жоопкерчилик, өз-ара сый жана бир-бирине болгон ишенимди көрсөтүүгө болгон негативдүү басымдан) болгон укугунда жүзөгө чыгат.

Чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн бири катары таанылган И.А.Ильин “Укук философиясы. Нравалык философия” деген эмгегинде укуктун руханий баалуулугу жөнүндө сөз кылып: “Укуктун руханий милдети – бул адамдардын ички дүйнөсүндө жашап, алардын кайгыларын жокко чыгарып, ошол аркылуу алардын жашоосу жана кыймылдарынын тышкы факторлоруна таасир этип, ички аң-сезиминде ойгонууну пайда

кылуу. Укуктун милдети болуп, адамдын жан дүйнөсүндө жакшы жүрүм-турумга болгон мотивди пайда кылуу саналат. Укук адамга керек, себеби ансыз адамдын духу жашоосунда жогорку жыргалчылыкка жете албайт". Руханий жашоодо жашай билүү, аны өз алдынча жана эркин түрдө түзө билүү мүмкүнчүлүгү – бул ар бир адамдын негизги жана шексиз укугу. И.А. Ильин үчүн бул нерсе биринчиден, закон ченемдүү укук, себеби ал адамдын руханий жашоосунун чыныгы табиятын чагылдырат; экинчиден, түбөлүктүү укук, себеби анын мааниси ар бир доор жана ар бир адам үчүн бирдей; үчүнчүдөн, ажырагыс укук, себеби анын кемсинтилүүсү жана тебеленүүсү руханий жашоону бузуп, адамдын өзүн-өзү сыйлоо сезимин кемсинтет. Нормалдуу укуктук аң-сезим – бул жан дүйнөнүн эрктүү, активдүү жана чыгармачыл абалы; ал жашоодо эркин, адилеттүү, туура укукту издейт жана адамды ага жетүүгө жана аны ишке ашырууга түртөт [2.348].

Социалдык жана личносттук коопсуздукту изилдөөдө бир катар тарыхый окуяларга кайрылуу туура болот. "Руханий коопсуздук" түшүнүгүнүн түпкү компонентин ачуу үчүн биз алгач эле адилетсиздикти (айрыкча социалдык адилетсиздикти) жана жаштардын жашоодогу руханий-нравалык баалуулуктарга болгон багыт деңгээлин баштан өткөрүү сыяктууларга көңүл бурабыз.

Руханий кооптуулук сезими жаштарда дүйнөдө болуп жаткан көйгөйлөрдүн (экологиялык, саясий, диний, терроризм, жумушсуздук ж.б.) жана ошондой эле инсадын руханий-нравалык бүтүндүгүнө таасир этүүчү жана оор жашоо абалдарынан чыга билүү толук конструктивдүү эмес стратегияларын түзүүчү, батыш саясатчыларынын манипулятивдик жана идеологиялык таасири астында ишке ашуучу протесттик жүрүм-турумга таасир этүүчү, келечектеги социалдык коркунучтарды баштан өткөрүүдө маанилүү индикатор болуп саналган коомдогу руханий-нравалык жашоонун көрүнүштөрүнүн адилетсиз деп эсептөө ойлорунда байкалат.

Жаштарда адилетсиздик сезимин терроризм, жумушсуздук, согуш коркунучу жана куралданган конфликттер сыяктуу дүйнөдө болуп жаткан проблемалар пайда кылат. Өзгөчө коомдогу нравасыз жашоонун көрүнүштөрү, мисалы: адамдын кадыр-баркын материалдык жетишкендиги аркылуу баалоо, киреше деңгээлдери айырмаланып турган жаштарга жана ар түрдүү коомдук катмардын балдарына болгон бирдей эмес мамиле, адамдардын бир бирине болгон кайдигерлиги, саясий спекуляциялар, мамлекеттин ден соолук жана билим берүү боюнча колдоосунун жетишсиздиги, нравалык нормалардын четке кагылуусу, жумушсуздардын көбөйүшү жана карыларга болгон негативдүү мамиле.

Жаштардын аң-сезиминин бузулуусу, социалдык бөлүнүү жана калктын поляризация болушу, фрустрация, экзистенциалдык вакуум жана жашоо маңызын жоготуу сыяктуу коркунучтарга көп токтолбостон, алардын кыргыз коомунун руханий-нравалык коопсуздугуна болгон таасирлери терс деп айтсак болот. Жаштардын руханий коопсуздугуна болгон коркунучтарга жыйынтык жасасак, алардын натыйжасында, жаш муундардын ан-сезиминде массалык түрдө патриотизм, коллективизм, туура ойлонуу, намыс, милдет, жумуш идеялары, ошондой эле бекемдөөчү чоң потенциалга ээ орто класс идеясынын баркы кетип, жок болууда. Көпчүлүк жаштар сатылып кетүүчүлүк идеологиясын жайылтуучу жана коомдук тартип, нравалык норма, мамлекеттик мыйзамдарды сактабаган бизнес класстын өкүлдөрүнөн өрнөк алып, аморалдуу, кылмышкер, адеп-ахлаксыз, руханийлүүлүгү жок жүрүм-турумдун айлампасына кошулуп кетүүдө. Алар ММК жана интернет айдыңындагы пропагандалык рекламарга сын көз-караш менен кароону жок кылуучу материалдык байлыктын артынан жүгүрүп, айлана чөйрөдөгү реалдуулукка, оппозицияга социалдык-критикалык көз-карашта карай алышпайт, мунун натыйжасында жаштар өздөрүнүн терс инстинктеринин жана буюмдардын кулуна айланат. Бул жаш инсандын руханий-нравалык негизинин уроосуна алып келет. Мунун баары жаштардын аң-сезиминин негизин агрессивдүүлүк, тынымсыз

керектөө, ач көздүк, коллективизмге карама-каршы болгон инвидуализм, бир-бирине болгон жек көрүү жана зордук-зомбулук, батыш либердуулук баалуулуктарынан үлгү алуу сыяктуулар түзгөн бир-бирине каршы жана чоочун идеал жана баалуулуктарга кул болуусуна алып келет. Азыркы учурда коомдо руханий-нравалык сферанын жалпы кризиси байкалууда, бул нерсе интеллектуалдык-этикалык ваакуумдун пайда болушун, коомдун аң-сезимине таасир этүүчү адамдардын ордун жаштарга оң таасир бербөөчү иш акысы көп ТВ жана электронный ММК "жылдыздары" ээлеп кеткенин түшүндүрөт. Бул абалдан кантип чыгууга болот, жаштарды башка көз-карашка кантип келтирүүгө болот? Жогоруда айтылган коркунучтарга каршы чыгуу абдан кыйын, бул учурда мамлекеттик кийлигишүү жана эффективдүү жөнгө салуу керек. Алгач эле үй-бүлөнүн, мектептин, ЖОЖдордун социализациялоо агенттери катары жөндөмсүздүктү калыбына келтирүү керек, бирок бул нерсе өлкөдөгү экономикалык өсүү, жумушсуздуктун жана кедейликтин азайышы менен параллелдүү түрдө жүргүзүлүшү керек. Азыркы убакыттагы абалдан чыгуунун жолдорунан бири катары адекваттуу улуттук идеологияны түзүүнү сунуштаса болот, бул идеология жаштарга улуу тарыхка баш багып, учур чакка жана келечекке болгон жоопкерчиликти сезүүнү жана кыйынчылыктарды оптимизм менен жеңүүнү үйрөтөт. Мындай идеология катары патриоттук идеологияны сунуштаса болот, бирок бул үй-бүлө институтун кырылуудан, билим берүү системасын интеллектуалдык күчсүздүктөн, экономика жана саясатты - ач көздүктөн жана коррупциядан сактоо сыяктуу машакаттуу эффективдүү эмгекти талап кылат[3.].

С.А.Клишина белгилегендей, азыркы учурда биздин коомго жана мамлекетке ошол мамлекеттин элине жакын жана түшүнүктүү улуттук приоритет жана максат системасында иреттеп, өлкө үчүн маанилүү болгон башка идея жана баалуулуктарды магнит сыяктуу тартып туруучу негиздүү жана бекемдөөчү идея аба сыяктуу абдан керек. Жаштардын руханий коопсуздун кепилдөө ар кандай жүрүүдө, көбүнчө бул мамлекеттик, диний, жеке менчик структуралар аркылуу ишке ашуучу диаметралдык карама-каршы тенденциялар. Аларды, коом ишкерлеринин ою боюнча, руханий коопсуздук системасын жалпысынан түшүндүргөн жалпы схемага киргизүү керек. Бул катарга, шексиз түрдө чон таасир тийгизүүчү ММК, диний уюмдар, ушул менен бирге башкы функциясы жаш муундун руханий өнүгүүсү жана социалдык жаныланyу болуп эсептелген өздүк социалдаштыруу (тарбиялоо жана билим берүү) институттары кирет[4.]. Ал эми С.Н. Соколованын маалымат коопсуздугунун руханий факторлору, архитектоникасы, жөнгө салуу механизмдери жана приоритеттери туурасындагы пикири менен ынанууга болот. Алардын катарын бүгүнкү күндө популярдуу болуп жаткан диндик идеология түзөт, бирок, бүгүнкү кыргыз коомунда диндин илимий анализи жакшы деңгээлде колго алынбагандыктан, аны жайылтуу аракеттери субъективдүү пикирлерден көз каранды болуп, бүгүнкү кыргыз коомунда бир катар талаш-тартыш маселелер жаралууда. Ошондуктан, баарыбыз руханий жан дүйнөбүздү тазартуу, байытуу, жогорулатуу аракетин жасайлы. Анткени, жан дүйнөнүн байлыгына тең келген байлык жок.

Адабияттар:

1. Возьмитель А.А. Актуальные теоретико-методологические и практические проблемы духовной безопасности // Социальная политика и социология. Междисциплинарный научнопрактический журнал. 2008. № 2 (38). С. 20–33.
2. Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948-1954 годов. В 2-х т. Т.1 М.: МП «Рарог», 1992. — 348 с.
3. Сальпиева Э.Б. Роль менталитета кыргызов в воспитании молодежи // Философские науки 2010г. С.190.
4. Клишина С.А. Русская идея в состоянии невесомости // Московские новости. 2007. № 9. С.7.
5. Соколова С.Н. Духовные факторы информационной безопасности: механизмы регулирования и приоритеты. М.: 2014, с.187-189.

6. Букреев В.И. Человек агресивный. М.: 2007, с.336.
7. Адам укуктары, демократия, бийлик. Б.: 2015. 496-б.

УДК 802

ТЕМА СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В ТВОРЧЕСТВЕ А. С. ПУШКИНА

Толекова Мээрим, Шамшибекова Наргиза E-mail: meerimtolekovaaa@gmail.com
Ошский государственный университет

***Аннотация**: В данной статье сделана попытка обобщить вопрос о трансляциях семейных традиций, заложенных ярким представителем русской классической литературы А.С. Пушкиным в творчество кыргызских и узбекских поэтов.*

***Ключевые слова:** наследие, трансляция, поэзия, проза, творчество.*

А. С. ПУШКИНДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ТУРМУШ ТЕМАСЫ

Толекова Мээрим, Шамшибекова Наргиза E-mail: meerimtolekovaaa@gmail.com
Ош мамлекеттик университети

***Аннотация:** Бул макалада орус классикалык адабиятынын көрүнүктүү өкүлү А.С.Пушкин тарабынан негизделген үй-бүлөлүк салттарды кыргыз жана өзбек акындарынын чыгармачылыгында берилиш маселесин жалпылоого аракет жасалат.*

***Ачкыч сөздөр:** мурас, котормо, поэзия, проза, чыгармачылык.*

THE THEME OF FAMILY LIFE IN THE WORK OF A. S. PUSHKIN

Tolekova Meerim, Shamshibekova Nargiza
Osh State University E-mail: meerimtolekovaaa@gmail.com

***Abstract:** In given article is made attempt to generalize the question about translation of family traditions, mortgaged bright representative of the Russian classical literature A.S. Pushkin in creative activity Kyrgyz and Uzbek poets.*

***Key words:** heritage, translation, poetry, prose, creative activity.*

1. Введение

Тема «пушкиноведение» актуальна не только на родине поэта, но и во всех культурах мира. В канун 220-летия «солнца русской поэзии» Александра Сергеевича Пушкина возникает исследовательский интерес к трансляциям его поэтических традиций семьи в культуры стран зарубежья.

Цель исследования: Обобщить вопрос о трансляциях поэтического наследия о семейных ценностях А.С. Пушкина в культурах тюркоязычных народов, долгие годы бывших в составе страны из пятнадцати братских республик, разделенных политическим дискурсом с обретением суверенности.

2. Материалы и методы исследования

Существует масса работ, посвященных проблеме литературных связей, в частности относительно осмысления ценности семьи в пушкинском наследии в странах Центральной Азии. Труды К. Рысалиева [1], Л. А. Шеймана, Г.У. Соронкулова [2], К.Х. Джидеевой [3], К. Баялинова [4], С.А. Мухиной [5], И. Султана [6], М. Айбека [7] и мн.др. – яркие тому доказательства. Однако новых работ в этом направлении литературоведения практически не наблюдается. Попытаемся проследить на примере этих и других работ, в каком идейном направлении развивалось пушкиноведение в российском зарубежье. В проблеме литературных связей обычно изучается ориентированность на выявление их творческого

результата. Вспоминается идея А. С. Бушмина о сложном диалектическом характере творческих контактов [8, 14]. В пушкинистике разных стран наметились позитивные тенденции выявления не только воздействия Пушкина на развитие литератур Востока, но и исследования интереса русского поэта к жизни, быту народов Казахстана и Средней Азии. Очевидно, что можно выделить «основные вехи развития пушкинистики в республике: 1) Дореволюционный, когда в крае имя русского поэта, его творения пробивают себе первую «пушкинскую» тропу; 2) Период после 1917 года; 3) Пушкинистика юбилейного периода (1937); 4) Пушкинистика 40-50-х гг.; 5) Пушкинистика второй половины XX века» [9, 6]; 6) Пушкин и современность (конец XX – начало XXI веков). Вслед за известным краеведом Н. М. Мурадымовым, хотелось бы отметить первые три периода, после С. Л. Мухиной книга Л. А. Шеймана и Г. У. Соронкулова стала новой вехой «пушкинистики наших дней», где обосновывается понимание поэтом различения тяньшаньских кыргызов от «киргиз-кайсаков», т.е. казахов.

Особого внимания заслуживает тема семьи, поскольку сам поэт был отцом четвертых детей и прекрасным мужем для своей «Мадонны» - Натальи Гончаровой, названной им «чистейшей прелести чистейший образец». Ведь именно вступившись за ее честь, он и лишился жизни, сама смерть его явила пример того, когда супруги клянутся друг другу перед свадебным алтарем, что они «готовы отдать жизнь». Такая идея прослеживается и в повести «Капитанская дочка», и «Повестях Белкина», и «Маленьких трагедиях», и главном романе «Евгений Онегин», и многочисленных стихотворениях.

3. Результаты и обсуждения

Первые переводы из пушкинского наследия в Туркестане появились еще в 1875 году, когда на узбекском языке газета «Туркестан вилояти газети» опубликовала стихотворение «Поэт», отрывки из «Бахчисарайского фонтана», «Сказки о рыбаке и рыбке». Литературоведы М. Даврон [10], С.Н. Иванов [11], поэт Мирмухсин [12], И. Султан [9, 7] говорили о широкой популярности творений русского поэта в нашем крае. В свое время журналисты А. Диденко, Н. Манин обнародовали факты о первом праздновании юбилея Пушкина в Туркестане.

Пушкина с большими трудностями воспринимали не то, что простой народ, а даже обучавшиеся в школе дети. «В 20-е годы, - пишет Л.А. Шейман, - преподавание русского языка и русской литературы в киргизских школах не носило регулярного характера… Мы располагаем свидетельством о том, что уже тогда, по инициативе педагогов-энтузиастов, в нерусских школах республики начинается ознакомление учащихся с русской художественной литературой, в том числе с произведениями Пушкина» [2, с. 81].

Чингиз Айтматов не в пример Т. Сыдыкбекову, К. Баялинову, А. Осмонову, ступавшим к Пушкину каменистой тропой, рано постиг, что Пушкин является «гениальным поэтом», стал брать пример для подражания. «Пушкинская гениальность – в жизненности, вот почему именно он остался на века, и теперь с нами…», «Поэзия Пушкина – лучший пропагандист и глашатай русского языка. Кто полюбит Пушкина, - то не может не полюбить русский язык», «… мне кажется, что Пушкин всегда был и всегда будет», «Пушкин – пример свободного творчества, творческого гуманиста», «Пушкин остается для всех нас звездой восходящей», - писал Ч. Айтматов [10, с.223].

Заметной вехой в восприятии наследия Пушкина стал столетний юбилей великого русского поэта (1899), материалы которого нашли отражение в периодике края, газетах «Туркестанские ведомости», «Туркестан», «Асхабад», «Закаспийское обозрение» и др. в информации о подготовке к юбилею [11, 574]. В те годы в городе Оше жило 989 представителей русского населения, здесь побывали видные ученые и путешественники В. В. Бартольд, А. Ф. Миддендорф, Н. Л. Корженевский, А. Кун, Н. Пантусов, А. П. Федченко, Н. А. Северцев, И. Д. Хлудов, Л. Ф. Костенко, И. П. Ювачев, И. В. Мушкетов и

др., проживали состоятельные семьи Дм. Львова, Д. М. Филатова, М. Епифанова, Н. Н. Щукина, проживало около 164 дворян, купцов, духовенства [12, 67]. Классик узбекской литературы произнес крылатую фразу: «Нам суждено жить вместе с русскими», он перевел произведения поэта на родной язык [13, 109].

Известный кыргызский поэт Т. Уметалиев писал: «Впервые я услышал это имя – Пушкин в 1927 году. Был я тогда учащимся Ошского педагогического техникума. … После войны я перевел на родной язык много стихов поэта, написал стихотворения о нем, назвав его «Отец поэтов»…» [14, 109-110].

Выводы

Ученые Центральной Азии немало сделали для осмысления роли Пушкина в развитии родной культуры. Тема семьи является основной, наряду с темами свободы, природы, общества. Пушкинистика – это явление не только русской литературы в данном регионе, это праздник традиционных уз дружбы евразийских культур, без них немыслима современная реальность.

Литература:

1. Рысалиев К.Произведения А.С. Пушкина в киргизских переводах: автореф. дис. … канд. филол. наук / К. Рысалиев. – М., 1953. – 15 с.
2. Шейман Л.А. Пушкин и киргизы. - Фрунзе, 1963. – 141 с.; Шейман Л.А., Соронкулов Г.У. Кыргызы, казахи и другие народы Востока в художественном мире Пушкина. – Бишкек, 1996. – 217 с.
3.Джидеева К.Х. Художественный перевод как форма взаимосвязи и взаимообогащения национальных литератур. - Фрунзе: Кыргызстан, 1972, 115с.
4.Баялинов, К. Пушкин и киргизская советская литература / К. Баялинов //Иссык-Кульская правда. – 1949. – 5 июля.
5. Мухина С.А.Литература декабризма о нерусских народах. – М., 1972. – 187 с.
6. Султан И. Пушкин и узбекская литература // Кизил Узбекистон, 05.06.1949 г.
7. Айбек, М.Т. Литература, история, современность // Дружба народов. – 1966. - № 8. – С. 236-240.
8. Бушмин А.С. Преемственность в развитии литератур. – М., 1975. – 275 с.
9. Мурадымов Н.М. Пушкинские страницы в истории Оша. – Сб. «Актуальные проблемы изучения жизни и творчества А.С. Пушкина». - Ош, 2000. – 162 с.
10. Айтматов, Ч. В соавторстве с землею и водою… – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 406 с.
11. История Киргизской ССР. Том 1. – Фрунзе, 1968. – 673 с.
12. Кененсариев Т. Ош колониальный. // Все по Ош, Вып. 1. – Ош, 1998, 452 с.
13. Лунин Б. У истоков великой дружбы. – Ташкент, 1972. – 186 с.
14. Уметалиев Т. Останется звездой восходящей // Лит.Кирг., 1987, №1, с. 110.

УДК:81.33

ФОРМУЛА ОБРАЩЕНИЙ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А. П. ЧЕХОВА

Усенова Назира Туратбековна E-mail: nazira.usenova83@mail.ru
Ошский Государственный Университет

Аннотация: *Обращения являются важным, необходимым лингвокультурологическим аспектом речевой ситуации. Обращение используется на любом этапе обращения, на всем его протяжении, служит его необходимой частью. В литературных произведениях обращения могут дать больше информации о героях, о ситуации, чем какие-то подробные описания, дополнения, авторские ремарки, уточнения и т. д. А. П. Чехов, будучи мастером короткого рассказа, активно использует диалогическую форму и часто прибегает к обращениям. В данной статье на примере прозы А. П. Чехова показано, какие важные стилистические функции выполняют обращения в художественной литературе.*

Ключевые слова: *функция, обращения, проза,внимание, отношение, комизм.*

А. П.ЧЕХОВДУН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КАЙРЫЛУУ ФОРМУЛАСЫ

Усенова Назира Туратбековна E-mail: nazira.usenova83@mail.ru
Ош Мамлекеттик Университети

Аннотация: *А.С.Чеховдун көркөм чыгармаларындагы кайрылуу формуласы.Кайрылуу сүйлөө кебиндеги эң маанилүү, керектүү лингвокультуралык аспект болуп эсептелет. Кайрылуу мамиленин бардык этабында колдонулуп, башынан аягына чейин керектүү бөлүгү болуп кызмат кылат. Көркөм чыгармаларда кайрылуу формуласы, башка так сүрөттөөлөргө, толктоолорго, автордун эскертүүлөрүнө, ынандырууларга караганда каармандар, жагдайлар жөнүндө көбүрөөк маалымат бере алат. А.С.Чехов аңгеме жазуунун чебери болсо да, ал активдүү түрдө диалог жана кайрылуу формуласына тез- тез кайрылган. Бул макалада Чеховдун мисалдарында, кайрылуу канчалык маанилүү стилистикалык функцияны аткаруусу көрүнүп турат.*

Ачкыч сөздөр : *функция,кайрылуу,проза,көңүл,мамиле,көңүлдүүлүк.*

THE FUNCTION OF APPEALS IN CHEKHOV'S PROSES

Usenova Nazira Turatbekovna E-mail: nazira.usenova83@mail.ru
Osh State University

Abstract*: Appeals are an important, necessary linguacultural aspect of the speech situation. Appeals used at any stage of communication, in all of it, serves as its necessary revenge. In literary works, appeals can give more information about the characters and the situation than any detailed descriptions, additions, author's remarks, exploitations etc. A. P. Chekhov, as a master of the short story, actively uses dialogic form and often resorts to appeals. In this article, we will take the example of Chekhov's prose to show which important stylistic functions the appeals fulfill in the fiction.*

Key words: *function, appeals, prose, attention, attitude, comicality.*

1. Введение

Обращения являются важным лингво-культурологическим аспектом речевой ситуации. С помощью обращений, используемых в коммуникативном акте, можно узнать многое о его участниках: уровень их воспитания, образования, культуры, а также отношения говорящих между собой. «В литературных произведениях обращения могут дать больше информации о героях, о ситуации, чем какие-то подробные описания, дополнения, авторские ремарки, уточнения и т. д.» [1, с. 316].

Обращение наиболее частотная в общении и яркая единица установления контакта с собеседником, привлечения его внимания, при ориентации на его социальный статус и роль адресата а соответствии с собственными признаками говорящего, в обстановке официальности/ неофициальности, к незнакомому партнеру.

Оно обслуживает одну из важнейших сторон речевой деятельности, организацию и регуляцию коммуникативных отношений. Распределение и перераспределение собственно коммуникативных ролей в ходе общения, согласование представлений общающихся а ролевой структуре коммуникативного акта, создание оптимальной тональности общения. Обращения обладает такими характеристиками речевого стереотипа, как воспроизводимость в фиксированной форме, высокая честность функционирования в речи, направленность на чёткую организацию и максимальную успешность коммуникативного контакта. Обращение принадлежит широкой зоне речевого этикета, поскольку с помощью такой единицы поддерживается речевой контакт с собеседником, регулируются представления о ситуации общения в целом и о ролевых позициях партнеров, их социальных и личных взаимоотношениях.

Поэтому обращения вызывают большой научный интерес, несмотря на многочисленность работ, исследующих функционирование данной единицы в живой разговорной речи и ее художественном представлении.

А. П. Чехов, будучи мастером короткого рассказа, активно использует диалогическую форму и часто прибегает к обращениям – важнейшему средству «установления контакта с собеседником, привлечения его внимания при ориентации на социальный статус и роль адресата в соответствии с собственными признаками говорящего» [2,с.262]. На примере прозы А. П. Чехова продемонстрируем, какие важные стилистические функции выполняют обращения в художественной литературе. Обращения могут выполнять следующие функции: привлечение внимания собеседника,выражение отношения говорящего к собеседнику, передача отношений между собеседниками, передача комического характера героев.

2. Методы исследования

1. Привлечение внимания собеседника

Обращения употребляются в разговорной речи для того, чтобы привлечь внимание собеседника. В литературных произведениях обращения также выполняют эту функцию. Наиболее типичной формой обращения является имя существительное в именительном падеже,выполняющее назывную функцию, например: «Дед,а что ты станешь делать с кладом, когда найдешь его?» («Счастье»). Но обращение может быть выражено прилагательными, местоимениями, причастиями, и значительно реже числительными, наречиями и другими частями речи. При ироническом обращении может субстантивироваться слово и словосочетание в самых различных формах. В рассказах А. П. Чехова чаще всего встречаются обращения, выраженные существительными и прилагательными.

Чтобы привлечь внимание собеседника, в произведениях А. П. Чехова не только используются «традиционные» формы обращений (дорогой мой, брат, братец, милый, матушка, батюшка, голубчик и т.п.), но и развернутые и эмоциональные формы, которые помогают избежать шаблонных обрамлений. Например, в чеховской «почтовой прозе» приветствия в письмах к брату Александру сразу настраивают адресата на дружески шутливый тон: «Бесшабашный шантажист, разбойник пера и мошенник печати!!» (Ал. П. Чехову 28 авг. 1888 г.) [3, с. 317]. Больше всего Антон Павлович любил называть свою жену собакой: «Собака моя сердитая,мой песик лютый», “mein lieber Hund” (по-немецки: «моя любимая собака») и др. Это обращение имело в виду не суровый нрав Ольги Книппер, а ее верность и преданность писателю.Чтобы достигнуть цели и привлечь внимание собеседника, эти обращения отличаются интаноционными оттенками произношения. Оттенки произношения обращений часто связаны с их местом в предложениях. «Обращение может стоять вне предложения или входить в его состав, располагаясь в любом месте: в начале предложения, в его середине или в конце, и от этого звательная интонация усиливается или становится, наоборот, более слабой» [4,с.171]. У обращения, стоящего в начале предложения, она несколько ослаблена: «Старая холера, слышишь? Ведь шею накостыляю!..» («Тоска»). Обращение, стоящее внутри предложения, может иметь интонацию вводности из-за убыстренного темпа произношения и понижения голоса: «Очевидно, вы, сударыня, не туда попали». («Беззащитное существо»). Обращение, находящееся в конце предложения, обычно слабо выделено интонационно, если оно не имеет сцециальных смысловых или экспрессивных функций, например: «С воскресным днем вас, Сергей Кузьмич...» («Хирургия»).

3. Результаты и обсуждения

Не редки случаи, когда обращение стоит и вне предложения, и звательная интонация в таком случае выражена наиболее ярко. Обращение произносится с

усиленным ударением для того, чтобы позвать адресата или привлечь его внимание, например: «Папа! – кричали из детской. – Тройкин! Уздечкин!» («Лошадиная фамилия»); «Анюта! Аня! Аня, на одно слово!» («Анна на шее»). Еще один способ усилить звательную интонацию – создать имитацию эха путем удлинения гласного окончания: «Сашенька-а! – окликает она» («Душечка»). Но удлиняться могут не только гласные буквы. В следующих двух примерах удлинена согласная «р». В данных случаях это усиливает звательную интонацию, но в других примерах это могла бы быть просто манера речи героя: «А в коридоре кто-то кричал во все горло: – Грригорий, самовар!» («Анюта»); «...он по привычке, с которой уже совладать не может, вытягивает руки по швам и кричит хриплым, сердитым голосом: Наррод, расходись! Не толпись! По домам!» («Унтер Пришибеев»).2. Выражение отношения говорящего к собеседнику. Кроме основной задачи – привлечь внимание собеседника, обращения могут выполнять еще и оценочную функцию, когда называемое лицо характеризуется с той или иной стороны. Представляется очень важным следующее указание И. Н. Кручининой: «В художественноизобразительной речи обращение, как правило, выражает не просто призыв к адресату, но и отношение к нему говорящего» [5, с. 341]. Такие обращения содержат оценку, несут как смыслую, так и экспрессивно-эмоциональную информацию, сочетая социальный и личностный моменты. Эти обращения выражают отношения говорящего к собеседнику.

В рассказах А. П. Чехова встречаются обращения с положительной оценочной функцией, например: «Милый, который теперь час будет? – спрашивает он» («Тоска») или «Оно самое и есть! Родненький!» («Забыл»). Таких обращений больше появляется в рассказе «Душечка». В этом рассказе прозвище «душечка» главная героиня получила за открытость и теплоту своей души. Она очень ласково и нежно обращалась ко всем людям: к своему мужу («Голубчик мой! – зарыдала Оленька. –Ванечка, мой миленький, голубчик мой!»), к соседскому мальчику («Голубчик мой,7красавчик... Деточка моя...»), к знакомому мужчине («Господи, батюшка, да возьмите у меня дом!») и так далее. Оленька была очень душевным человеком, поэтому люди тоже обращались к ней соответствующе: «Здравствуйте, душечка Ольга Семеновна! Как поживаете душечка?»; «Оленька, что с тобой, милая? Перекрестись!»;

«Тетенька, это ваша кошка? – спросил он у Оленьки». Главная героиня рассказа всегда без остатка отдавала свою душу другим людям, посвящала им всю себя, и окружающие любили ее за это. И обращения в произведении хорошо передают нам эту атмосферу.

Но в рассказах А. П. Чехова несравнимо больше обращений с отрицательной оценочной функцией: болван, кочерыжка, леший, дьявол, окаянный, дура, старый пес, кривой, убогая, Змей Горыныч и многие другие. Эти собственно оценочные обращения с негативной оценкой передают недовольство, возмущение, пренебрежение, брань к адресату. «Причина многообразия таких обращений состоит в юмористической направленности чеховских рассказов, особенно ранних, когда писатель скрывался в журналах под псевдонимами» [4, с. 172].

Рассмотрим оценочную функцию обращений в рассказах А. П. Чехова «Тоска» и «Канитель». В «Тоске» люди часто глупым прозвищем обращаются к герою. Эти обращения усиливают атмосферу одиночества главного героя Ионы, который совсем недавно похоронил своего сына и ищет поддержки и понимания людей. Конечно, его горе трудно понять людям, у которых никогда не болело сердце и не немела душа. С какой доверчивой беззащитностью открывает старик Иона свою душу всем тем, кому в тот день нужен был извозчик. С какой детской открытостью пытается он увидеть в глазах ездоков огонек поддержки и сострадания. Но все его существо наталкивается на стену черствости,

равнодушия и непонимания. Им никакого дела не было до чужой беды: «Куда прешь, леший! Куда черти несут?»; «Сворачивай, дьявол! –раздается в потемках.
– Повылазило, что ли, старый пес?»; «Старая холера, слышишь? Ведь шею накостыляю!.. Ты слышишь, Змей Горыныч?» Так же глубо к несчастному, одинокому человеку обращается и дьячок в рассказе «Канитель». «Дальше кого? – спрашивает дьячок, лениво почесываясь за ухом. – Скорей, убогая, думай, а то мне некогда»; «Тьфу! Ты, кочерыжка, меня запутала! Не померла еще, так и говори, что не померла!» Такие глупые обращения вызывают у читателя жалость к их адресатам – одинокому извозчику Ионе и к дряхлой, беспомощной старушке. «Они передают атмосферу их полного одиночества, того, что герои никому не нужны и никому нет до них никакого дела» [4, с. 175].
В основном эмоционально-экспрессивный эффект создается за счет слов-обращений, содержащих оценочные или экспрессивные семы, чем достигается отрицательная характеристика собеседника. Однако этот эффект может достигаться ироническим употреблением слов, словосочетаний. Рассмотрим обращения в рассказах «Спать хочется » и «Елка».«Спать хочется» – рассказ о несчастной девочке-подмастерье, находящейся в услужении у сапожника.

Ей действительно хочется спать. Изо дня в день, с утра до вечера ее гоняют, заставляют постоянно работать, у нее нет ни минуты покоя, а когда приходит ночь, ее лишают последнего утешения сна,заставляя качать хозяйского ребенка, который плачет ночи напролет. В рассказе обращение композиционно построено так, будто его за один раз произносит один человек. Но очевидно, что «приказы следовали не сразу один за другими и не обязательно от одного и того же человека. Просто в течение дня их было так много, что девочке уже все равно, кто ее зовет и что хочет получить от нее» [4, с. 173]. «Варька, затопи печку! – раздается за дверью голос хозяина»; «Варька, поставь самовар! – кричит хозяйка»; «Варька, помой снаружи лестницу»; «Варька, сбегай купи три бутылки пива!»; «Варька, сбегай за водкой! Варька, где штопор? Варька, почисть селедку!»; «Варька, покачай ребенка! – раздается последний приказ» – вот одно из основных обращений к девочке. «Одно и то же пренебрежительное обращение занимает во всех предложениях одинаковую позицию (начало предложения), что подчеркивает императивность приказов хозяев и передает ощущение загнанности главной героини» [4, с. 173]. Очень интересен повтор обращения «Варька, сбегай за водкой! Варька, где штопор? Варька, почисть селедку!» Варя изо всех сил старалась делать все исправно, но от изнеможения она иногда забывалась, случайно засыпала, и тогда хозяева обращались к ней очень грубо и жестоко: «Подай сюда ребенка! Слышишь, подлая?» Нереалистический по событиям, но на самом деле жизненный рассказ «Елка» о том, как Судьба снимает со своей елки подарки и раздает их взрослым людям, стоящим вокруг нее.«От низу до верху висят карьеры, счастливые случаи, подходящие партии, выигрыши, кукиши с маслом, щелчки по носу и проч.». И взрослые люди (доктора, поэты, букинисты, содержатели музеев), словно малые дети, выхватывают друг у друга «дары судьбы». В этом рассказе очень много обращений, которые обычно адресуются детям, близким или родственникам, а в данном случае они используются в разговоре со взрослыми: «Дети, кто из вас желает богатую купчиху? – спрашивает она...»; «Не толпитесь, дети, и не волнуйтесь... Все будете удовлетворены...»; «Десять тысяч жалования... Кто хочет? Ты, Коля? Бери, милый!»; «Бери, милый доктор! Не за то...» При помощи таких обращений писатель выражает насмешку над взрослыми. Их роль здесь также не только стилистическая, но и текстообразующая, ведь именно они заключают в себе иронию, которая является стилистической доминантой данного рассказа.
3. Передача отношений между собеседниками.

Подавляющее большинство обращений в рассказах А. П. Чехова адресованы реальным лицам, так как диалог «пронизывает человеческую жизнь, в нем и с его помощью индивидуум реализует важные социальные контакты с другими личностями» [6, с. 71]. Таким образом обращения показывают особенности взаимоотношений между собеседниками. Адресат может быть в различной степени (от близко до малознакомого) известен адресанту. Поэтому при обращении к собеседникам, которые в разной степени известны говорящим, употребляются разные формы обращений. Обращения могут варьировать «от личного полного или сок-ращенного имени лица с распространителями или без них, имени-отчества до фамилии, имени-фамилии (единичный случай) и передают общекультурные и ситуативные особенности общения чеховского времени» [7, с. 334].
Сокращенная форма имени лица часто используется при обращении:
1) к хорошо знакомым людям: «Здорово, Федя! – обратился к нему Почечуев. – Я слышал, дружок, что ты того... лечишься от запоя» («Средство от запоя»);
2) родственников друг к другу: «За ним идет сестра, тоже с книгами. – Да ты же, Михайлик, этого не читал! – спорит она громко» («Человек в футляре»);
3) родителей к детям: «Не бойся, Нафаня!
Подойти к нему поближе...» («Толстый и Тонкий»);
4) к малознакомому адресату: «Что, Клим, у вас здесь? Не опасно? Не шалят?» («Пересолил»). При обращении к хорошо знакомым и близким людям часто используются формы с уменьшительно-ласкательными суффиксами. Такие обращения характерны для русской антропонимики. Они имеют, как правило, положительные коннотации и используются говорящими в интимно-дружеских либо семейных отношениях (Легче, Феденька! «Средство от запоя»).

Иногда формы обращений к родным, близким людям включают термины родства, и они способны выразить различные чувства говорящего от нейтральности («Папа, а почему зимой не бывает грома?» («Дама с собачкой»)) до просьбы, мольбы («Не надо, папочка...» («Анна на шее»)) и т. д. К родным, близким людям также обращаются, используя так называемые словаотношения: «Ты ли это, голубчик мой! Сколько лет!» («Толстый и тонкий»); «Гм! Ты, родименький, его на обе записочки запиши, а там видно будет» («Канитель»). Нередки в подобных ситуациях ряды распространенных обращений, адресованных обычно близким людям в обстановке неофициального общения: дорогая, милая моя, прекрасная («Невеста»); мой милый, дорогой мой («Дама с собачкой») и передающих нюансы чувств и насторений говорящего, усиливающие экспрессивность.

Полное имя собственное лица как обращение редко встречается в прозе А. П. Чехова и «в силу своих грамматико-стилистических особенностей передает в какой-то степени официальную тональность общения» [7, с. 335]. Он может подчеркивать в конкретных ситуациях серьезность разговора («Но поймите, Анна, поймите, –проговорил он вполголоса, торопясь» («Дама с собачкой»)), длительность прошедших лет («Порфирий! – воскликнул толстый, увидев тонкого.
Ты ли это?» («Толстый и тонкий»)), дистанцию социальных положений («Эй, Прохор! Поди-ка, милый, сюда!» («Хамелеон»)). Среди обращений к
знакомым достаточно частоты (после сокращенных имен лиц) обращения по имени-отчеству.

Это уважительная официальная форма именования лица, имеющая национально-специфический характер: «Не прикажете ли вас домой проводить, Егор Нилыч?» («Маска»). Иногда отчество
в обращениях имеет стяженную форму: «Простите, Николай Сергеич, но я не могу далее оставаться в вашем доме» («Переполох»), что передает особенности непринужденной

устной речи, а в общении родственников или членов семьи указывает на нетипичные для родственников
отношения (разногласия, ироничность, сердечность и т. п.).

Обращения-антропонимы по фамилии в сочетании с нормативным господин или без него в рассказах «Хамелеон» (Елдырин, Хрюкин), «Унтер Пришибеев» (Пришибеев), «Маска» (господин Белекукин), «Дамы» (господин Временский) передают официальность общения и малую степень знакомства говорящих или вовсе ее отсутствие.

Следует заметить, что общепринятые в речевом этикете чеховского времени обращения господин, господа в рассказах коммуникативно многоплановы и соответствуют норме общения: «Господа, что же это такое? – пробормотал Жестяков, обомлев. – Это странно. Это даже сверхъестественно...» («Маска») или актуализируют важную для говорящего деталь: «Ну о чем там написано? Господин в очках! Про какие факты вы читаете? Ха-ха!» («Маска»). Их синоним милостивый государь (стяженная форма милостисдарь) более экспрессивен: «Вы не знаете, с кем имеете дело, милостивый государь!» («Маска»).

«Вышестоящим лицам адресованы обраще-
ния по титулу или чину, являющиеся неотъемлемым компонентом официального речевого этикета» [7, с. 336]: «Никак беспорядок, ваше благородие!.. – говорит городовой» («Хамелеон»). Стяженные формы ваше-ство, вашескородие, ваше высокородие передают устную речь социально неравноправных людей: «Все смеялись, ваше высокородие. Под присягой могу показать» («Унтер Пришибеев»). При обращений к незнакомому лицу со стороны выше значимого используются обращения по должности или по роду занятий: «Урядник! Ведь ты это сказывал? – обращается унтер к уряднику Жилину» («Унтер Пришибеев»). Подобная форма обращений возможна и в неофициальной обстановке: «Извозчик, к Полицейскому мосту! – кричит дребезжащим голосом горбач» («Тоска»).

Помимо рассмотренных адресующих обращений [8, с. 36], в рассказах А. П. Чехова «отмечены обращения-регулятивы, которые ничего не сообщают об адресате, а служат для привлечения внимания, передачи определенного отношения, создания определенной тональности общения» [7, с. 337]: «Нет, братцы, поживу с вами еще немного и уеду к себе на хутор и буду там раков ловить и хохлят учить» («Человек в футляре»). Говорящий в данном случае распространяет на коммуникативную ситуацию модель семьи и приписывает своим отношениям с адресатом родственный характер.

4. Передача комизма характера героев

Наконец, в прозе А. П. Чехова обращения имеют еще одну важную стилистическую функцию передают комизм характера героев, у которых, в зависимости от обстоятельств, вдруг резко меняется характер. Таковы, например, Очумелов в «Хамелеоне» и Порфирий (Тонкий) в рассказе «Толстый и тонкий». Они начинают раболепствовать и пресмыкаться при мысли о том, что имеют дело с людьми более высокими по рангу, чем они сами.Можно условно разделить рассказ «Толстый и тонкий» на две части: 1) первые минуты встречи; 2) когда друзья узнают, кто кем служит. В этом рассказе обращения играют большую роль в определении настроения героев и отношений между ними. В первой части тонкий и толстый обращаются друг к другу, используя приветливые, нежные и искренние обращения: Порфирий; голубчик мой; Миша; милый мой; друг. Эти обращения указывают на первую искреннюю радость узнавания героев, на их веселое и беззаботное прошлое, на то, что их связывали дружеские отношения. Они счастливы, что вновь встретились, что могут вспомнить юность со своими проказами, проделками. Нет ничего лучше для человека, чем воспоминания о самых лучших, прекрасных моментах своей жизни. Для того чтобы подчеркнуть это, А. П. Чехов вкладывает в уста героев обращения с разговорными оттенками, которые сменяются во второй части на официально-деловое обращение.Кульминацией произведения является

момент, когда тонкий узнает, что толстый имеет чин тайного советника. Во второй части резко меняется поведение тонкого и его семьи. Тонкий начинает подобострастничать перед толстым: обращение на «ты» сменяется «вашим превосходительством». Это обращение выражает преклонение, чувство незначительности и ничтожества тонкого перед толстым, его «уважение», фальшивую радость за успехи друга.Такое резкое изменение эмоциональной окраски обращений может служить явным доказательством льстивого характера персонажа («тонкого»), его, возможно, корыстных чувствах. Теперь «толстый» для него превратился из приятеля по гимназии в важную особу, с которой нужно держаться почтительно, с уважением, так как он, наверное, сможет помочь ему продвинутсься по служебной лестнице,завести нужные знакомства и в результате сделать его жизнь лучше. Таким образом, обращения в рассказе А. П. Чехова являются крайне необходимым элементом для достижения нужного сатирического и одновременно философского эффекта повествования. Они помогают читателю выявить суть проблемы этого рассказа. Автор с присущим ему тонким юмором высмеивает людей, пресмыкающихся перед должностью. Главный объект осмеяния – маленький чиновник, раболепствующий, когда никто его к этому не вынуждает. Чехов правдиво и беспощадно рисует картину мира «тонких», мира рабской психологии. Трагизм заключается в потере такими людьми своего «я», утрате чувства личности. Речь Очумелова в «Хамелеоне» косноязычна и груба, он обращается на «ты» ко всем, кто находится ниже его на ступеньках общественной и служебной лестницы, в этом проявляется вся суть мелкого чиновника, получившего маленькую власть. Но он раболепно, с уважением обращается к человеку с более высоким общественным положением. При известии о том, что к генералу Жигалову приехал погостить брат, все лицо Очумелова «заливается улыбкой умиления» и он спрашивает: «Да разве братец ихний приехали? Владимир Иваныч?» Здесь проявляется преклонение Очумелова перед сильными мира сего. Поэтому обращения Очумелова к разным людям ярко характеризуют его хамелеонство. Свысока относясь к своим подчиненным, герой готов сам пресмыкаться перед людьми, обладающими властью, деньгами. Так обращения усиливают комический эффект рассказа.

Выводы

Таким образом, как это показано на материале прозы А. П. Чехова, обращения в художественном тексте, как и в обычной речи, имеют разные стилистические функции: они выражают призыв к адресату, служат для характеристики собеседников, показывают особенности взаимоотношений между людьми, передают отношение говорящего к тому лицу, с которым он общается.

Литература:

1. Кукушкина, А. Н. Роль обращений в рассказе А. П. Чехова «Толстый и тонкий» [Текст] / А. Н. Кукушкина // Пробл. и перспективы воспитания языковой культуры и формирования языковой личности молодого журна-
2. листа и филолога евразийского пространства. – М., 2006. – С. 316–318.
3. Формановская, Н. И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения [Текст] / Н. И. Формановская. – М., 1998.
4. Чехов, А. П. Полн. собр. соч. и писем: в 30 т. [Текст] / А. П. Чехов. – Т. 2. – М., 2008.
5. Александрюк, М. Стилистические функции обращений (на примере рассказов А. П. Чехова) [Текст] / М. Александрюк // Тр. каф.
6. стилистики рус. яз. – Вып. 2. – М., 2008. – С. 170–177.
7. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М., 1990.
8. Рыжова, Л. П. Обращение как компонент
9. коммуникативного акта [Текст] / Л. П. Рыжова. – М., 1982Kukushkina A. N. Rol obrashcheniy v rasskaze
10. P. Chekhova «Tolstyy i tonkiy» (The role of appeals in A. P. Chekhov’s story “Fat and Thin”). Probl. i perspektivy vospitaniya yazykovoy kultury i formirovaniya yazykovoy lichnosti molodogo

zhurnalista i filologa evraziyskogo prostranstva (Problems and perspectives of language cultivation and formation of linguistic identity by young journalists and philologists of Eurasian space). Moscow, 2006, pp. 316–318.
11. Formanovskaya N. I. Kommunikativno-pragmaticheskie aspekty edinits obshcheniya (Communicative and pragmatic aspects of communication units). Moscow, 1998.
12. Chekhov A. P. Poln. sobr. soch. i pisem: v 30 t. (Complete works and letters: in 30 vol.) Vol. 2. Moscow, 2008.
13. Aleksandryuk M. Stilisticheskie funktsii obrashcheniy (na primere rasskazov A. P. Chekhova) [Stylictic functions of appeals (by the example of Chekhov's short stories)]. Tr. kaf. stilistiki rus. yaz. (Proceedings of the Department of Stylistics of the Russian language). Moscow, 2008, no. 2, pp. 170–177.
14. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar (Linguistic encyclopedia) Moscow, 1990.
15. Ryzhova L. P. Obrashchenie kak komponent kommunikativnogo akta (Appeal as a component of communicative act). Moscow, 1982.

УДК.82.0

ОБЩНОСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ ТВОРЧЕСТВА А.П.ЧЕХОВА И ЛУ СИНЯ

Фэн Кай, Ошский государственный университет

Аннотация: *В статье рассмотрены некоторые общие проблемы творчества двух великих писателей-реалистов А.Чехова и Лу Синя.*

Ключевые слова*: писатель, реалист, стереотип, «маленькие» люди, менталитет.*

А.П. ЧЕХОВ ЖАНА ЛУ СИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН ЖАЛПЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Фэн Кай, Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада эки улуу реалист жазуучу А. Чехов менен Лу Синдин чыгармаларындагы кээ бир жалпы көйгөйлөр талкууланат.*

Ачкыч сөздөр: *жазуучу, реалист, стереотип, «кичинекей» адамдар, менталитет.*

COMMON PROBLEMS OF CREATIVITY A.P. CHEKHOV AND LU SIN

Fen Khai, Osh State University

Abstarct: *The article discusses some common problems of the work of two great realist writers A. Chekhov and Lu Sin.*

Key words: *writer, realist, stereotype, "little" people, mentality.*

1. Введение

Русский писатель Антон Павлович Чехов и китайский писатель Лу Синь (псевдоним писателя Чжоу Шужэня) оставили заметный след в мировой литературе. Поражает некоторая схожесть судеб двух великих людей: оба были мастерами коротких рассказов, по образованию являлись врачами, оба страдали от чахотки, рано ушли из жизни. Китайский писатель считал Чехова одним из лучших мастеров пера и пытался донести творчество русского писателя до китайских масс: переводил его рассказы, выпускал сборники переводов известных писателей мира, куда непременно включал работы русских авторов.

В данной статье мы попытались проследить перекликающиеся мотивы известных рассказов двух мастеров слова.

2. Материалы и методы исследования

Необходимые для статьи информация и данные собраны путем анализа популярных рассказов А.П.Чехова и Лу Синя. Описание осуществлялось на основе классификации, упорядочения, сопоставления и сравнения собранного материала. Основная часть работы строится на принципах системного метода, стилистического и компонентного анализов.

3. Результаты и обсуждения

Антон Павлович начинал как писатель-юморист. Печатал короткие сатирические рассказы из повседневной жизни с неожиданной или смешной концовкой. Кажется, целью писателя было только веселить публику. Однако эта сознательная установка на «безыдейность» не только не помешала ему создать такие шедевры юмористической прозы, как «Жалобная книга» (1884), «Хирургия» (1884), «Налим» (1885), «Лошадиная фамилия» (1885) или «Драма» (1887), не имеющие в себе никакой обличительной тенденции, но и стала одной из основ его будущего писательского кредо — изображать жизнь вне общепринятых стереотипов ее оценки, не втискивая в себя в рамки обывателя.

В рассказах «Смерть чиновника» (1883) и «Толстый и тонкий» (1883), признанных классическими образцами чеховской юмористики, мы можем увидеть неожиданную трактовку образа маленького человека. Обычно маленький человек является жертвой представителей высшего сословия, которые представляют собой жестоких и жадных личностей, преследующих невинную жертву.

У Чехова эта идейная конструкция оказывается перевернутой с ног на голову. «Представители силы и власти» в этих произведениях не имеют ничего общего с общепринятыми представлениями о них. И генерал из «Смерти чиновника», и Толстый из «Толстого и тонкого» - обычные доброжелательные люди, которые вполне способны на дружеские чувства и понимание.

Духовное же рабство маленьких людей объясняется не тем, что это уродливая, но закономерная реакция на социальное давление извне, а странными и не зависящими ни от какого внешнего давления законами человеческой психики, все время подгоняющей меняющийся мир под готовую систему мыслительных координат.

Эту же мысль можно проследить у Лу Синя в его рассказе «Родина». Автор приезжает на родину, чтобы продать свой дом и увезти родных в город. Все вокруг изменилось, и он не узнает родных мест и людей. И вот его тетя сообщает ему, что скоро придет Жун-Ту, друг детства героя. Автор очень рад этому, он горит нетерпением увидеть друга, но тот ведет себя при встрече очень сдержанно. Он подчеркивает, что они из разных социальных кругов, поэтому прежних отношений больше нет. Жунь-Ту не унижает себя, но он так побит жизнью, что социальное неравенство воспринимается им как единственно правильное. Герой рассказа сожалеет, что прежних отношений не вернуть, но надеется, что их детям повезет больше, и они смогут быть друзьями на всю жизнь.

Маленький человек, по мнению автора, сам придумывает себе несуществующие проблемы, которые не может разрешить. Ему кажется, что весь мир против него, и он не может противостоять ему. Рабский менталитет разрушает личность таких людей, придуманные проблемы лишают желания жить. Здесь дело не в общественном строе, а в психологических проблемах маленьких людей, зачастую выдуманных ими самими.

Непросвещенность и некультурность, проявляющиеся либо в рабском самоуничижении или же авторитарном насилии над слабым, или в самодовольной псевдопросвещенности и хамстве становятся непосредственными объектами комического разоблачения в рассказах «Письмо к ученому соседу» (1880; первое из известных опубликованных чеховских произведений), «За яблочки» (1880), «Дочь Альбиона» (1883), «Хамелеон» (1884), «На чужбине» (1885)и др.

Как бы сильно ни отличались друг от друга юмористические персонажи Чехова — социальным положением, профессией, уровнем образованности, возрастом или типом темперамента, — их всех объединяет одно общее качество: они пытаются найти себя в непонятном мире, используя для этого привычные ходы мысли и способы эмоционального реагирования, но опора на них в подавляющем большинстве случаев не приносит ожидаемого результата, мир оказывается сложнее узкой схемы.

Многочисленные чеховские истории о том, как сложная действительная жизнь опровергает стереотипные представления о ней, бытующие в сознании героев, далеко не всегда имеют только комическое звучание. За комедией нравов, изображаемой Чеховым, за его, как многим казалось, легковесной и поверхностной шуткой то и дело открывается трагедия — трагедия человеческого существования. Интересно отметить настойчивость, с которой молодой Чехов, в том числе и в самых смешных своих рассказах, обращается к теме смерти. В смерти, как ее изображает Чехов, нет ничего героического и возвышенного, она действует так же непредсказуемо, как удары Судьбы, и настигает человека, когда он меньше всего ее ждет, — в его повседневном быту, во время обычных, ничем не примечательных, занятий. У чеховской смерти бытовой облик, но от этого она становится не менее, а более страшной.

Если сравнить облик смерти у Чехова и китайского писателя Лу Синя, то последний хотел сделать видимым для всех то, что удалось разглядеть одному ему в людском муравейнике, где обычному взгляду жизнь кажется безличной. Смерть же всегда потрясает своей трагедией, напоминающей нам о неминуемом. И, значит, на примере смерти легче утверждается вера в неповторимость человеческой индивидуальности. В произведениях Лу Синя нет благополучных жизней. Смерти в них насильственны даже тогда, когда герой умирает в постели: они подготовлены несчастливой жизнью. Для Лу Синя нет незаметных жизней и, тем более, нет незначительных смертей. Всем творчеством своим он отвергает мудрость древнего Сыма Цяня, делившего смерть на весомую и ничтожную: «Как знают все, одну лишь смерть имеет каждый человек, но смерть бывает тяжелей, чем великан-гора Тайшань; она бывает и легка, ну, как гусиное перо» [3, с.6]. Нелепый конец свихнувшегося учителя Чэнь Ши-чэна из рассказа «Блеск» или сознательная гибель мальчика-мстителя из легенды «Меч» — любая смерть жертвы общественного неустройства или деспотии для Лу Синя всегда тяжелее великана-горы Тайшань. Каждая смерть у Лу Синя — убийство, совершенное обществом бессердечным, лишенным жалости и нравственности.

В рассказе Чехова «Смерть чиновника» оказывается, что чиновник Червяков умирает по глупой и нелепой причине — только потому, что однажды он неудачно чихнул в театре. То же происходит и в «Драме»: причина смерти литераторши Мурашкиной — всего лишь ее огромное желание прочитать свою пьесу редактору. То же — в рассказе с характерным названием «О бренности»: надворный советник Подтыкин, мысленно уже предвкушая роскошный обед, садится за стол, и тут с ним случается апоплексический удар.

Нелепые смерти вызывают не смех, а жалость и злость на человеческую глупость и приверженность предрассудкам.

В рассказе Лу Синя «Блеск» учитель Ши-Чэн в который раз провалился на экзамене, и в голове у него помутилось. В стремлении найти несуществующее сокровище он тонет в озере. Глупая смерть. Но страшнее всего то, что люди даже не обратили внимания на уход из жизни учителя, никто не пошел на опознание и не участвовал в похоронах. Смерть среди людского равнодушия – страшнее любой другой смерти.

Как и Лу Синь, А.П.Чехов был непримиримым врагом пошлости и мещанства, ненавидел и презирал обывателей, которые живут в своем тесном мирке, отгородившись

от всего на свете. Поэтому главной темой его рассказов стала тема смысла жизни. В конце 90-х годов Чехов создает так называемую "маленькую трилогию", объединившую три рассказа: "Человек в футляре", "Крыжовник", "О любви". Эти рассказы связаны между собой только общей темой, темой неприятия футляра, каким бы он ни был. В первом рассказе Чехов показывает нам в сатирической форме человека в футляре, учителя греческого языка Беликова. Это фигура зловещая, она наводит страх на окружающих, и только смерть примиряет его с действительностью. За фигурой Беликова мы видим беликовщину - типичное явление общественной жизни России 80-90-х годов XIX века. Имя Беликова стало нарицательным, как имена Хлестакова, Чичикова, Манилова, Иудушки Головлева.

Выводы

Проблема «маленького» человека была актуальна и среди китайской интеллигенции. Очень показателен в этом отношении рассказ Лу Синя «Подлинная история А-кью», в которой повествуется об обычном крестьянине, человеке недалеком и необразованном. Главный герой повести - некий А-кью, представитель сельских беднейших слоёв, без образования и постоянной работы. Он ненавидит и боится тех, кто сильнее его или находится выше социально, но жесток и насмешлив с теми, кто слабее или беднее. Часто он попадает в унизительную, оскорбительную, комичную ситуацию, но переворачивает её таким образом, что, по его мнению, всегда выходит победителем. В итоге, даже находясь перед лицом смертельной опасности, А-кью, в силу своей глупости и заносчивости, погибает, так и не поняв, насколько смешным и нелепым он на самом деле был [3, с 5].

Образ А-кью является скорее собирательным, нежели списанным с конкретного человека. В то же время, намеренно лишив А-кью имени, автор пытался подчеркнуть его самый низкий статус в обществе. В лице А-кью автор изображает весь народ Китая, с его раболепством, необразованностью, слепым доверием к власти и нежеланием хоть немного улучшить свою жизнь. В пользу собирательности образа А-кью говорит ещё один факт: автор не имеет представления о том, откуда его герой, об этом он также пишет во введении, стремясь таким образом донести, что подобный А-кью человек мог повстречаться в любом уголке тогдашнего Китая. Как в русском языке есть термин «беликовщина», так и в китайском существует слово «акьюизм».

Таким образом, у обоих писателей главной темой творчества являлись простые, «маленькие» люди с их проблемами, недостатками и достоинствами. Целью и Чехова, и Лу Синя было помочь простым людям осознать собственные силу и достоинство, поднять уровень жизни и культуры народа, привлечь внимание общественности к проблемам простонародья.

Литература:

1. Избранная проза А. П. Чехова. Т. 4, 5, 23. Москва,1954.
2. Федоренко, Н. Проблемы исследования китайской литературы / Н. Федоренко. – М. : Художественная литература, 1974. – 362 с.
3. Лу Синь. Подлинная история А-кью / пер. с кит., сост., вступ. статья А. А. Родионова. – СПб. : Гиперион, 2016. – 272 с.

УДК.82.0

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.П.ЧЕХОВА И ЛУ СИНЯ

Фен Кай, Ошский государственный университет

Аннотация: *Статья посвящена анализу творчества Чехова и китайского писателя Лу Синя. Многие темы их произведений перекликаются друг с другом, освещая самые больные проблемы своего времени.*

Ключевые слова: *духовный мир, сюжет, реалист, обыватель, маленький человек.*

А.П. ЧЕХОВ ЖАНА ЛУ СИНДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ ОКШОШТУКТАР

Фен Кай, Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макала Чехов жана кытай жазуучусу Лу Синдин чыгармаларын талдоого арналган. Алардын чыгармаларынын көптөгөн темалары бири-бирин кайталап, өз мезгилинин эң оор көйгөйлөрүн чагылдырат.*

Ачкыч сөздөр: *рухий дүйнө, сюжет, реалист, адам, кичинекей адам.*

ARTISTIC PARALLELS IN THE WORK OF A.P. CHEKHOV AND LU SIN

Fen Khai, Osh State University

Abstract: *The article is devoted to the analysis of the works of Chekhov and the Chinese writer Lu Sin. Many themes of their works echo each other, highlighting the most painful problems of their time.*

Key words*: spiritual world, plot, realist, layman, little man.*

1. Введение

Творчество Чехова почитаемо во всем мире. В Китае он до сих пор считается одним из популярнейших писателей. Многие китайские писатели, в том числе и основоположник современной литературы Китая Лу Синь, творили под влиянием гения русского художника слова.

Чеховский талант заявил о себе появлением произведений, в которых обличение обывательского быта объединялось с тоской по утраченному идеалу. У писателя практически нет патетических деклараций, глобальных обобщений, отвергающих противоречивую жизнь, морально-этических манифестов, призывов переосмыслить бытие. Большим литературным формам Толстого, психологически подробному исследованию духовного мира человека, характерному для творчества Достоевского, писатель противопоставляет небольшие сюжеты, в которых видимое содержание — лишь небольшая грань грандиозного философского подтекста.

2. Материалы и методы исследования.

Уже в ранних рассказах Чехова обнаруживаются особые принципы построения конфликта. «Налим», «Злоумышленник», «Лошадиная фамилия» основаны на противопоставлении ожидаемого и ничтожного результата. Именно это комическое несоответствие позволит писателю с энциклопедической полнотой рассмотреть различные стороны русской действительности, представить их в гротескном плане. Чехов не только осмеивает неразумие и гипертрофированную, ни на чем не основанную мечтательность людей. Он рисует с откровенностью реалиста порочные социальные нравы. В «Хамелеоне» или «Толстом и тонком» чувствуется писательский пафос отрицания боязливой психологии рабов жизни.

Начинал Антон Павлович как писатель-юморист. Печатал короткие сатирические рассказы из повседневной жизни с неожиданной или смешной концовкой. Кажется, целью писателя стало только веселить публику. Однако эта сознательная установка на «безыдейность» не только не помешала ему создать такие шедевры юмористической прозы, как «Жалобная книга» (1884), «Хирургия» (1884), «Налим» (1885), «Лошадиная фамилия» (1885) или «Драма» (1887), не имеющие в себе никакой обличительной тенденции, но и стала одной из основ его будущего писательского кредо — изображать жизнь вне общепринятых стереотипов ее оценки, не втискивая в себя в рамки обывателя.

В рассказах «Смерть чиновника» (1883) и «Толстый и тонкий» (1883), признанных классическими образцами чеховской юмористики, мы можем увидеть неожиданную

трактовку образа маленького человека. Обычно маленький человек является жертвой представителей высшего сословия, которые представляют собой жестоких и жадных личностей, преследующих невинную жертву.

У Чехова эта идейная конструкция оказывается перевернутой с ног на голову. «Представители силы и власти» в этих произведениях не имеют ничего общего с общепринятыми представлениями о них. И генерал из «Смерти чиновника», и Толстый из «Толстого и тонкого» - обычные доброжелательные люди, которые вполне способны на дружеские чувства и понимание.

Духовное же рабство маленьких людей, бедного чиновника Червякова, бесконечно извиняющегося перед генералом за свой чих в театре, и Тонкого, столь же неоправданно начинающего унижаться перед своим гимназическим приятелем, Толстым, объясняется не тем, что это уродливая, но закономерная реакция на социальное давление извне, а странными и не зависящими ни от какого внешнего давления законами человеческой психики, все время подгоняющей меняющийся мир под готовую систему мыслительных координат.

Эту же мысль можно проследить у Лу Синя в его рассказе «Родина». Автор приезжает на родину, чтобы продать свой дом и увезти родных в город. Все вокруг изменилось, и он не узнает родных мест и людей. И вот его тетя сообщает ему, что скоро придет Жун-Ту, друг детства героя. Автор очень рад этому, он горит нетерпением увидеть друга, но тот ведет себя при встрече очень сдержанно. Он подчеркивает, что они из разных социальных кругов, поэтому прежних отношений больше нет. Жунь-Ту не унижает себя, но он так побит жизнью, что социальное неравенство воспринимается им как единственно правильное. Герой рассказа сожалеет, что прежних отношений не вернуть, но надеется, что их детям повезет больше и они смогут быть друзьями на всю жизнь.

Маленький человек, по мнению автора, сам придумывает себе несуществующие проблемы, которые не может разрешить. Ему кажется, что весь мир против него, и он не может противостоять ему. Рабский менталитет разрушает личность таких людей, придуманные проблемы лишают желания жить. Здесь дело не в общественном строе, а в психологических проблемах маленьких людей, зачастую выдуманных ими самими.

Непросвещенность и некультурность, проявляющиеся либо в рабском самоуничижении или же авторитарном насилии над слабым, или в самодовольной псевдопросвещенности и хамстве становятся непосредственными объектами комического разоблачения в рассказах Чехова «Письмо к ученому соседу» (1880; первое из известных опубликованных чеховских произведений), «За яблочки» (1880), «Дочь Альбиона» (1883), «Хамелеон» (1884), «На чужбине» (1885)и др.

Как бы сильно ни отличались друг от друга юмористические персонажи Чехова — социальным положением, профессией, уровнем образованности, возрастом или типом темперамента, — их всех объединяет одно общее качество: они пытаются найти себя в непонятном мире, используя для этого привычные ходы мысли и способы эмоционального реагирования, но опора на них в подавляющем большинстве случаев не приносит ожидаемого результата, мир оказывается сложнее узкой схемы. Этот скрытый философский аспект творчества Чехова, исследующего саму природу человеческого сознания, в свое время был удачно обозначен как «гносеологический», который подразумевает, что в мышлении и творчестве человека проявляется только тенденция к поискам более простых (оптимальных) решений [Википедия].

«Гносеологическая» проблематика обнаруживается в произведениях, казалось бы, далеких от какой бы то ни было философии. Есть она и в «Хамелеоне», главный герой которого полицейский надзиратель Очумелов с легкостью, в зависимости от ситуации, переходит от одного мнения к другому; и в «Лошадиной фамилии», в которой сознание

героев, пытающихся вспомнить забытую фамилию, все время движется по одной заданной линии и не в состоянии хотя бы частично отклониться от нее; и даже в «Жалобной книге», где живая разноголосица реплик опять есть не что иное, как столкновение различных типов сознания и разных «образов» мира [там же].

Многочисленные чеховские истории о том, как сложная действительная жизнь опровергает стереотипные представления о ней, бытующие в сознании героев, далеко не всегда имеют только комическое звучание. За комедией нравов, изображаемой Чеховым, за его, как многим казалось, легковесной и поверхностной шуткой то и дело открывается трагедия — трагедия человеческого существования. Интересно отметить настойчивость, с которой молодой Чехов, в том числе и в самых смешных своих рассказах, обращается к теме смерти. В смерти, как ее изображает Чехов, нет ничего героического и возвышенного, она действует так же непредсказуемо, как удары Судьбы, и настигает человека, когда он меньше всего ее ждет, — в его повседневном быту, во время обычных, ничем не примечательных, занятий. У чеховской смерти бытовой облик, но от этого она становится не менее, а более страшной.

Если сравнить облик смерти у Чехова и китайского писателя Лу Синя, то последний хотел сделать видимым для всех то, что удалось разглядеть одному ему в людском муравейнике, где обычному взгляду жизнь кажется безличной. Смерть же всегда потрясает своей трагедией, напоминающей нам о неминуемом. И, значит, на примере смерти легче утверждается вера в неповторимость человеческой индивидуальности. В произведениях Лу Синя нет благополучных жизней. Смерти в них насильственны даже тогда, когда герой умирает в постели: они подготовлены несчастливой жизнью. Для Лу Синя нет незаметных жизней и, тем более, нет незначительных смертей. Всем творчеством своим он отвергает мудрость древнего Сыма Цяня, делившего смерть на весомую и ничтожную: «Как знают все, одну лишь смерть имеет каждый человек, но смерть бывает тяжелей, чем великан-гора Тайшань; она бывает и легка, ну, как гусиное перо». Нелепый конец свихнувшегося учителя Чэнь Ши-чэна из рассказа «Блеск» или сознательная гибель мальчика-мстителя из легенды «Меч» — любая смерть жертвы общественного неустройства или деспотии для Лу Синя всегда тяжелее великана-горы Тайшань. Жизнь несчастной героини рассказа «Моление о счастье», умершей «от бедности», проходит в раздумьях о смерти. Остается ли после человека душа, есть ли на том свете ад? Она познала ад, она на этом свете не получила отпущения навязанных ей обществом грехов и надеется на милосердие там. И надежда-то у нее слабая, робко находимая в темноте ее сознания. Каждая смерть у Лу Синя — убийство, совершенное обществом бессердечным, лишенным жалости и нравственности.

Выводы

В творчестве Чехова отразились основные проблемы русской культуры 19 века: проблема «маленького» человека; поиск смысла жизни; неумение преодолевать стереотипность мышления. Все это касается каждого, поэтому творчество А.П.Чехова было и остается актуальным для каждой образованной личности.

Лу Синь же, как последователь Антона Павловича, также отразил в своем творчестве подобные проблемы, относящиеся к своему народу и своему времени. Это говорит о том, что, несмотря на самобытность каждого этноса, у всех народов схожие духовные потребности, интересы, предпочтения и предрассудки.

Литература:

1. Русская литература и Китай: вербализация культурных смыслов. Научно-информационный дайджест / Редактор и составитель С.В.Петухов. – М., 2013.
2. Семанов В.И. Лу Синь и его предшественники. – М., 1967.
3. Паперный З.С. А.П.Чехов. Очерк творчества. – М., 1960.
4. Петров В.В. Лу Синь. Очерк жизни и творчества. – М.,1960.

5. Чехов А.П. Чехов и новая литература и искусство / Пер. Лу Синя. Поток, 1929. Т. 2 .

УДК.82.0

СВАДЕБНАЯ ОБРЯДНОСТЬ КИТАЙЦЕВ: ОТ ДРЕВНОСТИ ДО НАШИХ ДНЕЙ

Фэн Цзин, Ошский государственный университет

Аннотация: *Данная статья посвящена анализу китайских свадебных традиций в прошлом и настоящем. Проводится мысль о том, что традиции народа очень устойчивы и передаются от предков своим потомкам, что в определенной степени обеспечивает благоприятное будущее нации.*

Ключевые слова: *обряд, традиция, национальная особенность, свадебная церемония, ритуал.*

КЫТАЙДА ҮЙЛӨНҮҮ ЖӨРӨЛГӨЛӨРҮ: БАЙЫРКЫ МЕЗГИЛДЕН БАШТАП БИЗДИН КҮНДӨРГӨ ЧЕЙИН

Фэн Цзин, Ош ммалекеттик университети

Аннотация: *Бул макалада кытай үйлөнүү салттарынын өткөнү жана учуру талданат. Элдердин салттары туруктуу жана ата-бабалардан кийинки муундарга өткөрүлүп берилет, бул кандайдыр бир деңгээлде улут үчүн жагымдуу келечекти камсыз кылат деген ой айтылып жатат.*

Ачкыч сөздөр: *каада-салт, салт, улуттук өзгөчөлүк, үйлөнүү аземи, ырым-жырым.*

CHINESE WEDDING RITUALS: FROM ANTIQUITY TO OF OUR DAYS

Fen Zin, Osh State University

Abstarct: *This article analyzes the past and present of Chinese wedding traditions. The idea is being made that the traditions of the people are very stable and are transmitted from their ancestors to their descendants, which to some extent ensures a favorable future for the nation.*

Key words: *rite, tradition, national identity, wedding ceremony, ritual.*

1. Введение.

Традиции являются одной из самых интересных и устойчивых особенностей народа. Они передаются от одного поколения к другому, чтобы народ мог сохранить национальную идентичность. Многие традиции устаревают, теряют смысл, но, тем не менее, частично существуют в народе. Например, традиция похищения невесты у кыргызского народа давно устарела, даже преследуется сегодня по закону, но встречается, к сожалению, до сих пор. У китайского народа тоже много интересных традиций, большая часть которых соблюдается и в настоящее время.

2. Материалы и методы исследования.

Материалом исследования послужили работы о семье китайского автора Яо Сяояня, работы Пушкарев Л.Н. и словари китайского языка. Необходимые для решения поставленной задачи информация и данные собраны путем анализа свабебных обрядов китайского и кыргызского народов. Описание осуществлялось на основе классификации, упорядочения, сопоставления и сравнения собранного материала. Основная часть работы строится на принципах системного метода, стилистического и компонентного анализов.

3. Результаты и обсуждения.

Одним из самых важных и приятных моментов в жизни человека является свадьба. Свадьба и брачный обряд – это то, в чем как в зеркале отражаются национальные особенности народа. В данной статье мы попытаемся затронуть важные вопросы, связанные с брачными обрядами китайского народа. Тесные политические,

экономические и культурные связи Китая со странами Центральной Азии делают выбранную нами тему актуальной, т.к. только через знакомство с культурой соседей мы можем жить с ними в гармонии.

В научной литературе тема свадебной обрядности китайцев не полностью отражена. Между тем, китайская свадьба имеет свои уникальные традиции и многочисленные правила проведения свадебного торжества, которые должны строго соблюдаться. Несмотря на, казалось бы, со стороны, полную монолитность тра**диций, свадебная обрядность китайцев многообразна и разнообразна. Прежде всего Китай** - многонациональное государство, и у каждой народности, в каждой провинции, существуют свои самобытные обряды и церемонии, сильно отличающиеся друг от друга. Даже у представителей основной национальности Китая — хань, проживающей в различных провинциях, на севере и на юге, церемонии могут сильно отличаться**. В силу ограниченности ра**мок статьи полностью перечислить их невозможно, поэтому в статье мы остановимся только на самых важных аспектах китайской свадебной обрядности.

Для китайцев красный цвет считается священным и приносящим удачу. Поэтому символика красного света часто встречается в разных аспектах обрядовой жизни китайцев. Так и в свадьбах красный свет играет главную роль. Украшения, одежда невесты, свадебная комната должны быть красного цвета. Кроме этого, китайцы часто используют в качестве пожелания молодоженам иероглиф**“喜” (*xǐ*** *– перев. с кит. радость, торжество, праздник)*. Его можно увидеть на китайской свадьбе, дома, в свадебном отеле, и в машинах, которые встречают невесту и ее семью. Китайцы считают, что иероглиф**“喜”**символизирует счастье и радость.

В общем, китайская свадьба подразумевает 装置 (*zhuāngzhì – перев. с кит. установление*), потом непростой ритуал 仪式 (*yíshì – перев. с кит. ритуал, церемония, правила этикета*), в котором воплощается 体现(*tǐxiàn - перев. с кит. воплощение, осуществление)* большое количество традиций, ритуалов и обрядов. Сначала жених делает предложение, потом молодоженов проверяют на совместимость по гороскопу, затем происходит помолвка 订婚(*dìnghūn- перев. с кит. обручение, помолвка)*, выбирают дату бракосочетания, выбирают свадебные платья и наряды и проводят торжественную церемонию. В этой статье мы рассмотрели подготовку к свадьбе и день свадьбы.

Как правило, в старину дело не обходилось без хорошей свахи. Существует поговорка: «Если на небе нет облаков, не будет дождя. Если на земле нет свахи, не будет любви». Вначале отец жениха посылал сваху в дом невесты. Если та получала согласие, вновь посылались люди уже с дарами.

После этого начинался второй обряд - помолвка: молодой высылает семье невесты специальную предварительную карточку-записку, на которой должно быть указано восемь иероглифов жизни. На ней пишется не только фамилия жениха, но и день, месяц, час, год его рождения. Эти данные будут использоваться во время гадания на совместимость жениха и невесты. Когда все складывается благополучно и брак обещает быть удачным, эти же данные о невесте будут отсылаться молодому. Карточка три дня находится в доме, и если на протяжении этого времени ничего плохого не случится, родители дают согласие на брак. Особое внимание должно уделяться выбору даты свадьбы. С этой целью родители жениха должны пригласить гадалку, которая определяет число, а затем две семьи начинают подготовку к свадебной церемонии.

В кыргызской традиции гадалок никогда не приглашают. О свадьбе договариваются родители. Договор мог был быть заключен без согласия молодых, в детстве или же даже до

рождения детей. Это были так называемые *бел куда* – договорившиеся о свадьбе до рождения детей, при условии, если это будут мальчик и девочка.

Китайцы же всегда подбирают благоприятный день свадьбы. Самое главное, чтобы выбранный день был благоприятным – в Китае считается, что неправильно подобранная дата свадьбы способна нарушить счастье молодой семьи. Как только будет подобрано число, оно сообщается родственникам невесты. Как правило, выбиралось четное число, символизирующее «двойное счастье».

У кыргызов свадьбы обычно справлялись осенью, после сбора урожая и возвращения с пастбищ. Осень всегда считалась лучшим временем для создания семьи. Семье девушки выплачивался калым (иногда очень большой), потом проводился обряд кыз узатуу – проводы девушки из родного дома. Девушка понимала, что не сможет никогда возвратиться в родительский дом, потому что это считалось позором для семьи. Сегодня тоже сохранился обычай выплачивать калым, но чаще всего, эти деньги тратятся родителями девушки на обустройство ее нового дома. Девушка получает *сеп* – приданое, которое включает все необходимое для хозяйства. В день свадьбы жених забирает невесту в свой дом и там проводится основное празднование.

В Китае в день свадьбы жених посылал в дом невесты свадебный паланкин 轿子 (*jiaozi - перев. с кит. паланкин, носилка)* и сам сопровождал его, а девушку тем временем облачали в свадебный наряд. Традиционно он должен быть красного цвета. Невесте тщательно укладывали прическу, красили лицо, надевали на голову свадебный убор в виде феникса.

У кыргызов девушки прежде не красились. Им делали новую женскую прическу (в девичестве носили две косы), наряжали в красивую национальную одежду. Жених выкупал девушку у подруг и женелер – жен братьев – и увозил к себе. Все это действо сопровождалось музыкой и пернием.

В Китае под музыку и громкие взрывы хлопушек жених прибывал в дом родителей невесты, кланялся (鞠躬– *jūgōng - перев. с кит. кланяться, делать (почтительный) поклон)* им, стоя на коленях, дарил положенные подарки и сажал невесту в паланкин (в наше время теперь уже в машину). Взяв невесту с ее родственниками, сторона жениха ведет их в новую квартиру, в которой новобрачные будут жить. И там уже родственники жениха ждут; друг жениха раздает гостям цветы и держит маленький ящик, в который пришедшие должны положить деньги. После этого все поедут в отель или ресторан, в котором состоится торжественная церемония.

В ресторане «виновники торжества» стараются накрыть столы с обилием, вешают везде надписи с иероглифами 喜. Обычно в первых рядах сидят родители жениха и невесты, а также — начальство с работы молодоженов и разные «нужные» люди. Родственники располагаются за столиками подальше.

Как только молодожены прибудут в ресторан, гостей усаживают за свои места и начинается официальная часть торжества. Но поесть свадебное угощение молодоженам посчастливится не скоро, и надо запастись терпением: предстоит долгая официальная часть торжества. По приглашению ведущего свадьбы на сцену выходят жених и невеста. Проходит церемония поклонов и выражения благодарности родителям, и родители проведут ритуал вручения подарочных красных конвертиков, в которых лежат деньги или банковские карточки.

Далее ведущий свадьбы предоставит слово родителям жениха и невесты, затем близким родственникам, и конечно, всем важным гостям: начальникам и «свадебным генералам», которые будут произносить торжественные поздравительные речи, а голодные молодые будут стоять рядом на сцене неподвижно, улыбаясь и показывая радость.

Когда с официальной частью покончено, не менее голодным гостям наконец начнут подавать еду. Новобрачные переоденутся еще два раза, теперь на них будут другие наряды, представляющие из себя вариацию на тему традиционной одежды, принятой в 19-м и начале 20-го веков.

Однако расслабиться и поесть жениху и невесте и тут не удастся. Пока гости будут поглощать праздничные блюда, они будут обходить столики, чтобы все имели возможность произнести свой тост и выпить бокал вина или рюмку рисовой водки в честь торжества.

Последующая программа зависит от неограниченной фантазии друзей жениха и невесты. Самый популярный вид развлечения — караоке. Традиционный для европейцев свадебный торт, хотя и вошел в моду, но все же не стал общепринятым, и в качестве десерта часто подают просто фрукты или какие-нибудь сухие пирожные и сладости.

У кыргызов тоже современные свадьбы проводятся в ресторанах. Молодые должны вставать, когда гости говорят им пожелания. Свадебный торт также часто присутствует, хотя он не является обязательным элементом свадьбы. Сегодня кыргызские свадьбы проводятся с небывалой роскошью и большими денежными затратами. Это подрывает и так не большой бюджет простых семей и погружает их в долги. Дань моде обходится очень дорого.

Выводы

Свадьба в Китае – это невероятно красивая и оригинальная церемония, которая требует особой подготовки и более тщательного изучения традиций. В настоящее время, как видим, большинство традиций соблюдается, хотя в мелочах произошли изменения: паланкины заменили современные машины, вместо традиционных подарков – дарят конверты и т.п. Но все же традиции в Китае соблюдаются достаточно строго. Национальный наряд – лучшее одеяние для молодых. Цвета одежды, ритуалы сватовства, назначение дня свадьбы в той или иной мере актуальны и сегодня.

Китай не изолирован от современного мира, поэтому на старинные обычаи существенное влияние оказывают Западная Европа и Америка. Национальные обычаи трансформируются и приобретают новое звучание. Но это вовсе не значит, что сложившийся на протяжении многих тысячелетий образ жизни китайской нации перестал существовать. Он существует и в основном выполняется китайским народом.

Кыргызские традиции также соблюдаются современными кыргызами, хотя чрезмерное увлечение роскошью подрывает бюджет многих семей.

По нашему мнению, соблюдение традиций способствует развитию общества. Может быть, именно поэтому народы Азии (Китай, Япония, Южная Корея, Сингапур), придерживающиеся национальных традиций особенно ревностно, процветают во всех отношениях. Возможно, кыргызстанцам надо брать с них пример и не забывать лучшие обычаи и традиции предков, потому что без прошлого нет и будущего.

Литература:

1. Обычаи и традиции Китая. http://advantour.com.
2. Китай. Обычаи и традиции. http://silkcat.ru .
3. Родственные связи в китайском языке. http://www. shibushi.ru
4. Пушкарев Л.Н. Что такое менталитет?//Отеч. История.1995, №3.
5. Яо Сяоянь, А.И.Головня. Понятие родства в паремиях китайского языка. Минск, БГУ, 2003.
6. Китайско-русский словарь / Ся Чжуньи и др. – М.: Вече, 2005.

УДК.81.2

ВИДЫ КОНЦЕПТОВ И ИХ РОЛЬ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Халикова Х, Ошский государственный университет

Аннотация: *В данной статье рассматривается понятие концепта и его видов, а также важность знания основных концептов этноса для успешного общения.*

Ключевые слова: *концепт, когнитивный, менталитет, фрейм, схема, сценарий (скрипт).*

ТҮШҮНҮКТӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК КОММУНИКАЦИЯДАГЫ ОРДУ

Халикова Х, Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Бул макалада концепция түшүнүгү жана анын түрлөрү, ошондой эле ийгиликтүү баарлашуу үчүн этникалык топтун негизги түшүнүктөрүн билүүнүн маанилүүлүгү каралат.*

Ачкыч сөздөр: *концепт, таанып-билүү, менталитет, кадр, диаграмма, сценарий (сценарий).*

TYPES OF CONCEPTS AND THEIR ROLE IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Halikova H, Osh State University

Abstract: *This article discusses the concept of a concept and its types, as well as the importance of knowing the basic concepts of an ethnic group for successful communication.*

Key words*: concept, cognitive, mentality, frame, diagram, script (script).*

1. Введение

Когнитивная лингвистика стала одним из ведущих направлений в области исследований языка на рубеже XX – XXI столетий. Интерес ученых к проблеме когнитологии и когнитивной лингвистике стал наиболее активным со второй половины XX века. Основателями советско-российской когнитивной лингвистики стали Е.С.Кубрякова, Ю.С.Степанов, В.В.Колесов, В.З.Демьяненко, В.Н.Телия, И.А.Стернин, В.З.Попова, А.П.Бабушкин, Л.О.Чернейко, В.В.Красных, Е.А.Селиванова, Ю.К.Панкрац и другие. В Кыргызстане проблемами когнитологии занимаются такие видные ученые, как М.Дж.Тагаев, К.З.Дербишева, К.З.Зулпукаров, У.Д.Камбаралиева, Б.Т.Борчиева, Ш.А.Адинаев и другие.

В.В.Колесов считает концепт основной единицей ментальности. «Именно на уровне концепта и происходит подмена понятия о ментальности. Концептом обычно называют понятие, и внешне это верно, поскольку латинское слово conceptus и есть «понятие». Но в том же латинском языке есть и слово conceptum, которое значит «зерно» - своего рода р о с т о к п е р в о о б р а з а, переосмысл, то, что впоследствии способно прорасти и словом, и делом. Вот в этом-то смысле слово *концепт* мы и станем употреблять» [Колесов 2006:24].

2. Материалы и методы исследования

Методы исследования концептов достаточно многочисленны в современном языкознании. Методологическую базу данной статьи составили научные труды Е.С.Кубряковой, З.Д.Поповой, И.А.Стернина по проблемам описания концептов в рамках семантико-когнитивного подхода, В.А.Масловой, С.Г.Воркачева, В.З.Демьянкова, В.И.Карасика, К.З.Зулпукарова, А.Н.Сыдыкова, У.Дж.Камбаралиевой и др.

3. Результаты и обсуждения

Именно к концу XX века лингвисты поняли, что носитель языка – это носитель определенных концептуальных систем. Концепты суть ментальные сущности. В каждом концепте сведены воедино принципиально важные для человека знания о мире и вместе с тем отброшены несущественные представления. Система концептов образует картину мира (мировидение, мировосприятие), в которой отражается понимание человеком реальности, ее особый концептуальный «рисунок», на основе которого человек мыслит мир. Экспликация процесса концептуализации и содержания концепта доступно только лингвисту, который сам является носителем данного языка. Таким образом, на рубеже последнего тысячелетия на первый план в лингвистике выходит проблема ментальности, ибо концепты – ментальные сущности.

Понятие *концепт* значительно шире понятия *лексическое значение слова*. Слово дает нам возможность раскрыть *концепт* как единицу мыслительной деятельности и воспользоваться им в мыслительной деятельности. Наполнение понятийным содержанием концепта происходит в процессе осмысления на ментально-когнитивном уровне действительности, в которой находится или с которой сталкивается человек. Он формирует для себя некие представления, некий объем знаний, затем сформулированную мысль переводит в речеоформленное высказывание. К примеру, Колесов так поясняет свою мысль: рука - в исходном образе просто «грабли», в современном понятии «верхняя конечность человека от плечевого сустава до кончиков пальцев»,…а сверх того и культурный символ: либо символ власти, либо символ труда, трудовой деятельности [Колесов 2006: 87]. *Концепт* это и есть незримая сущность, поначалу явленная в неопределенном образе, а затем формирующаяся в более четкое понятие. Через призму национально-культурных, морально-нравственных концептов у читателя формируется ментально-когнитивная база, помогающая понять тот или иной народ, его ментальность, культуру, психологию.

Согласно Д.С.Лихачеву, в национальном языке следует различать непосредственно словарный запас, включающий в себя слова и фразеологизмы, и *концептосферу*, которая формируется из совокупности концептов отдельных значений слов, которые зависят друг от друга и тем самым составляют некую целостность. В соответствии с этим мы должны различать лексическое значение слова и концепт: «каждому словарному значению слова предписывается отдельный концепт, который не только «замещает» значение слова, но и расширяет его значение, предоставляя говорящему на национальном языке возможность для сотворчества, домысливания, для реализации «эмоциональной ауры слова»; концепты являются открытыми образованиями и могут по-разному восприниматься адресатами, но во всех пониманиях будет нечто общее, определяемое контекстом» [Лихачев 1997:282].

Общепризнанными когнитивными структурами, организующими и систематизирующими знание, являются фреймы, сценарии и схемы. Их объединяет то, что все они есть совокупность информации, хранимой в памяти, которая обеспечивает адекватную когнитивную обработку стандартных ситуаций.

Фрейм сравнивают с фотографическим снимком, при создании которого мы видим как то, что попало в объектив, так и то, что осталось за кадром. То есть один и тот же фрагмент действительности может быть рассмотрен под разным углом зрения, в результате чего определенные объекты могут приобрести большую значимость, в то время как другие окажутся в тени. Если в нашем мозгу существует понятие, которое представлено фреймом только частично, то мы достраиваем, дополняем его. В зависимости от предыдущего культурного опыта человека это достраивание не всегда достоверно. Например, *дом* для русского человека – это любое жилище. Для кыргыза и

узбека *дом* – это квартира в многоэтажном доме. Частный дом называется *жер үй* – дом на земле. Иностранцам не всегда понятна эта разница, а для местных она естественна.

Многие кыргызские студенты, приехавшие из аилов, считают, что Рождество – это американский Новый год, потому что американцы в этот день отдыхают и дарят друг другу подарки. Кыргызстанцы стали отмечать Рождество совсем недавно, поэтому это недопонимание вполне объяснимо. Не все кыргызы знают историю этого праздника, его традиции, тем более что этот фрейм не связан с кыргызскими национальными обычаями и не входит в систему знаний носителя кыргызского языка.

О.Леонтович приводит пример расхождения между русским и американским восприятием фрейма. Американцы, увидев неблагоустроенные дворы и подъезды русских многоэтажных домов, воспринимают их как гетто в США, то есть мысленно дорисовывают картину, представляя себе, что должно находиться внутри этих домов. А потом они бывают очень удивлены, увидев в домах чистые и уютные квартиры. В данном случае происходит несостыковка фреймов русской и американской лингвокультур [Леонтович 2007: 125].

Сценарий – один из типов структур сознания, вид фрейма, выполняющего некоторое специальное задание в обработке естественного языка: привычные ситуации описываются как стереотипная смена событий. Жизненный опыт часто означает знание того, как поступать в определенных ситуациях и знание того, как поступят в данной ситуации другие лица.

Вот как описывается скрипт раздачи мяса на торжествах в Центральной Азии у Дарбанова Б.Е.:

«Сценарий подачи мяса «жилика» (части туши овцы или козы) имеет у кыргызов свою последовательность и значение: кары жилик (плечевая кость с мясом от локтя до плеча) подается самому уважаемому гостю; томукту жилик (кашка жилик, бедренная кость с мясом), чуколуу жилик (жото жилик, берцовая кость с мясом) среди жилик – первая по почетности; кун жилик (кость с мясом от колена до лопатки) из жилик – последняя по почетности; далы, куймулчак (копчиковая кость с мясом) подается матери невесты, жениха или их пожилой родственнице; карчыга (часть туши от ребер до ляжек) подается так же, как и куймулчак; баш (голова овцы, козы) подается обычно аксакалам (в Таласе подается самому молодому мужчине или юноше). Для Европы, России и Америки этот эпизод скрипта будет отсутствовать, то есть для русского или американца не имеет значения, какой из «жилик» ему подали. А для уважаемого гостя у кыргызов подачу кун «жилика» (последнего по почетности) примут за унижение и обиду» [Дарбанов 2012:132-133].

Кыргызская свадьба, например, также имеет определенную схему, в рамках которой происходит свадебная процессия. Описание деталей этой свадьбы – это фрейм; описание последовательности действий свадьбы и сама же свадьба как событие – это сценарий. Сценарий используется для представления информации о стереотипных эпизодах и представляет собой заранее заготовленную причинную цепочку, отражающую привычную для носителей данной культуры последовательность событий [Шенк и др. 1989: 40].

Выводы

Наличие сценариев, с одной стороны, упрощает людям жизнь, предписывая им поведение в конкретных условиях общения и сводя к минимуму необходимость делать собственный выбор. Для иностранцев же существование сценариев усложняет адаптацию к культуре того или иного народа. В известном отечественном фильме «Сундук предков» не языковой барьер, а именно наличие сценариев кыргызского быта мешает француженке вписаться в национально-культурный интерьер кыргызского аила.

Таким образом, знание концептов открывает человеку доступ к иным культурам и упрощает межкультурную коммуникацию.

Литература:

1. Дарбанов Б.Е. Проблемы теории речевосприятия. Монография. Бишкек, 2012.
2. Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. - СПб.: Петербургское востоковедение, 2006. - 624с.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология // Под ред. Проф. В.П.Нерознака. – М.: Академия, 1997.
4. Леонтович О. Введение в межкультурную коммуникацию. – М.: Гнозис, 2007.
5. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва, 2008.
6. Мадмарова Г.А. Отражение в языке национально-специфических особенностей народа // Актуальные проблемы гуманитарных и естиественных наук. №1, 2016.

УДК.81.2

О РОЛИ СОМАТИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ В ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ И СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Халикова Х, Ошский государственный университет

Аннотация: *Статья посвящена соматическим концептам, которые играют важную роль в языковой картине мира народа, выявляя особенности менталитета этноса.*

Ключевые слова: *языковая картина мира (ЯКМ), соматизм, культура, концепт, архетип.*

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЖАНА СЛАВЯН ЭЛДЕРИНИН ТИЛ МАДАНИЯТЫ БОЮНЧА СОМАТИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮН РОЛУ ЖӨНҮНДӨ

Халикова Х, Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макала этникалык топтун менталитетинин өзгөчөлүктөрүн ачып, адамдардын дүйнөсүнүн тилдик көрүнүшүндө маанилүү ролду ойногон соматикалык түшүнүктөргө арналган.*

Ачкыч сөздөр: *дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтү (ДЛС), соматизм, маданият, концепт, архетип.*

ON THE ROLE OF SOMATIC CONCEPTS IN THE LINGUISTIC CULTURE OF TURKIC AND SLAVIC PEOPLES

Halikova H, Osh State University

Abstract: *This article is devoted to somatic concepts that play an important role in the linguistic picture of the world of the people, revealing the peculiarities of the mentality of the ethnos.*

Key words*: linguistic picture of the world (LPW), somatism, culture, concept, archetype.*

1. Введение

Выбор наиболее значимых эталонов в языковой картине мира (ЯКМ) зависит от всей концептуальной системы языка. С этих позиций изучение концептов, описывающих внутренний мир человека, представляет несомненный научный интерес, поскольку позволяет выявить не только особенности антропоцентризма того или иного языка, но, прежде всего, способствует выявлению универсальных закономерностей в наивной картине мира (НКМ) разных аспектов человеческого сознания.

В российской лингвистике идея «наивной анатомии» впервые была выдвинута Е. В. Урысон, которая полагает, что «объекты мировоззрения бывают двух типов - видимые (и осязаемые) и невидимые, неосязаемые, причем реальность объектов второго типа ничуть

не меньше, чем реальность обычных, видимых предметов. Иными словами, кроме видимого, материального мира, существует еще мир невидимый, «идеальный» [2]. Исходя из этого, автор излагает следующую основную мысль: «В соответствии с этим представлением внутри человеческого тела имеются сущности двух видов - обычные, «реальные» органы и субстанции (например, сердце, печень, кровь, желчь) и сущности невидимые, «представляемые». Примером последних могут служить душа и дух. Невидимые сущности вполне аналогичны обычным органам и субстанциям - так, они имеют свои, четко очерченные функции, однако представление о разных таких сущностях развито в языке в разной степени: некоторые из них обладают полным или почти полным набором свойств, характеризующих обычные органы (субстанции), а представление о других таких сущностях лишь намечено.

Таким образом, идея наивной анатомии вполне соотносится со многими исследованиями соматических концептов.

2. Материалы и методы исследования

Тело человека издревле является источником познания и осмысления мира: знания и наблюдения человека о себе самом переносятся на окружающую действительность. Наименования частей человеческого тела, специфичные для них свойства, характеристики, которые, помимо «называния», несут в себе значимые для культуры смыслы, и образуют соматический код культуры.

За единицу изучаемого кода культуры мы принимаем соматический концепт. Стоит отметить, что концепт – знак не только языка, но и культуры – воплощает в себе и транслирует символьные смыслы, эталонные и стереотипные представления. «Концепт – архетип культуры, первосмысл, первообраз, который постоянно возобновляет духовные запасы народной ментальности. Концепты также реальны, как реальны элементарные частицы, которых никто не видел, как гены, которые видят опосредованно. Опосредованно мы знаем и концепт, который явлен в своих содержательных формах: в образе, в понятии, символе» [Колесов, 2004, с. 19]. Таким образом, в нашем исследовании, соматический концепт понимается как культурный знак в рамках соматического кода.

3. Результаты и обсуждения

Части тела, играя символическую роль в мифопоэтической картине мира, выступают как эталонные носители тех или иных качеств человека, отражают опыт народа, говорящего на данном языке. Так, актуальное для русского менталитета переносное значение лексемы-репрезентанта концепта «спина» (и ее синонимов «горб» и «хребет») как символа труда и физической энергии зафиксировано в целом ряде пословиц и устойчивых выражений: *Работать не разгибая спины. Горбить спину. Ломать спину. Добывай всяк своим горбом. Живи всяк своим добром, да своим горбом. Достают хлеб горбом, достают и горлом. Горбок, а горбок, подай денег в оброк! От работы (от сохи) не будешь богат, а будешь горбат. Мужик не живет богат, а живет горбат. Всё вынес на своем хребте* [Даль]. Спина «принимает мзду» за провинности человека: *Руки виноваты, а спина отвечает. Была бы спина, найдется и вина. Вор не бывает богат, а бывает горбат. Спина-то наша, а воля-то ваша. Спина чешется. Нет мошны, так есть спина* (о мерах против неисправимых должников). Какова широка спина есть, столько ремня и ляжет [Даль].

К соматизмам мы относим не только такие части тела, как *рука, нога, спина, голова, нос, глаза* и т.п., но и *сердце, кровь, печень, легкие* и т.п. По трактовке наивной анатомии, именно в этих соматических концептах сосредоточены *душа* и *дух.*

У мусульманских народов существует два концепта, которые обозначают передают эти значения: *жан* и *рух.* Концепт рух невозможно однозначно перевести на русский язык.

В словаре Юдахина *рух* – это то же, что *урук*. Эпостун рухуна тура келбей калган – не согласуется с духом эпоса [http://tamgasoft.kg/dict].

В арабском языке *рух* – дух, часто выступает синонимом термина нафс (душа). Значение концептов *рух* и *нафс* изменяется в зависимости как от толкования их темы иными исламскими богословами, так и от области применения. Мутакаллимы часто отождествляли два этих понятия, подразумевая под ними начало физической и умственной деятельности человека. В айатах Корана, де повествуется о сотворении Адама [15:29; 38:72] упоминаемый ими «дух» толковался ими в таком смысле. Фаласифа считали, что *рух* – это материальный носитель души, которую они делили на растительную, животную и высшую – разумную. Суфии называли «духом» (рух) высшую часть человеческой души, а остальные части «душой» [нафс] [160: 200].

В исламской ангелологии и демонологии ангелы и демоны именуются «духами», в частности ангел Джибриль (Гавриил) называется ар-рух аль-амин [там же: 315]. У суфиев рух – синоним «перворазума», «первотворения», именуемого также ар-рух аль кудс, ар-рух аль мукаддас и проч. В восточной мифологии есть персонаж Рух – огромная птица, обладающая разумом, иногда помогающая людям в решении их проблем (если человек спасет ее птенцов).

Таким образом, *рух* – это не просто душа, а ее «высокая» часть, отвечающая за благородные поступки человека, за чистоту помыслов и деяний. Отсюда в кыргызском языке – *руханий доолоттор, рухий байлык* – духовные ценности, духовные богатства. *Рух* – это то, что делает человека личностью с ее духовными потребностями и запросами, любознательностью, интересом и пониманием других людей, уважением к иным языкам и культурам. В том же значении слово *рух* функционирует в казахском, узбекском, уйгурском языках.

Выводы

Таким образом, душа и дух – это неоднозначные понятия. У русского народа они сосредоточены, по их понятиям, в сердце: *доброе сердце = добрая душа, сердце болит = душа болит, сердце плачет = душа плачет, каменное сердце = бездушный человек* и т.п.

У тюркоязычных народов концепт *сердце* не играет такой большой роли, как у славянских народов. *Журок ооруйт, журок сыгылат* появилось, скорее всего, под влиянием русского языка. В кыргызском, казахском, узбекском и др. тюркских языках Центральной Азии *печень/боор* – это не только важный внутренний орган, но и то, что сострадает, болит, любит: *боорум, жигарим; боору эзилет* и др. При болезни или потере близкого человека у тюрков болит не сердце, а именно *печень*.

Для восточных народов характерно то, что печень считается одним из самых важных органов человека, средоточием чувств. Близкого, родного человека кыргызы называют «*боорум*» - моя печень. Так же называют и умершего родича, оплакивая его. В кыргызском языке есть много идиом и паремий, в которых присутствует концепт *печень:*

1. *Боор бурар* – тот, кто проявляет заботу (о другом)
   Боор тарт – сочувствовать, оказывать поддержку
   Боорго тарт – привлекать на свою сторону
   Боор оору – болеть душой
   Боору бутун – здоровый
   Кара боор – человек, не знающийся с родичами
   Боору таш или таш боор – жестокий, жестокосердый
2. *Туугандын өзү тарынса да, боору таарынбайт* – Родич обижается, а печень его не обижается (все же родной)
   Жети атандын боорун же! Ругательное (букв. Ешь печень семи твоих предков!)
   Бала боор этин менен тен – свое дитя дорого сердцу

Баланын боору ката элек – ребенок еще не окреп, не подрос

Башы бүтүн, боору эсенинде – подобру-поздорову и т.п.

У тюркских народов почетным гостям подают *куйрук боор* – кусочки печени с курдючным салом. Печень – основной кроветворный орган человека, жизненно важный для него, поэтому в Центральной Азии его, возможно, и связывают с кровным родством.

Из вышесказанного делаем вывод, что соматизмы очень важны для изучения концептуальной картины мира, а эмоциональная картина мира носителей тюркской лингвокультуры самобытна, уникальна, разнообразна и весьма богато представлена концептами внутреннего мира человека.

Литература:

1. Даль – Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. URL: http://slovari.yandex.ru/dict/dal/ (дата обращения 21.08.2013).
2. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод в фразеологии: коды культуры. М., 2013.
3. Колесов В. В. Язык и ментальность. СПб., 2004.
4. Мадмарова Г.А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения. – Бишкек, 2017.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. –М.: АСТ: Восток-Запад, 2010.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002.

УДК.81.13

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ТИТУЛАТУРЫ ЭПОСА «МАНАС»

Цинь Яо, магистрант
Ошский Государственный Университет, 723500, Кыргызстан

Аннотация: *Данная статья посвящена исследованию титулатуры в эпосе «Манас» и ее фукнциям в тексте повествования. Автор пытается доказать, что многие титулы в эпосе имеют китайское происхождение и приводит ряд доказательств этого.*

Ключевые слова: *эпос, титулатура, титулы-эпитеты, фольклорные мотивы, социальная дифференциация.*

"МАНАС" ЭПОСУНУН АТАЛЫШЫН ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ

Цинь Яо, магистрант
Ош мамлекеттик университети, 723500, Кыргызстан

Аннотация: Б*ул макала "Манас" эпосундагы аталышты жана окуя текстиндеги функцияларды изилдөөгө арналган. Автор эпостогу көптөгөн аталыштар кытай тектүү экендигин далилдөөгө аракет кылат жана буга далилдерди келтирет.*

Ачкыч сөздөр: *эпос, титул, эпитет наамдары, фольклор мотивдери, социалдык дифференциация*.

ON THE STUDY OF THE TITLE OF THE EPIC "MANAS"

Zin Yao, undergraduate student
Osh State University 723500, Osh, Kyrgysztan

Abstract: *This article is devoted to the study of the title in the epic "Manas" and its functions in the text of the story. The author tries to prove that many titles in the epic are of Chinese origin and provide some evidence for this.*

Key words*: epic, title, epithet titles, folklore motifs, social differentiation.*

1. Введение

Изучение становления и развития словарного состава кыргызского национального

языка – одна из важнейших задач современного кыргызоведения. Особое место среди источников кыргызской лексики занимает эпос «Манас» - героический эпос кыргызского народа.

2. Материалы и методы исследования

Титулы исследуются в ряде диссертационных работ исследователей. К примеру, Бейбутова Р.А. в одном из разделов своей диссертации дает анализ военно-административных терминов и терминов-титулов в соотношении с военной лексикой. [Бейбутова Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода. М., 1988].

Следует также отметить работу Рахимова Т.Р., содержащую большой материал по китайским заимствованиям в уйгурском языке, через посредство которого, по-мнению исследователя, проникали термины-титулы в другие тюркские языки, в том числе и в кыргызский [Рахимов Т.Р. Китайские заимствования в современном уйгурском языке. М.: Наука, 1970]. Интересной нам представляется и работа Воронова А.Б. «Антропонимика эпоса «Манас» [Воронов, Алма-Ата, 1989].

3. Результаты и обсуждения.

В тексте эпоса титулатура занимает одно из ведущих мест. Все герои трилогии имеют свои титулы или титулы-эпитеты, которые характеризуют их характер, положение в обществе или же отношение к ним авторов эпоса. Наиболее частотными являются следующие термины: *кан/хан, бек, оен, амбал, аким, султан, мырза, торо, улук, бек, бий, эр, пааша, канкор, а также социальные термины нукер, чоро, жоокер* и др.

Большинство этих слов заимствованы из арабского, иранского, китайского, монгольского и других языков. Многие титулы-эпитеты в прошлом были титулами высших правителей империй и государств, однако из-за отсутствия ранговой соотнесенности с той реальной группой титулов, отсутствующих или не зафиксированных в тексте эпоса, выступают в отношении персонажей как эпитеты или как качественные характеристики героев, реально не указывающие на определенный ранг в общественном устройстве: *султан, оен, сайыппуруш* и т.п.

Указанные титулы-эпитеты могут служить в тексте для увеличения числа синонимов при характеристике богатыря. Сказители используют их также для избежания монотонности изложения и возвеличивания симпатичного им батыра в среде зрителей и слушателей, а также в качестве положительной коннотации денотата, чаще всего самого Манаса или же его сподвижников.

Манас является центральной фигурой повествования, вокруг которого происходят все события и объединяются либо противоборствуют герои. Сказители по ходу сказывания наделяют Манаса титулами верховных правителей многих народов. Наличие монгольских, китайских, иранских, арабских и др. титулов говорит о широких культурных контактах кыргызов в историческом прошлом. Особенности применения лексики данной группы отражают специфику общественной и политической обстановки в регионе и этнополитическом объединении. Применением титулов определенного ранга дается также характеристика общественного положения того или иного персонажа.

Одним из путей проникновения титулов иноязычного происхождения в язык эпоса является заимствование фольклорных мотивов, что соответственно влечет за собой и заимствование фольклорных персонажей.

Одних и тех же титулов и эпитетов в трилогии удостаиваются Манас и его ближайшие соратники Чубак, Сыргак, Алмамбет и др. Кошой и Бакай – главные советники Манаса – почтительно именуются *аба* «старейшина, хан».

Аба имеется во всех тюркских языках в следующих значениях:

1. *Отец* - туркм. диал., азерб. диал., алт. диал., хак.

2. *Дядя* (по отцу) – азерб., кир., баш. диал; *обращение к старшим мужчинам* – кир., тат. диал (абай, абый); *старший брат* – тур. диал; *старший из братьев* – кир., тур., хак.; *обращение к собеседнику* – кум., чув.; *товарищ, брат* – чув. диал.

3. *Дед* (по отцу) – турк. диал.; предок/предки – турк.диал.

Этимологию данного термина многие лингвисты возводят к древнетюркскому языку, так как в этом языке был такой термин-титул (например, в эпосе «Манас»). Некоторые считают источником арабский язык.

Этот термин отражает систему кровного родства, сложившегося на ранних ступенях родоплеменных отношений тюрок до формирования семейно-родственных отношений, для которых центральными являются понятия «отец-мать» и их потомство.

Хотя мы и считаем данное слово термином тюркского происхождения, он встречается в других языках: *ама* «отец» в тунгусо-маньчжурском, *api* в тибетском, *абони* – в корейском.

В кыргызском языке, как мы уже сказали выше, *аба* – папа, отец, дядя; любой незнакомый старший по возрасту (при уважительном к нему отношении); *ата-баба/ата-буба* – предки по отцу. В китайском 1) *ba* –отец, папа, *baba* – папа, дядя, папаша (в обращении к старшему); 2) *fu* – отец, батюшка.

Как видим, соответствие почти полное, что также говорит о том, что в кыргызско-китайских связях много неисследованного.

В обществе кыргызов того времени присутствовала социальная дифференциация. *Ак сооктор* – белая кость. В эпосе «Манас» в разных эпизодах и достаточно часто встречаются понятия и термины, показывающие наличие социальной иерархии в обществе. Например, *бий* – титул. *Бий* был рангом, чином, званием племенных аксакалов тюркских народов. Будучи главой, вождем рода, племенных союзов, кыргызские *бии*, как правило, выполняли политическую, административную и судебные функции на основе норм обычного права – адата, традиций и обычаев. Обычно *бии* избирались путем народного голосования на определенный срок, но иногда это звание было наследственным и передавалось от отца к сыну. В эпосе «Манас» *бий* также описывается как человек, имеющий полномочия на власть, на правление. Например, *бий которуу тууралуу* – о провозглашении *бия*.

Манжудан келген журт учун,
Атасы олгон баланы,
Бий которуп алганы [Орозбаков. Манас. Т 1, с. 150].
Ради народа,
Прибывшего из Манджурии,
Ребенка-сиротку, потерявшего отца,
Подняли в качестве бия.

У кыргызов *бий* – правитель, властитель, предводитель, распорядитель, *бек* – властитель (после хана), правитель, предводитель – китайское *bi* – государь, господин, владыка, закон, установление, трон, ступень, ранг, по ступенькам; др.-кит. *nek* – властитель.

Хан/кан – один из самых распространенных титулов в эпосе. Он также широко функционирует в тюркских, иранских, китайском языках. Слово *каган/хан* у М.Фасмера объясняется так: «князь, государь» (у хазар), др.-русск. каганъ (митрополит Илларион о кн. Владимире). Древний тюрко-тат. титул. … Тюрк. титул заимств. из кит. *ke* «великий» + *kuan* «правитель» [Фасмер т.2].

Вспомним, что в Китае была династия Хан/Хань. Профессор Зулпукаров приводит пример: антропоним Каныкей (имя жены Манаса, эпического героя), который состоит из кан «титул» и gui [гуэй] «дочь, девушка, незамужняя женщина», т.е. дочь хана, царевна

[Зулпукаров 2016, с.259]. Мы также придерживаемся мнения, что данный титул был заимствован из китайского языка.

Хан/кан - самый частотный титул в тексте эпоса "Манас". Только в I томе по варианту С.Орозбакова встречается более 170 раз (К.Дыйканов, с.61). Это титул верховного правителя племенных или родовых объединений. В сказании Манаса выбирают главой объединения 64 родовых предводителя, тем самым добровольно принимающих свой вассалитет:

Манас деген баланы
Хан которуп койгонбуз (СО, I, 267)
И юношу по имени Манас
Ханом избрали.

Буквально "подняли (над собой)", что указывает на избрание по старинному обычаю, который подробнее описывается в следующих строках:

Атын атап, торо деп
Атын союп кесекчи.
Ак тердикке салсакчы,
Аким кылып, *хан* кылып
Улук кылып алсакчы
Называя его по имени и господином,
Съедим его жертвенного коня,
Поднимем на белой кошме.
Выберем его правителем, ханом,
Выберем его повелителем.

Титул *хан* стоит в одном ряду с арабским титулом *аким* -"правитель" и тюркским *улук* "повелитель, властелин". Использование титула *хан* в одном синонимичном ряду с титулами *аким* и *улук*, не эквивалентных по рангу в иерархической системе титулов, можно отнести за счет стилистического приема усиления качественной характеристики героя. Синонимично титулу *хан/ кан* используются также и другие титулы: *султан, торо, мырза* и др.

В качестве высшего титула владыки *хан/кан* входит в состав пословичного фразеологизма:

Калк туткасы кан болот,
Казат улуу жол болот.
Опорой народа является хан
Война - великим походом.

Интересен эпизод воинского похода на калмаков, когда хан Манас входит в подчинение десятника Тазбаймата как рядовой воин. Возможно, это отражение так называемого периода военной демократии, когда независимо от общественного положения воинство из аристократов подчинялось избранным военачальникам на время похода.

В тексте эпоса "Манас" наблюдается денотантная девальвация термина *хан* (отражающая, на наш взгляд, положение этого термина в общенародном кыргызском языке), который употребляется не только «в своем первоначальном значении «верховный правитель племенного объединения», но и для титулования заведомо более мелких правителей, а также в качестве почетных приставок к имени, переходя в разряд антропоформантов. Практически сказители используют его в качестве положительной характеристики персонажа, независимо от его реального положения в феодальной или государственной ранговой иерархии. Так, *ханом* в тексте называются отец Манаса - Жакып, предводитель нойгутов - Акбалта - сосед отца Манаса по стойбищу, ближайшие

сподвижники Манаса - Алмамбет, Чубак, Сыргак, Кошой и др. Да и остальные из сорока витязей Манаса, называемые по тексту терминами более низких рангов - *чоро, нокер, жокер* - тоже именуются ханами, хотя они являются предводителями мелких родов или групп, входящих в союз эпического богатыря:

В современном кыргызском языке титул *хан* используется широко, в том числе в различных национальных играх, в пословицах и поговорках, в художественной литературе и фольклоре и др. Однако необходимо отметить, что в современном кыргызском языке происходит развитие нового значения с одновременной адъективацией термина.

В своем первоначальном значении это слово уходит в разряд историзмов. В южных говорах киргизского языка встречаются сочетания: *хан атлас* "лучший атлас", *хан базар* "лучший базар" (с некоторым оттенком святости "священный базар"), для сравнения - в монгольском *хан хас* "лучшая яшма". В эпосе для характеристики и номинации Манаса и его ближайшего окружения используются оба фонетических варианта: *хан* и *кан*. В таких же формах зафиксирован в ДТС (ДТС, 636, 417).

Выводы

Итак, титул *хан /кан* в эпосе "Манас" употребляется в качестве:

1) титула верховного правителя племен и народов;
2) титула предводителя мелкого племенного или родового объединения;
3) антропоформанта - почетной приставки к собственным женам;
4) эпитета, почетного наименования персонажей, реально не обладающих данным титулом.

Наличие большого количества китайских заимствований или же общих слов в кыргызском языке исторически объясняется влиянием сильной китайской администрации на территориях кочевников, что и повлекло за собой наслоение военных и государственных терминов.

Большинство из приведенных выше китаизмов в тюркских языках уже было выявлено ранее различными исследователями. Некоторые же из них традиционно считаются тюркскими словами, но имеют с соответствующими китайскими словами общую семантику и фонетическую структуру. Все это указывает на то, что необходимо более глубоко и тщательно изучать кыргызско-китайские параллели, которые, вероятно, говорят о наличии в прошлом общего праязыка-источника.

Литература:

1. Бейбутова Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода. М., 1988.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхы. – Ф.: Мектеп, 1980.
3. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. – Бишкек, 2016.
4. Манас. Эпизоды из киргизского героического эпоса/ пер. С.Липкина и Л. Пеньковского.-М.: ГИХЛ, 1960.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах. – М.: Наука, 1964-1973.

УДК82.0

ЛИЧНОСТЬ СКАЗИТЕЛЯ ЖУСУПА МАМАЯ В КОНТЕКСТЕ КЫРГЫЗСКО-КИТАЙСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Чон ЯО Хуа, магистрант
Ош мамлекеттик университети,723500,Кыргызстан

Аннотация: *В статье дается оценка творческой деятельности китайского манасчи Жусупа Мамая как гражданского подвига во имя любви к своей родине, семье, заветам предков. Профессиональная миссия манасчи, последовательно воплощенная через неустанный труд, способствовала развитию культурных контактов Китая и Кыргызстана.*

Ключевые слова: *мастерство, манасчи, текстология, запись, вариант, традиция, сказительская практика, художественность, этические ценности.*

КЫРГЫЗ-КЫТАЙ МАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ КОНТЕКСТТИНДЕ АЙТУУЧУ ЖУСУП МАМАЙДЫН ИНСАНЫ

Чон ЯО Хуа, магистрант
Ошский Государпрственный Университет,723500,Кыргызстан

Аннотация: *Макалада кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылык өнөрдүн, анын жарандык эрдик, мекенге, үй-бүлөгө, ата-бабалардын осуяттарына жасалган аракетине баа берилет. Манасчынын тынымсыз эмгек аркылуу аткарылган кесиптик миссиясына Кытай жана Кыргызстандын ортосунда болгон маданий байланыштардын өнүктүүрүдө салым кошкон.*

Ачкыч сөздөр: *өнөрчүлүк, манасчы, текстология, жазуу, вариант, салт, айтуучулук практика, көркөмчүлүк, этикалык баалуулуктар.*

THE IDENTITY OF THE NARRATOR JUSUP MAMAI IN THE CONTEXT OF THE KYRGYZ-CHINESE CULTURAL TIES

Chong Yao Hua, undergraduate student
Osh State University 723500, Osh, Kyrgysztan

Abstarct: *The article assesses the creative activity of the Chinese manaschi Jusup Mamai as a civil feat in the name of love for his homeland, family, and the precepts of ancestors. The professional mission of the manaschi, consistently embodied through tireless work, contributed to the development of cultural contacts between China and Kyrgyzstan.*

Key words*: mastery, manaschy, textology, writing, variant, tradition, storytelling practice, artistry, ethical values.*

1. Введение

Изучение кыргызско-китайских культурных связей в современное время не может быть полною без освещения творческого подвижничества крупнейшего сказителя эпоса «Манас» XX столетия – Жусупа Мамая. Это особенно важно, так как в 2018 году исполнилось 100-летие со дня его рождения. Вклад манасчи в общую копилку эпической истории о богатыре, выраженной тысячелетней устной эстафетой, отличается уникальными творческими возможностями и находками, которые не были отражены на материальных носителях от сказителей, проживающих на территории Кыргызстана.

Как известно, Жусуп Мамай родился и вырос в Кытайской Народной Республике, в той её части, в которой проживают тюркские народы. Среди них кыргызы в Китае составляют значительное число.

2. Методы исследования

Исторически сложилось так, что Жусуп Мамай - кыргызский манасчи, который является отражением богатейшей духовной сокровищницы земли Китая. За свой жизненный труд сказителя и собирателя на своей родине он награжден был правительственной наградой - «Горным цветком». Также ему посчастливилось увидеть Кыргызстан - то есть землю своих предков и его народ после распада Советского Союза, когда он стал независимым суверенным государством. Сам Жусуп Мамай обрел известность как манасчи среди своего народа и был известен в культурно-общественных и научных кругах Китайской Народной Республики.

3. Результаты и обсуждения

Жусуп Мамай видел своими глазами многие события в Кыргызстане, связанные с чествованием сказителей-манасчи и эпосом «Манас», с чествованием его самого как крупнейшего китайского манасчи-сказителя.
В дни празднования 1000-летнего юбилея эпоса «Манас» в 1995 году сказитель был удостоен ордена «Манас» первой степени. Кроме того, ему было присвоено также Звание народного артиста Кыргызской Республики.

За свой творческий вклад по выпуску варианта эпоса «Манас» на кыргызском языке и перевод на китайский язык, за свое сказительское мастерство Жусуп Мамай был также удостоен еще одной высшей награды Кыргызстана – Ордена «Герой Кыргызской Республики» («Кыргыз Республиканын баатыры») с нагрудным знаком «Ак-Шумкар», которое было оглашено общественности в мае 2014 года. К сожалению, в это время ему исполнилось уже 97 лет, и он очень болел. Вскоре через месяц сказителя не стало.

Вся жизнь Жусупа Мамая - яркий пример служения народу. Испокн веков в народе считали всех сказителей незаурядными личностями, талантливыми людьми, которые своим творчеством говорят об истории, философии, этике и эстетике, национальном характере, не дают сквозь века забыть взгляды своего народа на мир, судьбу, власть и другие ценности. Они – своеобразные воспитатели, народные педагоги, поддерживающие дух свободолюбия, не дающие старым и молодым забывать свою историю, свои корни.

Из биографических источников известно, что Жусуп Мамай родился в начале XX века, а точнее – 4 мая 1918 года, в селе Меркеч Кызыл-Суйского района Кыргызской автономной области Китая [3, с.94].

Отец его Мамай был человеком зажиточного сословия, который мог позволить себе поездку в Мекку, то есть совершить хадж, как это было принято у мусульман, проживающих в разных странах. Своих детей он обучал грамоте и мусульманскому богословию, желая, чтобы они стали религиозными деятелями, то есть «молдо», а затем сами в свою очередь обучали религии последующие молодые поколения. Однако два его сына, Балбай и Жусуп, не пожелали быть религиозными служителями, так как с детских лет оказались в плену у художественного слова: любили устные эпические произведения, сказки, пословицы и поговорки.

Старший брат Жусупа Мамая Балбай (был намного старше) сыграл в жизни Жусупа большую наставническую роль: во-первых, он сам слушал и записывал на бумагу произведения фольклора, включая эпос «Манас», во-вторых, по своим собранным записям эпоса обучил Мамая сказительству. Однако, в годы «культурной революции» 1966-1978 годов Балбай подвергся гонениям, был посажен в тюрьму и убит. Мамай был также арестован, но из-за несовершеннолетия его быстро отпустили домой. Все рукописи Балбая пропали. Жусуп решил восстановить записи, так как к тому времени он уже видел сон, который обычно бывает в практике становления профессионального сказителя-манасчи и сигнализирует о готовности к сказыванию. Его отец, узнав об этом, по обычаю принес жертвоприношение и созвал гостей для благословения. Тем не менее, он запретил Мамаю сказывать, пока тому не исполнится сорок лет. Часто Мамаю приходилось сказывать в одиночестве, пока срок не был исчерпан.

Жусуп Мамай сумел восстановить утерянный вариант эпоса «Манас» по памяти, а также и другие эпические произведения. Помимо «Манаса» впервые в Китае с помощью арабского алфавита были опубликованы Жусупом Мамаем такие малые эпосы, как: « Тоштук», «Мамаке» «Шопок», Кёбёён», «Толтой», «Ажыбек баатыр». В 1984 году впервые был опубликован в Китае с помощью арабского алфавита и эпос «Манас», предмет его упорных целей и труда. Осуществлять записи помогали ему в то время молодые фольклористы и историки из числа местных кыргызов – Макелек Омурбай, Мамбеттурду Мамбетакун и другие.

Но самое удивительное в том, что эпос «Манас» под пером Жусупа Мамая – это история о восьми поколениях потомков Манаса. История каждого эпического героя, потомка Манаса, представляет собой отдельно взятое эпическое продолжение. Так, если его сверстники: знаменитый манасчи С.Каралаев сумел передать трилогию: «Манас», «Семетей», «Сейтек», а другой знаменитый манасчи Шаабай Азизов утверждал, что знает продолжение еще о двух поколениях героев – Кулансарыке и Кененсарыке, но они не были записаны от него, - то Жусуп Мамай воплотил в письменное свидетельство такие части как: Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей» [1,с.78].

Конечно, варианты эпосов кыргызстанских манасчи Сагымбая Орозбакова и Саякбая Каралаева отличаются колоссальным объемом, большой художественностью и обилием образов, сохранением архаических пластов, композиционной завершенностью. Однако эпос Жусупа Мамая – это дальнейший творческий этап развития на основе генеалогической циклизации, отразивший еще одну сторону уникальности эпического сказительства «Манаса» в целом.

XX век в Кыргызстане и Китае были богаты на политические и социальные преобразования, на резкие смены официального мнения по поводу необходимости для народа его эпоса [2, с.33].

Выводы

Тем не менее, если в Кыргызстане значительно быстрее были преодолены препятствия и создавались необходимые условия на уровне научных государственных учреждений с определенным штатом сотрудников для обработки и публикации вариантов от разных манасчи, то в Китае дело продвигалось медленнее. Только упорствои поиски самого Жусупа Мамая, его энергия и умение завершать начатые дела до логического конца позволили увидеть свет его собственному варианту эпической полилогии «Манас». По существу он был сам руководителем и исполнителем собирательской, текстологической и публикационной работы, то есть целым научным учреждением.

Сегодня в Кыргызстане и Китае переизданы полные варианты эпоса Жусупа Мамая [4].

Литература:

1.Асанканов А. И др. Акындар жана манасчылар – кыргыз элинин руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар. – Б.: Мурас, 1999. – 200 б.
2.Бакчиев Т. “Манас” жана саясат. – Б.: Текник, 2013. – 298 б.
3.«Манас» энциклопедиясы. - Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, “Мурас” илимий пропагандалык ишкер долбору, 1-т., 1995. – 440 б.
4. Манас [Текст] / Жусуп Мамайдын айтуусунда. – Урумчу: Шинжан эл басмасы, 2012. – 1875 б.

УДК82.0

СВОЕОБРАЗИЕ АРХАИЧЕСКИХ МОТИВОВ ЭПОСА «СЕМЕТЕЙ» МАНАСЧИ ЖУСУПА МАМАЯ

Чон ЯО Хуа, магистрант
Ошский государственный униврситет

Аннотация: *В статье рассматриваются отдельные мотивы встреч героев с образами «арбак»/»душ умерших предков» в качестве архаических пластов сюжетики в эпосе Жусупа Мамая «Семетей».*

Ключевые слова*: мотив, сюжет, тема, архаические пласты, древние поверья, традиция.*

МАНАСЧЫ ЖУСУП МАМАЙДЫН «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУНДАГЫ АРХАИКАЛЫК МОТИВТЕРИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Чон ЯО Хуа, магистрант
Ош мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосундагы каармандын арбактары менен жолугушуусунун айрым мотивтери сюжетикасындагы архаикалык катмарлары катары каралат.*

Ачкыч сөздөр*: мотив, сюжет, тема, архаикалык катмарлары, көөнө ишенимдер, салт.*

THE PECULIARITY OF THE ARCHAIC MOTIFS OF THE EPOS "SEMETEY" BY THE MANASCHI ZHUSUP MAMAI

Chong Yao Hua,
undergraduate student Osh State University

Abstract: *The article discusses individual motifs of encounters of heroes with images of the souls of deceased ancestors as archaic layers of a plot in the epic of Jusup Mamai "Semetey".*

Key words: *motive, plot, theme, archaic layers, ancient beliefs, tradition.*

1. Введение

Сакральные образы «душ умерших предков», имеющих отличительное наименование в кыргызском языке – «арбак», составляют содержание отдельных мотивов в эпосе «Семетей» Жусупа Мамая.

Так, например, в эпосе «Семетей» варианта Жусупа Мамая бишкекского издания 1995 года (под редакцией. К. Кырбашева) души-арбаки богатырей первого поколения часто появляются в мотивах, изображающих богатырские поединки. Назовем здесь несколько: *Гульчоро и Мадыкана* [1,с.91]; *Гульчоро и Жубатая* [1,с.193-194]*, Семетея и Жалгызкёза* [4, с.126].

В кыргызском языке слово «арбак» заимствовано из арабского «аруах» для обозначения неумираемой, бессмертной души человека [3, с.8].

Погребальные курганы и памятники быта Таштыкской, Тагарской археологических культур, находки Пазырыкского кургана, открытые на территории Южной Сибири (I тыс. до н.э.), тщательно изученные археологами и историками, а также материалы этнографических работ по культуре и быту енисейских кыргызов, памятники устного фольклорного творчества, ярко отражают традиционное бытование в прошлые эпохи культа умерших предков [1. С.334-353].

Суть этого культа – в вере древних людей в то, что после смерти ближайших прародителей и родителей их души-арбак постоянно находятся рядом с живыми, обитая в невидимой части мира «кайып», защищая своих потомков от бед и помогая в делах повседневной жизни.

Посетивший наши края во второй половине XIX века казахский ученый Ч. Валиханов, наблюдая быт нашего народа, отметил «веру в «арбак», то есть веру в покровительство «души» умершего предка своему кровному потомку, что нашло отражение в его записях: «Благополучие его в том мире зависело от того, как родственники исполняли обряды поминок, совершали жертвоприношения на его могиле. Если поминки были исправны, он был спокоен и покровительствовал всем родным. В трудных случаях живые всегда обращались к ним, то есть, называя имена своих предков, призывали на помощь» [2, с.477].

2. Методы исследования

Рассмотрим один из боевых поединков с точки зрения герменевтического анализа.

По варианту Жусупа Мамая богатырь Семетей оказывается во власти душ-арбаков погибших отцов-героев, которые появляются в самый напряженный момент боевого поединка, длившегося несколько дней.

Его противником выступает великан Мадыкёл по прозвищу Жалгызкёз (то есть «Одноглазый»). Имя и прозвище еще сохраняют хтонический образ врага архаических мифов, ассоциируясь с одноглазыми циклопами греческой мифологии, образами «одноглазых великанов в фольклоре тюркских народов..

3. Результаты и обсуждения

Предыстория встречи Семетея вкратце выглядит следующим образом. На землях туркмен в горной местности Шукурлю проживали два брата – Карманап и Карадёо, народ которых жил богато и никогда не покидал свои земли. Но вот однажды объявился великан Мадыкёл, в планы которого входило увести табуны и стада, поживиться людьми, так как был он людоедом (угрожая, сьел девушку и парня).

Начал он с того, что объявил Карманапу отдать ему в качестве за спокойную жизнь свою жену Кардыгач (сестру Манаса). Карманап и Карадоо все же решили дать отпор, но попали в тяжелое положение. От неминуемой смерти спасла их Кардыгач, и, спрятав их в надежном месте, отправилась к родичам за помощью. Семетей выехал один в земли туркмен. Семь дней сражался Семетей, но великан не поддавался. В возникшей передышке Мадыкел интересуется, чей он сын.

Узнав о том, что Семетей сын Манаса, Мадыкёл вновь наполняется гневом. Тогда Семетей обращается к душе-арбаку отца, испрашивая поддержки:

«Арбагың азыр жолдо – деп,
Атакем, мени колдо, – деп,
Калганга кылбай жаманат!»
Эр Семетей баатырың
Атасы өткөн Манастын
Арбагына сыйынат.

«Душа твоя сейчас в пути – говорит,
Отец мой, поддержи меня, – говорит,
Перед оставшимися здесь не дай опозориться!» –
Храбрый Семетей богатырь ваш,
Ушедшего своего отца Манаса
Душе его так молился

[4, с.125]

В то время как Мадыкёл произносил очередные угрозы, настраивая себя на новый боевой выпад, Семетей видит, как неожиданно появились четыре всадника:

Семетей турса залкайып,
Тайбурул менен чайпалып,
Аккула менен болкоюп,
Арстан Манас зоңкоюп,
Уй куймулчак Сарала
Уйулгутуп Алмамбет
Коктеке менен болкоюп,
Көзөл Чубак келатат.
Буларды көрүп Семетей
Кайраттанды ченебей.
Жалгызкёз катуу өкүрүп
Жаалысы менен түкүрүп.

Чоюн башты колго алып,
Чапмак болду каарданып.
Арбагы айкөл Манастын,
Арка болуп Семене,
Артында турат калкайып.

Когда Семетей стоял как глыба,
На Тайбуруле восседая,
На Аккуле-красавце
Тигр Манас возвышается.
На волохвостой Сарале
Алмамбет рядом кружится,
На Коктеке покачиваясь,
Боевой Чубак приближается.
Увидев их, храбростью
Переполнился Семетей.
Тем временем Жалгызкёз заревел,
Со всею злобою сплюнул,
Взял в руки Чоюнбаш-палицу,
С силою всей приготовился ударить.
А душа-арбак великодушного Манаса
Стояла сзади Семетея, выступая опорой.

[4, с.126]

Жалгызкёз был уверен, что от такого удара Семетей погиб, но был разочарован, увидев его на коне. С выкриками урана “Манас!” Семетей набросился на великана и вскоре одолел его.

Выводы

Таким образом, в канве сюжетики китайского манасчи Жусупа Мамая, а именно в сюжетных темах боевых поединков героев пред началом столкновения с противником герой общается со своим “арбак” – душой своего отца и его близких соратников. Подобные элементы выступают свидетельством сохранения веры в существование “арбак”, древним характером описания боевого поединка, традиционным сохранением культа предков в мировоззрении героев эпоса.

Литература:

1. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фр.: Кыргызстан, 1990 – 480 с.
2. Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах[Текст] /Ч.Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1.– Алма-Ата, 1961. – 267 с.
3. Карасаев, Х. Камус наама: «Манас» сөздүгү [Текст] / Х. Карасаев – Фр.: Кыргызстан,1990.– 204 с.
4. Семетей: Эпос / Жусуп Мамайдын варианты //Туз.К.Кырбашев, суротчусу Р. Исаков. Кырг. Улут. И. А. – Б.: Шам, 3-китеп, 1995 – 284 б.

УДК 347.781.8

ОБ УСТНОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ КЫРГЫЗСТАНА

Шамбеталиева Хадича Маматбековна, докторант
КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: *В статье впервые рассматривается особая устная форма публицистики Кыргызстана, которая своими корнями восходит к фольклору и ярко выражена на современном этапе. Выступления по радио, телевидению, в социальных сетях современных акынов – импровизаторов по разным информационным, политическим поводам и как следствие формирование общественного мнения аудитории является наглядным показателем развития устной публицистики. На страницах печати появляется такой вид публицистики, который выражен художественными средствами поэзии, поэтической речи. Сегодня их принято называть «стихотворной публицистикой»*

Ключевые слова: *публицистика, устная публицистика, стихотворная публицистика, акыны-импровизаторы*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ООЗЕКИ ПУБЛИЦИСТИКА ЖӨНҮНДӨ

Шамбеталиева Хадича Маматбековна, докторант
Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: *Сунушталган макалада биринчи жолу Кыргызстандагы публицистиканын өзгөчө оозеки формасы жана анын фольклордон чыгып бүгүнкү күнгө чейин таралышы жөнүндө баяндалат. Мындай публицистиканын оозеки формасынын көрсөткүчү катары учурдагы төкмө – акындардын ар түрдүү маалыматтык, саясий көрүнүштөрдөн кийин айтып (ырдап) чыккан ырлары менен үн алгы, сыналгы аркылуу же социалдык тармактарда кенен тарап элде коомдук көз карашты калыптандырып жаткандыгын белгилесек болот. Бүгүнкү күндө басмалардын беттеринде поэзиянын көркөм каражаттары, ыр түрүндө жазылган «ыр түрүндөгү публицистика» аттуу публицистиканын бир түрү жөнүндө маалымат берилет .*

Ачкыч сөздөр: *публицистика, оозеки публицистика, ыр түрүндөгү публицистика, төкмө акындар*

ABOUT THE ORAL JOURNALISM IN KYRGYZSTAN

Shambetalieva Khadicha Mamatbekovna,
Doctoral student of KNU named after J.Balasagyn, Bishkek,Kyrgyzstan

Abstract: *The article first examines the special oral form of journalism in Kyrgyzstan, which has its roots in folklore and is clearly expressed at the present stage. Speeches on radio, television, on social networks of modern akyns - improvisers on various informational and political occasions and, as a result, the formation of public opinion of the audience is a clear indicator of the development of oral journalism. This type of journalism appears on the pages of the press, which is expressed by the artistic means of poetry and poetic speech. Today they are called "poetic journalism"*

Key words: *journalism, oral journalism, poetic journalism, akyn improvisers*

1. Введение

Публицистика как жанр журналистики не только информационно обеспечивает все происходящие изменения и чутко реагирует на значимые проблемы общества, но и формирует общественное мнение и даже влияет на поведение индивидуумов. Поэтому можно считать, что публицистика является своеобразным зеркалом отображения действительности, общественной жизни. Текст публициста с течением времени превращается в документ эпохи, времени. Поэтому ретроспективный анализ газетно-

журнальной периодики раскрывает не только взгляд автора, но и показывает всю палитру взаимодействия человека и общества.

Доктор филологических наук, защитивший свою диссертацию по публицистике, Е. П. Прохоров, рассматривая публицистику как особый тип творчества, дает такое толкование понятию: «Понимание публицистики как особой творческой формы□– специфического типа творчества□– получает четкую определенность именно от ее задач по выражению и формированию общественного мнения. Идея строго детерминированной (при всей свободе творчества, возможности и необходимости бесконечных исканий и находок в□сфере взаимодействия с□общественным мнением) соотнесенности публицистики с□контрагентом□– общественным мнением□– кажется чрезвычайно важной, поскольку позволяет многое понять»[①] .

По мнению доктора филологических наук, профессора В. В. Ученовой, многие годы посвятившей исследованию публицистики, «под публицистикой следует понимать массовые популярные политические тексты, воздействующие на актуальные общественно-политические процессы оперативным документальным отображением, основанным на их идейно-политическом осмыслении и эмоционально выраженной оценке»[②] .

По её мнению, публицистика и не только осмысливает, но и оценивает актуальные общественно-политические события. Именно оценочность, яркое выражение авторской позиции являются своеобразным маркером, письменным документом в отражении настоящей действительности. При этом следует помнить, что в советское время позиция или оценка журналистом политических событий не выходила за принятые идеологические рамки и клише, присутствовала лишь контекстуально. Сегодня мы наблюдаем прямо противоположное явление, теперь журналистская позиция и оценка происходящих событий находится на самой высокой отметке. Становится особенно важным авторский комментарий, экспертная оценка журналиста на социальные, политические, культурные процессы и явления.

2. Методы исследования

Проведя сопоставительный анализ литературы и публицистики, на основе изучения объекта, предмета, методов творческой деятельности и демонстрируя соотношения литературы и публицистики к аудитории, раскрывая специфические особенности этих сфер творческой деятельности, другой исследователь публицистики Т. Ж. Машарипова утверждает, что главной целью литературы является художественно-эстетическое отображение действительности и духовного мира писателя, в то время как для публицистики - это демонстрация конкретных общественных проблем и непосредственный призыв к действию. Исследователь дает свое определение публицистики: «Мы считаем, что публицистика – это открытый для ознакомления и обсуждения поставленной автором темы вид творческой деятельности, в котором воплощается гражданская позиция автора и который претворяется в газетно-журнальных и других видах оперативных текстов, посвященных актуальным общественно-политическим фактам и процессам и содержащих как убедительные логико-понятийные средства, так и особую эмоционально-стилевую форму»[③].

3. Результаты и обсуждения

[①] Прохоров Е. П. Искусство публицистики / Е. П. Прохоров.□– М.: Советский писатель, 1984. – 360 с. [с. 25]

[②] Ученова В. В. Публицистика и политика / В. В. Ученова. − 2-е изд.□– М.: Политиздат, 1979. – 271 с. [с. 230]

[③] Там же, с. 147.

Принято считать, что истоки кыргызской публицистики восходят своими корнями в глубокую древность, и их можно найти в образцах древней культуры кыргызов, например, в произведениях устного народного творчества, в высказываниях и выступлениях народных ораторов (чеченов), в произведениях певцов-импровизаторов.

Термин «устная публицистика» не так давно вошел в научный обиход. Так, еще в 1972 г. В. В. Учёнова, рассуждая об ораторском искусстве античности, оценивает его как **публицистику до публицистики**[①].

По ее мнению, собственно публицистика связана с массовостью распространения текста, которую может обеспечить лишь его письменная фиксация. Другой же сущностный признак публицистики, а именно политическая актуальность содержания, оказывается у исследователя менее значимым.

Сегодня сложно согласиться с таким утверждением, так как в определенные периоды развития современного общества именно политическая составляющая становится особенно востребованным признаком публицистики. Вместе с тем некоторые современные исследователи утверждают, что слово в его устной форме признается не менее важным, чем слово письменное. Поэтому применение термина «устная форма публицистики» представляется, например, исследователями Р. А. Борецким и В. Л. Цвик вполне оправданным. При этом основополагающие признаки публицистики для указанных исследователей не «массовость распространения», а «актуальность проблематики и масштаб осмысления событий окружающего мира»[②].

Исследователь публицистики В. В. Ученова предполагает: «Полученное нами представление о политических речах великих ораторов античности, предпосылках их создания и условиях произнесения дает, по нашему мнению, право говорить о значительном сходстве данной деятельности с публицистическим творчеством. Сходен их предмет – наиболее актуальные факторы общественно-политической жизни; сходны функции: оперативное воздействие на общественное мнение, сознание и поведение; во многом сходны творческие методы «изобретения» текстов. Есть основания говорить об античном политическом красноречии как прообразе публицистики. Устная форма изложения подготовленных текстов предопределила тем не менее такое своеобразие их содержания, композиционных и стилистических особенностей, которое типологически отличает их от «ставшей» письменной публицистики. На формирование последней наряду с мастерством красноречия существенно влиял опыт предшествующей письменной культуры»[③].

Да, сегодня в филологической науке искусство красноречия рассматривается в качестве древнего прообраза публицистики. В древности именно ораторы поднимали злободневные проблемы общественно-политической жизни, воздействовали на формирование общественного мнения. Видный теоретик журналистики Е. П. Прохоров отмечает, что: «Политическая деятельность великих ораторов древности, в частности Демосфена (Греция) и Цицерона (Рим), представляет яркое проявление того, что можно уже с большой определенностью назвать *пражурналистской* деятельностью, – целенаправленное распространение в массе людей сведений, оказывающих на них идейно-психологическое воздействие, формирующих их мнения, представления,

---

① Учёнова В. В. Исторические истоки современной публицистики. – М.: Изд-во Московского унив., *1972*.– 73с. [с.12]

② Борецкий Р. А., Цвик В. Л. Жанры телевизионной публицистики // Телевизионная журналистика: учебник. – М.: МГУ, 1998. – 288 с. [с. 173]

③ Ученова В. У истоков публицистики. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 214 с. [с.21]

стремления, побуждающих к тем или иным действиям». [1] Следовательно, ораторы древности своими речами затрагивали актуальные общественно-политические вопросы и влияли на умы масс, формируя общественное мнение.

Опираясь на этот тезис, можно смело утверждать, что кыргызские ораторы тоже осуществляли такую же миссию. История ораторского искусства у кыргызов неотделима от многовековой истории народа. Яркие речи известных народных ораторов, называемых в народе чеченами, могут служить образцами актуальных и злободневных публицистических текстов.

По социальному происхождению кыргызские ораторы в большинстве своем были выходцами из высокоморальной, кристальночистой среды, умеющей различать белое от черного, истину от лжи, возвышенное, прекрасное от низменного. Ораторское искусство требовало от человека не только таланта сказителя, особого словесного мастерства, но и определенной гражданской смелости, храбрости, так как именно акыны – импровизаторы являлись своеобразным трибуном, мощным рупором в освещении злободневных социальных проблем.

В своих речах ораторы всегда поднимали злободневные общественно-политические проблемы, защищали угнетенных и искавших справедливости людей. Следовательно, жизнедеятельность и творчество народных ораторов, чеченов, можно считать серьезной предпосылкой современной публицистики. Отметим метафорично, что публицистика в кыргызской культуре зародилась вместе с жизнью народа.

Народные ораторы, чечены, всегда находились на переднем крае «кипящей» общественно-политической жизни, внушительной силой слова они решали не только местечковые, внутриродовые, но и государственные проблемы. Мудрые риторы налаживали эффективную коммуникацию, социальную справедливость не только среди кыргызских родов, но иногда и среди целых народов, выполняя своеобразную дипломатическую миссию.

В научной литературе упоминаются имена таких мастеров словесного искусства, как Кёкётёй чечен, Тилекмат чечен, Акматалы чечен [2] и др. Каждое их публичное выступление или метко сказанное слово были посвящены злободневным проблемам общества и отличались особой остротой, актуальностью, публицистичностью.

Отметим, что во все времена для певцов - импровизаторов гражданская позиция, настоящая истина (какой бы горькой или неудобной бы она ни была) дороже и ценнее даже собственной жизни. В своих произведениях они без прикрас освещают различные стороны жизни народа, выражают чаяния и надежды простых людей и, безусловно, способствуют формированию общественного мнения.

Известный российский исследователь публицистики, доктор филологических наук, профессор Ученова В.В. в своей книге «Полифония текстов в культуре» указывает, что публицистика, как особый тип деятельности и творчества «пережила многовековой период своего становления. В этом процессе участвовали две ведущие составляющие: **устная** и **письменная** [3]. Первая реализовалась в практике и теории ораторского мастерства, вторая – в опыте публично адресованных синкретичных текстов, информирующих широкие круги населения о важнейших политических событиях…

---

[1] Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики: Учебник для студентов вузов / Е. П. Прохоров — 8-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 351 с. [с.33]

[2] См.: Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1973. – 707 б. (196-201-бб.); Муратов А. ж.б. Кыргыз адабияты: маалыматтама. – Б.: Айат,2014. – 384 б. [175-176-бб.]

[3] Выделено нами – Ш.Х.М.

Здесь крайне существенно качественное различие возможностей эмоционального, а отсюда и общеубеждающего воздействия на публику. Одно дело – прямой контакт с аудиторией, типичный для устного ораторского слова, и другое – заочное письменное обращение к анонимной читающей массе, опосредованное временем и пространством…»[①]

Безусловно, публицистика помогает формированию и развитию гражданского общества, т.к. «она появляется в тех обществах, в которых уже возникает гражданская позиция. Публицистика возникает вместе с публикой, которая уже умеет самостоятельно мыслить и нуждается в обсуждении насущных проблем общественной и государственной жизни»[②].

В настоящее время в ряде исследовательских трудов, изучающих различные аспекты жанра публицистики, высказывается мысль о том, что существует такой вид публицистики, который выражен художественными средствами поэзии, поэтической речи. Сегодня их принято называть «стихотворной публицистикой».

По мнению исследователя публицистики Б. И. Волковой: «Это тексты, написанные стихотворным типом организации речи (то есть обладающие ритмом и, как правило, рифмой), затрагивающие злободневные общественно-политические проблемы и имеющие своей целью донести до реципиента точку зрения автора. Обязательными признаками таких текстов, позволяющими отнести их к медийной сфере, являются наличие информационного повода и открытое выражение авторской позиции»[③].

Мы тоже разделяем эту гипотезу и утверждаем, что в кыргызской литературе, особенно в той его части, которая именуется акынской поэзией, широко распространены великолепные образцы стихотворной публицистики. И это относится не только к историческому наследию, но и современные акыны, являясь достойными продолжателями традиций акынской поэзии, раскрывают актуальные социальные и политические события.

Кандидат филологических наук, доцент МГУ Г. В. Лазутина рассматривает публицистику как тип творчества, который не замкнут в профессиональные рамки, и служит для членов общества средством реализации их гражданской миссии. По её мнению, публицистику «…составляют материалы, знакомящие с разными мнениями о происходящих событиях и волнующих общество проблемах – публицистические выступления политиков, ученых, писателей, журналистов, других социально активных граждан, посвященные злобе дня»[④].

Яркой и влиятельной частью социально активных граждан кыргызстанского современного общества являются төкмө акыны (акыны-импровизаторы). Практически каждое выступление акынов на айтышах (словесных состязаниях) можно отнести к стихотворной публицистике, так как гражданская позиция авторов ярко демонстрируется в устных выступлениях современных мастеров слова. Острота и язвительность языка, адресность и меткость высказываний, правдивость и эмоциональный накал выступлений формируют устную публицистику, которая становится мощным инструментом формирования общественного мнения по отношению к определенным событиям, будь то

[①] Ученова В.В. Шомова С.А. Полифония текстов в культуре. – М.: Омега – Л, ИМПЭ им. А.С.Грибоедова, 2003. -392с. [с.-307]

[②] Тендит К. Н. Шелковникова Н. В. История журналистики. Ч. 1: учеб. пособие / К. Н. Тендит, Н. В. Шелковникова. – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2012. – 155 с. [с.4]

[③] Волкова Б. И. Стихотворная публицистика: генезис и формы (на примере российских масс-медиа конца XX – начала XXI веков): Автореферат дисс. … к.ф.н.: 10.01.10 – журналистика. – Москва, 2017. – 25 с. [с.3]

[④] Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста: Учеб. для студ. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2010. – 240 с. [с. 42].

информационным, общественным или политическим. Здесь необходимо, на наш взгляд, особо подчеркнуть мультимедийность стихотворной публицистики.

Понятно, что выступления акынов - импровизаторов на заранее спланированных мероприятиях, словесных состязаниях (айтышах) не просто транслируются по телевидению или Интернету, но и проходят определенную цензуру, прежде чем дойти до телезрителя. Другое дело, когда мы сталкиваемся с рефлексией на какой-то информационный повод. Популярными становятся примеры публицистических выступлений акынов, которые передаются вначале устно, а затем широко распространяются через Интернет, социальные сети. При этом текст выступления практически следом публикуется в социальных сетях или на страницах периодических, он-лайн изданий. Так, например, ставший знаменитым «Ответ Аалы (Туткучева) казахским акынам» преследовал определенную цель, на которую указывает сам автор: «Захотелось поднять дух и патриотизм кыргызов» («…кыргыздын улуттук сезимин, духун көтөргүм келди…»)[①]

Выводы

При этом, рассматривая тексты выступлений современных акынов и анализируя отношение акына к предмету, объекту изображения, вполне уверенно можно утверждать, что это явление присуще и напрямую относится к современной журналистике. Интересная форма журналистики «журналистика участия», определенная авторами как «акт гражданина или группы граждан, играющих активную роль в процессе сбора, представления, анализа и распространения новостей и информации. Целью такого участия является предоставление независимой, достоверной, точной, широкой и актуальной информации о том, что требуют простые люди»[②]. Акыны – импровизаторы, безусловно, заинтересованы в передаче и анализе актуальной информации и выражении своего мнения. Их творчество посвящено освещению злободневных проблем общества и отличаются особенной остротой, актуальностью, публицистичностью.

Деятельность народных певцов, именуемых акынами, является еще одной значимой предпосылкой функционирования современной кыргызстанской публицистики. Их выступления можно определить как особый вид публицистики, который выражен художественными средствами поэзии, поэтической речи. Сегодня их принято называть «стихотворной публицистикой».

Литература:

1. Прохоров Е. П. Искусство публицистики / Е. П. Прохоров.□– М.: Советский писатель, 1984. – 360 с. [1, 25]
2. Ученова В. В. Публицистика и политика / В. В. Ученова. − 2-е изд.□– М.: Политиздат, 1979. – 271 с. [2, 230]
3. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики: Учебник для студентов вузов / Е. П. Прохоров — 8-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 351 с. [3, 33]
4. Ученова В.В. Шомова С.А. Полифония текстов в культуре. – М.: Омега – Л, ИМПЭ им. А.С.Грибоедова, 2003. -392с.
5. Учёнова В. В. Исторические истоки современной публицистики. – М.: Изд-во Московского унив., 1972.– 73с. [с.12]
6. Борецкий Р. А., Цвик В. Л. Жанры телевизионной публицистики // Телевизионная журналистика: учебник. – М.: МГУ, 1998. – 288 с. [с. 173]
7. Волкова Б. И. Стихотворная публицистика: генезис и формы (на примере российских масс-медиа конца XX – начала XXI веков): Автореферат дисс. … к.ф.н.: 10.01.10 – журналистика. – Москва, 2017. – 25 с.

① https://www.super.kg/article/?article=6325

② We Media. How audiences are shaping the future of news and information By Shayne Bowman and Chris Willis, 2003

8. Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста: Учеб. для студ. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2010. – 240 с.
9. https://www.super.kg/article/?article=6325

УДК 82.131

ЖАМАНДЫК БЕЛГИЛЕРДИН «МАНАС» ЭПОСУНДА АЛДЫН АЛА БЕРИЛИШИ (ЖУСУП МАМАЙДЫН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА)

Ысак уулу С., Email:466032848@qq.com
КЭРдин Түндүк-Батыш педагокика университети

Аннотация: *Макалада Жусуп Мамай айткан «Манас» эпосундагы сыйкырдуу шумдуктардын, жамандык жышааналардын алдын ала белги берүүлөрү мисалдар менен майда топторго бөлүнүп, алардын пайда болуу төркүнү, өзгөчөлүктөрү жана кишиге же коомго көрсөткөн таасири, адабияттык маңызы жөнүндө талкуу кылынат.*

Ачкыч сөздөр*: "Манас" эпосу, жамандык, шумдук, алдын белги берүү, ролу.*

ПРЕДСКАЗАНИЯ О ТАИНСТВЕННЫХ ПРИЗНАКАХ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Исак у. С. Email:466032848@qq.com
Северо-Западный педагогический университет Китая

Аннотация*: В статье анализируются таинственные явления, разделенные на мелкие группы, предсказывающие признаки плохого, их происхождение, особенности, негативное влияние на общество и литературная значимость, высказанные Жусупом Мамаем об эпосе "Манас".*

Ключевые слова: *эпос "Манас", предсказания признаков плохого и их роль.*

PREVENTION OF EVIL SIGNS IN THE EPIC "MANAS"

Isac u. S. Email: 466032848@qq.com
Northwestern Pedagogical University of China

Abstract: *This article classifies the ominous symbols in the epic "Manas" sung by Jusup Mamay, and explores their origins, characteristics, and their impact on individuals and society. Discuss its literary significance.*

Key words*: Manas epic; omen; function*

1. Киришүү

Кыргыздардын элдик ишенимдери, салт-санааларынын түрү жана туюнтулушу мол жана таамай болгондуктан, эл арасында кеңири сакталган. Алдын ала белги берүү (жишаана) жөрөлгөлөрү элдик карапайым маданияттын маңыздуу, айрылбас бир бөлүгү болуп, кишилердин күндөлүк турмушуна жана табият таанымдарына, коомдук жана дүйнө таанымдарына сиңип, али пайда боло элек кубулуштарга, нерселерге, ар кандай иштерге карата ылайыктуу өкүм чыгаруусу жана ага байланыштуу акыл-эсти алдын ала маалым кылуусунан турган психикалык жоругун көрсөтөт [①].

Баатырлардын курал жарактарынын жарактуу абалда туруп эле керектен чыгуусу, иштебей калуусу же минген тулпары кандайдыр бир балакетти алдын ала сезип, жүрбөй коюусу. Мындай алааматтар болгондо да баатырлардын жакынкы мезгилде бирээр келишпестикке дуушар болору ашкере белги болгон. Шумдук, жамандык алдын ала белги берүүсүн (жышаананы) билдирген мазмунуна карай жана да курал-жарактын иштебей калуудагы алдын ала белги берүүлөрү, тулпарлар жүрбөй коюудагы алдын-ала белги

[①] https://en.wikipedia.org/wiki/Omen

берүүлөрү, денесиндеги бейнормал физиологиялык өзгөрүүлөр же нормадан сырткаркы психологиялык өзгөрүүлөрдүн болгондугу боюнча алдын ала белгилерди берүүлөрү, ар кандай мезгилдеги шумдуктун (жышаананын) алдын ала белги берүүсү, сыйкырдуу шумдуктун алдын ала белги берүү жышаанасы, өсүмдүктөрдөгү сыйкырдуу көрүнүштөрдүн алдын ала белги берүүлөрү, табийгаттагы терс кубулуштардын пайда болорун алдын ала берүүсү деп жети түрдүү майда топко бөлөбүз. Төмөндө буларды айрым-айрым мисалдар менен кошо анализдейбиз.

2. Жарактуу абалда турган курал-жарактын иштебей калышындагы жышаананын алдын ала берилиши

Баатырлардын кандайдыр бир жамандыкка кабыларын алдын ала билдирген белгилерди, алардын иштеткен курал жарактарынын жакшына абалда туруп эле иштебей койгон учурлары кездешет. Бул сыяктуу алдын ала берилген көрүнүштөр эпосто жолугат. Бул эпостун «Сейт» бөлүгүндө кездешет. Мисалы:

Жыдыман кароол теңшеди,
Машаны басып жиберди.
Ооз отунун дарга,
Кыпкызыл милте жеткени.
Тарс этип мылтык кетпеди.
Сундурган мылтык тартпастан,
Машаны басты беш сапар,
Жыттана түшүп жок болуп,
Ташкелте койду от албай.
Ным тартып калган белем деп
Кулагында дарыны
Кургактап алып баарыны,
Курбудагы кулжаны
Коборбой атып чыгам деп,
Жана атса от жебей.
513-бет

Сейт каңгайга барамын деп адашып калат. Курбудагы жаткан кулжаларды **коборбой [ордунан турганга үлгүртпөй]** баарын атып алам деп ташкелтеси менен беш жолу атса да атылбай коёт. Ошондо ал окчо ным тартып калганбы деп кургактап кайра салып жана атса да атылбай коёт. Жолум болбогон экен деп Таласка кайтат. Ошондо минген аты Телкүрөң дыркырап сызып жөнөйт. Ташмойнокко келгенде мүдүрүлөт. Сейттин ачуусу келип ташкелте мылтыгы менен атын башка чабат. Октолуу бойдон калган мылтыкка **элөөсүздөн [байкоосуздан]** от алып өзүн-өзү атып алат. Сейт баатыр ошол октун зарпынан жан үзөт. Баатырлар сапарга аттанганда алардын курал-жарактары жарактуу абалда иштебей керектен чыкса, демек, алдыдагы жамандыктан алдын ала белги берген. Мындай көз караш азыркы күндө да карапайым эл арасында сакталып келүүдө. Мисалы, эртең менен үйдөн чыкканда жыгылып кетүү же жаман көргөн кишилерге же нерселерге учуроо ж.б.д.у.с. Азыркы күндө буларды карапайым тил менен "карабасты" деп айтып коюшат. Бул топтогу алдын ала белги берүүлөр менен келечектеги жамандыктын кандай тике же кыйыр байланышы бар? Аны илимдин көз карашынан алып караганда эч негизи жоктой көрүнөт. Бул да эски ишенимдин саркындысы болсо керек.

3. Ат баспай койгондогу жамандык жышаанасы

Баатырлар сапарга аттанганда же жоону кууганда алардын тулпарлары жүрбөй коёт. Келген багытка жүрсө, мурункудай тез жүрүп берет. Ушундай учурларды да жамандыктын белгиси катары карашкан. Бул топтогу алдын ала белги берүүлөр эпостун «Сейт» бөлүгү менен «Бекбача» бөлүгүндө кездешет. Баатырлар аттын жүрбөй койгонуна ачуусу келип, алдын ала болуучу жамандыктан бейкабар болушат да жамандыкка кабылат. Мисалы:

Алтайды карай бет алып,
Жүрүп берди Сейити,
Телкүрөңдү камчылап,
Мингени тулпар арыбас,
Жүрө албады шалпылдап.
Алда кандай болду деп,
Бир далайга ойлонуп:
«Оң келбес ишим кептенди,
Атамдын тилин алып мен
Барбасам белем Бейжин» деп.

Кайра тартты Таласка.
Таласты карай басканда,
Баспай калган Телкүрөң.
Жүрүп кетти ыкчымдап,
Канаттуудай дыркырап,
Урган таштай зыркырап,
Токтоно албай ыргыштап,
Кологойлоп кыйгачтап.
513-бет

Алдында айтканыбыздай, Сейт Бейжинге барам деп адашып башка жерге барып калат. Бейжинди көздөй темиисе аты жүрбөй коёт. Анан Таласты көздөй бурса, Телкүрөң канаттуудай дыркырап, урган таштай зыркырап жүрүп берет. Буга арданган Сейт ансайын камчылап чабат. Натыйжада Ташмойнокко келгенде ат мүдүрүлүп жыгылат. Сейиттин ачуусу келип Ташкелте менен тулпарды башка чабат. Октолуу бойдон калган Ташкелте от алып Сейттин бөйрөгүн жаралуу кылат. Соңунда Сейт ошондон мертинет. Байыркы кишилердин "атты башка чаппа",- деп тыйганы ушул да. Себеби ат илгери кишилердин турмушунда аябай маңыздуу роль ойногон. Сейт баатыр карылардын сөзүн эсте сактабай ачууга алдырып, өзүн-өзү жок кылганы, тулпарлардын жүрбөй калгандыгы алдын ала белгилердин типтүү мисалы болуп саналат. Дагы мисал:

Камчыга басып бөлөдү.
Жөлөнүшкө келгенде,
Башын чайкап Майтору,
Баспай турду шылкыйып.
Майтору баспай калганын,
Көзү көргөн Калдыккан.
Өзүнчө күлүп жымыйып.
836-бет
Эңишке минген ат эле.
Бул кемгиче Майтору,
Шек бербеген дегеле,
Жетелеп алып чыгайын.
Көрүнүп турган белеске.
836-бет
Чыгарарда тамтыгын,
Минген аты Майтору,
Баспай турду былк этпей,
Аяк серпип солк этпей.
Алда эмне болду,- деп,
Башка чапсам тору атты,
Асыл көөнүн оорутпай,
Асыраган мал эле.
Түбүндө жаман болор,- деп.
Карааны кыргыз көрүнгөн,
Жедигер менен Маңгытка,
Бура тартып бастырса,
Мурункудай Майтору,
Басканына мал жетпей,
Желе басса жел жетпей,
Кылыктанып басканда.
654-бет

Жогорудагы саптар эпостун «Бекбача жомогунда» айтылып, Калдык менен Бекбачанын согушунун жүрүшүндө Калдык хан Бекбачага чамасы жетпей, айла иштетип Бекбачаны мылтык менен атып алмак болот. Алдында качып барып, белесте жашырынып турат. Бул жамандыкты сезип калган Майтору баспай туруп алат. Бекбача айласыздан аттан түшүп жөө жетелеп белеске чыгат. Майторунун баспай койгонун көрүп хан Калдык ичинде кубанат. Жамандык жышаана чынга айланып Бекбача белеске чыкканда желбегей ат жетелеп чыккан Бекбачаны атат. Бирок ок ажалдуу болбостон Бекбача аман калат. Кайрадан урушуп хан Калдыкты артынан кууп кармап өлтүрөрдө Майтору жана баспай коёт. Бекбачанын ачуусу келип тулпарды башка чапмай болот. Агасынын асыраган малы экени эсине түшүп кайра туруп калат. Аттын башын буруп кыргыз элине кайра бастырса "басканына мал жетпей, желе басса жел жетпей" таскактап жүрүп берет.

Жамандык жышаананын болушу, түрдүү тулпарлардын жүрбөй койгондогу терс жышаана алдында баян кылынган курал-жарак жамандык белгиси сыяктуу обьектив заттар менен кандай ички байланышка ээ? Муну да илимий тургусунан чечип түшүндүрүү кыйынга турат. Чынында, эски доордогу баатырлардын аттары жана курал жарактары адаттан тышкары мүнөздөлүшкө ээ болгонубу? Мындай суроолор жана анын жообун азыркы доор илим

чечмелөөсү менен караганда эч илимий негизи жок, тек байыркы доордогу кишилердин түрдүү тааным жана ишенимдеринин жомоктогу көркөмдүк муктаждыгы үчүн колдонулган жомокчунун чеберчилиги же кокустук түшүнүгү боюнча болгон,- деп түшүндүрүүгө болот.

Жогорудагы эки топтогу жамандык белгилердин алдын ала берүүлөрүнүн пайда болуу төркүнөн обьективди дүйнө менен тике байланыштырып түшүндүрүү абдан кыйын. Тек байыркы доордогу теңирге сыйынуу ишеними менен гана белгилүү даражада чечмелөөгө болот. Себеби байыркы доордогу кыргыздар Энесайда жашагандан тартып башка улуттар сыяктуу Көкө Теңирге сыйынуу ишенимине калыпташып, нечендеген кылымдар бою карманып келген. Ушул күндөрдө да теңирге сыйынуунун саркындылары аздыр-көптүр кездешет. Белгилүү манастаануучу Адыл Жуматурду өзүнүн «<Манас эпосу> жана Ислам дини жөнүндө» деген илимий макаласында эпостун жаралуу доорлорун, эпостогу түрдүү диндик курамдар жана алардын эпоско көрсөткөн таасири жөнүндө токтолуп, эпостогу шаман дининин курамдарынын басымдуу орунду ээлей турганын, Ислам дининин курамдары эпостун ички катмарларына сиңип кире албай, тек сырткы катмарында гана сакталганын, эпостун басымдуу курамын түзө албай турганын корутундулаган [①]. Теңир түшүнүгү боюнча караганда эпостогу теңирдин колдоосу менен баатырлар, алардын тулпарлар, курал-жарактар адаттан тышкары жөндөмгө ээ болушкан. Баатырларды колдоп, жамандыктан тоскон же коргогон. Ушул түйүндөн караганда, байыркы кыргыздарда теңирге табынуу түшүнүгү негизинде өзүнө колдоо көрсөткөн тулпарларга, курал-жарактарга табынуу калыпташкан болсо керек. Теңирдин коргоосун жана колдоосун баатырларга эң жакын болгон тулпарлардын жүрбөй калуусу, курал-жарактардын жарактуу жагдайда туруп эле иштебей калуусу, кыскасы, баатырды астыртан коргоосу аркылуу айгиненленген. Мунун дагы бир далили эпостогу баатырлар бирар сапарга же жүрүшкө аттанып баратканда тулпарлары жүрбөй же курал-жарактары атылбай калган сыяктуу жамандык алааматтар көрүлсө, баатырлар мындай жамандыктын алдын ала белгиси катары карап, тыйылып токтоп калса анда эч иш болбостон аман калган. Эгер андай болбой курал-жарак же тулпарларга кайышып аларды тилдеп же урса, анда теңирдин каарына калып каргашага кабылган. Эпостогу Сейиттин атынын жүрбөй калышы, мылтыгынын атылбай калышы, ошондон барып аларга өчөшүп тулпарды башка мылтык менен уруп мертингени ушулардын типтүү чагылдырылышы болуп саналат.

Бул топтогу алдын ала берилүүчү жамандык белгилердин өзгөчөлүгүн илимий жактан чечмелөө кыйын. Тек, субьектив түшүнүк боюнча гана түшүндүрүүгө болот. Ошондуктан анын илимий жактан түшүндүрүүнүн кажети жок. Айгиненленүүсү тулпарлардын кокустан жүрбөй калуусу, курал-жарактардын жарактуу жагдайда туруп иштебей калуусу сыяктуу формалар менен кездешет. Эпостогу түшүнүк боюнча караганда, мындай алааматтар баатырлардын аттарында же алардын курал-жарактарында көрүлгөндө, эгер баатырлар өздөрүн карманып акыл-эсин токтотуп кала алган болсо, теңирдин буйругу менен каргашадан аман калган. Эгер андай болбой ачууга алдырып психикасын тизгиндей албаса, анда теңирдин каарына калып шумдукка кабылган. Ушул таризден алып караганда, жеке адамдын турмушуна белгилүү даражада пассивдүү таасир болгонун баамдай алабыз.

4. Денесинде сырдуу физиологиялык жана психологиялык белгилер пайда болгондо алдын ала берилиши

Кишилердин денесиндеги жана психикасындагы кээ бир бөтөнчө өзгөрүүлөр. Мисалы, колу кычышуу, таманы кычышуу, көзү тартуу, кулагы кызуу, кулагы зыңгыроо, балтыр эти былкылдоо, жүрөгү шуулдоо, көөнү тынчсыз болуу, уйкусу качуу, ачууланyу ж.б. Ушул

[①] Адыл Жуматурду: «<Манас> эпосу жана ислам дини», Элдик маданият талкуусу: Шин Жаң баяны, 2011. Жыл, 4.ай, 43. Бет.

алааматтар аркылуу келечекте болуучу жаман акыбеттер **кыяс [жоромол]** кылынган. Эпостун «Кененим» жомогунда Кененим баатырдын денесинде көрүлгөн сыйкырдуу физологиялык алааматтар мындай берилет:

Айлар аттап айланып,
Арадан канча жыл өттү.
Арыстан шер Кененим
Айылдан карыш жылбады.
Эркектин ишин кылбады.
Кужуру түшүп ичине,
Куршугу мунун кармады.
Түндө уйку келбеди.
Жүрөгү туйлап турбады.
Балтыры тартып балактап,
Алаканы кычышып,
Кененим болду тынч албас.
«алда эмне болдум деп,
Багыма келген иш болсо,
Баш тартпастан көрдүм деп.
Жети өрөөн кеңкол жеримди,
Ак калпак кыргыз элимди,
Ар жагында Жети-Суу,
Жедигердин элдерин,
Бир айланып келейин».
Деп ойлонуп Кененим,
Желденип минди атына,
Ашкере белги шек берип,+
Эр Кененим баатырга.
121-бет

Кененим баатыр бийликти колго алып кыргыз элине каршы жоолорду бир катар жоюп же баш ийдиргенден кийин үйүндө бир топ жыл эч жакка жылбай жыргал жатып калат. Күндөрдүн биринде жогорудагы саптарда айтылгандай, түнү менен уйкусу келбей жүрөгү туйлап тынчсызданат. Алаканы кычышып, балтырлары балактайт. Ошондо баатыр кыргыз жерине жоо келгенби деп эл жердин чектерин көрүүгө чалгынга аттанат. Ушуга улай эле жомокчу төмөндөгү саптарды айтат:

Ордонун ханы орунбай,
Эр Кененим көргөн эл,
Кабарын айтып келгени:
-Алты күндөн бер жакка,
Асили уйкум келбеди,
Ирмесем кирпик жетишпей,
Деги эле жүрөк желдеди,
Бүгүн болду эки күн,
Кеңколдун жети айрыгын,
Араладым мен бүтүм,
Изчинин баарын алдырдым,
Из кубалап чалдырдым,
Далычы менен төлгөчү,
Буларга палын салдырдым,
Душман келди деп айтты,
Барып келип изчилер,
Ашкересин ал айтты,
Көкүм изчи барыптыр,
Көрүнүп элге калыптыр,
544-бет

Демек, Кененимдин денесинде көрүлгөн жамандык белгилердин, алааматтардын чын экенин айкындап, далычы менен төлгөчүлөр жана изчилер **ашкересин [аныгын]** айтып жоо келгенин маалым кылышат. Мындан башка эпостун «Чигитей» жомогунда да ушуга окшош алдын ала **шүкүт [белги]** берүүлөр бар. Мисалы:

Чигитейдин уйкусу,
Он беш күнчө качыптыр.
Мадибекке кеп айтып:
-Атам элең бир чети.
Агам элең бир чети.
Козголгон окшойт мени деп,
Ойлошумча жер бети.
Он беш күн болуп баратат,
Уйкум менин келбеди.
Балтырым тартып балактап,
Булчуңум тартып булкулдап,
Болуп калат окшонот,
Уруш кылар бир убак.
1085-бет

Чигитейдин уйкусу он беш күн качат, көөнү тынчсызданат. Булар психологиялык жактан кабатырлануууга таандык. Ал эми “балтыр эти балактап, булчуңдары булактап” дегендер

физиологиялык кубулуш. Айткандай, бул убакта кыргыз жерин каптап жоо келип калат. Чигитей баатыр жоону кайтаруу үчүн кайра аттанат.

Эпостун экинчи бөлүгү «Семетей» жомогунда» да жогоруда айтылган алдын ала берилүүчү жамандык белги жышаанасы кездешет. Канчоро менен Кыяз астыртан тил бириктирип Семетейди кастамак болушат. Канчоро Манастын күмбөзүнө барып түлөө кылып келели дегенди шылтоолоп Семетейди алдап элден ажыратып алып келмек болот. Ошондо Семетейдин жан чоросу Гүлчородо төмөндөгүдөй физиологиялык жана психологиялык жактан кабатырлануу байкалат:

Бир жума болду тынч албай,
Гүлчородо уйку жок,
Жай өтүп күзгө чукулдап,
Жайлоодон жанган кези экен.
Балтыры тартып балкылдап,
Алып учуп жүрөгү,
Тынчтык бербей лакылдап,
Кирпикке кирпик жетишпей,
Көзү катты уйкудан,
Чыдабады **Гүлүстөн [Гүлчоронун жана бир аты]**,
Күмөн алып шумдуктан.
675-бет

Жогорку саптардагы асты сызылган сөздөрдү карасак, Гүлчоронун "уйкусу качуу, жүрөгү лакылдап тынчсызданyу" сыяктуу шумдуктуу жамандык алааматтардын көрүлгөнүн байкай алабыз. Жогоруда айтканыбыздай эле, Гүлчородо көрүлгөн бул жамандык жышанасынан көп өтпөй эле Семетей кастыкка кабылат. Мындан башка Айчүрөктө да жамандык белгинин алдын ала берилгендиги айтылат. Мисалы:

Айчүрөк иши дайын да -
Жатса келбей уйкусу,
Абдан батты кайгыга.
Кара тер бойдон сызылып,
Бул өңдөнгөн ысыкта,
Камыгып көөнү бузулуп,
Таноосунан дем чыкпай,
Көкүрөгү кысылып,
Асмандан тийген ай жарык
Чырак үйдө жагылып,
Үйдүн ичи жапжарык,
Күндүзгүдөй жарылып,
Жаталбастан Айчүрөк.
672-бет
Айчүрөк айтат мындай деп:
-Олтурар менин чагым жок,
Конок болуп тамак жеп.
Алаптап турат жүрөгүм,
Эмне болуп жатат деп,
Барарман болсоң мени деп,
Колуңан тандап адам ал,
Аттанып досум жолго сал.
1042-бет

Жогорку саптардагы Айчүрөктө көрүлгөн коркунучтуу физиологиялык жана психологиялык алааматтар илим тургусунан караганда татаал болгон кубулуш. Аны келтирип чыгаруучу себептер түрдүү. Бирок аны менен келечектеги жамандык ортосундагы себеп-натыйжа байланышын таап көрсөтүү – абдан мүшкүл тема. Же алардын ортосунда эч кандай байланыш да болбостугу мүмкүн. Кандай гана болбосун байыркы кыргыздарда мындай кайыптык ишеним абдан оор болгонун көрө алабыз. Төмөндөгүсү Алмамбеттин көөнүндөгү пайда болгон жамандык белгинин алдын ала берилиши. Ага да алдыда боло турган жамандыктан алдын ала белги берген. Мисалы:

Ар немени ойлоп ичинде,
Алып учуп желдеди,
Тынчтык бирдем бербеди:
«Атам душман болоордо,
Так ушундай бир белги,
Көрдүм эле мен»,- деди.
223-бет

Жогорудагы саптарда Алмамбет баатырда көрүлгөн коркунучтуу психологиялык алаамат. Ушуларга караганда эпостогу бир бөлүк болуп каралган кейипкерлерде ушундай шумдуктуу психологиялык алааматтар да кездешет. Мындан биз эски доордогу кишилердин денесинде көрүлгөн түрдүү өзгөрүүлөргө дыкат карап, алардан кийинки келечек иштерди да байкап, улам корутундулап, анын эмнеден белги берерин болжошкондугун байкай алабыз. Негизи кишини азаптай турган же кубантпай турган психологиялык алааматтарды жамандыкка, шумдукка жоруп болжошконун, бара-бара бул түрдүү көз караш элдик ишенимге айланып кеткен жагдайы бар экенин айрым бир топтогу окумуштуулар жакташат.

Эпосто көп бөлүк кейипкерлерде ажайып шумдуктуу психологиялык алааматтар көрүлүп шумдукту жамандыкты жышааналагандан башка бир топтогу кейипкерлерде шумдуктуу жана коркунучтуу физиологиялык белгилер көрүлөт. Булардын ичинде Канчоронун төрөлгөнүндөгү Каныкейдин эмчегинен сүт чыкпастан кан чыккан шумдуктуу алаамат эң типтүү үлгү болуп саналат. Бул эпосто мындай берилет:

Агып турду диркиреп,
Чийдей кызыл кан кетип,
Муну көрүп Каныкей:
«Өлтүрүп койсом оңбос- деп,
Угуп калса эр Чубак,
Ыраазы мага болбос деп,
Атасы Чубак болгон соң,
Семетейге жолдош деп,
Эмкиси бу болду,
Кийинкиси Алладан,
Башка киши билбес»- деп,
Канкелди деген ат койду,
Кийинче бул ат жоголуп,
Канчоро атка конгону.
466-бет

Баатырлар чоң казаттан кайткандан кийин жолдо Канчоро туулат. Энеси көз жумат. Каныкей наристеге кыя албай өз эмчегин салат. Ошондо эмген эмчектен чийдей кызыл кан чыгат. Каникей ичинде жамандыктын жышаанасы деп ойлосо да бир чети Чубактан тартынган. Дагы бир чети бул да жараткандын буйругу Семетейге жоро болор деп «Канкелди» деп ырымдап ат коюп багып алат. Бирок айткандай эле, бир топ жылдардан кийин Канчоро түрдүү себептердин айынан Семетейге өч болуп, Кыяз менен жашырын ооз-мурун жалашып Семетейге кастык кылып аны жаралуу кылып өлтүрө албай калат. Кыргыздын бийлик тагына олтурат. Бакай, Каныкейлерди кыйнап бирөөнө торпок, бирөөнө төө бактырып коёт. Канчородон кордук көргөн Каныкейдин өкүнүчү мындай айтылат:

Сүт чыкпай кызыл кан чыкты,
Өлтүрүп салбай ошондо,
Багып жүрүп курган жан,
Сенден көрдүм кордукту;
Семетей уулум эр эле,
Кең пейилдүү эме эле,
Кан чыккан деп кеп салсам,
Койчу, энеке, деди эле,
Сенден көрдү жамандык,
Ырас болду дегеле!
1000-бет

Демек, Каныкейдин Канчорого эмчек салгандагы шумдуктуу кызыл кан чынында эле жамандыкка айланып, кыргыз элине кас болуп элге оор дүмөк жана азап салат. Адаттагы абалда эмчектен сүт чыгат, кан чыккан жагдай адаттан тышкары кубулуш болгондуктан, аны кийинки жазмыштагы жамандыкка же шордуулукка байланыштырып жамандыктын алдын ала белги берүүсүнө айландырганбы же табиятты таанууда **[табият таануу жүрүшүндө]** калыпташкан карапайым ишеним тааным негизинде ошондой көз караш болгонбу деген маселе алдын ала белги болгону изилдөөнүн эң орчундуу түйүнү болуп саналат. Себеби адамдарда болуучу бул түрдүү психологиялык жана физиологиялык кубулуштар адам денесиндеги ар түрдүү сезүү мүчөлөрүнүн сырткы дүйнөдөн алган таасири жана алгачкы сезүүсү болуп, аны кайып кубулуштары менен бириктирүү азырга дейре илим дүйнөсүндө

чечүүдө абдан татаал маселе болуп саналат. Ошого байыркы доордогу кишилердин турмуш жашоосундагы көз караш таанымдарын жана башка топтогу алдын ала белги берүүлөрдүн түп маңызын аныктап тактаганда гана бир сыйра так болгон түшүнүккө ээ боло алабыз.

Кишинин психикасында же денесинде шумдуктуу сыйкырлардын, алааматтардын көрүлүшү менен келечектеги иштердин пайда болуусунда кандайынча байланышы бар экенин ачып көрсөтүү азырга дейин чечилбей келген сырдуу тема. Же, балким, алардын арасында эч кандай илимий байланыш болбостугу мүмкүн. Денедеги шумдуктуу физиологиялык жана психологиялык аламаттар илим тургусунан караганда татаал болгон кубулуш. Аны келтирип чыгаруучу себептер түрдүү. Эпостогу кейипкерлердин психикасында же денесинде көрүлгөн шумдуктуу аламааттардын келечек ишти алдын ала билдиргенин тек теңирге сыйынуу түшүнүгү менен гана байланыштырууга болот. Жомоктогу теңир түшүнүгү боюнча караганда Көкө Теңир келечекте болуучу шумдукту сыйынуучунун көөнүнө салган же анын денесинде белги катары көрсөткөн. Ошондой эле эпосто ошого жараша шумдуктуу иштер жана окуяларга улай эле көрүлгөн. Андан башка жогоруда жана денесинде өзгөчө алааматтар пайда болгонду алып айтсак, нормалдуу жагдайга таандык болбогон абалда эмчегинен сүт чыгуу (карыган Чыйырдынын эмчегинен сүт чыгуу, Каныкейдин Күлчорону багып алганда сүт чыкканы сыяктуулар) андан кийин келечекте жакшылыктан бакыт-таалай, берекеден да алдын ала белги берген. Муну кыргыздардын акка сыйынуу (төрт түлүк малдын сүтүнөн жасалган ичмектер же жемектерди ыйыктоо жана эненин ак сүтүн ыйыктоо) түшүнүгүнөн келген деп байланыштырып түшүндүрөбүз. Эпостордо баатырлар антташканда да эненин сүтү урсун, журттун тузу урсун деп антташкандарын далил катары мисалга тартабыз. Эгер байыркы кыргыздарда акты ыйыктоо, табынуу түшүнүгү болбосо, актын атын айтып антташпас эле. Келечек жакшылык ишке да ыроолоп жышаана кылбаса керек.

Бул топтогу алдын ала белги берүүлөрдүн өзгөчөлүгү, алардын туюнтулушу көп түрдүү. Денеде шумдуктуу алааматтардын көрүлүүсү буга далил болот. Мисалы: балтыр эти балактоо, эти ысуу, жүрөгү элеп-желеп болуу, деми кысылуу, эмчегинен кан чыгуу; психикасындагы тынчсызданyу ж.б. Мисалы: көөнү тынчсызданат, уйкусу качат. Алдын ала белги берүүлөр кишиге анык билинет. Алар кишилердин турмушуна терс таасирин белгилүү даражада тийгизет. Себеби бул түрдөгү ишенимге терең ишенгендерде пассивдүү психика калыпташып, өз алдынча коркуп белгилүү даражада ички дүйнө тоскоолдугуна кабылган.

5. Убакыт, жыл мезгилдериндеги жамандык белгилердин алдын ала берилүүсү

Убакыт, жыл, ай, күндөрдүн мааниси жана ошол убакыт мезгилдерде көрүлгөн алааматтарга карап келечектеги болор шумдук, жамандык же кырсык жоромолдонгон. Бул түрдүү алдын ала белги берүүлөр символдук түскө ээ болуп, символ кылынган нерсенин мүнөзүнө карата болумуш кырсык же иш шай касиетте болгон. Мисалы: «уй жылында кесел, оору-сыркоо көп болот; коён жылында жыл жеңил болот; кышында калың кар жааса, жайында ысык ары жайыттуу болот; кышында күн эрте жылып кетсе кар жаайт; кечинде булут кызарса келини уул туугандай, таң эртең булут кызарса журтуңду жоо куугандай» ж.б. Эпосто да ушуга окшош алдын ала жоромолдор кездешет. Мисалы:

Жылга жолборс быйыл,- деп,	Борошолоп мал өлөт,
Жолборс сындуу азамат,	Тактыдагы хан өлөт,
Тирүү калыш кыйын деп,	Катардагы жан өлөт,
Жолборс жылга келгенде,	Малга келсе жамандык,
Уруш болсо эр өлөт,	Азы калып көбү өлөт.
Эр өлбөсө жут болуп,	748-бет

Байыркы кыргыздар жылдарды чычкан, уй, жолборс, коён, жылан, жылкы, балык, кой, мечин (маймыл), тоок, ит, доңуз сыяктуу 12 жандуунун аты менен атаган. Ошондой эле бул

жылдарды узун жылдар күзөтүп ары ошол жандуунун мүнөздөмөлүгүнө карай ошол жылдарда болуучу кийинки болумушту болжогон. Мисалы, уй сүзөнөөк болгондуктан, уй жылында оору-сыркоо жана согуштар көп болот; балык жылында жаан-чачындуу болуп, мол түшүм алынат. Себеби балык сууда жашайт; жолборс жылында катуу суук болот. Өзөндөрдүн суулары ортосуна чейин тоңот. Чычкан жылында кургакчылык болуп апаат болот. Себеби чычкандар кишилерге зыяндуу болуп алардын аштыктарын уурдайт... алар жылдардын **эрекчелигене [өзгөчөлүгүнө]** карата дайындык көрүшкөн [1]. Бул саптардан караганда эпосто да байыркы кыргыздардын көз карашы сакталган болуп «жолборс жылы» болгондо табигый апаат жана кырсыктар болот, кишилердин коомунда баатырлар, эл башчылары, мыктылар өлүп кетет деп каралган. Ошондон улам кишилер ошого жараша турмуштарын орундаштырган жана жылга камылга көргөн.

Эпосто Манастын мүчөлүндө улуу жүрүшкө аттанып барып баатырларынан айрылып Коңурбайдын колунан жарадар болуп, ошондон мертингени, андан башка эпостогу «жылга жолборс быйыл деп, жолборс сындуу азамат тирүү калыш кыйын деп, жолборс жылга келгенде уруш болсо эр өлөт, эр өлбөсө жут болуп, борошолоп мал өлөт, тактадагы хан өлөт, катардагы жан өлөт, малга келсе жамандык, азы калып көбү өлөт (748-бет)» дегендей, жолборс жылга байланыштуу алдын ала жоромолдор убакыт, жыл мезгилдердеги шумдуктуу алдын ала белги берүүлөрдүн эпостогу чагылдырылышы болуп саналат. Булардын пайда болуу төркүнүн кишилердин алгачкы табият таануулары аркылуу түшүндүрүүгө болот. Табияттагы жандуулардын мүнөзүнө карай ошол жылдын кандай болорун болжошкон. Мисалы, ит жылында ырксыздык, жаңжал болуу, уй жылында оору-сыркоо, арыкчылык болуу, чычкан жылында жут болуу сыяктуу. Бул түрдөгү таануулар, албетте, тике таанымдар болуп келечек болмушту анык түшүндүрүп берүүгө алсыздык кылат. Ал эми жолборс жылында эмне үчүн уруш болсо эр өлөт? Тактыдагы хан өлөт, жут жана каргаша болот деп карашкан? Себеби байыркы доордо кишилер жолборстун түпкү мүнөзүнө карай аны баатырларга, кандарга теңешкен. Согуш болуп калса, албетте, баатырлар, эрлер, кандар эл-журтун коргоо үчүн кан төгүшүп жан кыйышкан **чайкаштарды [согуштарды]** алып барат. Согушта бир жак болбосо, бир жак жеңилишке учурап кандар, баатырлар же эрлер өлүп, карапайым калк бытырап көчүп жут болгону ушул эмеспи. Дагы бир жагынан караганда, ошол доордогу кишилер бул түрдүү ишенимге анча ынанышпай калышкан. Манас Каныкейдин мүчөлүндө согушка аттанганда «мүчөлүү жылда күчөдүң, барбай эле кой» дегендей тоскоолуна карабай аттанып кетиши мунун анык далили болот.

Эпостук жана элдик өңүттөн караганда, мындай алдын ала белги берүүлөрдө белгилүү илимий чындык тажырыйбалар бар деп каралган болсо да, анын келечек доор менен теги кандай тике же кыйыр байланышы бар экенин, же кандай себеп- натыйжалык байланышы бар экенин тактап көрсөтүү – татаал тема. Биз тек гана материалисттик көз менен карап, анда илимий көз караш жокко эсе деп айтабыз. Чагылдырылышы негизинен мүчөл, жылдар сыяктуу мерчемдүү мезгил жана убакыттарда көрүлөт. **Кемелдүү [толук]** баяндоо системага ээ эмес. Кишилердин карашы жагынан кырсыкка дуушар боло баштаган.

Убакыт, жыл мезгилдериндеги жамандыктардын алдын ала белги берүүлөрү да башка алдын ала берилген белгилер сыяктуу болумуштун алдын ала берилген сигналы болуп кишилердин чоң жумуштарга аттануусунда же белгилүү жумушту аткаруусунда белгилүү мааниде жетекчилик кылуу ролуна ээ. Бирок анын пассивдүү жагы, эгер ошол жылдагы адам же ошол мүчөлүү киши ошол жылда же мүчөлдө (убакытта) белгилүү даражада коркуу, кабатырлануу сыяктуу жаман психиканы калыпташтырып, күндөлүк иштеп чыгаруусуна

[1] Хе Же Хоң, Жаң Гуаң Хан : «Кыргыздардын салт санааларынан», Чен Ду: Си Чуан эл басмасы, 1998.жыл, 10.ан, 16.бет.

турмуш-тиричигине зыяндуу болгон. Бул түрдүү зыяндын аз же көптүгү убакыт, жыл мезгилдердеги жамандыкты алдын ала берилүүчү белгиге карата ишенимдин күчтүү же алсыздыгы менен белгиленет. Эгер бул түрдүү ишеним күчтүү болсо, анда кишиде оор психикалык ооруну пайда кылуусу мүмкүн. Андай болбосо психикалык тоскоолдун жеңил же жокко эсе болушу да мүмкүн. Эпос үчүн айтканда, эпостун сыйкырдык көркөмдүгүн арттырууда, жомоктун окуясынын **кемелдигин [бүтүндүгүн]** бекемдөөдө белгилүү ролу бар деп эсептейбиз.

6. Тамак-аштарга байланышкан жамандыктын алдын ала берилиши

Ылайыктуу шартта кымыздын ачыбашы, казанда айрандын уюбашы, саан малдан сүттүн чыкпашы, суунун кайнабашы сыяктуу эле кишилердин тамак-аштарында өзгөчө кубулуштун болушу, болгондо да алдыдагы болумушта сырдуу жана жамандык көрүнгөн. Ушуга мисал катары эпосто мындай саптарды көрсөтөбүз:

Ажыбайдын Керменбай,
Айтып калды мамындай:
-Үч күн болду капырай,
Сабада кымыз ачыбайт,
Казанда айран уюбайт,
Катындардан сурасам,
Саан малдан сүт чыкпайт.
Элдики кандай билбейим,
Биздин үйдө эт бышпайт!
Олтурган адам бир далай,
Баары кетти чуркурап:
-Ырас айтат Керменбай,
Ачыган кымыз жутпадык.
Уюган айран татпадык.
Бышкан эт жеп жатпадык.
Чымырап казан турганы,
Үч күндөн бери бул дүнүйө,
Өзгөрө баштап калганбы!
Кишилердин өңү жок,
Жердеги чөптүн гүлү жок,
Деп ушинтип бабырап,
Кеп салышып жатышты.
Айылдагы бары-жок.
857-бет

Бул саптарда асты сызылган сөздөрдү карасак, кишилердин күндөлүк тамактануу турмушундагы табияттан сырт көрүнүштөр берилет. Мисалы, сабада кымыз ачыбайт, казанга уюткан айран уюбайт, саан малдардан сүт чыкпайт, эт бышпайт ж.б. Мындай шумдуктуу алааматтар жомоктун сырдуу күчүн арттырып эле калбай, келечекте болуучу жамандыктан алдын ала белги берген. Бирок кишилердин турмушундагы шумдуктуу алааматтар менен келечектеги жамандыктын, шумдуктун тегинде кандай ички байланышы бар экени так айтылган эмес. Тек гана себеп-натыйжасы гана айтылат. Албетте, кишилердин күндөлүк турмушунда эң керектүү болгон тамак-аштардын табигый мыйзамында бузулуу байкалса, алардын турмуш тирчилигине терс таасирин тийгизери анык. Бул тек гана табийгаттын сырткы байланышынан турат. Абдан байкап карасак, алдын ала белги берүү менен келечек шумдук жана жамандык ортосунда кайыптык байланышы сакталганын, кишилердин ой санаасында да ошондой сакталганын билебиз. Ошондуктан булардын арасынан белгилүү эрежеге ээ болгон нерсени табуу кыйын.

Демек, мындан биз эпостогу тамак-аштардагы берилүүчү бул түрдүү жамандыктардын алдын ала берилүүчү белгилерин кокустукка, өз ыктыярдуулугуна ээ экенин, кишилердин алар менен обьективдүү дүйнөнүн байланышын системалуу корутундулоого али жетише элек экенин баамдайбыз. Себеби, эгер даяр системаны алдын ала берилген белгилерди айткан болсо, анда алардын обьективдүү дүйнө менен болгон тике же кыйыр байланышын көрсөткөн же корутундулаган болор эле. Андан башка бул түрдөгү алдын ала белги берүүлөрдө кишилердин көңүл бурган маселелери жөнөкөй, карапайым жагдайда экенин, алгачкы коомдогу кишилердин аң-сезимине таандык **эрекчеликке** (касиет же өзгөчөлүк) ээ экенин да эскеребиз. Ошого караганда бул алгачкы коомдогу кишилердин табийгатты таануусунун

чыныгы категориясы деп да айтууга болот [①]. Себеби алгачкы доордогу кишилердин табият таануу түшүнүгү тайыз болуп, табиятта же коомдук турмушта өздөрүнүн түшүнүгүнөн алынган кубулуштар же нерселер көрүлүп калса, пир же ээлер түшүнүгү менен түшүнүүгө аракет жасаган. Алардын түп маңызын түшүндүрүүгө өздөрүнүн алгачкы таанымдары бөгөт болуп келген.

Эпосто бул жөнүндө айран, кымыз ачыбастык, саан малдан сүт чыкпастык, суу кайнабастык, эт бышпастык сыяктуу табият эрежесине кайчы сырдуу кубулуштар кезигет. Булардын келүү төркүнүн теңирге табынуу жана акка табынуунун орток таасиринде келип чыккан деп жоромолдойбуз. Себеби теңирге табынуу түшүнүгүндө теңир же пирлер өздөрүнүн өкүмүн кишилерди турмуш-тирчилигине тыгыз байланыштуу нерселер (актар) менен билдирген деп каралат. Акка табынуу түшүнүгүн жогоруда баян кылдык. Актын ээси (пири) болгон да акты кардаган же кордогон болсо анда ошол кишиге өзүнүн каарын ошол айран, кымыз, каймак, сүзмө дегендей ак түшүмдөрү аркылуу, кишилердин күндөлүк турмушунда терс маанидеги кубулуш көрүнүштөрү аркылуу айгенелеген.

Бул топтогу алдын ала белги берүүлөрдүн өзгөчөлүгү ашкере белги болуп көрүнгөн. Туюнтулушу көп (айран, кымыз ачыбастык, саан малдан сүт чыкпастык, суу кайнабастык, эт бышпастык) түрдүү. Маани тек гана акка байланыштуу тамак-аштарда гана көрүлгөн. Алардын да илимий чындыгын табуу кыйын. Илимий корутундулар жок. Мындай алдын ала берилген белгилерге ишенгендердин, албетте, күндөлүк турмуш-тирчилигинде терс таасири болгонуна карабастан, эпостун сыйкырдык көркөмдүгүн арттырууда жомоктун окуялуулугунун **кемелдигин [бүтүндүгүн]** бекемдөөдө көрүнүктүү ролу бар.

7. Айбанаттарга жана канаттууларга карата жамандык белгилердин алдын ала берилиши

Эпосто келечектеги кырсыкты жана жамандыкты алдын ала билдирген белги берүүлөрдүн кээлери баатырлардын колдо баккан үй айбанаттарында жана куштарында байкалуучу адаттан сырт алааматтары аркылуу айгиненленген. Мисалы, баатырлардын тажаал тайгандары адаттагыдан бешбетер жоошуп, үйдүн айланасынан кете албай коркконсуп калышы, төөлөрдүн талаадан кайтып келип аянычтуу боздоп жатып алышы, жылкылардын токтоосуз азынап адаттан башкача аракетте болушу, качырганын куткарбас шумкарлардын жөндөн жөн эле жем жебей, канаттарын каккылап чыйкылдап, бакырып калышы сыяктуу. Ушундай аламаттар көрүлгөндө кийинки күндөрдө кырсык же жамандык болот деп ишенген жана шайкештүү, каргашалуу окуялар жомокто көрүлгөн. Мисалы:

[①]Ляо Цюнь: «<Шан Хай Жиндеги> адепки элдик ишенимдер жана анын этнографиалык маңызы», Этнография изилдөө, 2006.жыл, 2.ай, 151. Бет.

Айчүрөктүн үйүнө,
Адырда жүргөн Куу инген,
Атасы Манас баатырдан,
Мурас калган бул инген.
Жаздан бери бош жүрүп,
Үйлөгөндөй семирген.
Түш кынтайган мезгилде,
Башын жерге салыптыр,
Баласын бөрү жегендей,
Каңгырап боздоп алыптыр.
Кыбыланы бетке алып,
Босогону жастанып,
Коппой чөгүп калыптыр.
Эр семеңдин Куутайган,
Бөрүдөн бир күн онду алган.
Топ-топ кайып кез келсе,
Качанда бирөөн куткарган?
Жан жүрбөстүн чөлүндө,
Жолуккан шерден бирди алган.
Короого тийген илбирстен,
Козголгуча үчтү алган.
Мастан аюу дегенден,
Жетини тиштеп дагы алган.
Жаныбарым Куу тайган,
Ээси колун серппесе,
Качып жаткан кайбирен,
Качан карап кылчайган?
Карасаң эми ал тайган,
Куйругун кыпчып такымга,
Айлана басып ак үйдү,
Улуп-уңшуп кыңшылап,
Үрүп кээде арсылдап,
Оозунда тиши шакылдап,
Кабуучудай карсылдап,
Айчүрөктүн тушуна,
Келе калып кыңшылап,
Эки-үч күндүн ичинде,
Ийне жеген немедей,
Арыктады ченебей.
Арстаныңдын Акшумкар,
Азамат эрге баб шумкар,
Он күндө жүнү түшүчү,
Он күндө чалгын чыгуучу,
Он беш күндө **катуучу, [ката турган]**
Жыйырма күндө учуучу,
Абалтан сыры мына ушу,
Алтымыш күн болгондо,
Алып чыгып салуучу,
Шилтегенин куткарбай,
Качырганын алуучу.
Табылгы чечек салганда,
Олтургузган Акшумкар,
Кем-керчи жок жетилип,
Эригип турган Акшумкар,
Үч күндөн бери ким билди,
Үрпөйүп жемин жебеди.
Асманды тиктеп баркылдап,
Канатын далбып каккылап,
Боосун чокуп тарткылап,
Түнүндө мойнун кайрыбай,
Улам-улам чыртылдап.
Калдап [бардап] көзүн бүлбүлдөп,
Туурда туруп Акшумкар,
Күпүйүп кетти бек жүдөп!
Кандай болуп жатат деп,
Айчүрөк турса кайгы жеп,
Каныкей келди ошол кез.
-Ээ, кулунум чүрөк деп,
Мага болду кыйын кеп.
Үч күн болду кеткени,
Семетей үйгө келбеди,
Ичсем тамак өтпөдү.
Келбей уйку тынч алып,
Бирдем арам бербеди.
Барба десем Семетей,
Менин тилим албады,
Айтты беле саа, балам,
Кайда кеткен барганын?
-Айланайын энеке,
Акылың журтка береке,
Аа, дүйнө кеткен атамдын,
Күмбөзүнө барам деп,
Айткан кеби ал эле.
Барбагын деп көп айтсам,
Канчоро болбойт дегеле.
Кечинде кайра келем деп,
Жооп берген бир эле.
Уулуң кетип түш менен,
Куу инген үйгө келди эле.

Ошондон бери
жаныбар,
Турбай жатат тигине.
Улуп-уңшуп Куу
тайган,
Тамак ичпейт дегеле.
Уулуң салган
Акшумкар,
Уялаш үнүн укканбы?

Асманды карап
баркылдап,
Боосун чокуп
тарткылап,
Түнөбөйт туурга- деди
эле.
-Айланайын Айчүрөк,
Көкөтөйдүн ашында,
Көп жыйындын
кашында,

Сынаганда олуя:
«желке чачы жүн экен,
Жакшы күндөн жаман
күн,
Жаштайынан мол экен;
Арка чачы жүн экен,
Асылынан азабы,
Ашып кеткен көп экен»
Деп айтканы төп экен!
858-859беттер

Жогорудагы саптар эпостун «Семетей» жомогунда айтылат. Канчоро менен Кыяз ичтен тил бириктирип Семетейди кастайт. Семетей кастыкка учуроодон илгери энеси Каныкей канча тоссо да тосуп кала албайт. Семетей сапарга кеткенден кийин Куу инген, Куу тайган жана ак шумкарларда көрүлгөн жамандык аламаттар болуп Семетейдин кастыкка учуроосунан алдын-ала белги болуп турган. Буларды көрүп Айчүрөк убайымдап турат. Дал ушул кезде Каныкей келип Семетейдин дайынын сурайт. Күмбөзгө барып түлөө чалып болуп эле кечинде келебиз деп кеткенин угуп бирээр шумдук болорун болжоп, олуя Кошойдун Каныкейди сынагандагы жоромолунун чын экенин баамдап кайгыга батып олтуруп калат. Мындай алдын ала берилген белгилер менен келечектеги жамандык, шумдуктун себеп-натыйжалуу байланышын кайыптык тургусунан туруп түшүнүүгө болот. Алардын обьективдүү чындык менен кандай тике же кыйыр байланышын бар экени илимдин көз карашы менен түшүндүрүү мүмкүн эмес. Же, балким, кайыптык илим өнүгүп белгилүү баскычка барганда анан түшүндүрүү мүмкүндүр. Бирок байыркы коомдо элдердин аң-сезими, билими жана илим техникаси анча өнүкпөгөн жагдайда аларды сыйкырлаштырып сырдуу кылып көрсөтүү кайыпты учкай түшүндүрүүнүн натыйжасы экенин далилдейт.

8. Өсүмдүктөрдөгү жамандыктын алдын ала берүү белгилери

Эпостогу жамандыктын алдын ала берүүлөрү өсүмдүктөрдө байкалган терс кубулуулар салыштырмалуу аз кезигет. Эпостогу окуяларды байкап караштырсак дагы эле казып чыкканы болот. Өсүмдүктөрдө алдын ала байкалган жамандыктын жышаанасы дегенибиз, нормалдуу абалда өсүп көктөп туруучу терек, от-чөп жана башка өсүмдүктөр өнбөй куурап калат. Ушуга карап аны келечектеги жамандыкка жооруп, ошондон алдын ала белги алуу керектигин көрсөтөт. Мисал иретинде төмөнкү саптарды көрсөтөбүз:

Жайып Бакай салганы:
-Семетей балам, кулак сал,
Айткан сөзүм нак ушул.
Куурады чынар башында,
Кор болду атаң кабырда,
Ошондон бери кууракан,
Козголгон ушул чагында.
Көгөрөр эле жакында,
Бирөө өнбөй куу турат,

Кор кылат сени да бир күнү,
Курчалган душман акыр да.
Экөө болсо жолдошуң,
Бирөө тунук ак ниет,
Бирөө кара болот го,

Өнбөдү чынар шек берип,
Чынында кастык кылат го. 556-бет

Бул саптарды талдасак, чынардын бир бутагы куурап калган жана бир бутагы көгөрүп турганын көрүп Бакай Семетейге насаат айтып, келечекке алдын ала болжол айтат. Мурда да чынардын бутагы куурап, өнбөй калганда Манастын кастыкка учураганын, эми Семетейдин да кастыкка учурай турганын айтат. Чынардын бир бутагын Семетейдин эки чоросуна окшоткон. Жомокто чын эле кийин жан чоросу Гүлчоро өмүр бою Семетейге садык болуп кызмат кылат. Бирок Канчоро кийин ниетин бузуп, Семетейге кастык кылат.

Адамдар жашоо өмүрүндө улуу табиятка баш ийип жашап келген. Өсүмдүктүн ролу алардын жашоо тиричилигинде маңыздуу болгон. Алар мал-чарбасын от-чөп менен баккан. Эгин эгип дан кылып, курсак-башын ток кылган. Түрдүү өсүмдүк, от-чөптөрдү таанып кийинкилер үчүн баалуу тажырыйбаларды калтырып кеткен[20]. Өздөрүнө пайдалуу өсүмдүктөрдөгү шумдуктуу кубулуштарды тегинен түшүнө албастан келечектеги шумдук жамандык менен байланыштырып түшүндүргөн.

Корутундулап айтканда, эпостогу алдын ала берилген белгилер алгачкы кишилердин жөнөкөй ой-туюмун чагылдыра турган өзгөчөлүккө ээ. Алардан өз доорундагы кишилер санаасындагы түрдүү пирлердин же ээлердин пайда болуу төркүнүн байкоо менен кошо алардын өнүгүп же жоголуп кетишине да жоромол кыла алабыз. Ошого алардагы түрдүү маданият катмарларын казып тиешелүү изилдөөлөрдү ордуна коюп, өз энчисин берүү эпосту таануунун дагы бир маңыздуу тарабы деп ойлойбуз.

Айбанаттарда, канаттууларда, өсүмдүктөрдө байкалган жамандыкты алдын ала белги берүүлөрдүн пайда болуу төркүнүн кишилердин ошол жандууларга же өсүмдүктөргө карата табынуусунун чагылдырылышы деп болжоого болот. Эпосто Семетей жоголордо анын Куу тайганы куйругун кыпчып үйгө далдаланып, коркуп калат. Куу инген да оттоп жүргөн боз адырдан боздогончо келип босогону баштанып жатып алат. Акшумкар жем жебей арыктап томсоруп калат. Чынардын бир бутагы бүрдөп, бир бутагы куурап калат. Эмне үчүн башка жандууларда, өсүмдүктөрдө ошондой жамандык алааматтар көрүлбөстөн тек гана Куу тайган, Куу инген, Ак шумкар, чынар терек сыяктуу колго көндүрүлгөн жаныбарларда же бийик өскөн теректерде көрүлөт? Себеби бул жандуулар же өсүмдүктөр баатырлар менен тыгыз байланышта болгон. Баатырлар үчүн жан үрөп, кызмат кылган. Кооптуу учурлардан жана кыйынчылыктардан куткарган же аралжы болгон. Же мурдатан эле ошондой чынар теректерге сыйынуу ишеними болгон. Андан башка байыркы кыргыздарда тулпарларга табынуу, алгыр бүркүттөргө табынуу, төөгө табынуу ишеними же ошолордун пир түшүнүгү болгон. Ошолордун ээлери (пири) баатырларды колдойт, коргойт деп ишенилген. Ошондуктан баатырларга каргаша же кырсык кабыларда алардын жан кызматкерлери болгон Куу тайган, Куу инген, Ак шумкар сыяктуулар алдын ала белги берип, кырсыктан же жамандыктан оолак болуусун же ошого даяр болуусун алдын ала билдирген деп болжоого болот. Булардын далили катары элибизге белгилүү фольклорчу Адыл Жуматурду, Манас таануучу Токтобүбү Ысак, жаш изилдөөчү Эрзат Адыл (бир үй-бүлө кишилери) түзгөн «Манас таануунун сөздүгү» деген илимий эмгегинде бардык табынуулар жана ишенимдер боюнча токтолгон да шайкештүү табынуу нерселерди же жандууларды мисал келтирип түшүндүргөн [21]. Алардын бул изилдөө материалдары макалабызды кундуу болгон баштоочулук далилдери менен камдайт.

Айбанаттарда, канаттууларда жана өсүмдүктөрдө байкалган бул сыяктуу кырсыктын алдын ала берилген белгилердин туюнтулушу негизинен Куу тайган, Куу инген, Ак шумкар бийик өскөн чынар терек сыяктуу баатырлар менен тыгыз байланышта болгон

[20] Си Юаньлинь: «Окуялык алдын белги берүүлөр жана ТуЗу улутунун маданият ички туюму», Чиң Хай улуттар иниституту журналы(коомдук түрү), 1992.жыл, 1.сан,50.бет.

[21] Токон Ысак, Адыл жуматурду, Эрзат адылдар түзгөн: «Кытай<Манас> таануу сөздүгү», Пекин: Борбордук улуттар университети басмасы, 2017.жыл, 5.ай, 203-229 беттер.

жаныбарлар же өсүмдүктөр аркылуу берилген. Айгинелениши анык. Жашоодогу жамандык бул өсүмдүктөрдүн, жандуулар же канаттуулардын адаттан сырт өсүшү, кылык-жоруктары аркылуу айгинеленген. Жашоо менен себеп-натыйжа байланышын таап көрсөтүү кыйын же жок болушу да мүмкүн. Эпостогу байланыштуу окуялыктардын мазмунунан алып караганда, кишилердин ушуларга табынусуу бир кыйла күчтүү жана терең болгон. Себеби эч бир кейипкердин бул алдын ала берилген белгилерге ишенбей, кайчы жумуш жасаганы билинбейт. Мындай шумдуктуу сигналдар жомоктогу кишилер үчүн айтканда, терс психиканы калыпташтырып, кишинин маанайын төмөндөтөт. Бирок эпостун көркөмдүк жана сыйкырдуу күчүн арттырууда көрүнүктүү ролу бар.

9. Аба ырайы кубулуштарында пайда болгон жамандыктын алдын ала белги берүүсү

Эпосто жамандык, кырсык болордо жер бетине боз түшүү, ызгаардуу суук чыгуу, борошолоо сыяктуу начар аба ырайы көрүлүп эл-журт кыйын жагдайда калат. Жылуу мезгилдерде да тунжураган коркунучтуу аба ырайы болот. Ушундай жагдай болгондо жоо каптап келет же башка кырсык күтүлөт. Мисалы:

Түндөсү жатып эл турса,
Асман ачык жер бүркөк,
Көк асманды көрсөтпөй,
Калыптыр туман боз чүмкөп,
Шамал чыгып ырылдап,
Сыдырым согуп зырылдап,
Болуптур өтө бир шумдук,
Абышка, кемпир, балдардын,
Маңкасы агып бырылдап. 152-бет

Бул болсо Көкөтөйдүн ашында Коңурбай баштаган кыргыз жоолорунун Көкөтөйдүн ашын чачып, кыргыз элин басып алабыз деп көп жоонун келаткандагы табийгат кубулушу. Эпостун мазмунуна караганда, ушул адаттан сырт, начар аба ырайы көрүлүп узун өтпөй эле Коңурбай баштаган жоо Көкөтөйдүн ашын талап кыргыз элин кошо чаап кетмей болуп Манжу, Моңгул, Кидан сыяктуу чыгыштагы беш урук элин сансыз черүүлөр менен баштап асман-жерди чаңдатып келет. Ашта Коңурбай зордук зомбулук кылып кыргызды чаап кеткени **тас [аз же жаздайт]** калат. Акыры өзү келип ашты башкарып каада-салты менен узатып кетирет. Жомокчу аба ырайында жана табиятта көрүлгөн шумдуктарды бакыт жана кырсык ишеними менен жуурулуштуруп бир түрдүү коркунуч психологиясын калыпташтырган бул алдын ала берилген белги экендигин көркөмдөп, жомоктун сыйкырдуулугун арттырган. Себеби миф, аңыз, уламыш дүркүрөп өнүккөн байыркы элдерде жомокчулар жомокту канча сыйкырлаштырып көркөмдөштүрсө, жомоктун мазмунун ошончолук ашырып, элдин жарпын жаза алган.

Кыргыз эли байыртан тартып эле улуу жайлоо табиятында жашап, албан маданияттарды жаратып, өмүр сүрүп келди. Бул барышта алар бир жагынан табият менен күрөшүп, табиятты баш ийдирип, табиятты таанып андагы ар бир табият мүчөсү менен ырашкер мамиледе болуп жашады. Табияттагы ар бир мүчөнү, кубулуштарды таанып, изилдеп өздөрүнүн таанымдарын, көз караштарын, ишенимдерин пайда кылышты. Мына ушул тааным, ишенимдердин арасында начар аба ырайы көрүнгөндө жамандыкты алдын ала билдирген жышааналар белгилүү салмакты ээлейт. Эпосто кырсык, жамандык болордо шамал чыгуу, туман басуу же боз түшүү, муз тоңуу сыяктуу жагымсыз табийгат кубулуштары пайда болгон. Булардын пайда болуу төркүнүн жана эле табияттагы пир (ээ) түшүнүгү менен байланыштырып баяндоого болот. Себеби байыркы кыргыздарда табияттагы ар бир мүчөнүн же кубулуштун ээси (пири) болгон болот. Бул пирлерге ишенгенде табияттагы мүчөлөр аркылуу жашоодогу кырсыктан же жамандыктан алдын ала белги берип тосот же коргойт деп караган.

Тыянак

Начар аба ырайы болгондо жамандыкты алдын ала билдирген белгилердин өзгөчөлүгү илимий чөйрөдө жокко эсе. Тике себеп-натыйжа байланышын табуу кыйын. Карапайым табиятка ээ түшүнүгүнүн негизинде пайда болгон. Айгиненүү формасы шамал чыгуу, туман басып же боз түшүү, муз тоңуу сыяктуу жагымсыз табийгат кубулуштары менен туюнтулат. Анын обьективдүү жана субьективдүү таасири болсо жомоктогу киишлер үчүн айтканда, терс психиканы калыпташтырып, кишинин маанайын төмөндөтөт. Бирок эпостун көркөмдүк жана сыйкырдуу күчүн арттырууда көрүнүктүү ролу бар.

Адабияттар:

1. Кытай тилиндеги пайдаланган адабияттар:
2. Түзүүчүлөр: Фен Жи Сай, Но Бу Ван Ден, Адыл Жуматурду, Сичин Бату Кытай бейзаттар маданият мурастарынын энциклопедиясы, -Пекин: Кытай адабият көркөм өнөр басмасы, 2015.
3. Хе Цзи Хун, Чжан Гуан Хань: Кытай кыргыздарынын энциклопедиясы, -Үрүмчү: Шин Жаң эл басмасы, 1998.
4. Сюй Мин: Жоу Гоң түш жооруусу, -Пекин: Кытай зат жабдык басмасы, 2007.
5. Зигмунд Фрейд. Түштүн чечмелениши, -Пекин: Кытай Хуа Чиао басмасы, 2013.
6. Лан Жоу, Гесар эросунун кампасы. -Ган-Су улуттар басмасы, 1976.
7. Хе Цзи Хун, Чжан Гуан Хань. Кыргыздардын үрп адаттары, -Чен Ду: Се Чуан улуттар басмасы, 1998.
8. Түзүүчүлөр: Токон Ысак, Адыл Жуматурду, Эрзат Адыл. Кытай Манастаануу сөздүгү, -Пекин: Борбордук улуттар университети басмасы, 2017.
9. Адыл Жуматурду. Кытай кыргыздары, -Ин Чуан. Ниң Шаэл басмасы, 2011.
10. II. Кыргыз тилиндеги пайдаланма адабияттар:
11. Жүсүп Мамай Манас 1-2- томдору, -Үрүмчү Шин Жаң эл басмасы, 2004.
12. Мамбеттурду Мамбетакун Кыргыз оозеки маданияты жана салттык турмуш, -Үрүмчү. Шинжаң илим-техника басмасы, 2009.
13. Чаң Жиң Йү: Кытай тили лексология маданияты, -Бейжин. Бейжин унверстети басмасы, 2009.
14. Кайрат Токомбай, Мамбеттурду Мамбетакун Кыргыздардын жөрөлгөлүү илим-техника маданияты, -Үрүмчү Шинжаң илим-техника саламаттыкты сактоо басмаканасы, 2001.
15. Мамбеттурду Мамбетакун. Кытай тарыхый жазмаларындагы кыргыздар. -Үрүмчү Шинжаң эл басмасы, 2014.
16. Түзүүчүлөр: Адыл Жуматурду, Мамбеттурду Мамбетакун, Гүлбаар Кожеш. Кыргыз элдик ишеними жана коому. -Бейжин улуттар басмасы, 2009.
17. Макелек Өмүрбай. Кыргыздын ак баталары. -Үрүмчү, Кызыл-Суу эл басмасы, 2012.
18. Макелек Өмүрбай. Манастын акылы (оңдолгон нускасы). - Үрүмчү эл басмасы, 2015.

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журналды чыгарууга жооптуу редактор: ***Абдуллаева Ж.Д.***

Кыргыз тили боюнча корректор: ***Нурмаматова М.Т.***

Техникалык редактор: ***Суютбекова М.А.***

ОшМУнун "Билим" редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып, басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору: (+9963222) 72273
Факс: (+9963222) 70915
Электрондук дарегибиз: E-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 26.05.2020
Көлөмү: 37.5 б.т. Буюртма: № 30
Форматы: 176x250 1/8 Нуска: 200 д.

«Билим» редакциялык – басма бөлүмү